

HOW GOING TO COURT AFFECTS THE ATTITUDES TOWARDS COURTS

Galma AKDENİZ¹

Seda KALEM²

ABSTRACT

The aim of this paper was to explore how different types of experiences with courts shape attitudes towards the courts and the justice system, through a secondary analysis of data collected in 2006-2007 using a nationally representative sample of adult urban population of Turkey. Findings indicate that the attitudes of citizens with prior court experience are less positive than attitudes of those with no such experience. It is argued that a negative attitude towards the courts is the outcome of having an experience with the courts, rather than the other way around. It was found that satisfaction with the court experience positively influenced the attitudes towards courts for those who experienced court as civil and criminal plaintiffs, as well as observers and witnesses, while satisfaction with outcomes had same effect for criminal defendants. It is argued that attitudes towards courts are shaped by two components: The stable base which reflects a general and abstract trust in institutions, and a flexible component which is shaped by the nature of the experience and interaction that one has with the courts.

Keywords: Courts, Attitudes Towards Courts, Public Opinion, Judicial System, Justice

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

MAHKEME DENEYİMİNİN MAHKEMELERE YÖNELİK TUTUMLARINA ETKİSİ

ÖZ

Bu makalenin temel amacı, farklı deneyimlerin mahkemelere ve adalet sistemine yönelik tutumları nasıl şekillendirdiğini araştırmaktır. Çalışma, 2006-2007 yılları arasında Türkiye genelinde yetişkin nüfus arasında gerçekleştirilen bir anket çalışmasının verilerinin ikincil analizine dayanmaktadır. Sonuçlar, mahkeme deneyimi olan kişilerin tutumlarının, hiç mahkeme deneyimi olmayan kişilere göre daha olumsuz olduğunu göstermiştir. Ceza davalarında mağdur ve hukuk davalarında davacı olanların yanı sıra izleyiciler ve tanıklar için de deneyimden memnuniyetin mahkemelere yönelik tutumu olumlu yönde değiştirdiği görülürken, sanıklar için memnuniyeti etkileyen esas unsurun deneyimden ziyade sonuç olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda hükümete güvenin de tüm gruplar için mahkemelere yönelik tutumları belirleyici bir etkisi olduğu görülmüştür. Sonuç olarak, mahkemelere yönelik tutumların iki unsur üzerinden belirlendiği öne sürülür: katı olan bir temel bileşen, ve esnek ve deneyime dayalı bir bileşen. Katı temel bileşen, hükümete ve kurumlara yönelik daha genel ve soyut bir tutumun ve güvenin bir yansıması olarak görülürken, esnek bileşenin ise deneyimin özellikleriyle ve de kişilerin gerçekte mahkemelerde karşılaştıkları üzerinden şekillendiği öne sürülür.

Anahtar Kelimeler: Mahkemeler, mahkemelere yönelik tutumlar, kamuoyu, adalet sistemi, adalet

1. INTRODUCTION

Few, if any, go to court voluntarily, and when they do, it is mostly due to problems or conflicts that could not be resolved in other ways. Consequently, even the idea of going to court for rather mundane matters “awakes unpleasant feeling” for many (Fix-Fierro, 2003, p. 5), let aside criminal cases which are usually “the most stressful interactions between citizen and government” (Casper, 1978, p. 237). Additionally, lack of prior experience with and knowledge about the judicial system, hence not knowing what to do, what to expect or how the process will work, can also increase parties’ concerns about the fairness of the judicial process, leading to aggravated stress (Grootelaar, 2018). Overall, “a day in court”, regardless of what the dispute is, or why the person is there in the first place, is likely to be an emotional and intimidating experience (Casper, 1978; Benesh & Howell, 2001).

On the other hand, following the Weberian notion of legal rational authority, the legal system is also the foundation of the modern state’s legitimate rule and as such holds the monopoly of the formal distribution of justice. Hence, despite unpleasant feelings, and in some cases even in the face of increasing dissatisfaction with and lack of confidence towards the judicial branch, people still resort to courts. Legal anthropology has provided us with multiple reasons as to why people invoke court’s authority, varying from a sense of entitlement (Merry, 1990) to a belief in the law as a powerful resource (Turk, 1976), to more practical ones like when alternatives have been consumed and litigation is the last resort or where parties see courts as rather strategic weapons (Jacquot & Vitale, 2014). Understanding these motivations for going to court is crucial for placing the formal justice system among the larger set of dispute resolution mechanisms available to people. Such an inquiry into these motivations also needs to be accompanied with a parallel questioning of the reasons keeping people away from courts (Silbey, 2005, p. 326). Both questions, why and why not, ultimately allow for an understanding of the existing legal culture, particularly when these individual decisions “reflect the wider array of social forces more than the facts of specific incidents” (Silbey, 2005, p. 325).

Aside from these reasons shaping people’s decisions for invoking court’s authority, legal culture is also constituted by what happens when people actually go to the courts. Granted, ideas about the law and the

legal system in a given society are mostly determined by people's experiences with some face of the law, whether it is through a traffic offense, a work application or through any kind of contract we get into (Macaulay, 1987; Silbey & Cavicchi, 2005). Silbey even argues that the law is durable and powerful because "a good part of legality is just this invisible constraint, suffusing and saturating our everyday life" (2005, p. 331). Among these experiences, however, people's direct or indirect engagement with the courts seems to have a particular effect on how the public views and understands the law and the legal system. The question whether or to what extent the trial is the "icon of the rule of law" (Silbey, 2005, p. 331) remains to be an empirical one, the answer to which is historically determined and bound to change. Nonetheless, courts as sites of justice -or injustice for that matter- continue to play a definitive role in the ways in which people imagine and relate to law in a given legal culture. At the same time, the decision to take a dispute to court involves abandoning of the direction of the conflict which requires "accepting entry into the juridical field" (Bourdieu, 1987). This invitation of law into people's lives can also be interpreted as a sign of legitimacy of law in the eyes of people (Ewick & Silbey, 1998), especially when it is understood as a certain consent to the existing authority (Weber, 1958).

In this sense, maintenance of this legitimacy in the eyes of the people comes up as a public policy issue which requires governments and judicial apparatus to develop measures to ensure that courts remain to be relevant mechanisms for the people (Bühlmann & Kunz, 2011). Therefore, in this paper, we intend to explore the impact of experience on citizens' attitudes towards courts in Turkey, using a secondary analysis of data collected in 2005-2007. The aim of this analysis is to study if and to what extent citizens' first-hand experience with courts and their satisfaction with that experience influence their attitudes towards courts and the justice system. The data is more than a decade old, but since the main objective of the paper is to study the impact of having an experience with the court on the ways in which people feel and think about the courts, we propose that the nature of this relationship does not change from year to year. That is to say, the focus is not on whether or not public in Turkey is satisfied with their experience of courts or what factors in fact shape their experiences as these are always open to change. Rather, we question whether first-hand engagement with courts and the satisfaction with this experience

has any effect on the ways in which people evaluate the judicial system. In this regard, we argue that the findings regarding this relationship would hold today as well.

2. RELEVANCE OF EXPERIENCE ON ATTITUDES: SIGNIFICANCE OF ROLES AND ASSOCIATED EXPERIENCES

An attitude is commonly defined in social psychology literature as a way of thinking and feeling about something, or as cognitive representation of evaluations, which “serve(s) a fundamental role in relating an individual to the social world” (Olson & Zanna, 1993, p. 120).³ In other words, attitudes organize what we know and how we feel about objects, events, structures, in the world, and predispose us to behavior. This is called a tripartite model of attitudes, as it proposes that attitudes consist of affective, cognitive, and behavioral components (Rosenberg & Hovland, 1960; Breckler, 1984), meaning that they embody how we feel, what we believe, and how we think we would act in relation to a subject of the attitude.

While behavioral component is crucial to the structure of the attitude, attitudes themselves do not always or necessarily result in a particular behavior. In fact, research shows that attitudes and behaviors can differ significantly because people do not always act in accordance with the way they feel or think because attitudes are in fact more context bound than was assumed (Bohner & Schwarz, 2001). As evaluative processes, attitudes can develop and change through processes of socialization, as we observe and internalize certain ways of thinking and feeling. Experiences, direct or indirect, personal or vicarious, are the primary determinants in these processes of attitude formation since they allow subjects to develop certain evaluations about any particular matter, no matter how specific.⁴

³ For a brief overview on the different ways in which social psychology literature has approached the concept, see Schwarz & Bohner, 2001, and Olson & Zanna, 1993.

⁴ Examples of such specific relationship between experience and attitudes include the impact of experience with disabled people on children’s attitudes towards this group (Hazzard, 1983), older people’s experience with computers and their attitudes towards computers (Jay & Willis, 1992), or the harassment experiences and its impact on attitudes towards harassment and sex roles (Mazer & Percival, 1989).

When it comes to the impact of experience with courts on attitudes towards courts and the justice system, so far research findings have been mixed: while some show that experience improves attitudes towards courts (Kritzer & Voelker, 1998; McCoy & Jahic, 2006), there is also an abundance of research arguing that experience leads to more negative evaluations (Rottmann, Hansen, Mott, & Grimes, 2003; Wilson, 2012; Pleasence & Balmer, 2018). Experience, however, is a complex and dynamic category. An experience with courts is shaped to varying degrees, depending on context and time, by numerous factors such as expectations from the justice system, knowledge about law and courts, the outcome and the process, as well as the role that one plays in the judicial process, all of which could further be influenced by class, gender, age, education and other demographics as well as by larger political and social forces etc.⁵ In the following pages, we briefly look into the impact of these factors upon court experiences, with a particular focus on how one's roles in the system can shape his/her experience with the courts, and arguably his/her attitudes towards courts.

2.1 Expectations and Knowledge

Luhmann (2004) argues that what in fact differentiates law from other social systems is its function to maintain -or stabilize- expectations in the face of disappointment. In this formulation, an expectation is taken as a communication about what is approved and what will be approved, rather than as a psychological issue. Accordingly, the greatest advantage of law compared to other systems is its capacity to maintain the normative expectation that it will deliver what it promises. Hence, it is when people no longer expect and believe that thieves will in fact be captured and punished -regardless of whether in reality they actually do get captured and punished- that law fails to deliver what it promises (Luhmann, 2004).

Empirically, however, expectations are not formed purely at the normative level. In fact, quite often, they are shaped through our knowledge -whether accurate or not- of the legal system. When O'Barr and

⁵ For an extensive review of the factors that determine the relation between the public and the justice system, please see (Wilson, 2012).

Conley looked into the ethnographic reality of judicial process for everyday litigants in the civil justice system, they found out that litigants failed to realize the fundamental distinction between civil and criminal procedure; and this misunderstanding resulted with dissatisfaction with the small-claims process (1988). Having limited knowledge of the adversarial nature of civil litigation, litigants in fact believed that it would be similar to the criminal justice process where they, as complainants, would carry no burden of investigation (O'Barr & Conley, 1988).⁶ Hence, the provision of even basic information about the system is proven to improve the perceptions and attitudes of the users (Chapman, Mirrlees-Black, & Brawn, 2002; Quinton, 2011). Scholars have also looked into the impact of vicarious experiences with the legal system upon attitudes towards judicial authorities (Brunson, 2007; Mondak, Hurwitz, Peffley, & Testa, 2017). The role of media in delivering information about the justice system (Kalem, Jahic, & Elveriş, 2008; Wilson, 2012) and the accuracy of that information (Tunç, 2009) have been particularly favorable subjects of study in this field.

2.2 Outcome and Process

It appears only reasonable to assume that people would see courts that decide in their favor more favorably than those that rule against them, and that, therefore, “winning” or “loosing” in the court would be an important predictor of attitudes towards courts. There is indeed a plenty of research exploring the relation between case outcomes and satisfaction with the court experience.⁷ Nonetheless, this relation has also been complicated by other factors, above all by the impact of procedural fairness upon satisfaction with the experience. Casper, Tyler and Fisher (1988), for instance, have argued that among criminal defendants there was no direct effect of sentence severity on outcome satisfaction. In other words, getting a longer or harsher sentence alone did not automatically lead to negative evaluations of the court. More recently, Grootelaar and Van Den Bos (2018) have found that case outcome explained

⁶ For instance, there is a considerable amount of research on how perceptions about the leniency of the criminal justice system is in fact the result of a lack of awareness about the actual decisions delivered by courts (Hough, Jackson, Bradford, Myhill, & Quinton, 2013).

⁷ For a review of such literature, please see (Moorhead, Sefton, & Scanlan, 2007).

less than 6% of variance in trust in judges, compared to almost 40% of variance explained by procedural justice related measures. In other words, seeing the process as fair had much greater positive effect on trust in judges, than getting desired outcomes from those same judges. It was further found that outcome became important only when courts were evaluated as poor from a procedural justice perspective. When courts performed well procedurally, outcome had very little impact on attitudes towards judges. Hence, the process itself can be a significant determinant of the court experience, which in turn shapes attitudes towards the justice system at large. When people evaluate their court experiences as fair, they are also more likely to think of courts -and the authority behind them- as fair as well (Grootelar, 2018).

A body of research that explored the relationship between the experience of the legal process and the attitudes of the court participants towards courts (Casper, 1978; Lind & Tyler, 1988; Tyler, 1990; Benesh & Howell, 2001; Benesh, 2006; Thibaut & Walker, 1975) support the argument that attitudes and opinions regarding courts are associated with a number of socially and legally desirable outcomes. These include higher rate of acceptance of court decisions (Lind, Kulik, Ambrose, & de Vera Park, 1993), increased belief in legitimacy (Hough, Jackson, Bradford, Myhill, & Quinton, 2010; Hulst, Van den Bos, Akkermans, & Lind, 2017; Tyler & Huo, 2002), as well as obedience to laws (Tyler, 2006). In other words, viewing the process as fair has been found to be associated with positive attitudes towards courts in general, with more favorable views of court's decisions, and with higher compliance with those decisions as well.

2.3 Roles Before Courts

Last but not least, roles in the judicial process also shape experience with and attitudes towards the legal system. Thibaut and Walker's (1975) model predicts that perceptions of fairness will depend upon the distribution of control among disputants and decision makers in the courts. Research findings indicate that "roles" that allow the party to have more control over the justice process and put little at stake (such as being a member of a jury) are associated with more positive evaluations, and consequently attitudes, than roles that give the person less control over the process but put a lot at stake (such as being a defendant) (Benesh 2006; Benesh & Howell, 2001). Roles, however, are not just about how we are

positioned within the judicial process. Experience through roles is also complicated vis-a-vis factors such as race, ethnicity, and/or gender (Gibson, 2018; Higgins & Jordan, 2005; Rottmann et.al., 2003; Sun & Wu, 2006; Tyler, 2001).

Main research question of this secondary analysis of data is how experience with the courts shapes attitudes towards the courts. We are asking both whether having direct experience with courts can on its own predict how positive or negative one's attitudes towards the courts will be, and also whether the particular type of experience (meaning appearing before the court as a plaintiff, defendant, witness, and alike) shapes attitudes in a different way. Further, using available variables we will attempt to identify how satisfaction with one's experience with the court and with the outcome of the judicial process contribute to one's attitudes towards the courts.

3. METHODOLOGY

Data analyzed in this paper was collected in 2006-2007, as a part of a larger project that aimed to study the public's opinions, experiences, and expectations regarding the judiciary and courts. Results of that study have been published (Kalem, 2009). We have used the original database along with the metadata in this secondary analysis. Here we are providing only a brief summary of the methods used in the original study. Detailed description of methodology used in the original data collection (including sampling strategy and the survey tools) can be found in the original publication (Jahic & Kalem, 2009, p. 39-42).

3.1. Sample

Target sample of 3000 participants was selected from voter-age urban population in Turkey. The sample was selected from biggest cities from each of the 12 NUT1 regions, with the number of the participants selected from each NUT region proportionate to the total population of the region. In 2007, total urban population of these 12 cities amounts to 46% of total population of Turkey (TÜİK, n.d.). Table 1 shows the structure of the sample by region/city.

Table 1. Breakdown on the Sample Across Twelve Cities

NUT1 Region	Selected province	Number of Participants	% of total sample
Istanbul	Istanbul	652	21.5
Aegean	Izmir	371	12.2
Mediterranean	Adana	349	11.5
Southeast Anatolia	Diyarbakir	271	8.9
West Anatolia	Ankara	347	11.4
East Marmara	Bursa	278	9.2
West Black Sea	Samsun	157	5.2
Central Anatolia	Kayseri	162	5.3
Central-eastern Anatolia	Van	142	4.7
East Black Sea	Trabzon	103	3.4
West Marmara	Balıkesir	113	3.7
Northeast Anatolia	Erzurum	88	2.9
Total		3033	100.0

In the next step, neighborhoods from which the household were drawn were randomly selected. Since population of individual neighborhoods varies between 100 to 100,000, in order to maintain equal chances of selection for each household, selection likelihood for each neighborhood was multiplied by its population size.

In the next step, the real estate tax database was used to generate the list of streets for each selected neighborhood. Two streets were then randomly selected from each neighborhood. Within each street, every third household was approached for face-to-face interview.

Response rate was 60% (of all residential dwellings selected into the sample, “door opened” or not). In order to check the accuracy of data, 5% of interviews were audited by field supervisor, 35% were checked using follow-up phone call to the participant, and all were tested for internal logic. As a result of these controls, 72 interviews were excluded and repeated with substitute households, selected from

the same street where the original interview was conducted. Additional households were included into the sample, as substitutes to internally inconsistent interviews. Final sample size was 3033.

Average age of the participants was 36.92 (SD =14.18). 30.3 % of participants were single, 64.5 % married, and 4.7 % divorced or widowed. Education and income levels of participants can be seen in Tables 3 and 4 of the original publication (Jahic & Kalem, 2009, p. 42).

3.2. Questionnaire

Questionnaire that was used in the original study covered a range of topics, including experience with the courts, attitudes towards courts, trust in institutions, interest in legal issues, familiarity with the legal system, and sources of information about the courts. In this analysis, however, only items regarding the experiences with the court, satisfaction with that experience and trust in institutions were used.

3.2.1. Dependent Variable - Attitudes Towards Courts

In order to develop an index measure of the attitudes towards the courts, participants were asked to evaluate statements shown in the Table 2 on a 5-point Likert scale.

Table 2. Items Used to Measure Attitudes Towards court

1	Courts conduct hearings at times that are suitable for working citizens.
2	Citizens are treated with respect in courts.
3	Hiring a lawyer is expensive.
4	Courts listen to testimonies attentively and give individuals an opportunity to express themselves.
5	I am afraid that I may not understand what was going on, if I was in court for any business.
6	Courts protect everyone equally.
7	Courts conduct trials in fast enough manner.
8	Court decisions are just.
9	Thanks to courts, society is safer.

- 10 Courts can protect individuals' rights.
 - 11 Everyone going to court will get just treatment.
 - 12 Courts are doing their job well.
 - 13 Courts would protect my rights, even if I did not have a lawyer.
 - 14 I would avoid taking my disagreements to courts.
 - 15 Courts are impartial; man, woman, defendant, victim, plaintiff, everyone gets impartial treatment.
-

Mean was calculated, with higher values indicates more positive attitudes regarding the courts. Reliability for this 15 item scale was found to be strong (Cronbach's $\alpha = 0.86$). Items 3, 5, and 14 were found to reduce the reliability of the scale. Factor analysis also indicated that, while all the other items loaded on the same factor, explaining total of 39.42 % variance, these three items emerged as unique factors on their own. They also did not correlate as well with the other items. When taken out of the scale, scale's internal reliability was increased (Cronbach's $\alpha = 0.92$). Court Attitude Index (CAI), that was calculated after excluding these three items, was used in further analysis.

3.2.2. Independent Variables

Three types of independent variables were used in this analysis: 1) Experience with the courts, 2) satisfaction with the experience with the courts, and 3) trust in institutions. In addition to these, gender and age were also used as independent variables.

Experience with the courts

Whether participant had direct experience with the courts, and if yes in what role, were treated as distinct independent variables. Initially, in the first version of the questionnaire that was used to collect data from 1013 participants, participants were asked to self-identify whether they had an experience, and if yes in what role. After these data were analyzed, and answers provided were compared with follow up questions (participants were asked to provide short explanation of the experience, which was compared

to what they stated as their experience for internal consistency), it became clear that this was not a good strategy. Some participants did not differentiate between their own experience and experience of others around them, or they would identify themselves as victims, understood as “being victimized” by the system- when in legal terms they were in fact the defendant in the case. In order to overcome these problems, the second version of the questionnaire was developed and used with the rest of the sample (2020 participants). This second version included questions about court experiences that were much more structured and free from legal jargon. These questions were structured as a decision tree, allowing it to be derived from the answers to the questions on whether or not the participant had a direct court experience, and if yes in what role. Consequently, based on the answers provided to those questions, the “court experience” variable was coded as a binary categorical variable (“has experience”, and “has no experience”). Different types of court experience were treated as separate binary variables, as they are not mutually exclusive (one could have had an experience with the court as a victim, and as a defendant, at different times, for example). Six different types of experience variables were used in this analysis: 1) Defendant in criminal case, 2) victim/complainant in criminal case, 3) defendant in civil case, 4) plaintiff in civil case, 5) witness, and 6) observer/audience.

Satisfaction with the court experience

Participants who indicated that they have had an experience with the courts were asked to evaluate how satisfied they were with that experience. Those with experience as a party in a case were asked to evaluate their satisfaction with the outcome of the case, as well as to evaluate their satisfaction with their court experience in general. These two questions were asked separately, as previous research has indicated that the outcome of the trial is only one of the potential factors that influence satisfaction with the court process for parties. In fact, previous research has indicated that satisfaction with the process may have an influence on the outcome satisfaction (Casper, Tyler, & Fisher, 1988). Those with experience as witness or an observer were asked only to evaluate their experience in general. Those evaluations were made on a 5-point Likert scale.

Trust in institutions

All participants were asked to evaluate on a 5-point Likert scale to what degree they trust different institutions, including the government, police, municipality, press, the military, and the Constitutional Courts. Correlations between trust levels in different institutions were found to be very high (all $p < 0.001$), and therefore can be argued to be related to a general underlying trust in institutions in general. Thus, in this analysis only answers provided to “trust in government” item were used in the analysis, as a proxy for trust in institutions.

4. RESULTS

4.1. Court Experience

Using only data from the finalized questionnaire (N = 2020), 29.59 % of participants reported having some kind of experience with courts, and some had multiple experiences. Experience as witness and as observer were most frequent (11.7 % and 10.0 %, respectively). 7.4 % participants reported being a plaintiff in a civil court, while 3.7% reported being a defendant in a civil court. 4.2 % reported being tried as a criminal defendant in court, and 3.7 % had experience with criminal courts as a victim of a crime. Since it was possible for a participant to have more than one experience with the court, the percentages adds up to more than 29.5 %.

Men were more likely than women to have experience with courts: 37.7 % of men reported having such experience, compared to 21.6 % of women. Statistics for different types of experiences indicate (as can be seen in Table 3) that men were more likely than women to have court experience in every category used in this study.

Table 3. Participants Who Reported Having Different Types of Experiences with the Courts, by Gender (%)

	Criminal defendant	Criminal plaintiff	Civil defendant	Civil plaintiff	Witness	Observer
Women	1.1	2.5	2.7	6.0	7.8	7.5
Men	7.3	4.9	4.7	8.8	15.6	12.4

Table 4 shows mean age for those with and without different types of court experience. In general those with different types of court experience were on average older than those without such experience. Given that likelihood that having any kind of experience in life increases with age, this relationship was to be expected.

Table 4. Average Age of Participants by Type of Court Experience

	Has experience		Has no experience		T test
	Mean	SD	Mean	SD	
Any experience	40.66	14.37	35.02	13.94	***
Criminal defendant	39.83	12.60	36.55	14.35	*
Victim (criminal complaint)	38.21	11.31	36.62	14.40	
Civil defendant	43.73	14.55	36.41	14.22	***
Civil plaintiff	43.11	14.11	36.17	14.19	***
Observer	39.41	15.25	36.39	14.16	**
Witness	42.12	13.78	35.97	14.21	***

* $p < 0.05$ ** $p < 0.005$ *** $p < 0.001$

4.2. Attitudes Towards Courts

Since we wanted to compare participants with different types of experience in terms of their attitudes regarding courts, only data collected with finalized questionnaire were used for further analysis. Average CAI for this sample was 3.05 (SD = 0.94). Mean CAI for participants who had some kind of experience with courts ($X = 2.93$, SD = 0.93) was significantly lower than the CAI for participants who had no experience what so ever ($X = 3.14$, SD = 0.91) [$F(1, 1922) = 20.683$; $p < 0.001$]. CAI means for different court experience groups are shown in Figure 1.

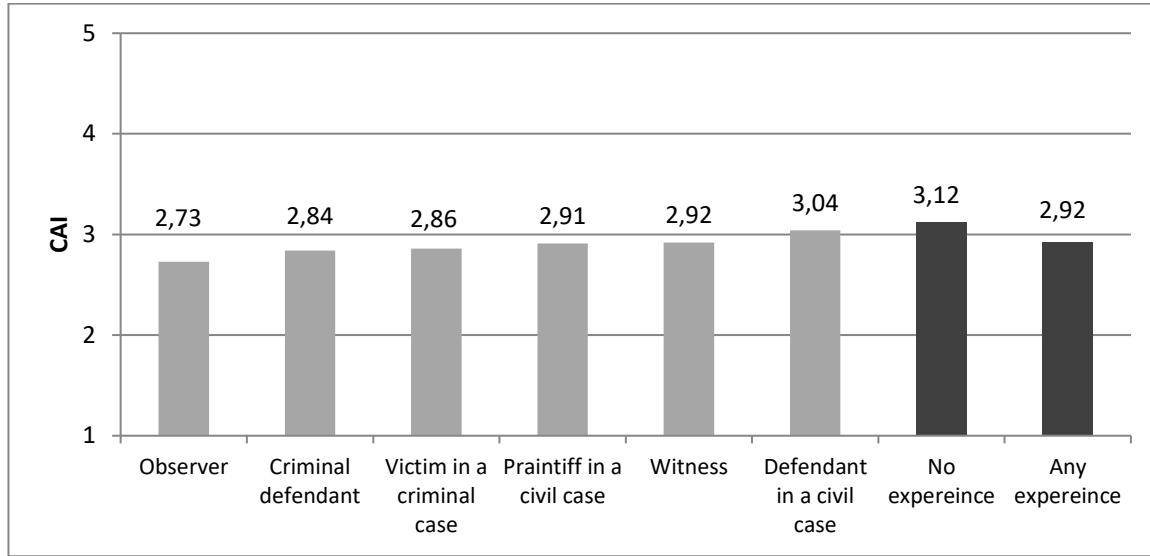

Figure 1. Court Attitude Index means for participants with different types of court experience

Regression analysis was applied to these data, using two models. In the first model “has any type of experience” was an independent variable (binary), and Court Attitude Index was the dependent variable (DV). In other words, effect of having any type of experience on one’s attitudes towards the courts was analyzed. In addition to experience with the courts, age and gender were also included as IVs into the model. The model was significant ($R^2 = 0.011$, $F(1, 1912) = 14.533$, $p < 0.001$), and age and having had an experience were found to be significant predictors of CAI (age: $\beta = 0.006$; $t = 4.161$; $p < 0.001$, collinearity tolerance 0.967; having experience: $\beta = -2.227$, $t = 5.045$, $p < 0.001$; collinearity tolerance 0.937).

In order to explore whether having a particular type of experience is a better predictor than general “any type of experience” of attitudes towards the courts, a separate regression was performed using only data from participants who reported having some type of court experience⁸, with CAI as a DV, and the type of experience as the IV. The model was found to be significant ($R^2 = 0.031$, $F(8, 558) = 2.246$, $p < 0.05$).

⁸ We did not run regression analysis with “any experience” and individual types of experience as their 0 value (no experience) were 100% overlapping. While not completely mutually exclusive, 0 in any type of experience was without exception associated with 0 in all other types of experiences.

However, in this model having experience with courts as an observer was the only variable that significantly predicted attitudes towards courts ($\beta = 0.311$, $t = 3.744$, $p < 0.001$).

In order to explore whether the effect of “having any experience” in the first model was solely due to the effect of having experience as an observer, regression was run again, using all participants, with age, having any type of court experience, and having experience as an observer as IVs, and CAI as DV. This model was again significant ($R^2 = 0.027$, $F(3, 1912) = 17.782$, $p < 0.001$). All three IVs were found to be significant predictors of the CAI (age $\beta = 0.006$, $t = 4.043$, $p < 0.001$; Having any experience $\beta = -0.147$, $t = -2.884$, $p < 0.01$; Having experience as an observer $\beta = -0.278$, $t = -3.604$, $p < 0.001$).

While the fact that models tested above were significant, it must be noted that R^2 was rather low, meaning that variables in question explained limited amount of variance in the attitudes towards the courts. This can be attributed to the type of measurement used. Both “any experience” and “observer experience” variables are in fact binary categorical variables, their ability to predict precisely persons opinions regarding courts may not be very strong. In other words, while there is clear difference in the means in CAI between any- and no-experience and observer - non observer experience, knowing one person’s status in terms of their court experience allows us to make only very broad, rather than precise, predictions regarding their opinions on courts.

In order to explore how general trust in institutions is associated with attitudes towards the courts, regression analysis was performed. This time age, gender, and having an experience with courts were IVs, in addition to trust in government. Dependent variable was, again, CAI. Backward stepwise regression produced a final model that was significant ($R^2 = 0.165$, $F(3, 1908) = 125.986$, $p < .001$). Other than gender, all IVs remained in the model (Age $\beta = 0.004$, $t = 3.152$, $p < 0.005$; Trust in government $\beta = 0.232$, $t = 18.193$, $p < 0,001$; Having an experience with courts $\beta = -0.155$, $t = -3.752$, $p < 0,001$). These results indicate that having an experience with courts was negatively associated with one’s attitude towards courts, while age and trust in government were positively associated with those attitudes. Gender however was not found to be a significant predictor of attitudes towards courts.

Further, to explore whether attitudes towards courts were associated with one's satisfaction with the experience of the court process and satisfaction with the outcomes of that process, additional regression analysis were performed. Separate analysis was conducted with data from only those participants who have had a particular type of experience with the court. DV in these analyses was CAI, while IVs entered into backward regression were: Age, gender, trust in government, satisfaction with the outcome of the trial process, and satisfaction with the general experience with the court. Figure 2 shows means and SDs for satisfaction with the outcome of the trial, and satisfaction with the general experience with the court process, for different categories of participants. Results of backwards regression applied to these models for different court experience groups are shown in Table 5.

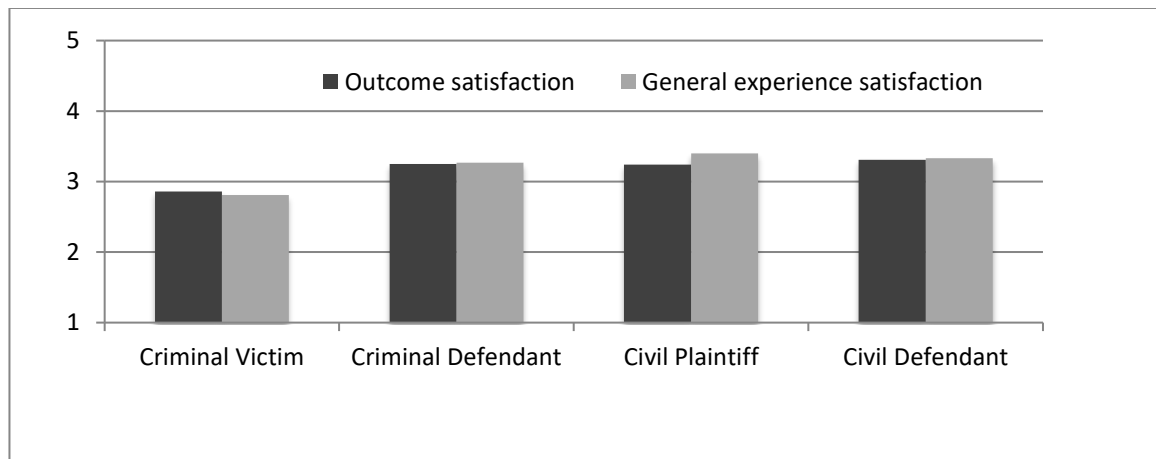

Figure 2. Trial outcome and the trial experience satisfaction, for different types of court experience.

Table 5. Backward Regression Analyses Results for Attitudes Towards Courts as DV (Final Model for Different Types of Court Experience)

	R ²	df	F	p
Victims	0.194	2, 69	8.287	0.001
Criminal defendants	0.118	2, 75	5.016	0.009
Civil defendants	0.053	1, 67	3.742	0.057
Civil plaintiffs	0.174	2, 134	14.103	0.000

Table 6 shows variables that had remained in the final model for the participants for whom the regression model was significant (see Table 5). Trust in government remained significant predictor of attitude towards courts in the final model for all three categories of court parties. Satisfaction with the experience remained significant predictor of attitudes towards courts in the final model for victims (criminal plaintiffs) and civil plaintiffs, while satisfaction with the outcome was not a significant predictor for these two groups. Finally, for criminal defendants, outcome satisfaction was a significant predictor of attitudes towards courts, while the overall satisfaction with experience was not. Consequently, in none of the regression analyses conducted were both the outcome satisfaction and the overall experience satisfaction remain as significant predictors of the attitudes towards the courts, in the final model.

Table 6. Backward Regression Analyses Results for Attitudes Towards Courts as DV (IVs that Remained in the Final Model, for Different Types of Court Experience)

Indep. Variables	Type of Court Experience		
	Victims	Criminal defendants	Civil plaintiffs
Age	a	a	a
Gender	a	a	a
Trust in government	$\beta = 0.251$ $t = 3.539$ $p = 0.001$	$\beta = 0.113$ $t = 2.040$ $p = 0.045$	$\beta = 0.209$ $t = 4.035$ $p < 0.001$
Court outcome satisfaction	a	$\beta = 0.145$ $t = 2.361$ $p = 0.021$	a
Court experience satisfaction	$\beta = 0.146$ $t = 2.400$ $p = 0.019$	a	$\beta = 0.198$ $t = 3.084$ $p = 0.002$

^a Variable did not remain in the final model

Witnesses and observers were not asked about their satisfaction with the trial outcomes, as they were not direct parties in the cases, but were asked about their general satisfaction with the experience that they have had at the court. This, along with age, gender, and trust in government were entered as IVs into backwards regression analysis, with CAI as DV, and results are shown in Tables 7 and 8.

Table 7. Backward Regression Analyses Results for Attitudes Towards Courts as DV (Final Model for Witness and Observer Categories of Participants)

	R ²	df	F	p
Witness	0.406	2, 215	21.224	< 0.001
Observer	0.532	2, 189	37.342	< 0.001

Table 8. Backward Regression Analyses Results for Attitudes Towards Courts as DV (IVs that Remained in the Final Model, for Witness and Observer Categories of Participants)

Indep. Variables	Witnesses	Observer
Age	a	a
Gender	a	a
Trust in government	$\beta = 0.202$ $t = 5.186$ $p < 0.000$	$\beta = 0.271$ $t = 6.836$ $p < 0.001$
Trial experience satisfaction	$\beta = 0.169$ $t = 3.305$ $p = 0.001$	$\beta = 0.231$ $t = 4.142$ $p < 0.000$

^a Variable did not remain in the final model

Once again trust in government was a significant predictor of attitudes towards courts, as was general satisfaction with the court experience. Age and gender lost their predictive power in the multivariate analysis.

5. DISCUSSION

To summarize, the goal of this secondary analysis was to test whether and how citizens' first-hand experiences with the courts influence their attitudes regarding the courts. In particular we explored how the satisfaction with the outcome and with the process that citizens witness/are subject to, shape their attitudes.

It was found that 70.5 % of participants did not have any direct experience with courts, and women were somewhat less likely to have a court experience than men (78.4 % women reported no experience, versus 62.3 % men). This is in line with other findings from Turkey, that indicated that women used civil courts for family matters only (such as divorce, alimony, etc.), and rarely pursued any economic claims in courts (Elveriş, Jahic, & Kalem, 2009). Further, justice statistics indicate that an overwhelming majority of all prosecuted for criminal offences are men, leaving women almost completely out of that category (Ministry of Justice, 2018). It appears that the relative underrepresentation of women in public, social and economic life is also reflected in their underrepresentation in the courts.

In general, the attitudes towards the courts were found to be close to the mid-point, and followed a normal distribution patterns. We found a relatively small, but statistically significant difference between attitudes towards courts of those who had and those who did not have a direct experience with the courts, with those with the experience having slightly more negative attitudes. When trying to look whether results differentiated by type of experience, it was found that being an observer was by itself a significant predictor, while having other types of experience, individually, was not. In other words, observing court in work without being a party was separately associated with attitudes towards courts, while all other types of experiences did not individually associate with the attitudes towards courts.

It should be noted that only about 3% of variance in the attitudes towards courts can be predicted by simply knowing whether a person had a direct experience with courts. While statistically significant, this finding is clearly not groundbreaking. However, the fact that participating in a court process was associated with more negative attitudes towards courts is a finding that needs more consideration, as it

supports the argument that direct experience with courts in fact breeds overall contempt, rather than respect, towards the courts.

Our analysis further indicated that, for some types of court experiences, satisfaction with the court process was associated with attitudes towards courts, while this was not the case for satisfaction with the outcomes. In other words, outcome of the court process, and one's satisfaction with it, was not the main factor influencing the attitudes towards the courts for some of the participants (victims in the criminal process and civil plaintiffs). For the same participants, however, the degree of satisfaction with the court experience was associated with their attitudes. In this study, this was the case with victims in criminal process and civil plaintiffs. For offenders (criminal defendants) the reverse was true: Outcome satisfaction was associated with attitudes while the satisfaction with the general experience with the courts was not. Based on these findings, it can be concluded that satisfaction with the outcome, and satisfaction with the court experience in general, have varying effects on the attitudes towards the courts. For none of the groups, both predicted the attitudes towards the courts, indicating that these two variables (satisfaction with outcome and satisfaction with the court experience) are independent of one another.

These findings suggest that for parties that "make demands" from the legal process (victims and plaintiffs who put the legal system in motion) the outcome is less important compared to those who are in the position of defense (criminal defendants). The fact that for people who are in front of the court with the claim of being harmed (i.e. victims and civil plaintiffs), the overall experience is actually more important than the outcome of the case suggests that these groups of participants have fundamentally different sets of expectations from courts and the judicial system from defendants in criminal cases, who are accused by the system. While the former wants to see a positive overall experience, the latter group prefers to see a favorable outcome, and they base their assessment of their experiences using these different frameworks. The fact that for witnesses and observers satisfaction with the experience was also positively associated with attitudes towards courts strengthens the argument put forward by the procedural justice theory that satisfaction with the process itself has an important and a distinct effect on how one evaluates the courts, that subjective experiences matter when making such evaluations, and

that outcomes of the judicial process are not the most important parts of the court experience, except for criminal defendants.

When it comes to other variables, it was found that trust in government was positively associated with attitudes towards courts, for all categories, while age and gender were not. High correlation between trust in government and attitudes towards the courts indicates that this reflects a stable underlying attitude of “trust in institutions” in general, and courts included. This brings up the question of differentiation between the concepts: If trust in courts is strongly influenced by an underlying and overreaching trust in institutions, can actual experience with the court (and if yes, by how much) change and shape the attitudes towards the courts?

Our research findings indicate that attitudes towards courts do have what one could call a “stable component” - a base attitude that is rooted in one’s general attitude towards institutions in a more abstract sense. This base attitude however is combined with a “flexible component” which is experience based, and it reflects the effect of the satisfaction with the court outcomes and the court experience. While the base component, measured in this research as “trust in government”, was a stronger predictor of the attitudes towards courts in almost all analyses performed, the difference in the relative strengths of the predictive powers of the base and the flexible component was not drastic in any of the models. This leads us to conclude that attitudes towards courts are not solely an unshakable expression of one’s general trust in institutions, and in fact can be altered as a result of having an experience with the courts. Based on our findings, a positive assessment of the process will improve those attitudes for most roles in courts, while outcomes will only have that effect for criminal defendants.

One major drawback of this study is that did not involve any pre-post measures, so it is difficult to support the cause-effect interpretation of the uncovered associations. However, when it comes to the relationship between court experiences and attitudes, this is less of an issue, as the decision whether to be a party in a case or not is not just a matter of free choice. In fact, one often does not have any choice, as in the case of defendants, and sometimes also victims in criminal cases (as prosecutor can decide to

prosecute, regardless of whether that is also desired by the victim). Even in cases where a person has a choice whether to take a dispute to the court or not, that choice is also complicated by the fact that people usually go to courts as a last resort, when they feel like they *do not have any other* choice. In other words, in most cases, being in a court is not something that you *do*, but rather something that *happens to you*. If, in fact, positive attitudes towards courts were the driving influence behind seeking a solution to legal problems in courts, one would expect to see a positive relationship between participation in the court process and attitudes towards courts. In this study, the opposite was found. It is difficult to envision a scenario in which negative attitudes towards courts would drive one to initiate a court process. Hence, it is reasonable to conclude that negative attitudes of those who had experience with courts are in fact the result of the quality of the experience that they have had with the courts, rather than the other way around.

Our findings have strong policy implication. Assuming that positive attitudes towards courts among the public is a desirable policy outcome for any government, especially due to the link between such attitudes and perceived legitimacy of the courts, our results present a roadmap with two paths towards shaping those attitudes. Following the more general path, attitudes towards courts can be improved as a result of general increase in trust towards the government. While this is not an easy task, a policy that aims to improve the trust in government would arguably also lead to improved attitudes towards courts, without specifically addressing the court process. Alternatively, and perhaps much more plausibly, improving the experience of the court process could also produce similar results. This could be achieved by developing practices that have been proven to improve people's experiences with the court process. In particular, practices based on procedural and restorative justice, both of which attach significance to how people interact with the courts and the court process, and place public's experience at the center of the justice process, should be used to draw the framework for such policy initiatives. However, as this research suggests, some citizens may not be influenced by such policies, criminal defendants in particular, who have been found to value desirable outcomes more. While policy cannot be structured so as to result in particular outcomes in specific cases, the varieties of possible outcomes for criminal

defendants can in fact be increased through policy, creating alternatives to punishment, for different categories of offenders. Existence of such diversion mechanisms⁹ could arguably result in improvement in satisfaction with the outcomes, as “loosing” for the offender may not necessarily lead to prison or fines, but to a whole range of alternatives which may be seen as more just or at least acceptable by the offenders.

⁹ *Diversion* in criminal justice literature refers to programs that “seek to avoid formal processing of an offender by the criminal justice system” and typically results in treatment or other case programs instead of prosecution of the offender (Dammer & Erise-Pengelly, 2016).

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye’de mahkemelerde farklı rollerde bulunmuş kişilerin bu deneyimlerinin mahkemelere yönelik tutumları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma, 2006-2007 yılları arasında Türkiye genelinde yetişkin nüfus arasında gerçekleştirilen ve kişilerin genel olarak hukukun ve yargının işleyişine dair bilgilerini ölçmeye ve bu alandaki deneyimlerini anlamaya yönelik saha araştırmasının verilerinin ikincil analizini içermektedir. Bu çerçevede çalışma, Türkiye’de kullanıcıların mahkeme deneyimlerinden memnun olup olmadıklarından veya bu deneyimi nelerin şekillendirdiğinden ziyade, ilişkisel bir analize odaklanır ve mahkemeler ile doğrudan deneyimin ve bu deneyimden memnuniyetin, tutumları etkileyip etkilemediğini sorgulamaktadır.

Sonuçlar, mahkeme deneyimi olan kişilerin tutumlarının, hiç mahkeme deneyimi olmayan kişilere göre daha olumsuz olduğunu göstermiştir. Kişiler mahkeme de izleyici olarak da taraf olarak da yer alsalar her durumda mahkeme deneyimi tutumları olumsuz etkilemektedir. Bu sonuç, yargılamadaki rollerden bağımsız olarak doğrudan deneyimin olumsuz etki bıraktığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, çalışmada aynı zamanda süreçten ve sonuçtan memnuniyetin de tutumlar üzerindeki etkisi ayrıca incelenmiştir ve buradaki bulgular roller arasında farklılara işaret etmektedir. Nitekim ceza davalarında mağdur ve hukuk davalarında davacı olanlar ile mahkemelerde izleyici ya da tanık rolünde deneyimleri olanlar için deneyimden memnuniyet mahkemelere yönelik tutumları olumlu yönde etkilerken, sanıklar söz konusu olduğunda sonuçtan memnuniyetin aynı etkiyi yarattığı görülmektedir. Aynı zamanda hükümete güvenin de tüm gruplar için mahkemelere yönelik tutumları belirleyici bir etkisi olduğu görülmüştür. Sonuç olarak, mahkemelere yönelik tutumların iki unsur üzerinden belirlendiği öne sürülür: katı olan bir temel bileşen ve esnek ve deneyime dayalı bir bileşen. Katı temel bileşen, hükümete ve kurumlara yönelik daha genel ve soyut bir tutumun ve güvenin bir yansıması iken, esnek bileşen ise deneyimin özellikleriyle ve de kişilerin gerçekte mahkemelerde karşılaştıkları üzerinden şekillenmektedir.

Çalışmanın bu sonuçlarla, yargı alanında geliştirilecek politikalara özellikle katkı sağlayacağına inanılmaktadır. Özellikle de süreç deneyiminin tutumları etkilemedeki gücüne odaklanıldığında, sürece

ilişkin yapılacak iyileştirmelerin doğrudan tutumları etkileyebileceği öne sürülmektedir. Nitekim gerek süreç adaleti gerekse onarıcı adalet alanındaki çalışmalarda da bireylerin adalet algılarının ve deneyimlerinin iyileştirilmesinin hukuk sisteminin meşruiyetine olan etkisinin yanı sıra, bu iyileştirmelerin doğrudan adalete erişim alanındaki politikalara olan katkıları da tartışılmaktadır. Öte yandan, sürece yönelik iyileştirmelerin her grubun tutumunu etkilemeyeceği de ayrıca görülmüştür. Nitekim sanıklar her koşulda sonuçtan memnun olmayı daha fazla önemsemektedirler. Esasa ilişkin değişiklik yapılmasını öngörmek yargı bağımsızlığı ilkesiyle bağdaşmayacaktır kuşkusuz, ancak sonuçtan memnuniyet farklı suç kategorileri için ceza alternatifleri geliştirilerek de sağlanabilir. Bu alternatifler hapis/para cezası almak veya almamak üzerinden tanımlanan sonuçları çeşitlendirerek, sanıklar için de daha olumlu bir deneyimi mümkün kılabilir.

REFERENCES

- Benesh, S. C. (2006). Understanding Public Confidence in American Courts. *The Journal of Politics*, 68(3), 697-707. Doi: 10.1111/j.1468-2508.2006.00455.
- Benesh, S. C., Howell, S. E. (2001). Confidence in the Courts: A Comparison of Users and Non-Users. *Behavioral Sciences & The Law*, 19(2), 199-214. Doi: 10.1002/bsl.437.
- Bohner G, Schwarz N. (2001). Attitudes, Persuasion, and Behavior. In A. Tesser & N. Schwarz (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology, Vol. 1: Intraindividual Processes* (413-435). Oxford, UK: Blackwell.
- Bourdieu, P. (1987). The Force of Laq: Toward a Sociology of the Juridical Field, *Hastings Law Journal*, 38/5, 814-853.
- Breckler, S. J. (1984). Empirical Validation of Affect, Behavior, and Cognition as Distinct Components of Attitude. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 1191-1205. Doi: 10.1037/0022-3514.47.6.1191.
- Brunson, R. K. (2007). Police Don't Like Black People: African-American Young Men's Accumulated Police Experiences. *Criminology & Public Policy*, 8 (1), 71-101. Doi: 10.1111/j.1745-9133.2007.00423.
- Bühlmann, M., & Kunz, R. (2011) Confidence in the Judiciary: Comparing the Independence and Legitimacy of Judicial Systems. *West European Politics*, 34(2), 317-345. Doi: 10.1080/01402382.2011.546576.
- Casper, J. D. (1978). Having Their Day in Court: Defendant Evaluations of the Fairness of Their Treatment. *Law & Society Review*, 12(2), 237-251. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/3053234>.
- Casper, J. D., Tyler, T., & Fisher, B. (1988). Procedural Justice in Felony Cases. *Law & Society Review*, 22(3), 483-507. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/3053626?seq=1>.
- Chapman, B., Mirrlees-Black, C., & Brawn, C. (2002). *Improving Public Attitudes to the Criminal Justice System: The Impact of Information*. Home Office: London. Retrieved from https://www.prisonlegalnews.org/media/publications/home_office_research_study_245_improving_public_attitudes_on_the_criminal_justice_system_2002.pdf.
- Dammer, H. R., & Erise_Pengelly, V. A. (2016). Diversion. In *Encyclopaedia Britannica*. Retrieved from <https://bit.ly/2E7rhL3>.

- Elveriş, I., Jahic, G., & Kalem, S. (2009). *Judicial Proceedings at Istanbul Civil Courts: Parties, Cases and Process*. Istanbul, Turkey: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ewick, P., Silbey, S. S. (1998). *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life*. University of Chicago Press.
- Fix-Fierro, H. (2003). *Courts, Justice and Efficiency: A Socio-Legal Study of Economic Rationality in Adjudication*. Hart Publishing.
- Gibson, J. L. (2018). *Black and Blue: How African Americans Judge the U.S. Legal System*. USA: Oxford University Press.
- Grootelaar, H. A. M. (2018). *Interacting with Procedural Justice in Courts* (Unpublished doctoral dissertation). Utrecht , Netherlands: Utrecht University.
- Grootelaar, H. A.M, & van den Bos, K. (2018). How Litigants in Dutch Courtrooms Come to Trust Judges: The Role of Perceived Procedural Justice, Outcome Favorability, and Other Sociolegal Moderators. *Law & Society Review*, 52(1), 234-268. Doi: 10.1111/lasr.12315.
- Hazzard, A. (1983). Children's Experience with, Knowledge of, and Attitude toward Disabled Persons. *The Journal of Special Education*, 17(2), 131-139. Doi: 10.1177/002246698301700204.
- Higgins, G. E., Jordan, K. L. (2005). Race and Gender: An Examination of the Models that Explain Evaluations of the Court System for Differences. *Criminal Justice Studies*, 18(1), 81-97. Doi: 10.1080/14786010500071188.
- Hough, M., Jackson, J., Bradford, B., Myhill, A., & Quinton, P. (2010). Procedural Justice, Trust, and Institutional Legitimacy. *Policing: A Journal of Policy and Practice*, 4(3), 203-210. Doi: 10.1093/police/paq027
- Hough, M., Bradford, B., Jackson, J., & Roberts, J. V. (2013). *Attitudes to Sentencing and Trust in Justice: Exploring Trends from the Crime Survey for England and Wales*. Ministry of Justice Analytical Series. London, UK: Ministry of Justice. Retrieved from <http://eprints.bbk.ac.uk/5195/>.
- Hulst, L., Van den Bos, K., Akkermans, A. J., & Lind, E. A. (2017). On Why Procedural Justice Matters in Court Hearings. *Utrecht Law Review*, 13 (3), 114-129. Doi: 10.18352/ulr.413.

- Jacquot, S., Vitale, T. (2014). Law as Weapon of the Weak? A Comparative Analysis of Legal Mobilization by Roma and Women's Groups at the European Level. *Journal of European Public Policy*, 21(4), 587-604. Doi: 10.1080/13501763.2014.887138.
- Jahic, G. & Kalem, S. (2009). Vatandaşın Gözünden Mahkemeler: Katilim, Tutumlar ve Güven. In S. Kalem (Ed.), *Adalet Gözet: Yargı Sistemi Üzerine Bir İnceleme* (27-70). İstanbul, Turkey: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Jay, G. M., & Willis, S. L. (1992). Influence of Direct Computer Experience on Older Adults' Attitudes toward Computers. *Journal of Gerontology*, 47(4), 250-257. Doi: 10.1093/geronj/47.4.P250.
- Kalem, S. (Ed.). (2009). *Adalet Gözet: Yargı Sistemi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul, Turkey: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kalem, S., Jahic, G. & Elveriş, İ. (2008). *Justice Barometer: Public Opinions on Courts in Turkey*. İstanbul, Turkey: İstanbul Bilgi University Publications.
- Kritzer, H. M. & Voelker, J. (1998). Familiarity Breeds Respect: How Wisconsin Citizens View Their Courts. *Judicature*, 82(2), 58-64. Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/judica82&div=21&id=&page>.
- Lind, E. A., Tyler, T. R. (1988). *The Social Psychology of Procedural Justice*. Springer Science & Business Media.
- Lind, E. A., Kulik, C. T., Ambrose, M., & de Vera Park, M. V. (1993). Individual and corporate Dispute Resolution: Using Procedural Fairness As A Decision Heuristic. *Administrative Science Quarterly*, 38(2), 224-251. Doi: 10.2307/2393412.
- Luhmann, N. (2004). *Law As A Social System*. Oxford, UK: Oxford University Press,
- Macaulay, S. (1987). Images of Law in Everyday Life: The Lessons of School, Entertainment, and Spectator Sports. *Law & Society Review*, 21(2), 185-218. Doi: 10.2307/3053519.
- Mazer, D. B., Percival, E. F. (1989). Ideology or Experience? The Relationships Among Perceptions, Attitudes, and Experiences of Sexual Harassment in University Students. *Sex Roles*, 20(3-4), 135-147. Doi: 10.1007/BF00287987.
- McCoy, C., Jahic, G. (2006). Familiarity Breeds Respect: Organizing and Studying A Courtwatch. *Justice System Journal*, 27(1), 61-70. Doi: 10.1080/0098261X.2006.10767787.

- Merry, S. E. (1990). *Getting Justice, Getting Even: Legal Consciousness Among Working-Class Americans*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Ministry of Justice (2018). *Justice Statistics 2017*. Ankara: T.C. Adalet Bakanlığı, Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü.
- Mondak, J.J., Hurwitz, J., Peffley, M., and Testa, P. (2017). The Vicarious Bases of Perceived Injustice. *American Journal of Political Science*, 61(4), 804-819. Doi: 10.1111/ajps.12297.
- Moorhead, R., Sefton, M., & Scanlan, L. (2007). Just Satisfaction? What Drives Public and Participant Satisfaction with Courts and Tribunals-A Review of Recent Evidence. *What Drives Public and Participant Satisfaction with Courts and Tribunals-A Review of Recent Evidence*. [Technical Report]. Crown. Ministry of Justice Research Series 5/08. Doi: 10.2139/ssrn.2425127.
- O'Barr, W. M., Conley, J. M. (1988). Lay Expectations of the Civil Justice System. *Law & Society Review*, 22, 137. Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/lwsocrw22&div=10&id=&page=>
- Olson, J. M., Zanna, M. P. (1993). Attitudes and Attitude Change. *Annual Review of Psychology*, 44(1), 117-154. Doi: 10.1146/annurev.ps.44.020193.001001.
- Pleasence, P., Balmer, N. (2018). Measuring the Accessibility and Equality of Civil Justice. *Hague Journal on the Rule of Law*, 10(2), 255-294. Doi: 10.1007/s40803-018-0079-0.
- Quinton, P. (2011). *The Impact of Information about Crime and Policing on Public Perceptions: The Results of A Randomised Controlled Trial*. London: National Policing Improvement Agency.
- Rosenberg, M. J., Hovland, C. I. (1960). Cognitive, Affective, and Behavioral Components of Attitude. In M. J. Rosenberg, C. I. Hovland, W. J. McGuire, R. P. Abelson, & J. W. Brehm (Eds.), *Attitude Organization and Change. An Analysis of Consistency Among Attitude Components* (1-14). New Haven, CT: Yale University Press.
- Rottman, D. B., Hansen, R., Mott, N., & Grimes, L. (2003). *Perceptions of the Courts in Your Community: The Influence of Experience, Race, and Ethnicity*. Williamsburg, VA: National Center for State Courts. Retrieved from <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/201302.pdf>.
- Schwarz, N., Bohnet, G. (2001). The Construction of Attitudes. In: A. Tesser, & N. Schwarz (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology, Vol. 1: Intraindividual Processes* (436-457). Oxford, UK: Blackwell.

- Silbey, S. S. (2005). After Legal Consciousness. *Annual Review of Law and Social Science*, 1, 323-368. Doi: 10.1146/annurev.lawsocsci.1.041604.115938.
- Silbey, S. S., Cavicchi, A. (2005). The Common Place of Law: Transforming Matters of Concern into the Objects of Everyday Life. In B. Latour, & P. Weibel (Eds.), *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*. ZKM Center for Art and Media Karlsruhe. Cambridge, Massachussetts: The MIT Press.
- Sun, I. Y., & Wu, Y. (2006). Citizens' Perceptions of the Courts: The Impact of Race, Gender, and Recent Experience. *Journal of Criminal Justice*, 34(5), 457-467. Doi: 10.1016/j.jcrimjus.2006.09.001.
- Thibaut, J. W., & Walker, L. (1975). *Procedural Justice: A Psychological Analysis*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Tunç, A. (2009). Türkiye’de Yazılı Basının Yargıya İlişkin Haberleri Sunumu. In S. Kalem (Ed.), *Adalet Gözet: Yargı Sistemi Üzerine Bir İnceleme* (117-147). Istanbul, Turkey: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Turk, A. T. (1976). Law As A Weapon in Social Conflict. *Social Problems*, 23(3), 276-291. Doi: 10.2307/799774.
- TÜİK (n.d.) Nüfus Projeksiyonları: Yıl Ortası Nüfus. Retrieved 4 December 2019, from http://2018.www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1027.
- Tyler, T. R. (1990). Justice, Self-Interest, and The Legitimacy of Legal and Political Authority. In J. J. Mansbridge (Ed.), *Beyond Self-Interest* (171-179). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Tyler, T. R. (2001). Public Trust and Confidence in Legal Authorities: What Do Majority and Minority Group Members Want from the Law and Legal Institutions?. *Behavioral Sciences & The Law*, 19(2), 215-235. Doi: 10.1002/bsl.438.
- Tyler, T. R. (2006). *Why People Obey the Law*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tyler, T. R., Huo, Y. J. (2002). *Trust in the Law: Encouraging Public Cooperation with the Police and Courts*. New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Weber, M. (1958). The Three Types of Legitimate Rule. H. Gerth (Trans.). *Berkeley Publications in Society and Institutions*, 4(1), 1-11.

Wilson, C. (2012). *The Public and The Justice System: Attitudes, Drivers and Behavior - A Literature Review*. Scottish Government. Retrieved from <https://www2.gov.scot/resource/0039/00396342.pdf>.

SEKÜLERLEŞME KAVRAMINI TÜRKİYE ÜZERİNDEN SORGULAMAK

Fatih Çağatay CENGİZ¹

ÖZ

Bu makale, sekülerleşme kavramına eleştirel bir değerlendirme getirmeyi amaçladığı gibi, kavramı Batı dışı modernleşmenin uğrağı olan Türkiye üzerinden de incelemeyi hedeflemektedir. Makale ilk olarak, klasik kuramcılarının din olgusuna nasıl yaklaştıklarını ele almakta ve bu kuramcılarının dinsellik ile toplumsallık arasındaki bağı modernleşme düşüncesi üzerinden kurduklarını iddia etmektedir. Klasik kuramcılarının çağdaş kuramcılara bıraktığı bu miras, modernleşmenin zorunlu olarak sekülerleşmeye yol açtığını öne sürmektedir. Ancak, bu makalenin iddia ettiği gibi sekülerleşme, doğrusal ve evrensel bir süreç olmayıp, Batı Avrupa’da devlet ve Kilise arasındaki iktidar mücadelesinin ve Aydınlanma geleneğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kavramın içinde doğduğu sosyo-politik formasyonun göz ardı edilmesi, sekülerleşme kavramını apolitikleştirmekte ve modernleşen her toplumda “olması gereken” bir süreç olarak imlemektedir. Türkiye özelinde bakıldığında ise, “zorunlu sekülerleşmenin” ekonomi, siyaset ve eğitim gibi alt sistemlerdeki “yeniden kutsallaşma” momentlerini görmediği iddia edilebilir. Bu makale, sekülerleşme kavramının Türkiye özelinde doğrusal bir süreç izlemediğini, modernleşme krizlerinin birçok alt sistemde deseküler bir yapı ortaya çıkardığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sekülerleşme, Modernleşme, Devlet-Kilise Çatışması, Aydınlanma, Türkiye

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

EXAMINATION OF THE CONCEPT OF SECULARISATION THROUGH TURKEY

ABSTRACT

The article aims at providing a critical evaluation for the concept of secularisation while intending to analyse it through Turkey as an exemplary of non-Western modernisation. It firstly assesses how classical theorists approach the phenomenon of religion and then asserts that these theorists forged a link between ‘social’ and ‘religiosity’ *via* modernisation. The legacy that classical theorists bequeathed to modern scholars leads to an understanding that modernisation inevitably brings about secularisation. However, the article argues, secularisation is neither a linear nor a universal process; rather it has emerged as the product of the conflict between the state and the Church in Western Europe and of the legacy of Enlightenment. The negligence of socio-political formation that the concept has developed leads to a politicisation of the term and implies that that secularisation is the *sine qua non* of every modernising society. When Turkey is specifically taken into account, it is shown that ‘inevitable secularisation’ fails to consider re-sacralisation moments within the sub-systems of economy, politics, and education. The article concludes that secularisation does not follow a linear path with respect to Turkey; rather the crisis of modernisation brings about a de-secular structure in various sub-systems.

Keywords: Secularisation, Modernisation, the Conflict between State and Church, Enlightenment, Turkey

1. GİRİŞ

Kapitalistleşme, rasyonelleşme ve mekanik toplumdaki organik topluma geçişle ifade edilebilecek olan modernleşme sürecinin dinsel olanla ilişkisi bir neden-sonuç ilişkisi olarak ele alınmaktadır. “Modernleşme sekülerleştirir” formülasyonu ile özetlenebilecek olan sekülerleşme terimi (Ertit, 2019), klasik kuramcılar tarafından doğrusal bir süreç olarak kavranmaktadır. Klasik kuramcılar, her ne kadar modernleşme hakkında farklı fikirlere sahip olsalar da, dinsel pratik ve düşüncelerin rasyonalizmle yerinden edilmesine büyük önem atfetmişlerdir (Giddens, 1971, s. 206). Karl Marx, burjuvazinin siyasal ve ekonomik egemenliğini kurmasıyla “dinsel ve politik illüzyonların” yerini “açık, utanmaz, doğrudan, kuru sömürüye” bıraktığını söylerken (Marx ve Engels, 2018, s. 55), bir yandan da kendi varlığına, emeğine, doğasına ve diğer insanlarla ilişkisine yabancılaşan insanın, dini, “kalbi olmayan bir dünyanın kalbi” olarak gördüğünü belirtir (Marx, 2008b, s. 35). Öte yandan, Émile Durkheim (1995) dinseliliğin toplumda oynadığı birleştirici işleve vurgu yaparken, dinin ayırt edici özelliğini ‘kutsal’, ‘kutsal olmayan’dan ayırıp toplumun kendisine tapmasında görür. Max Weber, kapitalist ruhun gelişmesinde Protestanlığın itici bir güç olduğunu iddia eder ancak rasyonelleşmenin, Marx’taki yabancılaşma kavramına benzer şekilde “demirden bir kafes” yarattığını da gözlemler.

Klasik kuramcılarda modernleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan sekülerleşme kavramı, modern kuramcılarda “kutsalın yeniden dirilişi” ile gündeme gelmiştir. 1990’lı yıllardan sonra eski Sovyet ülkelerinde görülen “dinin yeniden uyanışı” sekülerleşmenin evrensel ve doğrusal bir süreç olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu makale, sekülerleşme kavramına eleştirel bir değerlendirme getirmeyi amaçladığı gibi, kavramı Batı dışı modernleşmenin uğrağı olan Türkiye üzerinden de incelemeyi hedeflemektedir. Makalenin ilk kısmında klasik kuramcılarının dinselilik olgusuna nasıl yaklaştıkları ele alınacak ve bu kuramcılarının dinselilikle toplumsallık arasındaki bağı modernleşme düşüncesi aracılığıyla kurdukları gösterilecektir. Sekülerleşme tezinin açmazlarının açıklandığı ikinci kısımdan sonra bu kavram, Türkiye üzerinden incelenecektir. Türkiye’nin modernleşme süreci, aynı zamanda bir “modernleşememe” süreci olduğundan, sekülerleşme kavramının açığa çıkmasında Batı Avrupa’da görülen sosyo-politik

süreçlerin Türkiye’de yaşanmadığı iddia edilecektir. Bu nedenle de Türkiye’de ekonomi, siyaset ve eğitim gibi alt sistemlerde desekülerleşme yaşandığı gösterilecektir. Sonuç olarak sekülerleşmenin sadece sosyolojik bir kavram değil politik bir kavram olarak da anlaşılması ve Aydınlanma geleneği ile bağının yeniden kurulması gerektiğine vurgu yapılacaktır.

2. ‘DÜŞSEL GERÇEKLEŞME’, ‘KUTSAL-PROFAN AYRIMI’ VE ‘KAPİTALİST RUH’ BAĞLAMINDA DİNSELLİK VE SEKÜLERLEŞME

Modernite, “onbeş ve yirminci yüzyıllar arasında yer alan entelektüel, kültürel, toplumsal ve estetik dönüşümün bir sonucudur” (Çiğdem, 1997, s. 72). Modern toplumu ya da sanayi uygarlığını temsil eden modernite, dinamik ve kompleks bir toplumsal yapıyı anlatır (Giddens & Pierson, 1998, s. 94). “Toplumsal modernitenin kurumsal altyapısı” (Çiğdem, 1997, s. 72) olan modernleşme ise emek üretkenliğinin arttığı, merkezi politik iktidarların ve ulusal kimliklerin ortaya çıktığı, kent yaşamının canlandığı, değer ve normların sekülerleştiği toplumsal bir süreci anlatmaktadır (Habermas, 2007, s. 2). ‘Katı olan her şeyin buharlaştığı’ bir çağda Karl Marx, Émile Durkheim ve Max Weber gibi klasik düşünürler ‘dinsel’ olanla ‘toplumsal’ olan arasındaki ilişkiyi bu modernleşme perspektifinden kurmuşlardır.

Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı* adlı eserinin *Giriş* başlıklı kısmında din-dışı eleştirilerini temellendirirken 18. yüzyıl Aydınlanma geleneğinin görüşlerini de sorgulayıp onları aşmayı hedeflemektedir. Marx, bir yandan, Immanuel Kant’ın *Aydınlanma Nedir?* adlı yazısında belirttiği gibi dini “insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu ergin olamama halinin” bir sonucu olarak görür; diğer yandan da Ludwig Andreas Feurbach’ın dediği gibi dinin insanları yaratmadığını, tam tersine insanların dini yarattığını söyler. Ancak Feuerbach’ın “dini yaratan insandır” önermesini, insanı soyut ve toplumsal gerçeklikten yalıtılmış bir birey olarak anlaması nedeniyle tam olarak kavramadığını söyleyip eleştirir (Achcar, 2013, s. 13).

Marx, Feurbach’ın *Hıristiyanlığın Özü* adlı eserinde gerçekliği toplumsal ilişkiler bütününden kopartarak dinsel özü, insani bir öze indirgeyip gizemleştirmesine karşı çıkar. Feuerbach’ın aksine

dinsel duygunun da bir toplumsal ürün olduğunu söyleyerek tarihsel materyalizmin toplumsal gerçekliği anlamadaki önemine vurgu yapar (Marx, 2008a, 61-64). Marx’a göre,

“... insanı yapan din değil, *dini yapan insandır*. Gerçekte, din, henüz kendi düzeyine erişmemiş ya da daha önce kendini yitirmiş olan insanın öz-bilinci ve öz-duyumudur. ... Din bu dünyanın genel teorisi, onun ansiklopedik özeti, halkın düzeyine indirgenmiş mantığı, onun manevi *point d’honneur*’ü, coşkunluğu, ahlaki bakımdan onaylanması, törensel bütünleyicisi, avuncu ve aklanmasının evrensel temelidir. Din, insani özün *düşsel gerçekleşmesidir*, çünkü insani öz asıl gerçekliğe sahip değildir. Dolayısıyla dine karşı savaşım vermek, tinsel kokusu din olan *dünyaya* karşı, dolaylı olarak savaşım vermektir” (2008b, s. 34-35).

‘İnsani özün asıl gerçekliğine sahip olamaması’ düşsel bir gerçekleşmeyle dinde kendini gösterirken, din, hem gerçek ıstırabın bir dışavurumu hem de gerçek ıstıraba karşı bir “panzehir” olarak ikili bir işlev üstlenir (Şen, 2017, s. 40). Toplumsal gerçekliğin ya da kapitalist üretim tarzının yarattığı dünyevi ıstırap, analjezik özelliği olan dinle yatıştırılır. Bu anlamıyla din, bir tür halüsinasyona yol açan gerçek dışı bir hayal gücü değil, insanın kendisine yabancılaşması sonucunu doğuran toplumsal gerçeklik karşısında bir ağı kesicidir:

“Dinsel açlık, bir yandan gerçek açlığın dışavurumu, bir yanda da gerçek açlığa karşı *protesto*dur. Yaratığı bunaltan içli bir ezgi olan din, tinin dışlandığı toplumsal koşulların tini, kalbi olmayan bir dünyanın ruhudur. O, halkların *afyonudur*. (*Sie est das Opium des Volks*). Dini, halkın bu *aldatıcı* mutluluğunu ortadan kaldırmak, halkın *gerçek* mutluluğunu istemektedir. Onun durumu konusunda yanılsamalardan vazgeçmesini istemek, onun *yanılsamaları gereksinen bir durumdan vazgeçmesini istemektir*. Öyleyse, dinin eleştirisi, *tohum olarak, halesi din olan bu gözyaşları vadisinin eleştirisidir*” (Marx, 2008b, s. 35).

Böylece radikal Aydınlanmacı düşünürlerin aksine Marx, asıl mücadele edilmesi gerekenin dinsel yanılsamalar değil, bu yanılsamaları insan için gerekli kılan ve yeniden üreten toplumsal gerçeklik

olduğunu söyler. Keza din, Marx’a göre, sistemin meşruluğunu sağlayan ve toplumsal gerçeklikle ilgili yanılsamalar yaratan ideolojik bir aygıttır (Şen, 2017, s. 37-40).

Marx’ın yanılsamalardan arınmak için *öznenin* praxisine yaptığı vurgu, kapitalizmin gelişmesine koşut olarak dinsel iktidarın seküler sınırlara çekilmesiyle de *yapısal* olarak tamamlanır. Diğer bir ifadeyle, modernleşmeyle uyumlu olarak bireysel çıkarın dinsel olan karşısında ‘kutsanması’, dinsel iktidarı *yapısal* olarak tehdit etmektedir. *Komünist Manifesto*’da denildiği gibi burjuvazi “iktidara geldiği her yerde bütün feodal, ataerkil, kırsal cennet fantezilerine hitap eden ilişkileri kırıp geçirirken ... dindarâne cezbe, şövalyece tutkuyu, dar kafalı orta sınıf hüznünü, bencil hesapçılığın buz gibi soğuk suyunda boğuvermiştir” (Marx ve Engels, 2018, s. 55).

Katı olan dinsel düşünüş ve pratiklerin modernleşmeyle birlikte buharlaşması ve bir ‘değişim değerine’ dönüşmesi Marx’ın toplumsal çatışma teorisiyle uyum göstermektedir. Öte yandan Émile Durkheim, Karl Marx’ın aksine dini, toplumsal çatışmanın ürünü olarak değil, toplumsal dayanışmanın bir sembolü olarak anlamaktadır. Ancak yine de dinsel olgunun ilahi ya da doğaüstü bir güce atıfla değil, toplumun işlevleriyle açıklanabileceğini söylemesi bakımından Marx’la ortaklaşır.

Dini Hayatın İlkel Biçimleri adlı eserinde Durkheim, dinin kökenlerinin doğaüstü alanda, gizemli ya da ilahi bir güç tasavvurunda değil, kutsal ile kutsal olmayan (*profan*) arasındaki tarihsel ayrımın aranması gerektiğini belirtmiştir. Bu ayrımın *profan* olan “sistemi ihlal eden ya da tahrip eden şey” olarak, ihlal edilemez olarak takdim edilen ve koruma altına alınan *kutsalın* karşısında yer alır (Paden, 2012, s. 84). Diğer bir ifadeyle din, kutsalı *profan* olandan ayırarak kutsal lehine dokunulamaz bir alan açar.

Kutsal ve kutsal olmayan arasındaki bu ayrım, insanın ‘şeylerle’ olan dualistik temsilinden çıkar. Kutsal şeyler, toplumun biçimlendirdiği ‘temsillerken’, kutsal olmayanlar, insanların deneyim ve bilgileriyle inşa ettiği şeylerdir (Durkheim, 2011a, s. 95). Yani, kutsal olan; üstün, erk sahibi ve olağan temasın yasaklandığı kolektif şeylerken, kutsal olmayan; sıradan ve her günkü rutin işlerle ilgili tekil şeylerdir.

Böylece Durkheim’de din, bireysel bir edim olan büyüden farklı olarak toplumsal bir pratik olarak karşımıza çıkar. Büyüde, büyücü ve hasta arasında bireysel bir iyileştirme ilişkisi bulunurken, dinde

kurumsal bir çatı altında kolektif bir eylem vardır. Totemde ise dini hayatın ilksel biçimleri görülebilir çünkü totemik ilke, bir hayvanın öldürülmesini ve yenilmesi klan tarafından yasaklayarak onu kutsar, *profan* alandan ayırıştırır ve totem haline getirir. Totemin dokunulmazlığı ve kutsallığı böylece dinin ilksel formunu da oluşturmuş olur. Bu dokunulmazlık ve kutsallık toplumsal bir işlev de görmektedir. Totem, klanın hem görünür ve kişiselleşmiş işaretine hem de bizzat toplumun kendisine dönüşür. Böylece Tanrı ya da Tanrılara tapma, ilksel toplumların klana bağlılığını güçlendiren kolektif bir eylem halini alır (Pals, 2006, s. 96-100).

Sonuç olarak Durkheim’de din, doğaüstüne olan bir inanç değil, yasaklanmış ve ayrı tutulmuş kutsala ilişkin inanış ve pratiklerin Kilise altında birleştiği ahlaki bir sistemdir (1995, s. 44). Dinsel ayinler, törenler ve ritüeller toplumun kolektif bir bütün olduğunu gösterdiği gibi, toplumun neyle sembolleştiğini de anlatmaktadır. Kısacası din, ‘toplumun kendisine tapması’ olarak görüldüğünden dinsel inanış ve pratiklerin kaynağı da birey değil, kolektif bilinçtir (Durkheim, 1995, s. 225-236). Toteme tapma, aslında toplumun kendine tapmasıdır (Pals, 2006, s. 101). Bu tapınmaya ve kutsala saygısızlığa tolerans gösterebilen bir din ise insan zihni üzerindeki hükmünü kaybetmektedir (Durkheim, 2011b, 69).

Dinin insan zihni üzerindeki hükmünü kaybettiği toplum modeli, Durkheim’in pozitivist ve modernleşme anlatısına uygun bir perspektiften yazdığı *Toplumsal İşbölümü* adlı kitapta gözlemlenebilir. Durkheim, mekanik toplum ve organik toplum arasında ayrımın somut tarihsel koşullarını toplumsal iş bölümünün gelişmesinde görmek ve “tarihin bir yasası” olarak mekanik dayanışmanın gerileyip organik dayanışmanın baskın hale geleceğini söylemektedir (Durkheim, 1984, s. 126). Mekanik dayanışmaya dayalı sanayi öncesi geleneksel toplumlarda, birbirine benzer özellik gösteren insanlar ortak ahlaki değerler, gelenekler ve din etrafında kolektif bir bilinç oluştururken, organik dayanışmanın olduğu modern sanayi toplumlarında insanlar arası dayanışma, karşılıklı bağımlılık ilkesine dayanmakta ve insanların farklılığını esas alınmaktadır (Durkheim, 1984). Böyle bir organik dayanışmanın baskın olduğu toplumsal formasyonda din ise insan zihni üzerindeki hükmünü kaybetmekte ve seküler dünyanın sınırlarına çekilmektedir.

Durkheim’de antropolojik ve pozitivist yönden incelenen din-toplum ilişkisi, Max Weber’de teolojik değişimden hareketle ele alınır. Weber’in kapitalizmin doğmasında itici faktör olarak Protestan ahlakını gördüğü *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı kitabı, bir mezhebin ekonomik karar verme süreçlerini nasıl etkilediğini anlatmaktadır.

Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu öncelikle kapitalizmin doğuşunda Batı’ya özgü bazı ayırt edici niteliklerin varlığından bahseder. Weber’e göre kapitalizmin en önemli özelliği, sınırsız bir sahip olma ya da kazanma çabası değildir. Bu istek ve çabalar hem kapitalist hem de pre-kapitalist dönemde zaten mevcuttur. Kapitalizmin ayırt edici özelliği, ev ve işin birbirinden ayrılması ve bunun sonucunda, kapitalistlerin işten kazandıkları mal varlıklarını kişisel servetlerinden ayırmalarıdır (Weber, 2010, s. 12-13).

Weber’in vurguladığı gibi Protestanlık, Katolikliğe göre daha seküler ya da daha materyalist bir din olduğu için değil, çalışarak servet biriktirmenin önceliğine vurgu yaptığı için kapitalizmin doğmasında itici bir güç olmuştur. Yani, kapitalist kültürün özellikle Protestanlıkta hayat bulabilmesi Protestanlığın dinsel öğretileriyle ilgilidir. Weber’e göre, Katolikliğin çileci bir ideali ayıksılaştırması ve bu dünyanın nimetleri yerine öte dünyayı kurtarmayı sağlayacak kilise dindarlığı vurgusu, Protestanlıkta daha çok çalışmayla bireysel dindarlığın sağlanabileceğine dair inanca dönmektedir (2010, s. 30-31). Protestanlıktaki bu bireysel dindarlık, çalışmamayı ya da fakir ve münzevi bir yaşam sürmeyi hastalıkla bir tutar. Keza “fakir olmayı istemek, aynen hasta olmayı istemek gibidir; meslek kutsallığı açısından kınanır ve tanrının şerefine de zarar verir. Ve özellikle, çalışabilecek olanın dilenmesi, yalnız tembellik olduğu için değil günah değildir ... aynı zamanda insanın komşusuna karşı işlediği bir günahtır da” (Weber, 2010, s. 136). Öte yandan çalışmayla elde edilmiş mülk, insana emanet edilmiş bir ödevdir ve insan, Tanrı’nın şanını koruyabilmek için durmadan çalışmalıdır. Böylece Protestanlık, mal kazancını sadece geleneksel ahlakın sınırlarından kurtarmamış, onu Tanrı’nın buyruğu haline de getirmiştir (Weber, 2010, s. 142).

Weber, *Din Sosyolojisi* adlı yapıtında Katolikliğe benzer şekilde Doğu dinlerinin, özellikle de Hinduizm'in, 'büyük büyü bir bahçe' olarak durduğunu söyleyerek, insanların güvende olabilmek için bu büyü bahçede ruhları kutsayıp, kurtuluşu dinsel ayinlerle aradığını belirtmiştir (Weber, 2012, s. 418). Ancak anti-asketik yaşam zevklerinin 'büyük büyü bir bahçeyi' ele geçirmesi entelektüelleşme ve rasyonelleşme süreçleriyle anılan modernleşme ve sekülerleşme sonucunda gerçekleşmektedir.

Bu 'büyü bozumu' süreci, insanın istediği taktirde 'hesaplama' yoluyla her şeyi kontrol altına alabileceği bir süreci anlatır. Yani, insanlar artık gizemli ve tahmin edilemez güçler tarafından yönetilmediklerini anladığında, bu dünyanın da büyüsi bozulmaktadır (Weber, 2004, s. 12-13). Ancak Weber, rasyonelleşmeyi ve bunun sonucunda gerçekleşen 'büyü bozumunu' 'zorunlu' bir süreç olarak görürken, bu sürece normatif bir olumluluk atfetmemiştir.

Karl Marx'taki 'meta fetişizmine' benzer şekilde Weber, kapitalistleşme ve rasyonelleşmenin insanları 'demir bir kafese' hapsedtiğinden bahseder. Weber'e göre, "insanın her zaman üstünden atabileceği ince bir palto gibi" duran dünyevi mallar, insanlar üzerinde iktidar kurmaya başlamış, meslek ödevi her türlü dinsel sınırlamadan sıyrılmıştır. Sonuç ise, "ruh yoksunu uzman insanlar, yürek yoksunu zevk insanları: Bu hiçler, kendi kendilerine, daha önce hiç ulaşılmamış bir insanlık düzeyine tırmadıklarını hayal ederler" (Weber, 2010, s. 150-151).

Böylece din ve dinsellik olgusu klasik düşünürlerde, modernleşme sürecini nasıl gördüklerine bağlı olarak toplumdaki analjezik, birleştirici veya ekonomik rolüne atıfla açıklanır. Kapitalistleşmenin, işbölümü artışının ya da rasyonelleşmenin dinsel olanın toplumsal gücünü azaltacağı söylenerek sekülerleşme teorisinin ilksel modelleri oluşturulur.

Ancak klasik düşünürlerin modernleşmenin bir sonucu olarak anlamlandırdıkları sekülerleşme kavramını, 20. yüzyıl düşünürleri 'doğrudan' açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin, sekülerleşme teorisinin erken dönem kuramcılarında Larry Shiner (1967) altı farklı sekülerleşme tipolojisinden bahseder: "Dinin azalması" olarak anılan ilk tipolojide, önceden kabul gören sembol, doktrin ve kurumların prestij ve etkilerinde bir azalma gözlemlenmekte, bu nedenle de sekülerleşmenin *telosunun*

dinsiz bir topluma doğru ilerlemek olduğundan bahsedilmektedir (Shiner, 1967, s. 209). “Bu dünyayla uyum” olarak adlandırılan ikinci tipolojide sekülerleşme, dini grup ya da toplumların ilgilerinin giderek ve daha fazla bu dünyaya döndüğü, dini grupların farklılığının toplumun geri kalanından ayırt edilemediği bir süreci anlatmak için kullanılır. Böylece sekülerleşmenin *telosu*, toplumun bugünkü pragmatist görevlerine içerilmesidir (Shiner, 1967, s. 211). Üçüncü tip sekülerleşmede toplum, din ile ilişkisini keserek dini özel alanla sınırlamaya başlar. Böylece din, içsel bir karakter kazanarak ne toplumları ne de kurumsal eylemleri etkileyebilir (Shiner, 1967, s. 212). Bilgi, davranış kalıpları ve kurumsal düzenlemelerin kutsal olandan insan sorumluluğuna aktarıldığı dördüncü tip sekülerleşmede, önceden dini kurumlar tarafından yerine getirilen bazı fonksiyonlar topluma devredilir (Shiner, 1967, s. 214). Bu dünyanın kutsallık karakterini yitirdiği beşinci tip sekülerleşmede doğa, rasyonel ve nedensel açıklamalara ve değişimlere konu olur. Bu tip bir sekülerleşmede *telos*, gizem ve doğaüstünün hiçbir rol oynamadığı rasyonel bir toplum yaratmaktır (Shiner, 1967, s. 215). Shiner’in kutsaldan seküler topluma hareket olarak adlandırdığı altıncı tip sekülerleşmede, tüm kararların rasyonel ve faydacı bir hesaplamaya göre alındığı bir toplum modeli öngörülür (Shiner, 1967, s. 216).

Diğer bir düşünür Mark Chaves, sekülerleşmede dinin değil, dinsel *otoritenin* bireysel alan da dahil olmak üzere etki alanının ve öneminin azalması olarak anlaşılması gerektiğini söylemektedir (1994, s. 750-754). ‘Dinsel otorite’ kavramından anlaşılması gereken ise Max Weber’e atıfla, bir örgütlenmeyi anlatırken kullandığı sonuçlara değil, araçlara bakılması gerektiğine yapılan vurgudur. Buna göre, dinsel otorite, ruhani zorlama yoluyla dinsel fayda dağıtan ya da bu faydayı göz ardı eden hierokratik bir örgüttür (Weber, 1978, s. 54). Dinsel otorite, kurumsal bir zorlama yoluyla değil, psikik bir vicdan ile bireylerin günlük yaşamında varlığını hala devam ettirmektedir. Böylelikle sekülerleşme, Chaves’e göre, meşruluğunu doğaüstü güçlerden alan toplumsal yapıların etkisinin azalması olarak tanımlanır (1994, s. 756).

Karel Dobbelaere (2007), Durkheimci bir yaklaşımla sekülerleşmenin toplumsal, bireysel ve örgütsel düzeyde kurumsal dinin etki alanının daralmasıyla ilgili olduğunu söylemektedir. Sekülerleşme, politika, ekonomi, aile ve hukuk gibi alt sistemler üzerinde kurumsallaşmış dinin kontrolünü kaybettiği

toplumsal ve makro düzeydeki bir süreci anlatır (Dobbelaere, 2007, s. 138). Toplumsal düzeyde sekülerleşme, aşkın ve kapsayıcı olan dini sistemin, işlevsel olarak farklılaşmış modern toplumlarda diğer alt sistemlerde olduğu gibi alt bir sisteme indirilerek, diğer alt sistemler üzerindeki kapsayıcılığını kaybettiği bir süreç olarak tanımlanır. Bireysel düzeyde sekülerleşme ise bireylerin inanç, pratik ve ahlaki prensipleri üzerindeki dini otoritenin kontrolünün kaybolması olarak kavranır (Dobbelaere, 2007, s. 138-139). Öte yandan örgütsel sekülerleşme dinin kendi içinde geçirdiği bir dönüşümdür (Dobbelaere, 2007, s. 143). Buradaki önemli nokta, dinselliğin bizatihi kendisinin değil, kurumsal dinin diğer alt sistemler ve birey yaşamı üzerindeki etkisinde yaşanan değişimdir.

Benzer şekilde Bryan Wilson (2015, s. 10) sekülerleşmeyi, “dinî aktiviteler, inançlar, düşünme biçimleri ve kurumlardaki bir çöküş süreci” olarak tanımlar. Steve Bruce’a göre ise modernleşmenin ‘amaçlanmamış sonucu’ olarak sekülerleşme, kültürel özerkliğini kazanan birey için geri döndürülemez bir süreçtir (2015, s. 44). Mehmet Ali Kirman (2008, s. 281) sekülerleşmeyi “doğüstü güçlerden ve kutsaldan uzaklaşma” olarak tanımlarken, Volkan Ertit (2019, s. 47) doğüstü alanın gündelik yaşam pratiklerindeki etkisine vurgu yaparak sekülerleşmeyi “belli bir toplumda belli bir zaman dilimi içerisinde doğüstü alanın, yani dinin, dinîmsi yapıların, halk inançlarının ve diğer tüm doğüstü öğretilerin bireysel ve toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve gündelik yaşamı şekillendirme güçlerinin azalması” olarak tanımlar. Böylece klasik düşünürlerde modernleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan sekülerleşme kavramı, modern düşünürler tarafından da benimsenmekte ancak kavramın ortaya çıktığı toplumsal ve politik süreçler analiz edilmek yerine bu kavramın nasıl tanımlanması gerektiği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

3. SEKÜLERLEŞME TEZİNİN AÇMAZI

Sekülerleşme kavramına duyulan bu ‘kutsal’ kabul, birçok eleştiriye de beraberinde getirmektedir. Sekülerleşme teorisinin 1960’lı yıllardaki kurucu isimlerinden Peter Berger, 2008 yılında *Sekülerleşme Yanlışlandı* adlı makalesinde modernitenin zorunlu olarak sekülerleşmeyi değil, bunun yerine çoğulculaşmayı getirdiğini iddia ederek modernitenin “Tanrının yokluğu ile değil, bilakis birçok tanrının varlığı ile karakterize olduğunu” söylemekte ve ‘zorunlu sekülerleşme’ tezine karşı çıkmaktadır

(2015, s. 224-225). Berger'e göre sekülerizm, modern dünyanın getirdiklerinin aksine radikal dini hareketler tarafından bir meydan okumayla karşı karşıyadır (2015).

Ayrıca, sekülerleşmenin Batı dışı toplumlarda yukarıdan empoze edildiği iddia edilerek klasik sekülerleşme teorisinin, dini cemaatlerin 'dini markette' toplumdaki etki alanlarını genişletmek için rekabet içinde olduğu gerçeğini görmezden geldiği vurgulanmaktadır (Küçükcan, 2005). 'Dinin Ekonomik Modeli' adı verilen bu tez, neo-klasik iktisattan kaynağını alarak devlet müdahalesinin olmadığı bir ortamda dini işletmelerin (kiliseler, cemaatler, vb.) bireysel girişimci işletmeler gibi davranarak bireysel tüketicilerin beğenisine ve standardına uygun dini ürünler üreteceğini ve bunun da dini canlılık yaratacağını varsaymaktadır (Gorski, 2015, s. 124).

Sekülerleşme teorilerinin varsaydığı geçmişin günümüze kıyasla daha dinsel olduğu tezi, Rodney Stark (1999) tarafından tarihselleştirilip sorgulanır. Stark, öncelikle 'Orta Çağ' olarak adlandırılan dönemin bir 'İnanç Çağı' olmasına karşı çıkar. Orta Çağ tarihçilerinin belirttiği gibi, Orta Çağ'da insanların kiliseye katılımı oldukça düşüktür. 11. yüzyılda Malmesburyli William, İngiliz aristokrasisinin kiliseye nadiren gittiğini; 13. yüzyılda Alexander Murray, İtalyan toplumunun büyük bir kesiminin kiliseye dahi gitmediğini, tarihçi Keith Thomas'ın dediği gibi, geç Orta Çağ dönemlerindeki İngiltere'de kiliseye gidenlerin de kiliselerde birbirlerini itekleyip, kaba saba konuştuklarını, şakalaştıklarını, kiliselerde uyuduklarını yazmaktadır (Stark, 1999, s. 255-258).

Geçmiş atıfla eleştirilen sekülerleşme, günümüzde de dinin bireysel yaşamda güçlü bir şekilde yaşandığı gerçeğini görmezden gelmesi nedeniyle eleştiriye açıktır. Diğer bir anlatımla, kurumsal olarak dinin toplumsal gücünün ve prestijinin azalması her zaman bireysel dindarlığın *aynı hızda* azaldığı anlamına gelmemektedir. Tanrı'ya duyulan inanç ve dinsel pratiklerin bireysel yaşamdaki sürekliliği, kurumsal olarak dinin insan yaşamındaki etkisi azalsa da, dindarlığın pek de etkilenmediğini göstermektedir (Pérez-Agote, 2014, s. 12).

Buradaki önemli sorun, 'dinin' nasıl tanımladığı ile ilgilidir. Din, kutsal bir pratikten önce bir 'inanç' ve 'aidiyet' sistemi olarak tanımlanırsa dinsel olanın bireysel yaşamdaki etkisinin sürekliliği tespit

edilebilir. Karel Dobbelaere'nın (2015, s. 58) yaptığı gibi din, Durkheim'e benzer şekilde "tek bir ahlaki cemaat içerisinde kendisine bağlı olan herkesi bir araya getiren bir dini otorite tarafından sisteme bağlanmış algı-ötesi, aşkın gerçekliğe dair birleştirilmiş bir inanç ve ibadet sistemi" olarak tanımlandığında dinin modernleşme ve sekülerleşmeye direnci de anlaşılabilir.

Keza, bu direnci ampirik olarak göstermek de mümkündür. PEW Araştırma Merkezi'nin 2015 yılında yaptığı araştırmaya göre, dünya nüfusunun %84'ü bir dine aidiyet beslemektedir. Buna göre, dünya nüfusunun yaklaşık üçte biri (%31,2) kendisini Hristiyan olarak tanımlarken, yaklaşık dördte biri (%24,1) Müslüman olarak tanımlamaktadır. Herhangi bir dine bağlılığı olmayan kişilerin oranı ise %16'da kalmaktadır (Pew Research Center, 2017).

Niceliksel araştırmalarla ölçülmeye ve 'kanıtlanmaya' çalışılan sekülerleşmenin 'evrensel' bir eğilim olduğu tezi, bu nicel araştırmalarda sorulan soruların niteliğine göre de farklılaşma göstermektedir. Santiago Pérez-Nievas ve Guillermo Cordero'nun Avrupa Değerler Araştırması bulgularına göre sekülerleşme, Avrupa kıtasının her yerinde benzer bir olgu olarak karşımıza çıkmamaktadır. Dinselliğin ölçüldüğü iki kriterde – dini bir gruba ait olma ve kiliseye gitme oranları – özellikle Baltık Ülkeler ve eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nde dinselliğin arttığı iddia edilebilir. 1990 yılında Bulgaristan'da dini bir gruba ait olmayan nüfus oranı %68 iken, bu oran 2008 yılında sert bir düşüşle %16 seviyesine gelmiştir. Aynı zaman dilimi içinde Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Portekiz, Romanya, Rusya ve Slovakya'da da dini bir gruba ait olmayanların oranı yine düşüş göstermiştir. 1995-2008 yılları arasında da Moldova, Sırbistan ve Ukrayna'da da dini bir gruba ait olmayanların oranında düşme eğilimi gözlenmektedir. Özellikle Sırbistan'da 1995 yılında dini bir gruba ait olmayanların oranı %18 iken, bu oran 2008 yılında %4'e düşmüştür. Kilise gitme oranlarına bakıldığında da yine 'evrensel' bir sekülerleşme tezinden bahsetmek zordur. Büyük Britanya ve İzlanda'da 1980'lerden 2008'lere gelindiğinde kiliseye gitme oranlarında az da olsa bir artış söz konusudur. Bu oran Büyük Britanya için 1980'de %13, İzlanda'da %2 iken, 2008 yılında %17 ve %3 olarak ölçülmüştür. Kiliseye gitme oranlarındaki artış az da olsa, 1990'lardan 2008'e gelindiğinde Bulgaristan (%5'ten %7'ye), Çek Cumhuriyeti (%7'den %8'e), Estonya (%2'den %3'e) ve Finlandiya (%3'ten %7'ye) için de de-

sekülerleşme geçerlidir. Özellikle 1990-2008 yılları arasında Polonya'daki %33'ten %58'e ve Romanya'da %19'dan %27'ye artan oran dikkat çekicidir. Tanrı'nın yaşamdaki önemini ölçen başka bir soruda ise Avrupa kıtasının genelinde dinsel bir uyanıştan bahsetmek mümkündür. 27 ülkede yapılan bir araştırmada yöneltilen sorulara alınan cevaplar, Tanrı'nın bireylerin yaşamdaki önemine dair azalmanın sadece yedi ülkede gözlemlendiğini göstermiştir. Özellikle Sovyet ülkeleri ve Baltık ülkeler dışında İtalya ve Portekiz'de Tanrı'nın yaşamdaki önemi oranındaki artış dikkate değerdir. İtalya'da 1980 yılında nüfusun %73'ü Tanrı'nın yaşamında önemli olduğunu söylerken, bu oran 2008'de %84'e çıkmış; 1990 yılında Portekiz'de bu oran %66 iken, 2008 yılında %84'e yükselmiştir (Pérez-Nievas ve Cordero, 2010).

Niceliksel araştırmalara ek olarak, modernleşmenin 'zorunlu sekülerleşmeye' yol açtığı tezi (Ertit, 2019, s. 119-121) modernleşmenin içsel çelişkilerini ve bu çelişkilerden doğan sonuçları görmezden gelme eğilimindedir. Rasyonelleşme, bilimsel ilerleme ve kentleşme olgusu sekülerleşmeyi hızlandırdığı gibi geleneksel dinlerin karşısına *New Age* adı verilen yeni dinsel hareketleri de çıkarabilmektedir (Mirza, 2018). Yani, geleneksel dinlerin toplum yaşamındaki etkisi ve prestiji azalma eğilimi gösterse de, yeni dinsel hareketler moderniteyle uyum içinde bireyin hayatında dönüştürücü rol üstlenmeye başlamıştır.

Ancak bu makalede iddia edildiği gibi, sekülerleşme tartışmalarındaki başat sorun, sekülerleşme tarihine ilişkin yapılan tarih dışı analizlerdir. Diğer bir anlatımla sekülerleşme teorilerinin en büyük açmazı, sekülerleşme kavramının oluşumuna içkin olan Aydınlanma geleneğini, moderniteyi, devlet-kilise çatışmasını ve Fransız Devrimi'ni hesaba katmamalarında yatar. Sekülerleşme kavramını, pozitivist şekilde ölçülebilir ve kanıtlanabilir düzeyde dinin egemenlik alanının azalması olarak tanımlamak ve 'göstermek', kavramın içinde doğduğu toplumsal ve politik koşulların anlaşılmasını zorlaştırdığı gibi kavramın etik boyutunu da görmezden gelmektedir. Bu etik boyut, her şeyden önce Aydınlanma geleneğinin ürünü olan eleştirel aklın sekülerleşme kavramıyla beraber kullanımını zorunlu kılmaktadır.

Aydınlanma, Immanuel Kant'ın belirttiği gibi insanın kendi aklını başkasının rehberliğe verdiği ergin olamama durumundan çıkması ve düşünmeye cesaret etmesidir. Kant'a göre, Aydınlanma'nın odak

noktasını dinsel konular ve dinsel vesayet oluşturmaktadır çünkü dini bir ergin olamayış, diğer vesayetler içinde en onur kırıcı ve tehlikeli olandır (2009, s. 1-10). Aydınlanma ile eleştirel aklını ön plana çıkaran birey, moderniteyle yaşamı üzerindeki diğer aşkın örgütlenmeleri sorgular. Modernite, ‘gelenek’ adı verilen, kaynağını ilahi bir aşkınlıktan alan ve ahlak, hukuk, siyaset, bilim ve sanat gibi alanlarda belirleyici olan hayat anlayışının reddine dayanır. Yani, modern bir toplum, kaynağını bir kutsala dayandırmadığı gibi insanı kendi başına bir değer olarak gören ve hayatın merkezine yerleştiren Hümanizm düşüncesini temel almaktadır (Taşgetiren, 2018, s. 9-11).

Modernite ve Aydınlanma, insan temelli yeni bir etik ve toplum anlayışı getirerek modern öncesi dönemin ilahi temelli etik ve toplum anlayışını da temelden sarsar. Modernitenin ve Aydınlanma’nın etik anlayışı Jeremy Benthamcı bir utilitarizm ilkesiyle haz ve acı güdüsünün insan eylemlerinin temeli olduğunu savlamaktadır. Hazı kınayıp acıya tahammülü salık veren asketizm savunucusu dindarların ve ahlakçıların aksine “en çok sayıda insana en yüksek oranda mutluluk” ilkesinin “evrensel ve tarafsız bir iyilik düşüncesine” yol açacağı düşünülür (Taşgetiren, 2018, s. 87-88). Bunun aksine modern öncesi dönemde din, korkular ve hurafelerle insanın doğal isteklerini bastırırken dünyevi hayatı küçümser ve benlik sevgisini reddeder (Taşgetiren, 2018, s. 88).

Dünyevi olanın küçümsenmesi patristik felsefenin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Bu felsefenin önemli temsilcilerinden Augustinus, Tanrı Devleti karşısına ‘şeytana ve nefsine uyanların devleti’ olarak Yeryüzü Devleti’ni koyar ve bu devletin kökenlerinde ‘Tanrı’yı horlamaya varan benlik sevgisi’ni görür (Ağaoğulları, 2016, s. 220-221). Öte yandan patristik felsefeye aykırı biçimde ‘benlik’ ve ‘öz çıkara sahip birey’ nosyonunun gelişmesi, sözleşmecî teorisyenlerin devleti önceleyen ve devletten bağımsız hak ve özgürlüklere sahip bireyin varlığına vurgu yapmalarını mümkün kılmıştır. Böylece bu düşünürler erken modernitenin kuramcıları olarak anılmaktadır.

Her şeyden önce ‘öz çıkara sahip birey’ nosyonu, siyasal iktidar üzerinde de moral üstünlüğe sahiptir. Hiçbir toplumsal oluşum önsel (*apriori*) olarak bireyden üstün değildir. Bu anlamıyla modernite, bireyin kendini diğer bireylerden farklılaştırmasına ve öznel özgürlüğünün gelişmesine olanak sunan sivil

toplum alanının diğer alanlardan ayrılarak önceliklendirilmesine dayanır (Yetiş, 2003, s. 36). Böylece, modernite öncesi dönemde dini kurumun dünyevi iktidar üzerindeki egemenlik hakkını anlatan *plenitudo potestatis* savı, siyasal otoritenin niteliğindeki değişim ve meşruiyet kaynağının dünyevileşmesiyle geçersiz kılınır (Ağaoğulları, 2016, s. 263-288).

Kilise ve ruhban sınıfının dünyevi otorite üzerinde yönetme hakkı iddiasına karşılık kralların kutsal haklarla dinsel otoriteyi kendilerine bağlama çabaları arasında çatışma, sekülerleşme kavramının tarihsel uğrağını göstermektedir (Casanova, 1994, s. 13-14). Bu bağlamda sekülerleşme, ‘bu dünya’ içindeki dinsel alan ve seküler alan düalizminin ve ayrıca ‘bu dünya’ ile ‘öteki dünya’ arasındaki düalizme aracılık eden dinsel rolün çözüldüğü tarihsel bir süreci anlatmaktadır (Casanova, 1994, s. 15). Modern dönemde bu düalizm, seküler otoritenin dinsel otorite karşısındaki zaferiyle ilga olmuştur.

Ayrıca sekülerleşmenin tarih-dışı değerlendirilmesi, ‘laiklik’ ile arasına konulan kavramsal mesafe (Ertit, 2019, s. 78-80) ile de ilgilidir. Sekülerleşmenin dinsel yapıların toplumsal prestijinin azalması şeklinde yapılan sosyolojik tanımı, laikliğin doğaüstü alan ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenleyen siyasi bir prensip olan politik tanımından farklılaştırılmaktadır (Ertit, 2019, s. 80). Bu farklılaştırma, klasik liberalizmdeki devlet-toplum ikiliğini yeniden üretip devlet ve toplum arasındaki sınırı mutlaklaştırmakta, toplumu ‘kendinde olan şey’ (*numen*) olarak kavramakta ve toplumun devlet otoritesiyle olan karmaşık ilişkilerini görmezden gelmektedir. Örneğin, teokratik İran Devleti’nin seküler bir kitlesi olabileceği gibi, 1923 Türkiye’inde olduğu gibi laik bir devletin günümüze göre daha de-seküler kitlesi olabilir (Ertit, 2019, s. 84-86).

Ancak bu gözlemler, sekülerlik ve laiklik kavramlarının farklılaştırılmasına neden olabilecek kadar genişletilebilecek gözlemler değildir. Toplumun de-sekülerleştiği bir hatta, devletin ne kadar laik kalabileceği, ya da devletin teokratikleştiği bir düzende toplumun ne kadar ve ne ölçüde sekülerleşebileceği önemli bir soru olarak kalmaktadır. Diğer bir anlatımla sekülerleşme kavramının kapsamından eğitim, sağlık, ekonomi, siyaset gibi alt sistemlerin çıkartılıp politik bir kerte olan ‘laiklik’

alanına hapsedilmesi, Karel Dobbelaere'nin (2015) altını çizdiği işlevsel farklılaşmaya dikkat etmemekte, bu alt alanlardaki dinselleşmenin de toplumsal dinamiklerini görmeyi zorlaştırmaktadır.

Sekülerleşme tartışmalarında görülen diğer bir sorunlu alan, klasik liberal anlayıştaki devlet-toplum çatışması paradigmasını yeniden üretmeyi mümkün kılan metodolojik bireyciliktir. Bu metodolojik kabul, araştırma nesnesini sosyal yapılarda aramak yerine birey davranışlarının açıklayıcılığına başvurur (Öğüt, 2012, s. 33). Metodolojik bireysellik, analiz nesnesini 'birey'den alarak toplumu bu bireylerden oluşan bir yığın olarak görmekte, dinselleşme ya da sekülerleşme olgusunu öznel bir deneyim olarak sunmaktadır. Yani, toplumsal bir süreç, bireysel bir soyutlama düzeyinde alınır. Böylece sekülerleşme olgusu altındaki toplumsal ilişkiler görülmez.

Örneğin Ertit (2019), tarihsel ve politik bir kavrama, 'birey' üzerinden bakmakta ve kavramı, bireyi analiz nesnesi yaparak açıklamaya çalışmaktadır. Yani, sekülerleşme tanımında 'toplum' diye bahsettiği entite, aslında bireylerin basit bir toplamı olarak kavranmaktadır. Analiz birimi olarak seçilen bireyle, bireyin psikik dünyasında ve eylemlerinde doğüstü güçlerin otoritesinin azaldığını gözlemlense de toplumsal düzeyde bir sekülerleşme modernleşmeye eşlik etmemektedir. Toplumsal düzeydeki sekülerleşmeden anlaşılan ise, dini otoritenin devletin, ekonominin, sanatın ve bilimin genel işleyiş ve gidişatına etki etmesiyle anlaşılabilir (Chaves, 1994, s. 760). Böylece, metodolojik bireyseli yöntemle bir tür 'dindarlık ölçeğine' dönüşen sekülerleşme kavramı, Aydınlanma geleneği ile ilişkisini kaybetmekte, özgür düşünce ve eleştirel aklın paternalist vesayetlere karşı önceliği sorunu analiz dışı kalmaktadır.

4. 'SEKÜLERLEŞEN' TÜRKİYE'DE 'KUTSALIN YENİDEN İCADI'

Yukarıda anlatılan sekülerleşme tezi, Türkiye'ye de uyarlanmış ve ampirik göstergelerle Türkiye'nin önceye kıyasla 'daha seküler' olduğu sonucuna varılmıştır (Batur, 2015; Ertit, 2019). Örneğin Volkan Ertit, Türkiye'nin sekülerleştiğini göstermek için inançlı bireylerin gündelik yaşamlarında İslam'ın belirleyebileceği dokuz kriter öne sürmüş ve bu dokuz kritere göre, Türkiye'nin öncesine kıyasla 'daha seküler' olduğunu iddia etmiştir. Bu kriterler, evlilik dışı cinsel yakınlaşma, eşcinsellere bakış, halk

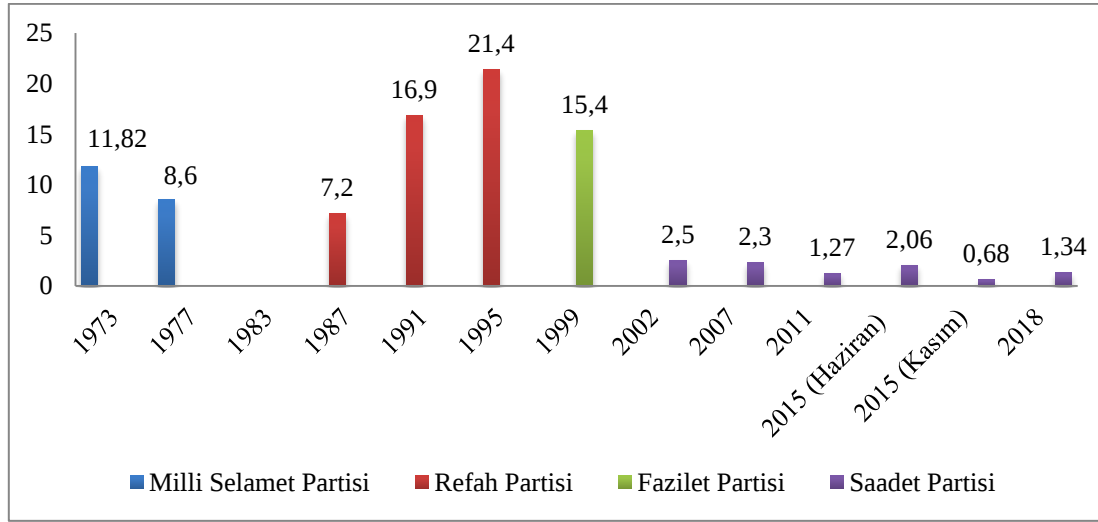
inançlarının etkisi, İslami kıyafet kodları, İslam'ın toplumsal prestiji, İslam'ın bir referans kaynağı olarak kullanılması, İslam'ın medyadaki hakimiyeti ve Alevilik ile Sünniliğin baskın kimlikler olarak öne çıkmasıdır (Ertit, 2019, s. 272). Ertit (2019) tüm bu kriterlerde bir azalma olduğunu ampirik olarak göstererek Türkiye'nin 'sekülerleştiği' sonucuna varmaktadır. Böylece sekülerleşme, bireyin iç dünyasında ne kadar dindar olduğu ile ilgili bir süreci anlatmak için değil, bireyin kendi inancını toplumsal ve gündelik hayatta nasıl ve ne ölçüde yansıttığı ile ilgili bir süreci anlatmak için kullanılmaktadır (Ertit, 2019, s. 76).

Böylece, sekülerleşme kavramına tarih-dışı bakış, Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda kendisini göstermektedir. Ancak Batı Avrupa'nın geçirdiği tarza bir Aydınlanma süreci Türkiye'de olmadığı gibi, sekülerleşme özellikle Batı Avrupa'da demokrasinin bir önkoşulu olarak çıkmıştır. Türkiye'de ise devlet-kilise ya da devlet-dini otorite arası çatışma gibi tarihsel bir deneyim baskın olmadığından iki coğrafya arasında da modernleşme pratikleri birbirinden farklılaşmaktadır. Batı Avrupa'daki örneklerin aksine din, Türkiye'de ulus devletin kurucu ögesi olarak ulusal kimliğin bir parçası haline getirilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kurum aracılığıyla devletin dini kontrol etmesi sağlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde padişah ve şeyhülislam arasındaki dinsel otorite pratiği, ulus devlet ve teokratik kurum arasındaki süreklilikte kendini göstermiştir (Gülalp, 2008).

Ayrıca, sekülerleşmenin doğrusal ve zorunlu bir süreç olduğuna yapılan vurgu (Ertit, 2019) Türkiye özelinde modernleşme krizlerini görmemekte, modernleşme uğrakları olarak anlatılan kapitalistleşme, kentleşme ve rasyonelleşme olgularının amorf karakterini gizlemektedir. Örneğin, 1987-1995 yılları arasında İslamcı partilere verilen artan oranlarda oy, sekülerleşme tezini aksine 'modernleşen' Türkiye'de dinin kültürel ve politik bir kaynak olarak meşruluğunu göstermesi bakımından önemlidir (Şekil 1). 27 Mart 1994'te yapılan yerel seçimlerde Refah Partisi, Türkiye'nin en çok 'kentleşmiş' ve 'kapitalistleşmiş' metropol kentlerinden olan İstanbul ve Ankara'yı kazandığı gibi, 24 Aralık 1995'teki genel seçimlerde de 6 milyonun üzerinde oy ve %21'lik oy oranıyla seçimin galibi olmuştur. Refah Partisi'nin dayandığı Milli Görüş geleneğinin 1960'ların sonundan 1990'ların sonuna kadarki *doğrusal* yükselişi, dinin toplumsal prestijinin modernleşme ile azalacağını iddia eden sekülerleşme teorisiyle

tezatlık oluşturmaktadır. Bu tezatlık, modernleşmenin zorunlu sonucu olarak sekülerleşmeyi getirdiği iddiasını sorguladığı gibi, bu dinsel yükselişin de aslında modernleşme ile değil, modernleşme krizi ile açıklanabileceğini göstermektedir. Ziya Öniş'in dediği gibi, Refah Partisi'nin 1990'lardaki yükselişi aslında kendi iddia ve ideallerini yerine getiremeyen ulus devletin ve sosyal demokrat partilerin yoksul kitlelere bir alternatif sunamaması ve bu nedenle de çöküşü ile ilgilidir. Ulus devletin ve sosyal demokrat partilerin başarısızlığının yarattığı politik boşluk İslamcı ve milliyetçi partilerle doldurulmuştur (1997, s. 746-747).

Şekil 1. 1973-2018 Genel Seçimlerinde Milli Görüş Partilerinin Aldığı Oy Oranları*

* Kaynak, s. TÜİK (2012); YSK (2019)

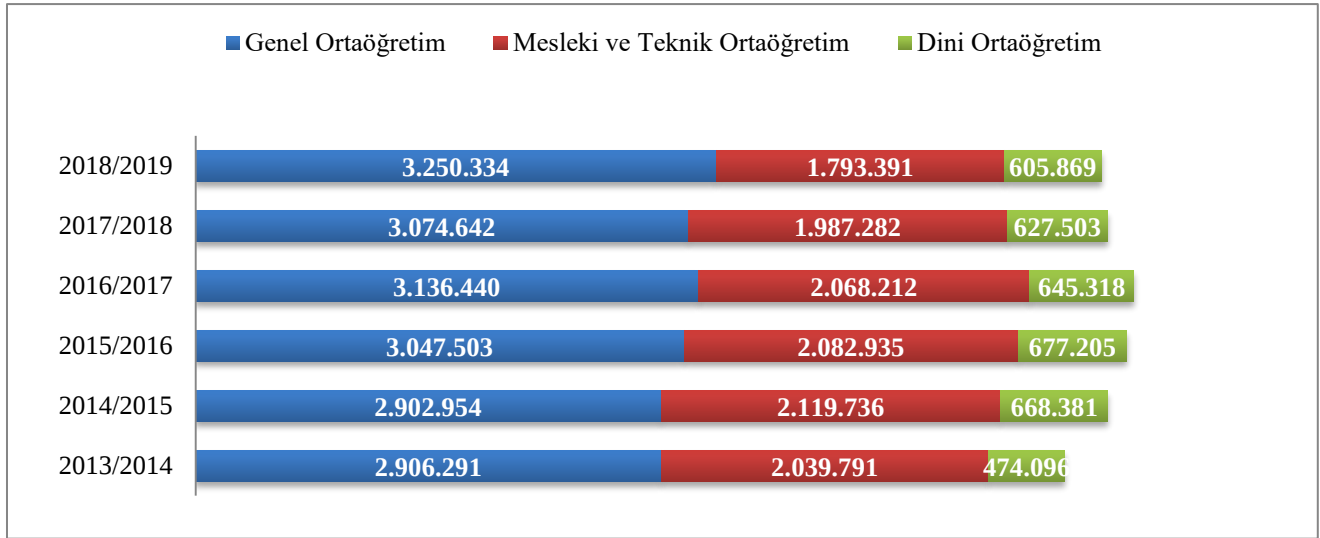
Ulus devletin kendi ideallerini gerçekleştirememesi sonucu politik arenada İslamcı ve milliyetçi partilerle doldurulan boşluk, sosyal politika alanında da inanç bazlı yardım kuruluşları ile doldurulmaktadır. Deniz Feneri, İnsani Yardım Vakfı, Cansuyu gibi yardım kuruluşları, gönüllülerin vicdanına seslenerek dinsel motivasyonlu bir yardımı harekete geçirebilmektedir. Böylelikle modernleşme teorisinin öne sürdüğü zorunlu sekülerleşme iddiasının aksine, ulus devletin toplumsal görevlerini yerine getirememesinin yarattığı boşluğu inanç bazlı sivil toplum örgütleri doldurmaktadır. Devlet, kamusal hayattan çekildiği ölçüde de Türkiye özelinde, inanç bazlı otoritelerin toplumsal meşruluğu artmaktadır. Yani, tam da modernleşmenin uğraklarından biri olarak karşımıza çıkan

kapitalizm, dinseliliği de sosyal politika alanda yeniden üreterek dinin toplumsal prestijini arttırmaktadır. Böylece, sadece kamusal bir de-sekülerleşme değil, neo-liberalizmle beraber özel alanın da de-sekülerleşmesi yaşanmaktadır.

Neo-liberalizmin dinseliliği yeniden üretebilmesindeki gücü, inanç bazlı yardım kuruluşlarının sosyal politika alanında devletle rekabet edebilecek seviyeye gelmelerini de sağlamıştır. Örneğin, Deniz Feneri Derneği, 2009 yılında yurtiçinde ve yurtdışında 165.337 kişiye 37.495.696 TL’lik ayni, nakdi ve proje yardımı yaparken, bu rakamlar 2018 yılında 900.950 kişiye ve 83.600.000 TL’lik yardıma ulaşmıştır (Deniz Feneri, 2010; 2018). Öte taraftan, resmi bir kurum olan Aile ve Çalışma Bakanlığı 2016 yılında Türkiye’de, 3.15 milyon haneye 32 milyar TL’lik sosyal yardımda bulunmuştur (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2016, s. 48).

Ayrıca, sekülerleşmeye tezat bir şekilde, eğitim gibi bir alt sistemde dinselleşme eğilimi gözlemlenebilmektedir. Aşağıdaki Tablo 2’de görüldüğü gibi 2013-2018 yılları arasında Türkiye’de dini eğitim alan öğrenci sayısında bir artış vardır. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) verilerine göre, 2013/2014 eğitim öğretim yılında 5.420.178 öğrencinin 474.096’sı imam-hatip liselerinde okumaktadır. Diğer bir ifadeyle 2013/2014 eğitim öğretim yılında dini ortaöğretime kayıt olan öğrenci sayısı %8,74 civarındadır. “Sekülerleşen” Türkiye’de bu oran, 2018/2019 yılına gelindiğinde %10,72’e çıkmakta; 5.649.594 öğrenciden 605.869’u dini eğitim veren bir ortaöğretim kurumuna devam etmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. 2013-2018 Ortaöğretim Kurumlarında Okuyan Öğrenci Sayıları*

* Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı (2014-2019)

Böylece, Türkiye'nin 'modernleşme' tarihi aslında bir 'modernleşememe' tarihi olarak da okunabilir. Yani, kentleşmeden bahsedilirken Türkiye'nin ne kadar kentleştiği ya da kentleşmenin niteliksel yönünün ne olduğuyla ilgili bir sorgulama gerekli olmaktadır. Türkiye özelinde görülen kentleşme bir taşralaşma ile beraber yürümekte, amorf bir özelliği de içinde barındırmaktadır. Tanıl Bora'nın dediği gibi, Türkiye bir tür taşrasını kaybederken, merkez de taşralaşmakta, taşra ancak merkez kadar muhafazakâr, liberal ya da yeniliğe açık, özgürlükçü bir coğrafya olmaktadır (2011, s. 52).

Kapitalistleşme kavramı da aynı kentleşme kavramı gibi Türkiye'de amorf bir özellik taşımaktadır. Türkiye'de piyasa ekonomisinin devletçi ekonomi model üzerinde hakim kılınması 1980'li yıllara kadar gitse de, klasik liberalizmin ana prensiplerinden olan devletin bireylerin mal ve can güvenliği dışında hiçbir şeye müdahil olmaması anlamındaki minimalist gece-bekçisi devleti tasavvuru böylece Weber'in 'ideal tip' olarak sunduğu kapitalist gerçeklerle uyuşmamaktadır. Devlet, ekonomi üzerinde düzenleyici konumunu koruduğu gibi rant dağıtımında da önemli bir rol oynamaktadır. Diğer bir anlatımla devlet, sermaye fraksiyonları arasında rant aktarımıyla belirli bir fraksiyonun – Türkiye özelinde Anadolu sermayesinin – rekabet dışı gelişimini desteklerken bir yandan da sermaye üzerindeki denetimini sağlayabilmektedir. Poulantzasçı bir kavrayışla devletin, 'görelî özerkliği' gereği hiçbir sınıfın basitçe

bir aygıtı olmadığı, bizatihi sınıf çelişkilerinin yoğunlaştığı bir ilişki biçimi olduğu iddia edilebilir. Ancak liberal ekonominin temel önermelerinden olan rekabetçi piyasa öngörüsü, Türkiye örneğinde işlememekte, ‘ekonomi dışı zorla’ belli bir sermaye sınıfının diğeri aleyhine büyümesi ekonominin olağan durumu haline gelmektedir. Örneğin, Esra Çeviker Gürakar, kamu ihalelerindeki nepotizmin Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ile doğrudan siyasi bağlantısı olan firmaların inşaat sektörü ve kentsel dönüşüm projeleriyle ihya edildiğini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Sadece TOKİ projelerinin %60’tan fazlası AKP ile doğrudan ya da dolaylı bir rabıtası bulunan firmalara verilmektedir (Gürakar, 2016, s. 97).

Bizatihi ‘dini otoritenin’ diğeri bir alt sistem olarak ekonomik alana nüfuzu, Türkiye özelinde yine 1980’lerden sonra ortaya çıkan bir olgudur. Her ne kadar katılım bankacılığının Türkiye’deki bankacılık sektöründeki payı az olsa da, sektördeki payı 1980’lerden itibaren artış göstermektedir. Faizsiz bankacılık alanında katılım bankacılığı adıyla faaliyet gösteren beş banka, 2018 yılı itibarıyla aktif pay büyüklüğüyle bankacılık sektöründeki payını %5,3’e; kullandırılan fon payını %5,1’e ve toplanan fon payını %6,7’ye çıkartmışlardır (TKBB, 2018, s. 14). Albaraka Türk, Kuveyt Türk, Türkiye Finans gibi özel katılım bankaları ve Vakıf Katılım ile Ziraat Katılım gibi devlet bankalarına ek olarak Mart 2019 tarihinden itibaren Emlak Katılım Bankası’nın da sektörde faaliyete geçmesiyle İslami bankacılığın bankacılık sektöründeki ağırlığının artacağı açıktır.

Dini otoritenin bir alt sistem olarak politikada de etki alanı genişlemektedir. Bu etki alanı, muhafazakâr AKP’nin çok ötesinde devletin kurucu partisi olan ve laikliği altı prensibinden biri yapmış Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) için de geçerlidir. 2000’li yıllardan sonra dinin siyasal söyleme entegrasyonu artmış, seçim dönemlerinde dinsel söylem bir hegemonya aracı haline gelmiştir. Örneğin, Deniz Baykal, yerlilik ve sosyal demokrasi tartışmalarını Anadolu’ya özgü Mevlana, Hacı Bektaş-ı Veli, Edibali, Yunus Emre üzerinden yaparak bu dini figürleri sosyal demokrasinin içine taşımakta, muhafazakar kesime karşı ‘seçkincilik’, ‘halktan kopukluk’ iddialarına da yanıt vermektedir (Kara, 2019, s. 162-160).

“... sosyal demokrasinin tarihimizle, ulusal değerlerimizle, tarihimizin aydınlık yüzüyle, ilerici yüzüyle, yani eşitlikçi yüzüyle paralel gitmesi gerektiğini ortaya koyduk. 13. yüzyılımızın o büyük düşünürlerini, sosyal demokrasinin temel referansları olarak ortaya koyduk. Yani Mevlana’lar, Hacı Bektaş-ı Veli’ler, bilmem işte Edibali’ler, Yunus’lar bunların hepsi...” (Deniz Baykal 2002 aktaran Kara, 2019, s. 165).

Deniz Baykal öncülüğündeki CHP’nin 2007 seçimlerinde ‘devlet-millet birlikteliği’ ve siyasal İslam karşısında ‘laiklik’ savunuculuğu gibi temalar ön plana çıkarken, 2011 yılında Kemal Kılıçdaroğlu başkanlığında ‘Herkes için CHP’ sloganıyla özgürlükçü demokrasi ve inanç özgürlüğü kavramları öne çıkmıştır. Ancak yine de, siyasal söylemin dinselleşmesi seçim mitinglerinde gözlenmektedir. ‘Yeni CHP’, ‘eski CHP’ye kıyasla, yolsuzluk-yoksulluk konularına daha çok odaklanırken, yolsuzluğu Ceza Kanunu’nda düzenlenen bir suç maddesi olarak değil, ‘kul hakkı yeme’ gibi dini bir mesele olarak takdim etmektedir (Kara, 2019, s. 196). 7 Haziran 2015 seçimlerinde her ne kadar ‘Yeni CHP’nin söylemi asgari ücretin yükseltilmesi, yoksulluk ve yolsuzluk gibi sosyal konulara odaklansa da, bu odaklanmanın dinsel bir söyleme entegre olduğu iddia edilebilir. İsrafin haram olduğunu Peygamber’in hayatı üzerinden anlatmak, laiklik konusunda Baykal CHP’indeki alarmizmin dindiğini gösterdiği gibi, oy kazanmak amacıyla siyasetin dinselleşmesine de hizmet etmektedir (Kara, 2019, s. 201).

Dinselleşme eğilimi hukuk gibi alt sistemlerde de gözlemlenmektedir. 2017 yılında yapılan bir yönetmelikle il ve ilçe müftülerine evlendirme memurluğu yetkisi verilerek medeni hukuk hükümlerinin dinsel otorite ile paylaşılması sağlanmıştır (Resmi Gazete, 2017). Böylece, hem Mark Chaves’in (1994) dinsel otoritenin faaliyet alanının azalma hem de Karel Dobbelaere’nin (2015) işlevsel farklılaşma sonucunda dinin, diğer alt sistemler gibi bir alt sistem haline gelmesi olarak tarif ettikleri sekülerleşme süreci Türkiye’de tersine işlemektedir.

Modernleşmenin uğraklarına atıfla yapılan zorunlu sekülerleşme tezine ayrıca niceliksel açıdan da şüpheyile bakmak gerekir. Metropollerin kırsal alanlara göre ölçülebilir şekilde daha ‘seküler’ olduğu tezi Türkiye özelinde *anlamlı* bir sonuç vermemektedir. KONDA’nın 2013 yılında yaptığı *Ramazan’da Oruç* başlıklı çalışma, metropollerde ve kırsal alanda yaşayanlar açısından, Ramazan’da oruç tutma

sıklıkları açısından anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir. Kırdaki yaşayanlar ortalama 22 gün, kentte yaşayanlar ortalama 20 gün oruç tutarken, metropolde yaşayanlar ortalama 19 gün oruç tutmuştur (KONDA, 2013a, s. 4).

Hatta, modernleşme ve sekülerleşme teorisinin aksine kentli, modern ve seküler kesimlerde doğaüstüne olan inanç muhafazakarlardan çok daha fazla olabilmektedir. KONDA'nın 2013 yılında yaptığı *Bilime İnanç ve Bilim Dışılık* adlı rapor, burçların insanların karakterlerini açıkladığına inananların oranının %18'lerde kaldığını ancak "modern hayat tarzı olanların muhafazakarlara göre, başı açık olanların başı kapalılarına göre, inançsızların dindarlara göre burçların açıklayıcılığına daha fazla inandığını" ortaya koymuştur (KONDA, 2013b, s. 14-16).

Yine KONDA'nın 2012 yılında yaptığı *Toplumdaki Ayıp, Günah ve Suç Algı ve Tanımları* adlı rapor, 'modernleşen' Türkiye'de hoşgörünün de aynı ölçüde ilerlemediği iki alanı gözler önüne sermektedir. Yapılan araştırmaya göre toplumun sadece %21'i topluma açık alanlarda alkol tüketmenin suç teşkil etmeyen bir durum olduğunu söylerken, bu oran eşcinsel ilişkinin suç teşkil etmemesinde %11,2'ye kadar inmektedir. Nikahsız çiftlerin aynı evde yaşamasını ise toplumun sadece %27,7'si suç olarak algılamamıştır. Rapora göre, toplumun %46'sı açık alanlarda alkol tüketenlere para cezası verilmesi gerektiğini söylerken, %32'si eşcinsel ilişkiye en ağır cezanın verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nikahsız çiftlerin aynı evde yaşaması konusunda ise toplumun %25'i hapis cezasını gerekli görmektedir (KONDA, 2012, s. 55-56). Ayrıca toplumun %86'sı evlilik dışı ilişkiyi ayıplanması gereken bir birliktelik türü olarak gördüğünü belirtmiştir (KONDA, 2012, s. 14).

Kadınlarda örtünme ise, KONDA'nın araştırmalarına göre az da olsa artış eğilimindedir. 2003 yılında yapılan *Gündelik Yaşamda Din, Laiklik ve Türban* araştırmasına göre, 2003 yılında örtünen kadınların oranı %64,2 iken, bu oran Kasım 2010 yılında %71,2'ye çıkmaktadır (KONDA, 2010, s. 7-8). Bir başka zaman diliminde de örtünme oranlarındaki azalışın kısmi kaldığı gözlenmektedir. 2008 yılında başörtüsü, türban, peçe ya da çarşaf ile örtünen kadınların yüzdesi 66 iken, bu oran on sene içinde çok az bir düşüşle %63'e gelmiştir. Aynı ölçüt dindarlık için de geçerlidir. Dindarlık değişmese de ibadet etme

sıklığı değişmektedir. 2008 yılında toplumun % 77'si düzenli olarak oruç tuttuğunu söylerken bu oran 2018'de %65'e düşmüştür. Ancak dindarlığın yapısında, ibadet oranlarındaki düşüşe benzer bir düşüş gözlenmemektedir. Kendisine dindar ya da inançlı diyen kişi oranı 2008 yılında %86 iken, bu oran 2018 yılında neredeyse hiç değişmeyerek %85'te kalmıştır. Burada göze çarpan tek değişiklik, ateizm ve deizm oranlarındaki artıştır. 2008 yılında toplumun %2'si kendisini ateist ya da inançsız olarak tanımlarken bu oran 2018 yılında %5'e çıkmıştır (KONDA, t.y.).

Gençler özelinde bakıldığında ise, genç nüfusun 10 sene içinde izlediği sekülerleşme trendinin Türkiye'nin izlediği sekülerleşme trendinden daha hızlı olduğu iddia edilebilir. 2008 yılında 15-29 yaş arası gençlerin %74'ü düzenli olarak oruç tuttuğunu söylerken, bu oran 2018 yılında %58'e inmiştir. Farklılıklara saygı barometresinde damadının ya da gelininin farklı dinden olabileceğini söyleyenler 2008 yılından 2018 yılına gelindiğinde %32'den %48'e çıkmakta, oğlunun ya da kızının farklı cinsel yönelimleri olabileceğini söyleyenler %12'den %21'e çıkmaktadır (Cumhuriyet, 17 Mart 2019).

5. SONUÇ

Bu makale, sekülerleşmenin ‘boş gösteren’ bir kavram olduğunu iddia etmemekte ancak modernleşmeye koşut, doğrusal ve evrensel bir süreç olarak da anlaşılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Modernleşme ve sekülerleşme arasında kurulan bu zorunlu ilişkinin ilk izlerini klasik düşünürlerde görmek mümkündür. Her ne kadar klasik düşünürlerde dinsel olgu ‘yanılsama’, ‘toplumun kendisine tapması’ ya da ‘kapitalizmin itici gücü’ olarak farklı şekillerde tanımlansa da tüm bu kavramsallaştırmaların ortak özelliği modernleşme ile toplumların dinselliğinde azalmanın olacağına dair ‘kutsal’ savdır.

Öte yandan, 20. yüzyıl düşünürleri sekülerleşme kavramını daha çok betimleyici tarzda ele almakta, kavramın tarihselleştirilmesi yerine tanımlanmasını öncelemektedir. Böylece kavram, ampirik olarak gözlemlenebilen ve kanıtlanabilen tarih-dışı bir olguya dönüşmektedir. Ancak sekülerleşme, her şeyden önce Batı Avrupa’da feodal dönemin sonlarında Kilise ile devlet arasındaki politik mücadelenin sonucunda ortaya çıkmış, Aydınlanma ile etik bir değer kazanmıştır. İktidarın kaynağının ilahi olandan dünyevi olana geçişi, yani siyasal iktidarın dünyevileşmesi, sekülerleşmenin ilk momentini oluşturmakta, böylece sosyolojik bir kavram politikleşmektedir.

Diğer yandan, sekülerleşme kavramının ‘dinin toplumsal prestij ve gücünün azalması’ olarak yapılan genel tanımı, kavramın diğer alt sistemlerle olan karmaşık ilişkisinin de görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Diğer bir anlatımla, dini vesayetin toplumsal alandaki egemenliğinin kırılması Karel Dobbelaere’nin (2007) bahsettiği hukuk, siyaset ve eğitim gibi diğer alt sistemlerde de sistemli bir sekülerleşmenin yaşanmasına neden olmamaktadır. Türkiye özelinde incelendiğinde, toplumsal bir sekülerleşmenin izleri özellikle gençlerde gözlemlenebilse de, eğitim, siyaset ve hukukta yeniden bir kutsallaşma eğilimini görmek mümkündür. Bu eğilim, özellikle siyasi arenada sadece iktidar partisinde değil, muhalefet partilerinde de görülerek dinin hegemonik bir konuma yükseldiğini işaret etmektedir.

Ayrıca sekülerleşme kavramının Batı dışı toplumlarda ampirik olarak ‘kanıtlanmaya’ çalışılması, modernleşmenin Batı’da olduğu gibi Türkiye’de de yaşandığı anlatısına dönüşmektedir. Ancak,

makalede belirtildiği gibi Türkiye, bir modernleşme tarihi içerdiği kadar ‘modernleşememe’ tarihini de içermektedir. Kapitalizmin gelişimi ve kentleşmenin amorf yapısı Türkiye modernleşme tarihinin patolojilerini değil, kendine özgü değişim patikalarını göstermektedir. Böylece bu toplumdaki sekülerleşme de, Batı’daki örneklerinin aksine din ile çatışma sonucunda değil, dinsel olanla uzlaşma sonucunda gerçekleşebilmektedir. Bu nedenle, modernleşme sürecine benzer şekilde, Türkiye’nin sekülerleşmesi de aynı zamanda bir ‘sekülerleşememe’ tarihidir.

SUMMARY

The article has firstly analysed the concept of secularisation with a reference to the classical sociological theorists such as Karl Marx, Émile Durkheim, and Max Weber. It is argued that these theorists forged a link between religious phenomenon and social phenomenon by suggesting that social and political change contribute to the decline of the effects of religion on people's life. Marx argued that with the decline of feudalism, bourgeois power superseded the feudal, patriarchal, and theocratic relations, while transforming them into an object of 'exchange value'. On the other hand, Durkheim deduced from his anthropological observations that the elementary form of religious life can be found in totemism, which the sphere of 'sacred' was separated from the sphere of 'profane' so that sacred things were isolated and protected from the usual contact of society. Another classical theorists, Weber, pointed out the theological basis of capitalism that the Protestant work ethics contributed to the rise of its spirit. The credence of the classical theorists to imply that modernisation leads to the decline of religion has led modern scholars to 'define' the concept of secularisation in various ways. However, they all agree that secularisation is an inevitable and universal process through which every social formation will pass. However, the article criticised this strong credence by presenting that secularisation is neither empirically nor theoretically inevitable. Indeed, the renaissance of religion can be observed in the Baltic and ex-Soviet countries after the 1990s. Moreover, the article examined the concept of secularisation by taking Turkey into account. As opposed to the claim that Turkey is 'more secular', it was showed that the boundaries of sacralisation have been expanding within the sub-systems of education, law, state, and social policy practices at the expense of the sphere of 'profane'. In fact, the demarcation of sacralisation swathes in the discourse of secular opposition parties in Turkey. As the article highlighted, the confusion over the concept of secularisation arises from the negligence of its socio-political context in which the term originated. The conflict between the Church and the state in Western Europe in late feudalism and the legacy of Enlightenment have formed *sine qua non* of secularisation. It was emphasised that any 'definitive' attempt to conceptualise the term overlooks to the fact that Turkey has not followed a similar path that the West had gone through. Therefore, the article concluded that the history of Turkey can be considerably studied within the content of amorphous modernisation and de-secularisation.

KAYNAKÇA

- Achcar, G. (2013). *Marxism, Orientalism, Cosmopolitanism*. London: Saqi Books.
- Ağaoğulları, M. A. (Ed.) (2016). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. 7. Baskı. İstanbul: İletişim.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, (2016). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. Erişim Tarihi: 05.01.2020. <https://www.ailevecalisma.gov.tr/Uploads/sgb/uploads/pages/arge-raporlar/2016-yili-faaliyet-raporu.pdf>
- Batur, B. (2015). Sekülerleşme Türkiye'de. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38): s.563-572.
- Berger, P. (2015). Sekülerleşme Yanlışlandı. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (s. 223-234) içinde M. Ali Kirman (Çev.). Ankara: Otto.
- Bora, T. (2011). Taşralaşan ve Taşrasını Kaybeden Türkiye. T. Bora (Ed.). *Taşraya Bakmak* (s. 37-66) içinde. İstanbul: İletişim.
- Bruce, S. (2015). Sekülerleşme: Sistematiik Bir Betimleme. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (s. 25-44) içinde İhsan Çapçioğlu (Çev.). Ankara: Otto.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Chaves, M. (1994). Secularization as Declining Religious Authority. *Social Forces*, 72(4), s.749-774.
- Çiğdem, A. (1997). *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim.
- Cumhuriyet, (2019). KONDA'dan çarpıcı rapor: Dindar gençler azaldı. Erişim Tarihi: 04.01.2020. <http://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/kondadan-carpici-rapor-dindar-gencler-azaldi-1298680>
- Deniz Feneri, (2010). Erişim Tarihi: 05.02.2020. https://www.denizfeneri.org.tr/haberlerarsiv/deniz-feneri-2009-faaliyet-raporu-aciklandi_2521/
- Deniz Feneri, (2018). *Deniz Feneri 2018 Faaliyet Raporu*. Erişim Tarihi: 05.02.2020. https://www.denizfeneri.org.tr/pdf/2018-yili-faaliyet-bulteni_26.pdf
- Dobbelaere, K. (2015). Sekülerleşmenin Anlamı ve Kapsamı. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (s. 57-74) içinde Mehmet Süheyl Ünal (Çev.). Ankara: Otto.

- Dobbelaere, K. (2007). Testing Secularization Theory in Comparative Perspective. *Nordic Journal of Religion and Society*, 20(2): s.137-147.
- Durkheim, É. (2011a). Concerning the definition of religious phenomena. *Durkheim on Religion: A selection of readings with biographies and introductory remarks* (s. 74-99) içinde W.S.F. Pickering (Der.). Cambridge: James Clarke & Co.
- Durkheim, É. (2011b). Individualism and the intellectuals. *Durkheim on Religion: A selection of readings with biographies and introductory remarks* (s. 59-73) içinde W.S.F. Pickering (Der.). Cambridge: James Clarke & Co.
- Durkheim, É. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. Karen E. Fields (Çev.). New York: The Free Press.
- Durkheim, É. (1984). *The Division of Labour in Society*. W. D. Halls (Çev.), Hampsire ve London: MacMillan.
- Ertüt, V. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte.
- Giddens, A. & Pierson, C. (1998). *Conversations with Anthony Giddens: Making Sense of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1971). *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorski, P. (2015). Sekülerleşme Tartışmasını Tarihselleştirme: Bir Araştırma Gündemi. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (s. 119-137) içinde Ali Bayer (Çev.). Ankara: Otto.
- Gülalp, H. (2008). Sekülerleşme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): s.115-136.
- Gürakar, E. Ç. (2016). *Politics of Favoritism in Public Procurement in Turkey: Configurations of Dependency Networks in the AKP Era*. New York: Palgrave Macmillan.
- Habermas, J. (2007). *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Cambridge: Polity Press.
- Kant, I. (2009). *An Answer to the Question: What is Enlightenment?*. London: Penguin Books.

- Kara, İ. (2019). CHP Liderlerinin Seçim Konuşmalarında Dinselleşme. İ. Ö. Taştan, İ. Kara ve M. D. Mol. *Vaatten Duaya, Anayasadan Kur'an'a: Siyasette Dinselleşme* içinde (s. 161-202). İstanbul: NotaBene.
- Kirman, M. A. (2008). Sekülerleşme Perspektifinden Dinî ve Seküler Fundamentalizmler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1,2: s.274-291.
- KONDA, (2013a). *Ramazan'da Oruç*. Erişim Tarihi: 14.01.2020. https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/03/KONDA_1309_RAMAZANDA_ORUC.pdf
- KONDA, (2013b). *Bilime İnanç ve Bilim Dışılık*. Erişim Tarihi: 12.02.2020. https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/03/KONDA_1301_BILIME_INANC_VE_BILIM_DISILIK.pdf
- KONDA, (2012). *Toplumdaki Ayıp, Günah ve Suç Algı ve Tanımları*. Erişim Tarihi: 01.03.2020. https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/03/KONDA_1205_TOPLUMDAKI_AYIP_GUNAH_VE_SUC_ALGI_SI.pdf
- KONDA, (2010). *Başını Örtme ve Türban Araştırması*. Erişim Tarihi: 15.01.2020. https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/03/KONDA_1011_BASINI_ORTME_VE_TURBAN.pdf
- KONDA, (t.y.). *10 Yılda Ne Değişti?* (Konda İnteraktif). Erişim Tarihi: 25.12.2019. <https://interaktif.konda.com.tr/tr/landing.php>
- Küçükcan, T. (2005). Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 13: s.109-128.
- Marx, K. ve Engels, F. (2018). *Komünist Manifesto*. T. Bora (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Marx, K. (2008a). Feuerbach Üzerine Tezler. K. Marx ve F. Engels. *Din Üzerine* (s. 61-64) içinde. K. Güvenç (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2008b). Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş. K. Marx ve F. Engels. *Din Üzerine* (s. 34-50) içinde. K. Güvenç (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Milli Eğitim Bakanlığı, (2014-2019). *Milli Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim*. Erişim Tarihi: 23.01.2020. <http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64>
- Mirza, G. A. (2018). *Yeni Dinselleşme Eğilimleri ve Maneviyat Arayışları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

- Öğüt, V. S. (2012). *Sosyal Bilimler Metodolojisinde “Birey(cilik)” Sorunsalı: Metodolojik Bireyciliğin “Bire” Anlayışı ve Diğer Bireycilik Türleriyle Bağlantısı*. (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Öniş, Z. (1997). The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of Welfare Party in Perspective. *Third World Quarterly*, 18(4): s.743-766.
- Paden, W. E. (2012). Durkheim’in Din Araştırması ve Öğretisini Yeniden Değerlendirme. Peter Clarke (Der.) *Din Sosyolojisi: Kuram ve Yöntem* (s. 75-98) içinde. A. Kurt (Çev.). Ankara: İmge.
- Pals, D. (2006). *Eight Theories of Religion*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Pérez-Agote, A. (2014). The notion of secularization: Drawing the boundaries of its contemporary scientific validity. *Current Sociology Review*, 1-19.
- Pérez-Nievas, S. ve Cordero, G. (2010). *Religious Change in Europe: 1980-2008*. paper to be presented at the SISP Annual Conference, Venice. Erişim Tarihi: 21.12.2019. <https://www.sisp.it/files/papers/2010/santiago-perez-nievas-e-guillermo-cordero-726.pdf>
- Pew Research Center, (2017). *The Changing Global Religious Landscape*. Erişim Tarihi: 13.01.2020. <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/04/07092755/FULL-REPORT-WITH-APPENDIXES-A-AND-B-APRIL-3.pdf>
- Resmi Gazete, (2017). Evlendirme Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. Erişim Tarihi: 21.01.2020. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171202-10.pdf>
- Şen, H. (2017). Sosyoloji Teorileri ve Din Olgusu. Ahmet Onay ve Nazmi Avcı (Der.) *Din Sosyolojisi* (s. 35-62) içinde. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Shiner, L. (1967). The Concept of Secularization in Empirical Research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6(2): s.207-220.
- Stark, R. (1999). Secularization, R.I.P. *Sociology of Religion*, 60(3): s.249-273.
- Taşgetiren, Ç. (2018). *Batı’nın Sekülerleşme Süreci: Charles Taylor ve Modernite Eleştirisi*. İstanbul: Açılım.
- TKBB, (2018). *Katılım Bankaları 2018*. Erişim Tarihi: 12.01.2020. <http://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/Katilim-Bankalari-2018-.pdf> (Erişim Tarihi: 06.12.2019).

- TÜİK, (2012). *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*. Yayın No: 3685. Erişim Tarihi: 02.02.2020.
<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf>
- YSK, (2019). *Milletvekili Genel Seçim Arşivi*. Erişim Tarihi: 11.01.2020.
<http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644>
- Yetiş, M. (2003). Marx ve Sivil Toplum. *Praksis*, 10: s. 35-72.
- Weber, M. (2012). *Din Sosyolojisi*. L. Boyacı (Çev.). İstanbul: Yarın.
- Weber, M. (2010). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. İstanbul: Sayfa Yayınları.
- Weber, M. (2004). *The Vocation Lectures*. David Owen ve Tracy B. Strong (Der.). Rodney Livingstone (Çev.). Indiana: Hackett Publishing.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society*. London: University of California Press. Wilson, B. (2015). Sekülerleşme. M. Ali Kirman ve İhsan Çapcıoğlu. *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (s. 9-24) içinde Ali Bayer (Çev.). Ankara: Otto.
- Wilson, B. (2015). Sekülerleşme. M. A. Kirman ve İ. Çapcıoğlu (Der.), *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* içinde (s. 9-24). Ankara: Otto Yayınları.

HEALTHISM (SAĞLIKÇILIK) İDEOLOJİSİ VE SAĞLIK HAREKETİNİN DÖNÜŞÜMÜ: SAĞLIKLI OLMAK VE SAĞLIK ARAYIŞININ DEĞİŞEN SOSYOKÜLTÜREL DİNAMİKLERİ¹

Kayhan DELİBAŞ²

Şeyda KANKURDAN³

ÖZET

Son dönemlerde sağlık alanındaki yaygın tartışmaların çoğunlukla sağlıkta neoliberal dönüşüm, ilaç endüstrisi, zararlı gıdalar, bozulan hasta-hekim ilişkisi vb. eksenli yaşandığı görülmektedir. Bu tartışmalar belli ölçülerde yararlı ve gerekli olmakla birlikte, toplumsal ve kültürel alana ilişkin değerlendirmelerin ise ihmal edildiği söylenebilir. Son on yılda gerek medya organlarında gerekse de sosyal bilimsel literatürdeki tartışmalarda sağlık-hastalık, beden-benlik, gençlik-yaşlılık, hayat ve ölüm hakkındaki algıların, anlamların, beklentiler ve değer sistemlerinin önemli ölçüde dönüşmüş olduğunu belirtmemiz gerekir. 80'lerin sonlarında ABD'de ortaya çıkan *Healthism* (Sağlıkçılık) ideolojisine de sağlığı her şeyin üzerinde bir değer noktasına yükselterek aslında paradoksal olarak ulaşılması imkânsız bir hedef oluşturmuştu. Dahası, sağlığın öncelikli olarak bireyin bir sorumluluğu olarak tanımlanması, artan bireyselleşme, uzmanlara ve sistemlere duyulan güvenin aşınması, gibi faktörlerin de mevcut tartışmalarda hiç hesaba katılmadığı görülmektedir. Bu makalenin temel amacı Healthism ideolojisinin de ötesine geçen risk toplumu yani *reflexive* modernite koşullarında sağlık-hastalık, sağlıklı olmak, iyi olmak durumlarının ne olduğu ve ne olması gerektiğine ilişkin değişen anlamlandırmalar, algılar, beklentiler ve yaygın korkuların sosyokültürel temellerinin ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Sağlıkçılık, Güven, Neoliberalizm, Sağlık, Dönüşümsel Modernite, Tıbbileştirme.

¹ Bu makalenin kısa, farklı versiyonu 18-19 Ekim 2019 Tarihleri arasında Aydın Adnan Menderes Üniversitesinde gerçekleştirilen 2. Uluslararası Tarım, Çevre ve Sağlık Kongresinde sözlü bildirisi olarak sunulmuş bildirisi kitapçığında yer almaktadır.

² Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

³ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı

THE TRANSFORMATION OF HEALTHISM IDEOLOGY AND THE HEALTH MOVEMENT: THE CHANGING SOCIO-CULTURAL DYNAMICS OF BEING HEALTHY AND THE SEARCH FOR HEALTH

ABSTRACT

Recently, the prevalent discussions in the field of health are mostly based on neoliberal transformation in health system, profit-oriented pharmaceutical industry, harmful foods, deteriorating patient-physician relationship, etc. Although these discussions are useful and necessary to a certain extent, it can be said that evaluations regarding social and cultural transformation have been largely neglected. It should be noted that in the last decade, both in the media and in the discussions in the social scientific literature, perceptions, meanings, expectations and value systems about health-illness, body-self, youth-old age, life and death have significantly transformed. In the last decade, our perceptions, meanings, expectations and value systems about health-illness, body-self, youth-old age, life and death have been transformed significantly. The Healthism ideology, which emerged in the USA in the late 1980s, raised health above all else to a point of value, and in fact created a paradoxically impossible goal to reach. On the other hand, it is seen that factors such as defining health as a priority of the individual, increasing individualization, erosion of trust in experts and expert systems, have not been taken into account in the current discussions in Turkey. The main purpose of this article is to reveal the sociocultural basis of the changing meanings, perceptions, expectations and common fears regarding what health-illness, being healthy, being well-being and what they should be in reflexive modern conditions that go beyond the ideology of Healthism.

Keywords: Healthism, Trust, Neoliberalism, Health, Reflexive Modernity, Medicalisation.

GİRİŞ

Son yıllarda “sağlık” düşüncesi ideolojik olarak her zamankinden daha karmaşık bir hal almış durumda ve bugün geçtikçe daha fazla karmaşa, korku, anksiyete yaratmaya devam etmektedir. Kamucu sağlık politikaları ve sistemlerinin 80’lerle birlikte yaygınlaşan neoliberal piyasa ekonomisine dayalı olarak pazar temelli mekanizmalarla giderek daha fazla iç içe geçmesiyle, bireyler bir doktorun ya da uzmanının gözetimi altındaki "hasta" konumundan çıkarak kendileri adına, kendileri için kararlar veren bağımsız aktörlere doğru önemli bir ontolojik ve epistemolojik dönüşüme zorlanmışlardır. Böylece, bir yandan ‘neoliberalizmin ve piyasalaşmanın güçleri sağlık sistemlerini alt üst ederken, diğer yandan da sağlık hizmetlerinin ‘tüketicisi olarak birey’ kavramı dünyanın pek çok yerinde yaygın kabul görmeye başladı’ (Ayo, 2012; Crawford, 1980, 2004; Henderson ve Peterson, 2002).

Bu süreçte devletin kamusal sağlık hizmeti vermekten geri çekilmesi ve sağlığın giderek daha fazla piyasalaşması süreciyle karşı karşıya kalan birey, sağlık sorunları hakkında bilgiye dayalı ve rasyonel seçimler yapabilmek adına daha fazla enformasyona yönlendirilmiştir (Henderson ve Peterson, 2002; Lupton, 1995, 1997; Rose, 2010). Sağlıkçılık, tıbbileştirme ve tüketim kültürünün hem sağlık sektörü hem de bireyin sağlık olma ve sağlıklı kalma algı ve arayışı üzerindeki etkileri 1980’lerden bu yana son derece etkili olmuştur. Ancak bu çalışmanın vurgulamak istediği diğer önemli bir gelişme ise klasik Healthism ideolojisinin ötesine geçen ve ona birtakım yeni boyutlar kazandıran koşullar: Risk toplumu, belirsizlikler ve güvensizliklerden beslenen sosyokültürel koşullardır. Bu, Deborah Lupton'un (1997) "rasyonel, reflexive benlik" olarak adlandırdığı, rasyonel bir şekilde hareket eden, kendi sağlığını sürekli izleyen ve değerlendiren ve geleneksel uzman bilgi kaynaklarına şüpheyile yaklaşan bir benliğe karşılık gelir.

Çünkü, bir yandan sağlığın piyasa mekanizmaları gereği daha ziyade bireysel bir sorumluluğa indirgenmesine, tıbbileştirme ve tüketime koşut olarak risk toplumu koşullarında belirsizlik ve güvensizliğin artması; Robert Crawford'da (2004) işaret ettiği gibi hızlı değişen, kafa karıştıran veya çelişkili tıbbi bilgiler, uzmanlığa ve uzman bilgisi kullanan kurumlar güvensizliğin arması gibi faktörler

healthism ideolojisinin dönüşümüne sebep olmuştur. Elbette her iki süreç arasında güçlü bir eğilim ve ilişki hep mevcut olageldi. Yaşanan dönüşümlerin izini sürebilmek ve özellikle mevcut literatürde sağlıkçılık, tıbbileştirme ve tüketim odaklı anlama ve açıklama modellerinin eksikliklerini de gösterebilmek adına makalenin ikinci kısmında yer vereceğimiz güncel istatistiki veriler ışığında ülkemizde özelinde bu sebep sonuç ilişkisini göstermeye çalışacağız.

Bu makalenin amacı ulusal ve uluslararası literatürümüzdeki tartışmalardan yola çıkarak sağlıkçılık ideolojisinin ne olduğunu, onu doğuran koşulların ve gelişmesinde rol oynayan tıbbileştirme, tüketim kültürü ve sağlığın piyasalaşması gibi faktörleri de göz önünde bulundurarak bu ideoloji ve sağlık hareketinin Türkiye’deki bazı görünüm ve sonuçlarını; özellikle kişi başına hekime müracaatları, aşırı ilaç kullanımı, ameliyat gibi girişimler ve aşırı tanı ve MR gibi görüntüleme istatistikleri üzerinden değerlendirmek. Ancak daha da önemlisi, bu makalede tüm bu görünüm, sonuç ve artmış sağlık bilinci, sağlık kaygısı ve sonu gelmez sağlık enformasyon arayışının aslında yegâne sebebinin Healthism (sağlıkçılık) ideolojisiyle açıklanamayacağının tartışılmak istenmesidir. Zira, 90’larda gelişen risk toplumu, reflexive modernleşme, reflexive birey, korku kültürü gibi sosyokültürel faktörlerin bu ideolojinin önüne geçerek değişime zorladığı gözlemlenmektedir (Bauman, 1992; Beck, 1992; Delibaş, 2013, 2017; Ferudi, 1997, 2018; Giddens, 1994, Lupton, 1997, 2003). Bu yönüyle bugün gerek bizim toplumumuzda gerekse de gelişmiş toplumlarda yaygın sağlıkçılığın sebepleri arasında giderek ikincil değiştiğimiz sosyokültürel faktörler daha da önemli rol oynamaya başlamıştır. Yazarlar olarak şu noktanın altını çizmek isteriz ki bu makale ortaya konulan fikirler sağlıkçılık ideolojisinin Türkiye’deki yansımalarını, tartışılma biçimleri ve yaklaşımlarını temele almaktadır. Yine, bu makalede ortaya konulan görüşlerin ampirik ve etnografik çalışmalarla desteklenmesi bu alandaki sosyolojik bilgi birikimine önemli katkı sağlayacaktır.

Sağlığın piyasalaşması bir yandan kamu sorumluluğunun küçülmesi anlamına gelirken sağlığın bireyselleşmesi, tedavinin bireyselleşmesi, sağlık arayışının bireyin sorumluluğuna bırakılmasıyla birlikte, bireyin birçok konuda olduğu gibi sağlık konusunda da sonu gelmez bilgi arayışına girmesine

sebepe olmuştur. Sağlığın neoliberal serbest piyasada alınıp satılabilen bir meta haline dönüşmesi kuşkusuz diğer bir takım piyasa mekanizmalarını da gündeme getirmiştir.

Bu yeni sağlık rejiminde ‘sağlığın’ aranışı, korunması ve sağlıklı yaşam gibi temaları merkeze alan sağlık ve tüketim ilişkisini de gündeme getirmiştir. Tüketim toplumu ve kültürünün çok bilindik yanlarından birisi geleneksel olarak sunduğu farklı seçenek yapısı, uzman görüşlerinin farklılaşması ve karmaşıklaşması anlamına da gelmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü’nün (DÖS) 1978’de Kazakistan’ın başkenti Alma-Ata toplantısında almış olduğu kararla sağlığı sadece hastalığın yokluğu ile değil, toplam fiziksel, sosyal ve psikolojik iyi olma hali olarak yeniden tanımlayarak, sağlık ve profesyonel kuruluşların iddialı 'misyonları' ile ütopyik -ve kesinlikle tıbbi olarak elde edilemeyecek- bir mecrada uzun ömür ve sağlık durumu için beklentilerimiz önemli derecede artmıştır (Greenhalgh ve Wessel, 2004: 200; Cockerham-Ritchey,1997:34). Conrad ve Barker (2010), tıbbi bilginin sosyal olarak nasıl inşa edildiğini göstermektedirler; yani, cinsiyet, sınıf, ırk ve etnik kökendeki eşitsizlikleri hem yansıtabilir hem de çoğaltabilir. Conrad ve Barker yaptıkları çalışmayla; kadın sağlığının sosyal yapısını ve birkaç kuşak boyunca tıbbi bilginin nasıl önemli ölçüde değiştiğini göstermektedirler. Örneğin, 20. yüzyılın başlarında, hamile kadınlar, tıpkı bugün sigara içmekten veya alkol almaktan alı konuldukları gibi, doğmamış çocuklarına zarar verme korkusuyla araba kullanmaktan veya dans etmekten alıkonulmaktaydılar (Conrad ve Barker, 2010). Sağlığın sosyokültürel olarak inşa edilmişliği kaçınılmaz olarak onun zaman ve mekanla ilişkisini de düşünmeye yönlendiriyor. Bu yaklaşım sağlık konusunu biyolojik sınırların dışına taşmasına sebep olarak onu sosyal ve kültürel bir olgu haline getirmiş böylece sınırlarını da belirsizleştirmiştir. Yani, sağlığın tanımını sınırlarının genişlemesi, sağlıklı olmanın yeni anlamları ve ulaşılması imkansıza yakın yeni hedeflerin amaçlanması bakımından sorunlu birçok durumu gündeme getirmişti.

Sağlık geleneksel anlamıyla, kendini iyi hissetme, herhangi bir hastalığın ve sakatlığın olmaması durumunun çok ötesine geçerek yeni bir içerik ve oldukça geniş kapsam kazanmış olduğundan ona

ulaşma arzusunu körükleyerek, bu yolda yeni pratiklerin, yöntemlerin, söylemlerin ve özel sağlıklı yaşam pratiklerinin gelişmesini de gündeme getirmiştir. Bir anlamda yükseltilmiş, kısıktırılmış ve tamamen bireyin kendi sorumluluğuna bırakılmış bu yeni *sağlıkçılık* anlayışı, öncelikle orta sınıfların yaşam stilleri ve kendilerinden beklentileri de önemli oranda değiştirmiştir. Kısacası Dünya Sağlık Örgütü aslında yeni bir tanımla yeni bir sağlık anlayışının ortaya çıkmasına da yön vermiş oluyordu.

1980’lerde ABD’de ve Batı Avrupa’da ortaya çıkmaya başlayan yeni bir sağlık bilincinin ülkemizdeki izdüşümlerinin 1990’lı yılların ortasından itibaren yükselişe geçtiğine ve popüler kültürün önemli bir parçası haline geldiğini görmekteyiz. Bu yeni sağlıkçılık bilincinin çok çeşitli biçimlerde tezahür ettiğini söylememiz gerekir: Örneğin sporun amatör ve profesyonel grupların uğraş alanı olmaktan çıkarak geniş kitlelerin uğraşı haline gelmesi, spor salonlarının sayısındaki son on yıldaki patlama, hemen her ilde ve ilçede parklar, yürüyüş yolları gibi bölgelere konulmuş olan spor/ekzersiz aletlerindeki yaygınlaşma, yürüyüş yollarında her yaş grubundan bireylerin yoğun katılımı, kentlerin stadyumlarında kitlesele dönüşme eğilimindeki jimnastik faaliyetleri, spor mağazalarındaki artış ve spor aletleri, ayakkabılar, giysi vs. deki önemli artış, gıda sektöründeki son derece aktif, canlı promosyon kültürü, onlarca hastalığa, sağlık problemine iyi geldiği iddia edilen çeşitli ‘şifalı’ bitki, yiyecek, içecek, başta olmak üzere ortaya çıkan patlamalarla karşı karşıyayız.

Bu gelişmelere paralel olarak, kökenleri 1980’li yıllara kadar gidebilen artmış/yükselmiş sağlığa önem veren tutum ve davranışlarla yoğunlaşmış bir “sağlıklı olma” arzusu artık önem kazanmaya başlamış ve özellikle de orta sınıflarda geniş bir karşılık bulmuş olan “healthism” kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır. “Healthism”, bireylerin sağlıklarını korumak ve devam ettirmek arzusu; yeni yollar ve ürünlere duyulan ihtiyaç artışı anlamına geldiğinden bu yeni dönemde sağlık arayışı medya ve ilaç endüstrisiyle el ele yürümektedir.

HEALTHISM (SAĞLIKÇILIK): SAĞLIKLILIK OLMAK VE SAĞLIKLILIK KALMAK TUTKUSU

Healthism (Sağlıkçılık), kavramını 1980 yılında bir ekonomist olan R. Crawford'un kavramsallaştırmasıdır. Crawford “*Sağlık ve günlük yaşamın tıbbileştirilmesi*” başlıklı makalesinde, o günlerde başta Amerikan toplumu olmak üzere Batıda ortaya çıkan aşırıya kaçmış ve tüm sorumluluğu bireye yükleyen bir sağlıkçılık akımından söz etmektedir. Crawford (1980) şöyle yazıyordu:

(Healthism) "artan sağlık bilincini teşvik eden bir ideoloji olmanın yanı sıra kişisel sağlık kontrolü ve değişimi önceleyen ve sağlığı geliştiren bir yaşam tarzı benimseyenlere de faydalı olabilecek bir yaşam biçimidir. Ancak bu süreçte bireylerin kendi varlığı üzerinde tam bir kontrol sahip olabileceği gibi bir illizyona da hizmet edebilir ve ayrıca sağlığı iyileştirmek için kişisel eylemde bulunmanın bir şekilde çok daha çeşitli ihtiyaçlar için bir arayış özlemini körükleyeceği söylenebilir” (s.368).

'Sağlıkçılık' sadece artmış bir sağlık bilinci ve sonu gelmeyecek olan sağlıklılık hali önermekle kalmaz, aynı zamanda yabana atılmayacak şekilde yükselmekte olan neoliberal ekonomik ideolojiye uygun olarak, tüm sorumluluğun da bireye bırakıldığı ve tamamıyla onun sorumlu olduğu bir alan olarak tanımlanmıştır. Crawford, 'sağlıkçılık, sağlık sorununu görmenin özel bir yolunu temsil eder ve yeni sağlık bilinci ve sağlık hareketlerinin adıdır' demektedir.

Dahası, bu olgu (Healthism), sağlık, sağlık sorunlarını bireysel bir hata olarak görmektedir. Kendini suçlama, “sağlığı korumadaki başarısızlık, iyi olma isteksizliğine veya bilinçsiz bir hasta olma arzusuna ya da sadece iradesizliğe atfedilmeye bağlanmıştır” (s.379).

Crawford’a göre Healthism başlangıçta bir orta sınıf yaşam stili olarak gelişmiştir. Sağlıkçılar ağırlıklı olarak orta sınıf işçilerdendir. Zira mavi yakalı işçilerin iş yeri düzenlemeleri, çalışma saatleri, azalan sosyal destek vs.den şikayetçi olmalarına karşın orta sınıf bireyler iç denge, stresler veya uyumsuz komşular, güvenlik, risk vs. tartışmaya daha yatkındır.

Healthism (Sağlıkçılık) düşüncesi gelişirken 1970'li yıllarda yaygınlık kazanan Holistic (bütünsel) sağlık hareketinin üzerinde temellenmiştir ve bu hareket Ortodoks tıba yönelik önemli karşı koyuşları ve sorgulamaları da içermektedir. (Crawford, 1977, 1980; Gordon, 1979). Bu hareketler, bir dizi konvansiyonel olmayan tıbbi teknik ve yaklaşımları benimsemiş bireyleri, onların ilkelerinin ve çoğunlukla bir sağlıklı yaşam felsefesi benimsemiş daha büyük bir taraftar topluluğunu içerir.

Bu bağlamda kullanılan tedavi yöntemlerinden bazıları meditasyon ve biyo-geribildirim, *polarite* terapisi ("yaşam enerjisini dengeleme"), *iridoloji* ("irisin hassas dokusundaki nöral-optik refleksleri yorumlar"), rehberli görüntüler, beslenme terapileri, hareket veya dans terapisi, *rolfling* ("bedeni yeniden sıralamak için bir teknik"), masaj ve naturapati, homeopati, Kızılderili ve Doğu geleneklerinden benimsenerek uyarlanmış çeşitli şifa yöntemleri (Bricklin, 1976). Bütüncül sağlık anlayışı, hastalığı ve sağlığı sadece fiziksel bir mesele olarak değil, aynı zamanda duygusal, zihinsel ve ruhsal olarak görür. Bütün bireyle ilgilenen bütünsel şifacılar, hastalığı değil, kişiyi tedavi etmekten bahseder. Sağlığın teşviki ve geliştirilmesi veya hastalığın önlenmesine yönelik olduklarından:

“... kendilerine gelen insanların nasıl yaşadıklarını ve kendilerini nasıl hissettiklerini, ne yediklerini ve sigara içip içmediklerini, ne kadar egzersiz yaptıklarını, işte ve evde ne tür stres yaşadıklarını, başarılarından ve diğer insanlarla ilişkilerinden memnun olup olmadıklarını bilmek isterler... Terapötik çalışmalarının çoğu, insanların alışkanlıklarının, tutumlarının ve beklentilerinin, yaşama ve çalışma şekillerini, düşünme ve hissetme biçimlerini, fiziksel ve duygusal sağlıklarını nasıl etkilediğini görmelerine yardımcı olmak ve sadece hastalığı önlemek ama daha iyi hissetmek...” (Gordon, 1979).

Daha geniş felsefi yönelimli olarak bütünsel sağlık yaklaşımı sağlığı “bir varoluş biçimi”, beden, zihin ve ruh arasındaki karşılıklı ilişki veya denge, “üstün bir iyi olma hali”, “süper sağlık” veya “yaşam sevinci” olarak tahayyül etmektedir." Genellikle bütünsel sağlık yaklaşımı dini bir görüş içerir ve hem Batı hem de Doğu din uygulayıcıları ve örgütleri bütünsel sağlık hizmetlerini teşvik etmiştir. Bütün tezahürlerinde, bütünsel sağlık yaklaşımı, müşterilerini iyileşme sürecine aktif katılımcılar olmaya ve

öz sorumluluk uygulamalarına teşvik eder. Bu son bağlamda, bütünsel sağlık hareketinin 1970'lerin başka bir sağlık hareketiyle çok ortak noktası vardır.

Healthism, “belirli bir “Bedencilik” biçimi olarak açıklanabilir; hedonistlik bir yaşam tarzının (paradoksal olarak) sağlık, zindelik ve gençlik görünümünün kazanılması ya da sürdürülmesini amaçlayan münzevi uygulamalarla meşgul olma ile birleştirilir (Ayo, 2012: 100). Bu sağlık bilinci, toplumun hemen hemen tüm alanlarına sürekli artan bir hızla yayılarak gelişen bir sağlık endüstrisinin sağladığı sağlık arayışı ile sonuçlanmıştır. Yeni spor salonları sadece sokakta köşe başlarında açılmıyor (Galvin, 2002), aynı zamanda işyerlerinde ve marketlerde de varlar (Ayo, 2012: 100-102). Tanıdık birçok spor kıyafetleri artık “yoga, dans, koşma ve diğer vs. arayışları” ile sınırlı değil, bunun yerine bir kişinin sağlık arayışının gündelik giyiminde moda bir ifade haline geldi. Sertifikalı organik gıda ürünlerinin satışı da “doğal” veya “yeşil” olarak etiketlenen diğer tüm ürünlerde olduğu gibi- moda anlayışımızda bu sağlık anlayışı etkili olmaktadır (age: 101).

Healthism olgusu; ekonomik, teknolojik, bilimsel ve ideolojik olarak 'post-modern durum'a benzemektedir denilebilir (Greenhalgh ve Wessely, 2004: 210). Skrabanek'e (1998) göre healthism, "yaşam tarzı" olarak tanımlanır ve çoğu hastalığın sağlıksız alışkanlıklar ya da davranışlar sonucu olarak ortaya çıktığı fikrine dayanır.

Healthism, gelişmiş endüstriyel toplumlarda ve gelişmekte olan ülkelerin zenginleşmiş orta sınıf çevresinde yaygın sosyokültürel bir olgudur. Healthism, artmış sağlık hassasiyeti, hastalık korkusu, yan etki ya da bilinmeyen yan etkilere karşı korunma, ruhsal ve bedensel iyi olma halini güvence altına alma, hastalıklar, virüsler karşısında korku ve kaygı hali, alkol, sigara, un, tuz, şeker vb. tehlikeler karşısında koruyucu, kollayıcı bir yaşam stili geliştirme; bedeni zayıf, düzensiz, bakımsız gösterecek her türlü olumsuz etkilerden korunup, kaçınma yolunda çok geniş bir alanı kapsayan düşünceler, eylemler ve tutumların toplamı olarak tanımlanabilir. Yine sağlıkçılık ideolojisinin artmış sağlık bilinci ve beklentisi, artmış bilgi arama davranışı, yüksek sağlık beklentileri, hekimlere, sağlık uzmanlarına

karşı güvensizlikte artış, alternatif yaşam tarzı seçimleriyle birlikte tanımlanabileceğini söylemek mümkündür (Bkz. Delibaş,2013).

Crawford, "Sağlık ile ilgili sorunların çözümü için yeni bir sağlık bilinci ve (bütünsel sağlık ve kişisel bakım) hareketlerine dikkat etmektedir. Healthism sağlık sorununu ele alırken yeni bir sağlık bilinci ve hareketini ortaya koymaktadır (Zola, 1977). Healthism bir ilaç gibi, sağlık ve hastalık sorununu birey düzeyinde konumlandırırken çözümler aynı düzeyde formüle edilmiştir. Healthism, sağlığı süper bir değer noktasına ve hayatta iyi olma metaforuna yükseltmektedir (Crawford, 1980: 365). Bu anlamda da healthism genelleştirilmiş bir iyi olma hali için verilen çabanın özelleştirmesi durumudur. Özelleşmiş veya özelleştirilmiş sağlık arayışı, algısı, talebi, tedbiri her bireyi kapsayıp etkisi altına aldığı gibi sosyal, kültürel alanı da yeniden dizayn etmektedir. Sağlık arayışı geçmişte hasta ya da sakatlanmış olan bireyin ihtiyacı ve talebiyken bugün sınıf, statü, etnisite, ırk, cinsiyet ya da diğer türlü sosyoekonomik farklılık gözetmeksizin hemen herkesin yaşamını derinden etkilemekte ve yönlendirmekte olan bir ideoloji olarak açığa çıkmış bulunuyor.

TİBBİLEŞTİRME

Tıbbileştirme kavramı 1950’li yıllarla birlikte ortaya çıkan ve sosyal yaşamın tıbbın çeşitli uygulamaları, sınırlamaları, yeniden tanımlamaları ve kontrol mekanizmalarına tabi tutulması anlamına gelmektedir. Kavramı, ilk kullanan yazarların başında Illich gelmektedir. Ona göre, ‘son zamanlara kadar tıp doğada olanları iyileştirmeye çalıştı, yaraları iyileştirme, kanın pıhtılaşması sorunun doğal yollardan bakteri ile aşma girişimi ve doğal bağışıklığı teşvik etti. Şimdi ise tıp, hayallerini mühendisçe kurmaya çalışıyor. Örneğin, doğum kontrol hapları “sağlıklı kişilerdeki normal bir olayı” önlemek için ağızdan alınmaya yönlendiriliyor. İnsan, evrimsel geçmişinde hiç görülmedik bir şekilde organizmanın moleküllerle veya makinalarla etkileşime girmeye zorlamaktadır’ (Illich, 1976). Başta ABD olmak üzere Batı Avrupa’da İkinci Dünya savaşını izleyen dönemle birlikte refahın artışına paralel gelişmelere ek olarak, sanitasyon (dezenfeksiyon), aşılar, anti-biyotik, ve yeni tıbbi tanı ve tedavi yollarının gelişmesi, büyüyen bir ilaç endüstrisi, doğal, geleneksel olayların hızlıca tıbbileştirilmesinin yolunu açmıştır.

Tıbbileştirme: “Herhangi bir problemin tıbbi kavramlarla tanımlanması, tıbbi bir dilin kullanılması ve tıbbi bir çerçevenin kullanılmasıyla anlaşılabilmesi ya da tıbbi bir ‘müdahaleyle’ ele alınması olarak tanımlanabilir. Tıbbileştirme bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin Epilepsi hemen herkesin kabul edebileceği gibi “gerçek” bir hastalıkken menopoza, sertleşme bozukluğu veya birçok psikolojik kaygı tanılarının ise incelenmeye ihtiyacı bulunmaktadır. Bir diğer deyişle gündelik yaşamı olağan hallerinin tıbbi bir dil ve kurguyla yeniden tanımlanması hali” (Conrad, 2007: 7).

Sosyolojide sağlık ve hastalığın sosyal yaşamdaki rolünü inceleyen ilk büyük teori, Fonksiyonalist kuramcı Talcott Parsons (1951; 2001) tarafından “Toplumsal Sistem” kitabında tasarlandı. Parsons doktorların geleneksel, karizmatik ve rasyonel/yasal otoriteden yararlanabileceklerini ancak onların kimin hasta olup kimin olmadığını tanımlayabilme rolleri rasyonel/legal otoriteye bağlı olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, ‘hasta rolü’ belirlemede doktor ‘kapıyı kontrol eden’ kişidir. Doktorların ‘hasta rolünü’ belirlemedeki fonksiyonları tıbbileştirmenin bir sosyal kontrol aracı olduğunu da göstermekteydi. Benzer şekilde yirminci yüzyılın ikinci yarısında kavramın geliştirilmesinde rol oynayan diğer bir düşünür Foucault (1965) olmuştur. O, doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde “tıbbileştirme” kavramını bir sosyolojik analiz kavramı olarak kullanmıştır. Tıbbileştirme çalışmaları özellikle 1990’lı yıllarda başlıca hiper-aktivite, çocuk istismarı, menopoza, travma sonrası stres bozukluğu ve alkolizm gibi hususlar üzerine yoğunlaşarak tıbbileştirme ve buna bağlı sosyal süreçler hakkındaki anlayışımızın genişlemesine hizmet etmiştir (Conrad, 2007: 8). Kuşkusuz böylesi bir genişlemenin, (tıbbileşmenin artışının) toplumsal karşılığı gün geçtikçe genişlemiş olan tıbbileştirilmiş sosyal yaşam, rutin eylem ya da doğal süreçlerin tıbbi reçeteye, uzmana, danışmana, kontrol, tanı, teşhis ve tedaviye karşılık gelmesi olmuştur.

Foucault, çalışmalarında tıbbin toplumsal yaşam üzerinde artan ağırlığı ve hakimiyetine oldukça eleştirel bir pencereden bakarak tıbbin da önemli bir iktidar aracı olduğu fikrini ileri sürmekteydi. Bu

fikirlerini temellendirebilmesi ancak tıbbileştirme kavramının dolaylı da olsa inşasıyla mümkün olabilirdi. Ona göre;

“Tıp sadece tedavi tekniklerinin ve illetler bilgisi bütününe ihtiyaç duyduğu sınırlarda olmak zorunda değildir; tıp aynı zamanda hem sağlıklı insan bilgisini hem hasta olmayan insan incelemesini hem de model insan tanımını kapsayacaktır. Bununla birlikte tıp, insani varoluş düzeninde kendisine sağlıklı bir yaşam için öğütler verme otoritesini tanımakla kalmayarak, bireyin içinde yaşadığı toplumun, ahlaki ve standart fiziksel ilişkileri konusunda buyurgan ve kuralcı bir tutum takınmaktadır” (Foucault, 2014: 59).

Ivan Illich, giderek artan tıbbi yapılanmanın hayatı “tıbbileştirdiğini”, bireylerin ölüm ve acı çekme gerçeğiyle başa çıkabilme yetisinin çökertilmeye çalışıldığını ve daha fazla bireyinde hasta sıfatına sokulduğunu söylemektedir (Illich, 1976:16). Bir yanda ciddi hastalıklara yakalanmış ve tedaviye ihtiyaç duyan bireyler ve hastalığa yakalanma riski yüksek bireyler var. Diğer yanda ise daha sağlıklı insanlar vardır. Ancak bu bireylere her an bir hastalığa maruz kalma ihtimali aşılanmaktadır. Bu durum sonucunda da on milyonlarca insan yeni hastalık potansiyelini oluşturmaktadır (age:10).

1970’li yıllara gelindiğinde ilaç endüstrisi önemli bir güç olarak insanların hastalıkları algılama şeklini değiştirerek “doğal, rutin sorunları dahi hastalığa dönüştürmek” hususunda önemli gelişmeler kaydetmişti. Bu hususa dikkat çeken Illich (1976:12) ilaç şirketlerinin bir takım satış stratejilerine gönderme yaparak şirketlerin toplumda hastalıkları algılama şeklini değiştirmek ve “doğal süreçleri hastalığa dönüştürmek” hususunda yönlendirme yapar konuma gelmiş olduğunu söylemektedir. Çok çeşitli boyutları bulunan tıbbileştirme süreçleri geçtiğimiz yüz yılı aşkın bir süredir hayatın hemen her alanını işgal ederek, akla gelebilecek her durumu bu dönüşüme tabi tutmaktadır.

Fiziksel, psikolojik ve sosyal iyi olma hali üzerinden tanımlanan sağlık, çok nadiren bireyin kendini iyi hissetmesi ile sınırlı kalmamakta; onun birçok cephede birden, yedi-yirmi dört dikkatle sağlığını, bedenini koruyup kollayacak aktif görevde olma halidir. Özellikle hem beden hem zihnen ve sıklıkla

sosyal olarak kendini iyi hissetme, mutlu olma, dinç olma, genç kalma, fit olma ve görünme gibi aktif bir çabayı dayatan yaşam biçimi kendini var eden ön koşulları da değiştirerek hedefi hep daha yukarıya çekerek adeta sonu gelmez bir arayışı, tatmini imkânsız bir arzuyla kamçulamaktadır. Bir bütün olarak tıbbileştirme felsefesi ve pratikleri çok geçmeden kendi yaşam biçimlerini ortaya çıkardığı gibi kendi pazar ve tüketim alışkanlıklarını da ortaya çıkarmış durumda.

TÜKETİM TOPLUMU & TÜKETİM KÜLTÜRÜ

Üretici güçlerin tarihsel olarak gelişmişlik düzeyi yirminci yüz yılın ilk yarısında önemli bir aşamaya ulaşmış bulunuyordu. Meta üretimindeki teknolojik üstünlük, malların tüketimi hızıyla uyummadığında ekonomik sistemin krize girdiği bilinen bir gerçektir. Eski bir soruna yeni çözüm arayışı ünlü iktisatçı J. M. Keynes'in öğretileriyle II. Dünya Savaşından sonra Batı Avrupa'da uygulanmaya konmuş ve en azından savaşın yol açtığı yıkımdan çıkışa çare bulunmuş, diğer yandan da savaştan galip çıkan Sovyetler birliği ve onun ideolojisi olan Sosyalist ideolojinin yayılmasının önü de kesilmiş oluyordu. Zira, bu yeni dönemde uygulanmaya konmuş olan yeniden-dağıtımcı, Refah Devleti anlayışı tarihsel sınıf çelişkilerinin yumuşaması, zayıflatılması ve yer yer sönümlenmesi anlamına gelmişti: Bu yeni dönem tüketim toplumu ve kültürü olarak da adlandırılmıştır.

Kapitalist meta üretiminin yoğunlaşması, Fordist üretim modeli olarak bilinen üretim bandı modelinin uygulanmasıyla emeğin verimliliğindeki artışa koşut olarak, üretimin maliyetinin düşmesi bir yandan meta üretiminde birikim ve yoğunlaşmayı yaratırken diğer yandan da fiyatların genel seyrindeki düşüşle birlikte geniş işçi sınıfının da tüketicilere dönüşmesinin önünü açmıştır. Mike Featherstone (1991) tüketim kültürünü incelerken makro boyuttaki gelişmelerin toplumsal yapı, sınıfsal ilişkiler, tüketim kalıplarındaki değişim ve tüm bunların bireysel boyuttaki izdüşümlerini geniş bir pencereden inceleyerek özellikle üç önemli noktaya vurgu yapmaktadır: İlk olarak tüketim kültürü, her şeyden önce, kapitalist meta üretimin önemli ölçüde artarak satın alınarak tüketimde kullanılacak metaların birikmesi, yoğunlaşması tarafından hazırlanmıştır. Bu gelişme, boş zaman faaliyetleri ve eğlenceyi de içeren tüketim malları ve yerlerinin tüketicilerin tüketim ve kullanımına açılmasını doğurmuştur. Bu süreç

Batı toplumlarında bazıları tarafından özgürleştirici, eşitlikçi bir dönüşümün yolunun açılması olarak görülse de diğerleri tarafından artan bir ideolojik manipülasyon ve kitleleri “daha iyi” toplumsal düzen arayışından uzak tutan ‘baştan çıkarıcı’ bir araç olarak da değerlendirilmiştir. İkincisi, mallardan elde edilen memnuniyetin, memnuniyet ve statünün enflasyon koşullarındaki farklılıkları sergilemeye ve sürdürmeye bağlı olduğu sıfır toplamı bir oyunda sosyal olarak yapılandırılmış, erişimleri ile ilgili daha katı bir sosyolojik görüş vardır. Buradaki odak noktası, insanların sosyal bağlar kurmak ya da sosyal ayrımlar yaratmak için malları kullanma biçimleri üzerine yoğunlaşmıştır. Üçüncüsü, tüketimin duygusal zevkleri, tüketici kültürü görüntülerinde kutsanan imgelemler, arzular ve çeşitli bedensel heyecan ve estetik zevkler yaratan belirli tüketim alanları sorunsalı yer almaktadır (1991: 12). Tüketim kültürü makro düzlemde meydana gelen kapitalist meta üretiminin endüstri devrimini izleyen on yıllarda gelişip yoğunlaşmasına bağlı olarak artan tüketim malları ve “tüketim yerlerinin yoğunlaşması ve bunun bireysel boyutta tüketicinin hayallerini, imgelemini ve rüyalarını nasıl şekillendirdiğini de gözler önüne sermektedir. Tüketim kültürüne koşut olarak gelişen genel metalaşma sürecinin sağlık alanında da karşılığının olması kaçınılmazdı. Nitekim bu süreçlere paralel olarak 1950’li yıllar sonrasında tıp alanındaki gelişmelerin de giderek tüketim kültürünün bir parçası haline geldiğini söyleyebiliriz.

Baudrillard Tüketim Toplumu eserinde tüketimin bireysel düzlemde nasıl tezahür ettiğini oldukça etkili bir şekilde incelemektedir. Baudrillard, “modern birey hayatını giderek daha az emek harcayarak üretim sürecinin içinde bulunurken giderek daha fazla kendi ihtiyaçlarının ve refahının üretiminin sürekli yenilenmesiyle geçirmektedir’ der. Bu durum tüketicinin mutluluk ve haz zorlamasının elinden kaçıp gitmesinin mümkün olmadığının göstergesidir. Bireyler tüketici potansiyelliklerinin ve kapasitelerinin tamamını seferber edecek şekilde kendini hazırlamak zorundadır. Aksi halde toplum dışı olmak ve sahip olduğuyla yetinmek tehlikesiyle karşı karşıya gelecektir (2004: 94).

Tüketim sanıldığı gibi bireylerin kendi “özel” ve “özgür” alanları değildir. Tüketim bir sosyalleşme süreci içinde gerçekleşir bu süreçler alıştırmaya dayalı yeni üretim güçlerinin ortaya çıkması ve verimlilik taşıyan ekonomik sistemin tekelci yeniden yapılanmasıyla orantılı yeni ve özgül bir

toplumsallaşmadır. Tüketim kolektif bir davranış biçimidir bu süreç içinde zorlama, ahlakı barındırır. “Tüketim tam olarak bir toplumsal değerler sistemi, bu terimin grup bütünleşmesi ve toplumsal denetim işlevi olarak içerimlendiği bir toplumsal değerler sistemidir” (age:95). Bugün, bedenlerin şeklini, sitilini, fit mi olacak, genç mi kalacak, vb. ölçü, beklenti ve beğeni kriterleri, söz konusu bu kültürel süreçlerce şekillendirilip yönlendirilmektedirler.

Tüketim kültürünün gelişmiş olduğu bu yeni sosyokültürel yapıda ‘bedenin tüketmesi için, tüketme kapasitesine uygun halde tutulması gereklidir’. Tüketime göre yeniden formatlanmış bedenin sağlıklı/estetik/ fit kalması ve ölümüne karşı da direnmesi adına yeni tıbbi teknoloji, tedavi ve tamamlayıcı tedavi uygulamalarına da bolca başvurulması gerekmektedir. Zira bu yeni dönemde artık ‘hastalıklardan değil ama sağlıklı olamamaktan korkulmaktadır’ (Nazlı, 2013: 201).

Healthism, bağlama bağlı olarak -ve belki de sağlık hizmetine hiç uymayan-, farklı anlamlara sahip daha geniş bir terim olan tüketim toplumu ile ilgilidir, fakat sadece buna indirgenmemelidir. Gabriel ve Lang (1995) tüketici bireyin farklı yönlerini şöyle dile getiriyorlar: Seçici, iletişimci, keşfe edici, kimlik arayıcı, hedonist veya sanatçı, mağdur, asi, eylemci ve vatandaş. Yine 'tüketici' teriminin beş geniş anlamını şu şekilde özetlemektedirler: Güç ve mutluluk için bir araç; göze çarpan tüketim ideolojisi, küresel kalkınma için ekonomik bir ideoloji; politik bir ideoloji ve tüketicilerin haklarını korumak için sosyal bir hareket (1995). Bu son anlam, örneğin hasta merkezli tıp, paylaşılan karar verme ve ortaklıklar gibi sağlık hizmetlerinde uygulandığı gibi tüketiciliğin olumlu çağrışımlarına en yakın olanıdır. Ancak “göze çarpan tüketim” kavramının olumsuzluğu, bireysel davranış biçimi ve potansiyel bir halk sağlığı sorunu olarak sağlıkla en iyi şekilde uyum sağlayan anlamdır.

Healthism kavramının yaygınlık kazanmasının en önemli sonuçlarından birisi hasta birey ve sağlıklı birey arasındaki sınırlar gittikçe belirsizleşmekte oluşudur diyebiliriz. Kim hasta, kim değil bu sorunun yanıtını verebilecek bir uzman/hekim grubu bulmak imkansıza yakın gibi görünüyor. Aynı şey ‘normal’ ve ‘anormal’i ayıran sınır içinde geçerlidir. Her ne kadar bugün bu sınırların esnekliği ülkeden ülkeye

hatta tarihsel olarak da değişiklik gösterse de sınırların geniş tutulması ‘hasta havuzunu’ ve potansiyel ilaç satışını büyütmektedir (Moynihan ve Cassels, 2010: 13). Hasta olmak bir yana, sağlıklı olamamak ya da kalamamak korkusu bugün sağlık arayışı davranışlarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Yeni kültürel kodlar bu korku, anksiyete ve güvensizliğe dayalı olduğundan sağlıkçılık ideolojisi yeni kültürün nükleer yakıtına benzer bir rol oynamaktadır. 1980 sonrası uygulanan neoliberal ekonomi politikaları bu nükleer yakıtın sağlanmasından çok daha fazlası anlamına gelerek, sağlığın da tüketim kültürünün bir parçası haline gelerek, küresel anlamda yaygınlaşması ve yayılmasına neden olmuştur. Özellikle bu politikalarla birlikte sağlığın özelleştirilmesi, sağlık, hastalık ve iyi olma halinin tanımının değişmesi, ilaç endüstrisi ve hekim-hasta ilişkisi, sağlıkta performansa dayalı sisteme geçiş gibi derin etkileri 80’li yıllardan bu tarafa kendini göstermektedir.

NEO-LİBERAL EKONOMİ POLİTİKALARI VE SAĞLIK ALANINDA DÖNÜŞÜMLER

Dünya ekonomisi 1980’lerde büyük bir dönüşüm süreci içine girmiş olup, bu süreç neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmaya başlamış, toplumun bütün kurumları bu dönüşümden etkilenmiştir. Neoliberal politikaları şu şekilde belirtebiliriz: Özelleştirmelere hız verilmesi, vergilerde indirim yapılması, enflasyonu denetim altında tutmak için parasalcı önlemlerin uygulanmasına olanak sağlanması ve kamu harcamalarının azaltılmasına gidilerek devletin küçültülmesi olarak özetlemek mümkündür. Neoliberal ekonomi politikaları sadece Türkiye’de değil küresel çapta uygulanmaya başlanmış ve politikaya uyum sağlanma süreci IMF ve Dünya Bankasının, gelişmekte olan ülkelere sağladıkları fonlar üzerinden dayatılmaktadır (Delibaş, 2015; Eralp ve diğ., 1993; Eagleton-Pierce, 2016; Harvey, 2005, 2007; Onis ve Senses, 2009; Plehwe ve diğ., 2006; Steger, 2004; Yalman, 2009).

Özel sigorta endüstrisindeki risk ve yönetim çalışmalarında tanımlandığı gibi beş temel neoliberal meşrulaştırma ilkesinden söz edilebilir ki bunlar Healthism kavramının gelişimiyle de yakından ilişkilidirler. Bu ilkeler arasında asgari devlet müdahalesi, pazar köktenciliği, risk yönetimi, bireysel sorumluluk ve seçim sonucu kaçınılmaz eşitsizlik (Ericson ve diğ., 2000; Filho ve Johnston, 2005).

Neoliberal politikalar iş, çalışma, konut, aile, eğitim vb. gibi hemen her alanı etkisine alıp köklü değişimlere tabi tuttuğu düşünüldüğünde bu süreç, kaçınılmaz bir şekilde sağlık sistemi, sağlık beklentisi, sağlık algısı ve arayışı davranışlarını da dönüştürmüştür.

Bilindiği gibi neoliberalizmin merkezi politik önceliği minimum devlet müdahalesidir. Bu, stratejileri uygulamadaki başarısızlığı ve Ottawa Sağlığı Geliştirme Şartı'nın hedeflerini gerçekleştirmedeki kilit bir açıklama olarak görülebilir. Bu raporun katılımcıları tarafından geliştirilen ve sağlığın geliştirilmesi için talep edilen *gelir, barınma ve yiyecek* gibi sağlığın ön koşullarına yatırım yapmak yerine, sağlığın teşviki ve geliştirilmesi çerçevesi, *Lalonde Raporunda* belirtildiği gibi hızla bireyselleştirilmiş yaşam tarzı yaklaşımına dönüştürülmüştür (Ericson ve diğ., 2000). Neoliberal dönüşümlerin etkisiyle sağlığın bir medikalizasyon süreci içine girmesi sağlığa dair algıların değişmesine neden olmaktadır. Sağlığa ve sağlıklı olmaya dair değişen toplumsal algılar tüketim kültürünün de yaygınlaşmasıyla birlikte gündelik yaşamı şekillendirmektedir.

Sonuç olarak geldiğimiz noktada, bir zamanlar sosyal problemler olarak görülen, hatta bir devletin başarısızlığı (Galvin, 2002) olarak görülen sağlığa ilişkin hizmetler kişisel hesap verebilirlik, kişisel bir başarısızlık unsuru olarak bireyin omuzlarına yüklenmiştir. Yine bu sürecin sonucu olarak işsizlik, yoksulluk, eğitimin yetersizliği gibi sağlığın tüm temel sosyal belirleyicileri bile vatandaşları özgürce seçim yapabildikleri fikri üzerinden yaşanan sağlıkla ilgili problemleri de ‘yanlış kişisel tercihlere’ indirgenmekteydi (Ayo, 2012: 102). Bu diğer deyişle, yeni dönemde yurttaşın kötüleşen sağlığının, hastalığının temel sebebi bireyin yaptığı kötü tercihlerin bir sonucu olarak görülmektedir.

Neoliberal piyasa doktrini, sağlığı piyasa ortamında alınıp satılabilir bir “ürün”e dönüştürmekte, sağlık sistemini ticarileştirmekte ve parası olanın daha iyi hizmet satın alınabilmesi, olmayanın ise daha kötüsüyle yetinmesine yol açarak hasta-hekim ve hasta-sağlık kurumu arasındaki güven ilişkisini zedelemektedir. Bu dönüşümler tedavi süreçlerinin hastanın kendisini bir müşteri olarak görmesine neden olmaktadır. Bu durum da bireyi “en iyi hekimi” “en ideal teşhisi” ve “en uygun ilacı” aramasına

sevk etmektedir (Delibaş, 2013: 111-112). Sağlık sisteminin özelleşmesi ve piyasa mantığı üzerinden şekillenmekte ve bireyleri ihtiyacı olduğu kadar bir sağlık harcamasından çok tüketebildiği kadar sağlık harcaması yapmaya itmiştir. Sağlık hizmetlerinin neoliberalleşmesiyle piyasada alınıp satılabilir bir ‘metaya’ dönüşmesi geleneksel hasta-hekim ilişkisini yerinden çıkarıcı bir etki yaratmış, ulaşılması imkansız yakın ‘en ideal teşhis’ ve ‘en uygun ilaç’ arayışına dönüşmüştür.

Genel anlamda 1980’lerin başından itibaren uygulamaya konulan neoliberal ekonomik modelin beklenen bir sonucu olarak ülkemizde 2003 yılından itibaren “Sağlıkta Dönüşüm Programı” adı altında sağlık kurumları çok boyutlu bir dönüşüm sürecine girmiştir (Kılıçaslan ve Kılıçaslan, 2013:188). Bu dönüşümler sonucu medikalize olan sağlık hizmetleri, hizmetlere erişimin görece kolaylaşması, özel sağlık kurumlarının artışı, hasta işlem bazlı geri ödemeye dayalı performans uygulamaları nedeniyle tüketim her yönüyle hızlı bir artış gösterdi (Elbek, 2010). Sağlıkta neoliberal dönüşüm Healthism (Sağlıkçılık) olgusuyla birlikte düşünüldüğünde aşırı tanı, aşırı görüntüleme, aşırı ilaç, aşırı müdahale olarak kendisini göstermektedir.

Bu doğrultuda Türkiye’de ki aşırı teşhis ve tedavi uygulamalarına ilişkin bazı istatistikleri kısaca gözden geçirdiğimizde karşımıza hemen her alanda bir artışın olduğu çıkmaktadır.

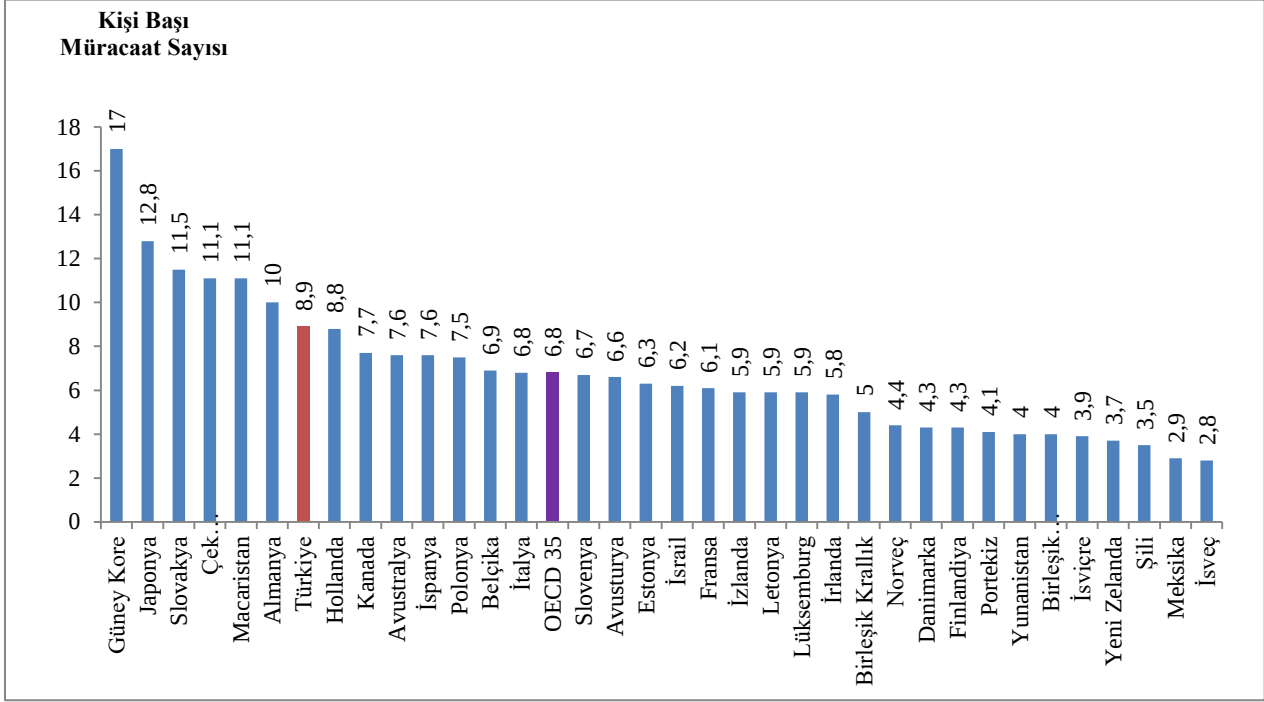
Tablo 1. Türkiye’de Toplam Hekime Başvuru Sayısı*

2002	2015	2017
209 milyon	666 milyon	718 milyon

*Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü

Öyle ki 2002’de Türkiye’de toplam hekime başvuru sayısı 209 milyondan 2015’de 666 milyona 2017’de ise 718 milyona çıkarak büyük bir artış göstermiştir. Neoliberal piyasalaşmaya bağlı olarak bir yanda ilaç lobi şirketleri, diğer yanda performans temelli ücretlendirme politikası denklemin sadece bir tarafını oluştururken, Healthism bilinci aşırı bir sağlık vurgusu, abartılı sağlık arayışı ve korunma düsturu bireylerin de hasta olmaksızın ya da en küçük şüphede hekime başvurmalarına sebep olabilmektedir.

Sonuç olarak on beş yılda hekime başvuru sayısı % 350'lik bir artışla karşımıza çıkmaktadır. Bu artışı Türkiye'nin de üyesi olduğu OECD ülkeleriyle kıyaslandığında daha iyi anlaşılmaktadır.

Grafik 1. Kişi Başı Hekime Müracaat Sayısının Uluslararası Karşılaştırması, 2016*

* Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, OECD Health Data 2018.
Not: Türkiye verisi 2017 yılına aittir. Ülke verileri 2016 yılına veya en yakın yıla aittir.

Grafikte görüldüğü gibi kişi başı hekime başvuru sayısında Türkiye oldukça yüksek bir rakama ulaşarak OECD ülkeleri arasında 7. Sırada bulunmaktadır ve aldığı 8,9'luk değer ile OECD ülkeleri ortalamasından 1,36 kat fazla müracaat almıştır.

Grafikte görüldüğü gibi Türkiye kişi başı milli gelir düzeyiyle kıyaslanmayacak oranda bir hekime müracaatın var olduğu görülmektedir. Nitekim bu doğrultuda ülkemizde yıllardır sağlık alanında süren temel tartışmalardan biri de fazla teşhis ve ilaç kullanımının varlığıdır. Doktora müracaatın artışı kaçınılmaz olarak ilaç tüketiminde de olağanın üstünde bir artışa neden olmaktadır. Tüketim kültürünün doğrudan ve dolaylı bir yansıması olarak hem teşhis hem tedavi yol ve yöntemleri bir tüketim ögesi haline almaktadır.

Tablo 2. Yıllara ve Seçilmiş ATC-1 Gruplarına göre 1.000 Kişiye Düşen Günlük İlaç Tüketim Miktarı*

TÜRKİYE	2011	2015	2017
Sindirim Sistemi ve Metabolizma	170,9	286,2	340,6
Kan ve Kan Yapıcı Organlar	96,5	124,5	144,4
Sinir Sistemi	77,1	91,2	98,4
Solunum Sistemi	87,3	94,3	99,9

* Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü

Yukarıda ki tabloda (Tablo: 2) 2011-2017 yılları arası 1.000 kişiye düşen ilaç tüketim miktarı görülmektedir. Sindirim sistemi ve metabolizma ilaç miktarındaki artışın nedenlerinden biri olarak küresel çapta yaygınlaşan fast food kültürü olduğu çeşitli sağlık uzmanları tarafından dile getirilmektedir. Fast food (Mc Donals, Burger King, Coca Cola, cips vs. gibi) kullanımı 1960'lı yıllardan itibaren yükselen popüler kültür aracılığıyla da gündelik hayatın vazgeçilmez tüketim objelerine dönüşmüşlerdir. Bu hususta uluslararası literatürde sayısız örnek bulmak mümkündür. Tüketim toplumunun yaşam biçimi olarak pasif, bağımlı, durağan yaşam biçimi, AVM kültürünün yaygınlaşması, başta televizyon, internet oyunları olmak üzere, sosyal medya kullanımdaki artış, eve kapanma (komşusuz mahaller, geleneksel mahalle ve sokak kültürünün yok olması), gıda üretiminin organik üretimden endüstriyel üretime kayması (hormonlu, işlenmiş, aşırı pestisit kullanımı vs.) gibi gelişmeler karşısında beden kitle endeksindeki hızlı bozulmanın sonucu olarak ortaya çıkan obezite, diyabet, kanser gibi hastalıklar sindirim ve metabolizmanın bozulmasına sebep olabileceği gibi bazen de bütün bu gelişmelerin sebep olabileceği hastalıkları önlemek adına ilaç kullanımı artış gösterebilmektedir.

Bireylerin, kendi yaşamlarını kontrol edememe duygusu, bireyselleşme ve buna bağlı olarak gelişen toplumsal dayanışmanın zayıflaması, uzmanlık bilgisine 'ihtiyacın yaratılması', piyasa odaklı ekonomik modele geçişle esnek güvencesiz, düşük ücretli çalışma koşulları, işsizliğin artması, bireylerin

yaşadıkları her türlü olumsuz olayı bir travma olarak algılamaları ve toplum tarafından kurban, mağdur kültürünün yaygınlaşması gibi sebepler bireylerin sıkça psikologlara ve psikiyatrist başvurmalarını da beraberinde getirmektedir ki bu da ilaç kullanımında önemli bir artış anlamına gelmektedir.

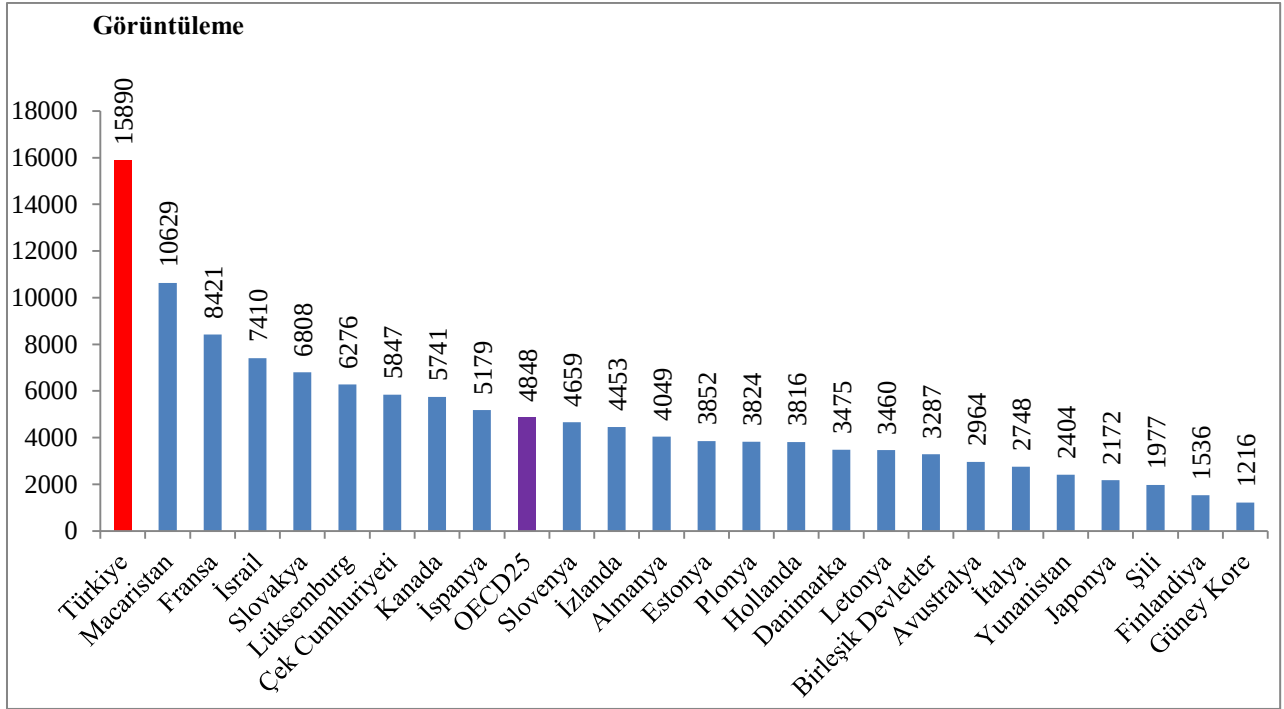
Sanayi atıkları, fabrikalar, arabaların kullanımının artarak yaygınlaşması, jeotermal enerji kaynaklarının yanlış kullanımı gibi pek çok neden hava kirliliğine neden olmaktadır. Bu durumlarda solumun hastalıklarına ve ilaç kullanımının yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Diğer yandan yapılan ameliyat sayısında da benzer oranlarda artışları görüyoruz.

Tablo 3. Küçük Girişimler Hariç Yapılan Ameliyat Sayısı; Türkiye*

2002	2015	2017
1.598.000	4.770.000	4.931.000

*Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü

Küçük girişimler hariç yapılan ameliyat sayısında Türkiye, 2002 yılında 1.598.000 ameliyat sayısına sahipken, bu değer 2017 yılında % 308 artarak 4.931.000 ameliyata ulaşmıştır. 2017 yılındaki bu değer, en yakın sayısal veriye sahip 2015 yılından % 130 daha fazla artmıştır. Ameliyat sayısında Türkiye’de görülen artış aynı zamanda yine hekimlere başvuru sayısı ile orantılı olarak artış göstermektedir.

Grafik 2. Yataklı tedavi kurumlarında MR Cihazı Başına Düşen Görüntüleme Sayısının Uluslararası Karşılaştırması, 2016*

* Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, OECD Health Data 2018. Not: Türkiye verisi 2017 yılına aittir. Ülke verileri 2016 yılına veya en yakın yıla aittir.

Yataklı tedavi kurumlarında MR cihazı başına düşen görüntüleme sayısında Türkiye, OECD ülkeleri arasında 15890 görüntüleme ile 1. Sıradadır. Bu değer, sıralamanın 2. sırasındaki Macaristan'ın 1,5, son sırasındaki Güney Kore'nin 13,06 katıdır.

Türkiye'nin hekimlere başvuru oranının verildiği tabloda (Tablo 1) başvuru oranlarının çok yüksek bir oranda arttığı görülmektedir. Hekime başvuruda Türkiye OECD ülkeleri arasında 7. sıradaydı. Hekime başvurunun artışı beraberinde ilaç kullanımını ve diğer teşhis için gerekli uygulamaların artışını da beraberinde getirmektedir. Sağlığın özelleşmesi, piyasa ve kar boyutları düşünüldüğünde, tetkiklerin kendi başlarına bir tüketim ve kar aracı haline dönüşmüş olmaları bu tip uygulamalara da (MR, X-Ray, Ultrason, Tomografi) gibi yöntemlere sıkça başvurulmasına yol açmaktadır.

Diğer yandan 1950’li yıllardan bu tarafa ortaya çıkan ve çalışma boyunca incelediğimiz çok boyutlu sosyo-ekonomik ve kültürel değişimler: tüketim toplumu ve kültürü, tıbbileştirme, Healthism (Sağlıkçılık) ve son zamanlarda yaygınlaşan sağlığa ilişkin kaygı ve korkular gibi gelişmeler sağlık, hastalık, beden, benlik, fit olma, genç kalma vs. alanlarında arzulanan, aranan, zaman zaman değişen, moda ve popüler olana yönelik bireylerin sonu gelmez, elde etmesi ve tutması imkansıza yakın toplumsal talebin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu da kendi başına sağlık, hastalık ve iyi olma hali alanlarında geniş bir talebin ortaya çıkmasına sebep olarak sağlığın dönüşümünde diğer önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sağlığın bireyler için sonu gelmez bir arayış haline gelmesi, tüketim kültürüyle birlikte yaygınlaşması, gündelik yaşamın tıbbileştirilmesi; güvensiz her an hasta olma ihtimali olduğunu düşünen bir birey modelini de ortaya çıkarmıştır. İlaç satıcıları ve özel sağlık kurumları da bu süreçleri pekiştirerek aşırı tanı ve tedavi yolları üzerinden kâr amacıyla bireyleri etkilemektedirler. Sağlıklı olmak adına bireyler sık sık doktora giderek tanı/teşhis ve tedavi üzerinden iyi olma hallerini mümkün kılmaya çalışmaktadırlar. İstatistiki veriler bireylerin doktorlara sık sık başvurmasının nedeni olarak, hastalık olarak görülemeyecek durumlarda dahi doktora gitme ihtiyacı hissetmeleri ve sağlıklarına zarar verecek olmasına rağmen fazla ilaç tüketimi ve görüntüleme cihazlarına maruz kaldıklarını göstermektedir.

GÜVEN EROZYONU VE SAĞLIKÇILIKLIĞIN ÇIKMAZI

Niklas Luhmann (1979) gibi 20. yüzyılın düşünürleri güven kavramını geniş boyutlarıyla incelemiş ve sanılanın aksine güvenin sadece geleneksel modern toplumlar için önemli olmadığı, postmodern ya da geç modern olarak adlandırdığımız toplumlar için de güvenin ve güvene dayalı sistemlerin önemini korumaya devam ettiğini belirtmekteydiler. Luhman, modern sosyal yaşam biçimlerinin gelişmesiyle birlikte modernitenin güncel formunun vazgeçilemez bir formu olarak güvenin önem kazanmakta olduğunu gösteriyordu (Sztompka, 1999:16). İzleyen dönemde güvene dayalı ilişkiler ve sistemlerin önemli oranda zemin kaybettiğini ve derin bir güvensizlik kültürünün toplumların her katmanına yayıldığını görüyoruz (Giddens, 1994; Fukuyama, 1995; Delibaş, 2017).

Güven ilişkilerinin zayıflaması toplumsal ilişki örüntülerinin her alanına yayıldığı gibi hasta-hekim ve hast-sağlık sistemi arasındaki güven ilişkileri de bundan etkilenmiştir. Bu alanda mevcut araştırma bulguları, sürpriz olmayan bir biçimde, doktorun mesleki özerkliği için tarihsel olarak gerekli görülen güvenin bir süredir sorgulanır, itiraz edilmekte olduğuna işaret etmektedir (Calnan ve Sanford, 2004; Evetts, 2006). Türkiye'de de sağlık uzmanları ve sistemine duyulan güvenin geçmişe kıyasla önemli ölçüde güven erozyonu yaşamakta olduğunu söylemek mümkündür (Delibaş, 2017). Zira bu gelişmeye sebebiyet verecek çok sayıda faktörden söz edilebilir. Bunlardan en önde geleni sağlığın, sağlık hizmetlerinin giderek daha çok özel piyasaya açılması olarak görülebilir.

Öyle ki 1990'lardan bu tarafa yapılmış olan çok sayıda akademik çalışma sağlık alanında ortaya çıkan piyasalaşmaya bağlı olarak hasta-hekim ilişkisinde güvene ilişkin önemli tartışmaları gündeme getirebilmektedir (Kuhlmann, 2006; Mechanic, 1996). Evetts (2006, s. 525) "güven'in hesap verebilirlik ile yer değiştirmesi" gereğinden söz etmektedir. Sağlığın piyasalaşması hekimlik mesleğinde çeşitli şekillerde kendini ortaya koymaktadır (Saarinen ve Räsänen, 2016: 2).

Geç modern dönemle birlikte geleneksel otoritenin ve rollerinin aşınmakta olduğunu söyleyebiliriz (Giddens, 1994; Beck, Giddens ve Lash, 1994). Bu nedenle, doktorlar yirmi yıl önce sahip oldukları otorite ile aynı otoriteye sahip değiller, çünkü onların kamuoyu imajları önemli ölçüde tartışılır hale geldi. Gözlemciler, sağlık sektörünün ve bu sektör içinde çalışanlar, güvenilir mi/güvenilmezler mi? sorusunu sıklıkla sormaktadırlar. Aynı şekilde sağlık sektöründe çalışanların parasal sebepler gibi bencil menfaatler tarafından mı yoksa alturistik sebeplerle mi motive oldukları hususunda sorular yükselmeye devam ediyor (Anderson'dan 2009 akt. Saarinen ve Räsänen, 2016: 2).

20. Yüzyıl kapanırken aydınlanma geleneği ve modernliğin tartışmasız üstünlüğü yerini risk toplumu, güven erozyonu ve kültürel otoritenin buharlaşmaya başladığı bir döneme bırakıyordu. Genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız hayatta ve çevremizde bir çok şeyi daha riskli görme eğilimi, kültürel otoritenin parçalanması olarak tanımlayabileceğimiz bir sürecin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Geleneksel olarak kültürel otorite modernitenin tartışmasız unsurları olarak görülen bilim ve teknoloji doktorlar, mühendisler, hukukçular gibi her türlü uzmanlık alanında gelişen güvensizlik ve hayatın her alanına hakim olan çeşitli korkular olarak gösterilebilir (Delibaş, 2017: 69).

90'lı yıllarla birlikte ortaya çıkan korku, risk ve belirsizlikler çağı olarak nitelendirdiğimiz bu dönemde sağlık alanı da dahil olmak üzere birçok konuya bakışımızda önemli değişimler yaşanmıştır. Uzman bilgisinin hızlı değer kaybı yaşadığı bu yeni dönemde kendinden menkul uzmanlar, geleneksel tıbbın dışında homeopati, 'şifalı bitki', 'bitkisel tedavi' gibi tedavinin farmakolojik süreçlerden bitkisel temalı tedavi yöntemlerine doğru evrilmesi; çeşitli alternatif tıp, teknik ve içeriklerinin çoğalması vb. gibi uygulamaların hepsi sağlık alanında yepyeni bir algılama, düşünme ve davranma örüntüsüyle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Bu ve benzeri gelişmeler bir yanda modern tıba duyulan güvensizliğin bir yansıması olarak görülebilirken diğer yandan sağlık alanında güven erozyonunu artıran faktörlere dönüştüğünü de söyleyebiliriz.

Güven erozyonu ve korku kültürü alanında Delibaş'ın (2017) yapmış olduğu çalışmada katılımcılara yönlendirilen 24 farklı kurum, kuruluş ve uzmanlıklara güven düzeyine ilişkin sorulara verilen yanıtlar incelendiğinde ülkemiz genelinde güven ve bireyler arası güven düzeylerinin dikkat çeken bir biçimde düşük olduğu görülmüştür. Toplumdaki genel güvensizlik sosyal hayatın her alanına doğrudan sirayet etmektedir. Bu minvalde bir çok uzmanlık alanında olduğu gibi sağlık çalışanları ve hekimlere yönelik güven düzeyi (%65 güvendiğini, %19 kararsız kaldığını, %15 ise güvenmediği belirtmiştir) bu oranların diğer ülkelerle karşılaştırıldığında hem AB ortalaması hem de OECD ülkelerine kıyasla düşük olduğu görülmektedir (Delibaş, 2017 : 250-251; OECD, 2020; IPSOS, 2019 ve Sippitt, 2019).

Güven erozyonunun ilk olarak ABD'de ortaya çıkmıştır. Bu duruma dikkat çeken Mary Douglas ve Aaron Wildavsky 1980'ler boyunca Kuzey Amerikalıların yaşadıkları dünyaya güvenmeyen bireyler haline gelmesinden şöyle söz ediyorlardı:

Amerikalılar yedikleri yemek, içtikleri su, soludukları hava, yaşadıkları topraklar ve kullandıkları enerji hariç, gerçekten hiçbir şeyden korkmuyorlar. On beş ila yirmi yıllık şaşırtıcı derecede kısa bir zamanda, fiziksel dünyayla ilgili güven şüphe haline geldi (1983: 10).

Risk toplumu daima bir ‘önleyici’ nosyonu ortaya çıkarır –ki bu sonuç aynı zamanda çeşitli olasılıklar üzerine kurgulanmış önlemler kültürünü de doğurmaktadır: Geçmiş ve gelecek önemini yitirmekte, bunun yerine, gelecek şimdiden kontrol altına alınmaya çalışılmaktadır. Bir anlamda geleceğin istilas/kuşatılması demek olan risk ve belirsizlik toplumunun sağlık alanındaki yansımaları ise gelecekte ortaya çıkabilecek bedensel ve psikolojik problemlerin önlenmesine yönelmiş bir sağlık arayışı davranışı yani ‘healthism’ olarak da tanımlanabilir.

Güven erozyonunun küresel çapta ortaya çıkmakta olan bir sorun olduğunu söyleyebiliriz. Bu problem üzerinde son on yıllardır dikkat çeken Warren (1999), Bentley (2005) ve Burgess (2004) gibi çalışmalarıyla ön plana çıkmış olan sosyologlar birçok batılı ülkelerde devletler şirketler ve uluslararası kuruluşlara yönelmiş olan güven erozyonunun yaygınlaşmakta olduğunu altını çizmektedirler (Delibaş 2017:64). Bu güven erozyonu mevcut koşullarda daha da derinleşip yaygınlaşırken kurumsal ve kişisel ilişkilerimizi de sıkı bir sorgulamaya tabi tutmaktadır.

SONUÇ

Healthism olarak tanımlanan çok katmanlı ve kapsamlı sosyokültürel bilinç ve yaşam biçimi 1980’li yılların başında gelişmiş endüstriyel toplumlarda ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, ortaya çıktığı koşullardaki sosyal sınıfsal karakterinin de çok ötesine taşarak bugün, şaşırtıcı sayılabilecek derecede yaygın, toplumun hemen her katmanında (belki alt katmanlar ve sınıflarda göreceli olarak daha az karşılık bulsa da) alt, orta alt, orta ve orta üst sınıf ve toplumsal sınıflarda yaygın bir yaşam stili ve pratiği, sağlık arayışı davranışı, gıda tüketimi bilinci, sağlık inancı, fit yaşam pratiği, yaşlanmama arzusu, kültürel tüketim normu ve bir sosyal statü göstergesi olarak yaygınlık kazanmıştır.

Bu makale boyunca da Healthism ideolojisinin ortaya çıkışında etkili olan ön koşullar ortaya konulmuştur. Öncelikle tüketim toplumuyla kavramın ilişkisi kurulmuştur. Kapitalizmin gelişmesinin belirli bir aşamasına denk düşen tüketim toplumu, üretimle tüketim arasındaki ilişkiyi dramatik bir biçimde yeniden tanımlayıp yapılandırdığından, bedenin ve dolayısıyla sağlığın tüketimin bir öznesine dönüşmüş ve kaçınılmaz olarak da sağlık algımızı, arayışımızı ve davranışlarımızı da derinden etkilemiştir. Bu dönemde sağlık kavramının, tüketen beden üzerinden kurgulanması sağlıklı birey için ya da sağlıklı bir yaşam için aranıp özel olarak tüketilmesi gereken birtakım ürünleri, terapileri, tanı ve tedavileri de gündeme getirmiştir.

Tıbbileştirme gündelik hayatın olağan hallerini hastalığa çevirir. Endişe, ruh hali ve doğum gibi yaşamın son derece genel süreçleri tıbbileştirme aracılığıyla tıbbi sorunlar haline getirilmektedir (Conrad, 2007). Tıbbileştirme özellikle tüketim kültürü ve neoliberal ekonomi politikasının önemli bir parçası olarak gelişmiştir. Öyle ki, bir yandan devasa büyüklüğe ulaşmış sağlık profesyonelleri ve kurumları diğer yandan uluslararasılaşmış ilaç firmalarının artırılmış iştahı üzerinden gelişen ve tüm bireyleri aktif müşteriye dönüştürme arzusunu besleyen kültürel eğilimler üzerinden gelişmiştir. Tıbbileştirmeyi geleneksel olarak rutin, normal ya da sıradan, alışılmış saydığımız herhangi bir şikâyeti (yaramaz çocuğun hiper aktif olarak tanımlanması gibi) durumu ya da belirtiyi tıbbi terimlerle, kavramlar,

müdahaleler ya da anlayışla ele almamız olarak tanımlayacak olursak; sağlık endüstrisi ve ilaç şirketlerinin bu hususta işleri epey kolaylaşmış olmaya başladığını söylemek mümkündür.

Healthism, tıbbileştirme ve tüketim kültürüyle ilişkisinin tartışıldıktan sonra, bu sürecin ekonomik boyutunu oluşturan neoliberal piyasa ekonomisiyle ilişkisi açıklanmıştır. 1980'lerde ortaya çıkarak tüm dünyaya yayılmış olan neoliberal ekonomi politikaları, mal ve hizmetlerin üretilip dağıtımının piyasalaşması, meta üretiminin her alanında ve özellikle eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi hizmet sektörlerinin piyasa koşullarına tabi kılmasıdır. Bu süreç, kaçınılmaz olarak geleneksel hasta-hekim ve hasta-sağlık kurumu ilişkisini geleneksel güven bağlamından kopararak daha sorgulanır, değişebilir, tartışılabilir, fiyat/bedel biçilebilir bir mecraya dönüştürmüştür. Neoliberal dönüşümlerle birlikte, sağlık alanının özelleştirilmesi, tıbbileştirme/medikalizasyon süreci, tüketim kültürünün tüm bu süreçleri yaygınlaştırması aynı zamanda bireyleri toplumda tek başına bırakmaktadır. Bunun sonucu olarak bireysel düzlemde aktörün de buna uygun düşünme, eylem ve tutumlar geliştirmesi kaçınılmaz olmaktadır. Ancak değinilmesi gereken bir diğer nokta ise 'bireyin aktör olarak eyleyen olduğu mu?' yoksa 'yapıların bireyleri böyle bir düşünme, eylem ve tutuma ittiği midir?' Bu doğrultuda ikili bir inşa ve etkileşim sürecinin olduğunu söylemek mümkündür. Kısaca, yapılar bireylerin sağlıklı olma, sağlıklı kalma ve iyi olma halinin 'ne olduğunun' ve 'nasıl olması gerektiğinin' tanımlanması, sınırlarının çizilmesi ve yaşam biçimlerinin belirlenmesinde etkili bir faktörken, aynı zamanda bireyler de bireysel yaşamlarında bir yaşam stratejisi olarak sağlıklı olma ideolojisini benimseyerek, gündelik yaşam pratiklerini healthism üzerinden kurgulayıp sürdürmeleri mümkün görünmektedir.

Ancak 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan yaygın güvensizlik, korku kültürü ve kültürel otoritenin parçalanmasına bağlı olarak, sağlık alanında da geçmişe kıyasla önemli kaygı ve korkuların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bugün herhangi bir sıradan günde ana akım medya ya da özellikle sosyal medya mecralarında beslenme, spor, fit kalma, sağlıklı ve genç kalma, güzel görünme vs. gibi alanlarda birbiriyle çelişen uzman görüşleri ve tavsiyeleri sağlık konusunda toplumda oluşan derin endişeleri gündeme getirmektedir. Özellikle her türlü uzmanlığa artan ihtiyaçla birlikte yükselen şüphecî, kuşkucu

yaklaşım ve güvensizlik bu güncel derin çelişkiyi su yüzüne çıkarmaktadır. Çok yaygın biçimde başta televizyon olmak üzere kamuya ait mecralarda sıklıkla herhangi iki uzmanın, hekimin aynı konuda çok farklı görüşler ortaya koyuyor olmaları sağlık, hastalık ve iyi olma haliyle ilgili güvensizliğe ve kafa karışıklığına neden olmaktadır. Bu kafa karışıklığı aynı zamanda paradoksal bir şekilde bir taraftan uzmanlık bilgisine ve yöntemlerine başvurmayı arttırırken (dolayısıyla doktorlara başvurma, çok çeşitli tetkik ve yöntemler, ilaç kullanımının artışı) aynı zamanda bireysel arayışları, yani alternatif tıp gibi yol ve yöntemlerin katlanarak artmasıyla sonuçlanmaktadır.

Healthism ideolojisinin ortaya çıkmasında yukarıda detaylıca incelediğimiz bu ön koşulların önemli olduğunu görüyoruz. Bu koşulların bir sonucu olarak Healthism (Sağlıkçılık) aşırı derecede artmış ve sağlığın kontrolü hissi, bir sağlık bilinci ve sağlığın kesintisiz kontrolü olarak gelişmiş bir dünya görüşü yani bir ideolojidir. Bu dünya görüşü, sağlığı bireyin kontrolüne bırakarak sorumluluğu da ona vermekte, çoğunlukla karşılanması imkansız sorumluluklar yükleyip bireyin sağlık alanında tek ve tartışmasız yetkili olduğu fikrini yaymaktadır. Bir bakıma birey hem devlet hem sağlık otoriteleri hem de bireysel bilgilenmeleri yoluyla verilen tavsiyelere uyması halinde mutlak bir iyi olma hatta hasta olmama haline ulaşabilecek gibi bir algıya sahip olabilmektedir. Bu yaklaşım bir yandan tüm sorumluluğu bireye yüklemekte diğer yandan da sağlığın bozulması, hasta olma, iyi hissetmeme halini de bireysel başarısızlık olarak tanımlamaktadır. Sağlıkçılık, geline nokta 2000’li yıllardan bu tarafa farklı bir anlamda değişip dönüşmektedir. Bir çok bakımdan bugünkü anlamı karşılanması imkansız yakın bir sağlıklı olma beklentisi, sağlık arayışı ve tanımı mümkün olmayan sağlıklı olma arzusu olarak bugünlerde yaygınlaşan sağlık, korku ve kaygılarının da ana kaynağı haline gelmiş bulunuyor.

Sağlık ve sağlıklı olmanın anlamı geçmişten günümüze dönüşümler geçirmiştir. Geçmişte sağlık, hastalık, sağlıklı olmak ve iyi olma halinin üzerinde uzlaşılabilir belirli bir tanımı varken; günümüzde ise bu tanımın sınırları aşınmış, genişlemiş ve hatta belirsizleşmiştir. Dolayısıyla da Healthism bugün, ortaya çıktığından çok daha farklı bir anlama gelmektedir. Günümüzün sınırları belirli olmayan dünyasında Healthism (sağlıklı olma, sağlıklı kalma ideolojisi, sağlık arayışı); kime güveneceğimizi, ne

aradığımızı, nasıl bulabileceğimizi ve daha da önemlisi bu arayışın amacının ne olması gerektiğinin belirli olmadığı bir serüvene, bir mücadeleye dönüşmüştür.

SUMMARY

It has been witnessed that the significant part of the debates in Turkey on the health issues, which has increased both in the media and in the academic literature for a while have been focusing on the neoliberal transformation in health care system, the marketization of health, 'Frankenstein foods', the profit-oriented drug industry, and unhealthy drug consumption. Based on our observations, it can be said that the current research and discussions have been inadequate to grasp and explain the issue in this state. Thus, this article is an attempt to shed a light on the discussions and we hope it would contribute to the deficiencies in the field.

In this paper, first of all, the preconditions that were effective in the historical emergence of the Healthism ideology and the holistic health movement were put forward. In this context, the development of the consumer society and the relationships between such as how this development redefines the body, health, disease and the search for fit bodies have been examined and thus health has turned into a subject of consumption in general terms. Later, the issue of medicalization of everyday life was examined and how daily life became the subject of medical interventions and definitions with medicalization also discussed. Based on the observation that another development that played a role in the development of healthism is the neoliberal transformations, the effects of neoliberal transformations in health have been traced, and discussions have been included in this area from past to present.

As a result of the proliferation of risk society and risk consciousness, the ideology of healthism begun to change. The widespread insecurity that emerged at the end of the 20th century, due to the culture of fear and the fragmentation of cultural authority, leads to the emergence of important anxiety and fears in the field of health compared to the past. Today, on any ordinary day, the media or especially social media, contradicting expert opinions and recommendations in areas such as nutrition, sports, staying healthy and young, looking beautiful, raise deep concerns in the society about health. Especially the scepticism and mistrust that rise with the increasing need for all kinds of expertise reveal this current deep contradiction. The fact that any two experts and physicians frequently express very different

opinions on the same issue in public channels, especially television, causes insecurity and confusion about health, illness and well-being. At the same time, this confusion paradoxically increases the use of specialist knowledge and methods (hence the use of physicians, a wide variety of examinations and methods, the increase of drug use) while at the same time it results in an exponential increase in individual searches, that is, methods and methods such as alternative medicine.

We see that these preconditions, which we have examined in detail above, are important for the emergence of the Healthism ideology. However, it has been observed that sociocultural factors such as risk society, reflexive modernization, reflexive individual, and culture of fear that developed in the 90s effected deeply the ideology of healthism and forced change. In today's world of uncertain boundaries, Healthism has turned into an adventure and a struggle in which we do not know who to trust, what we are looking for, how we can find it, and more importantly, what the purpose of this search should be.

KAYNAKÇA

- Anderson, L. B.(2009). What Determines the Behaviour and Performance of Health Professionals? Public Service Motivation, Professional Norms and/or Economic Incentives. *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 75, No. 1, 79-97.
- Ayo, N. (2012). Understanding Health Promotion in a Neoliberal Climate and the Making of Health Conscious Citizens. *Critical Public Health*, 22:1, 99-105.
- Baudrillard, J. (2004). *Tüketim Toplumu*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (1992). *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. R. Ritter (Trans.). London: Sage Publications.
- Beck, U., Giddens A. and Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization: Politics, Traditions and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Bentley, T. (2005). *Everday Democrasy: Why We Get the Politicians We Deserve*. London: Demos.
- Bricklin, M. (1976). *The Practical Encyclopedia of Nature Healing*. US: Rodale Press, Emmaus, Pa.
- Burgess, A. (2004). *Cellular Phones, Public Fears, and a Culture of Precaution*. New York: Cambridge University Pres.
- Calnan, M.W. and Sanford, E. (2004). Public Trust in Health Care: The System or The Doctor?, *Quality and Safety in Health Care*, Vol. 13 No. 2, 92-97.
- Cockerham, W. C. ve Ritchey, F. C. (1997). *Dictionary of Medical Sociology*. Westport: Greenwood Pres.
- Conrad, P. (2007). *The Medicalization of Society on the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Conrad, P. ve Barker, K. (2010). The Social Construction of Illness: Key Insights and Policy Implications. *Journal of Health and Social Behavior*, 51: 67–79.
- Crawford, R. (1977). You are Dangerous to Your Health: The Ideology and Politics of Victim Blaming. *Int. J. Health Serv.* 7(4): 663-680, 1977, and *Social Policy* 8(4): 10-20, 1978.

- Crawford, R. (1980). Healthism and the Medicalization of Everyday Life. *International Journal of Health Services*, 10:(3), 365–388.
- Crawford, R. (2004). Risk Ritual and the Management of Control and Anxiety in Medical Culture. *Health*, 8(4): 505–528.
- Delibaş, K. (2013). Sağlığa İlişkin Korkular: Güven Erozyonu Bağlamında Sağlık Korkularını Anlamlandırmak. Osman Elbek (Ed.), *Kapitalizm Sağlığa Zararlıdır* içinde. İstanbul: Hayy Kitap.
- Delibaş, K. (2015). *The Rise of Political Islam in Turkey: Urban Poverty, Grassroots Activism and Islamic Fundamentalism*. I.B.Tauris, London
- Delibaş, K. (2017). *Risk Toplumu: Belirsizlikler ve Söylentiler Sosyolojisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Douglas, M. ve Wildavsky, A. (1983). *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley and London: Univ. of California Press
- Eagleton-Pierce, M. (2016). *Neoliberalism: The Key Concepts*. London: Routledge.
- Elbek, O. (2010). Performans ve Hekimlik,. *Toplum ve Hekim*, 26 (6): 432-447.
- Eralp, A., Tünay, M. ve Yeşilada, B. (1993). *The Political and Socio-Economic Transformation of Turkey*. London: Praeger.
- Ericson, R., Barry, D., ve Doyle, A. (2000). The moral Hazards of Neo-Liberalism: Lessons from the Private Insurance Industry. *Economy and Society*, 29 (4), 532–558.
- Evetts, J. (2006), Trust and Professionalism: Challenges and Occupational Changes. *Current Sociology*, Vol. 54 No. 4, 515-531.
- Featherstone, M. (1991). *Consumer Culture & Postmodernism*. London: SAGE Publication.
- Foucault, M. (1965). *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (2014). *Kliniğin Doğuşu*. Ankara: Epos Yayınları.
- Filho, S. A., ve Johnston, D. (2005). *Neoliberalism: A Critical Reader*. Pluto Press.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust*. New York: The Free Press.

- Ferudi, F. (1997). *The Culture of Fear*. London: Cassell.
- Ferudi, F. (2018). *How Fear Works: Culture of Fear in the Twenty-First Century*, London: Bloomsbury Continuum.
- Gabriel, Y. ve Lang, T. (1995). *The Unmanageable Consumer: Contemporary Consumption and Its Fragmentation*. London: Sage.
- Galvin, R. (2002). Disturbing Notions of Chronic Illness and Individual Responsibility: Towards A Genealogy of Morals. *Health*, 6 (2), 107–137.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Gordon, J. (1979). The Paradigm of Holistic Medicine. J. Fadiman, J. Gordon (Ed.), *Health for the Whole Person: The Complete Guide to Holistic Medicine* içinde (s. 3-25). Boulder,CO, West view Press.
- Greenhalgh, T. ve Wessel, S. (2004). ‘Health for Me’: A Sociocultural Analysis of Healthism in the Middle Classes. *British Medical Bulletin*, 69: 197–213.
- Harvey, D. (2005). *Space of Neoliberalism: Towards of Theory Uneven Geographical Development*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Harvey, D. (2007). *A Brief of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Henderson, S. ve Peterson, A. (2002). *Consuming Health: The Commodification of Health Care*. London: Routledge. <https://fullfact.org/media/uploads/political-trust-in-the-uk.pdf>
- Illich, I. (1976). *Medical Nemesis The Expropriation of Health*. New York: Pantheon Books,.
- Illich, I. (2014). *Sağlığın Gasplı*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- IPSOS. (2019). *Public Trust in Doctors Remains High*. <https://www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/public-trust-doctors-remains-high>
- Kılıçaslan, A. ve Kılıçaslan, Z. (2013). Aşırı Tanı ve Tedavi. Osman Elbek (Ed.), *Kapitalizm Sağlığa Zararlıdır* içinde. İstanbul: Hayy Kitap.
- Kuhlmann, E. (2006). Traces of Doubt and Sources of Trust: Health Professions in an Uncertain Society. *Current Sociology*, Vol. 54 No. 4, 606-620.

- Luhmann, N. (1979) *Trust and Power*. New York, NY: Wiley.
- Lupton, D. (1995). *The Imperative of Health: Public Health and the Regulated Body*. London: SAGE.
- Lupton, D. (1997). Consumerism, Reflexivity and the Medical Encounter. *Social Science & Medicine*, 45(3): 373–381.
- Lupton, D. (2003). *Medicine as Culture*. London: Sage Publications.
- Mechanic, D. (1996). Changing Medical Organization and the Erosion of Trust. *The Milbank Quarterly*, Vol. 74 No. 2, 171-189.
- Moynihhan, R. ve Cassels, A. (2010). *Satılık Hastalıklar*. İstanbul: Hayy Kitapevi, Üçüncü Baskı.
- Nazlı, A. (2013). Bedenin Ölümü ve Tıp. Osman Elbek (Ed.), *Kapitalizm Sağlığa Zararlıdır* içinde. İstanbul: Hayy Kitap.
- OECD. (2020). *Trustlab is an Innovative OECD*. <https://www.oecd.org/sdd/trustlab.htm>
- Onis, Z. ve Senses, F. (2009). Turkey and the Global Economy: Neo-Liberal Restructuring and Integration in The Post-Crisis era, London: Routledge.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Parsons, T. (2001). *The Social System*, Routledge: Oxon.
- Plehwe, D., Walpen, B., Neunhoffer, G., and Neunhöffer, G. (2006). *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Rose, N. (2010). Normality and Pathology in a Biomedical Age. B. Carter ve N. Charles (Ed.). *Nature, Society and Environmental Crisis* içinde (s. 66–83). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Saarinen, A. O., and Räsänen, P. (2016). Two Dimensions of Trust in Physicians in OECD Countries. *International Journal of Health Care Quality Assurance*, Vol. 29 No. 1, 48-61.
- Sippitt, A. (2019). *Political Trust in the UK*. Published by Full Fact.
- Skrabanek, P. (1998). *The Death of Humane Medicine and the Rise of Coercive Healthism*. The Social Affairs Unit, St Edmundsbury Press Ltd, Bury St Edmunds, Suffolk
- Steger, M. B. (2004). *Küreselleşme*. A. Ersoy (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

- Sztompka, P. (1999). *Trust a Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- Warren, M. (1999). *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- Yalman, G. (2009). *Transition to Neo-Liberalism: The Case of Turkey in the 1980s*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Zola, I. (1977). Healthism and Disabling Medicalization. I. Illich et al. (Ed.), *Disabling Professions* içinde (s. 41-68). London: Marion Boyars.

ENGELLİ BEBEĞİ OLACAĞINI ÖĞRENEN KADINLARIN GEBELİĞE İLİŞKİN KARAR VERME SÜREÇLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER¹

M. Zeki DUMAN²

Emine AKÇAKAYA³

ÖZET

Bu makalede gebelik sürecinde engelli bebeği olacağını öğrenen kadınların gebeliği devam ettirip ettirmeme konusunda nasıl karar verdikleri ve bu kararlarında sosyal, ekonomik ve dini faktörlerin ne derecede etkili olduğu tartışılmaktadır. Bilindiği gibi gebelik sürecinde yapılan doğum öncesi testlerle fetüsün sağlığı ve bedensel özellikleri hakkında bilgi edinilebilmekte ve bu edinilen bilgilerle fetüste bir anomali olması durumunda anne adayının ya kürtaj olması ya da gebeliği devam ettirmesi beklenmektedir. Doğum öncesinde bebeğin engelli olduğunun anlaşılması hem ebeveynlerde hem de diğer aile üyelerinde yoğun üzüntüyle beraber kızgınlığa, kaygıya, depresyona ve strese neden olmakta özellikle de anne adayına bebeğini dünyaya getirip getirmeme konusunda zorlu bir süreç yaşatmaktadır. Bu süreçte hayal kırıklığına uğrayan anne-babalar hem bireysel ve psikolojik gibi içsel hem de ekonomik ve sosyolojik gibi dışsal faktörlerin/aktörlerin etkisinde kalmaktadır. Söz konusu faktörlerin gebeliğin sürdürülmesi veya sonlandırılması kararında ne kadar etkili olduğunu anlamayı amaçlayan bu çalışma aynı zamanda kadınların engelliliğe ve kürtaja nasıl baktıklarını da ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Engellilik, Seçici Kürtaj, Kadın, Ebeveyn, Aile.

¹ Bu çalışma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Emine AKÇAKAYA tarafından hazırlanan ve danışmanlığı Doç. Dr. Mehmet Zeki DUMAN tarafından yapılan "Van İlinde Engelli Bebeğinin Olacağını Öğrenen Kadınların Gebeliğe İlişkin Karar Verme Süreçlerini Etkileyen Faktörler" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

³ Öğretmen, Van İl Milli Eğitim Müdürlüğü

FACTORS AFFECTING DECISION-MAKING PROCESSES OF PREGNANT WOMEN WHO LEARN TO HAVE A DISABLED BABY

ABSTRACT

The issue of how pregnant women who learn to have a disabled baby during pregnancy decide whether or not to continue the pregnancy and how social, economic and religious factors are effective in their decisions is discussed in this article. As is known, prenatal tests during pregnancy can provide information about the health and physical characteristics of the fetus, and with this information, in the event of an anomaly in the fetus, the mother candidate is expected to have an abortion or to continue the pregnancy. Understanding that the baby is disabled before birth causes anger, anxiety, depression and stress in both parents and other family members along with intense sadness and especially the mother candidate undergoes a difficult process as to give birth to her baby. Parents who are disappointed in this process are influenced by both internal and psychological factors and external factors/facts such as economic and sociological. This study aims to understand how effective these factors are in deciding whether to sustain or terminate the pregnancy, and also to reveal how women view disability and abortion.

Key Words: Disability, Selective Abortion, Woman, Parent, Family.

1. GİRİŞ

Her anne adayının en büyük isteği sağlıklı çocuklar doğurmaktır. Ancak anne adaylarının bu isteği kimi zaman genetik kimi zaman da sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı gerçekleştiremeyebilmektedir. Özellikle de gebelik sürecinde uygulanan prenatal tarama ve testlerde doğacak bebeğin engelli olduğunun anlaşılması hem ebeveynleri hem de bir bütün olarak aileyi olumsuz yönde etkilemekte, anne-baba arasında gebeliğin devam ettirilmesi veya sonlandırılması konusunda kaygılar/tereddütler oluşmakta ve bu kaygı/tereddütler kimi zaman çiftlerin boşanmasına yol açacak zorlu bir süreci de beraberinde getirebilmektedir. Bunun yanı sıra aileler, çocuklarının teşhis ve tedavileri hakkında ve yeterince kendileriyle ilgilenmediklerini düşündükleri uzmanlara karşı da güvensizlik duyabilmektedirler (Lansdown, 1980).

Günümüzde kalıtsal hastalıkların doğumdan önce teşhis edilmesi, yani fetüsün genel sağlık durumunun tespit edilmesi için ultrason ve maternal serum gibi birbirinden oldukça farklı olan prenatal testler uygulanmaktadır. Gebeliği riskli hale getirebilen fiziksel veya nörolojik bozuklukları veya birtakım anormallikleri ortaya koyabilen bu testler, bebeğin engelli olup olmadığına ilişkin net bilgiler sunabilmekte ve bu bilgiler ışığında anne adaylarından bebeğin engellilik düzeyine/durumuna göre dünyaya getirip getirmeyeceği konusunda karar vermesi istenmektedir. Bu süreçte genel uygulama, testlerde anomali olduğu saptanan veya ileri derecede zihinsel veya bedensel engelli olduğu anlaşılan fetüsün aldırılması, diğer bir deyişle kürtaj olunması yönündedir. Tıbbi literatürde “seçici kürtaj” olarak tanımlanan bu durum, bebeğin engelli olduğu öğrenilene kadar istenmesidir.

Doğum öncesi testlerle bebeğin engelli olduğuna dair birtakım anormalliklerin ortaya konulması hem aile planlaması hem de kişisel veya kültürel tercihler yüzünden kadınları iki seçenekle karşı karşıya bırakmaktadır. Kadınlar ya sağlıklı fetüsü aldirmaya çalışacak ya da hayat boyu sürececek olan sakat bir çocuğun varlığına katlanmayı göze alacaktır (Johnson, 2011, s. 152). Seçim yapma aşamasında uzman

doktorun tespit ve tavsiyeleri önemli olmakla beraber bu konuda esas karar alıcı konumunda olan anne adayıdır. Çünkü bebeği doğuran ve belki ona bir ömür boyu bakacak olan annedir. Ancak burada söz konusu edilen durum, sadece annenin kendi bedeni üzerinde vereceği bir karar değildir. Aksine daha kapsamlı bir çerçeveden yaklaşılması gereken bu soruna, hem annenin özel yaşamı ve özgür tercihi açısından hem de fetüsün yaşam hakkı ve dolayısıyla işin ahlaki, dini ve kültürel boyutundan bakmak gerekir. Seçici kürtaj olayına bu açıdan bakıldığında ise konuyla ilgili iki farklı görüşün ön plana çıktığı görülebilir.

Bir yandan anne adayının yaşamını, sağlığını, iradesini, seçimini ama daha da önemlisi kendi bedeni üzerindeki tasarrufunu her şeyin üstünde gören bir yaklaşım (Paulk, 2014), diğer yandan fetüsün de nihayetinde bir canlı varlık olduğunu düşünen ve bundan dolayı onun da yaşama hakkı bulunduğunu savunan diğer bir yaklaşım bulunmaktadır (Eryiğit Bader, 2019, s. 116-141; Dirik, 2018, s. 73-96). Bu iki yaklaşımın haklı yanları olmakla beraber burada esasen üzerinde durulması gereken husus, kadının seçim yapma aşamasında hangi telkinlere ve dayatmalara hatta tehditlere maruz kaldığıdır. Çünkü biliyoruz ki, çoğu kadın kendi özgür iradesinden ziyade içinde bulunduğu çevrenin, ailenin ve eril kültürün etkisiyle hareket etmektedir. Bu gerçekten hareketle anomalili bir fetüse gebe olduğunu öğrendiği için bir tercihte bulunması beklenen kadınların kendileri ve bebekleriyle ilgili neler düşündükleri, gerçekte ne yapmak istedikleri ve hangi kültürel faktörlerden ve nedenlerden etkilendiklerini anlamayı amaçlayan bu çalışma, aynı zamanda ebeveynlerin yaşadıkları sosyal, ekonomik ve psikolojik sorunlar üzerinde durmayı ve özellikle de kadınların bu süreçte neler yaşadıklarını anlamayı da amaçlamıştır.

2. ENGELLİ ÇOCUĞA SAHİP AİLELERDE YAŞANILABİLECEK SORUNLAR

Bilindiği üzere evlilik sürecinde gebeliklerin bir kısmı engelli bebeğin doğmasıyla sonuçlanabilmektedir. Engelli bebeğinin olacağını öğrenen çiftler, psikolojik ve sosyolojik açıdan duygusal bir yıkıma uğrarlar. Çünkü doğacak olan zihinsel engelli veya üstün yetenekli bebeğin ailesine getireceği yük bazen çok ağır

gelebilir ve bu yükün altından kalkmak için de ailelerin fazladan çaba harcamaları gerekebilir (Toprak, 2018, s. 87). Ancak bu yükü kaldıramayan ailelerin başta stres ve depresyon olmak üzere kaygı, kızgınlık ve umutsuzluk gibi bazı psikolojik sorunlar da yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Nitekim yapılan araştırmalar (Sivberg, 2002; Balcı vd., 2019, s. 125; Özmen vd. 2012, s. 35), söz konusu durumda olan çiftlerin anksiyete düzeylerinin çok yüksek olduğunu, aile içi iletişimlerinin azaldığını ve başka çocuk yapma isteklerinin de kaybolduğunu göstermiştir.

Aynı şekilde engelli çocuğun aileye katılımıyla diğer aile üyelerinin yaşam doyumları, anne baba birlikteliği/paylaşımları azalmakta ve çiftlerde kaygı düzeyi artmaktadır. Söz konusu aileler, engelli çocukları olduktan sonra yeniden çocuk yapmak istemediklerini belirtirken gerekçe olarak da ‘engelli çocuklarına ayıracakları zamanlarının olmamasını, ‘diğer çocuklarının da engelli olmasından korkmalarını’ veya ‘başka bir çocuğa bakacak parasal güçlerinin olmamasını’ göstermişlerdir (Tarsuslu Şimşek, vd., 2015, s. 165). Ailelerin bu konuda en çok üzerinde durdukları husus, aileye katılacak engelli bir çocuğun aile yaşantılarında alışılmış durumların ve eşler arasındaki evlilik ilişkilerinin bozulmasına neden olabileceğini düşünmeleridir (Lafçı vd., 2014, s. 726).

Bebeklerinin engelli olduğunu öğrendikleri zaman çiftlerin; ‘endişe’, ‘çaresizlik’, ‘şaşkınlık’, ‘hayal kırıklığı’ hatta ‘intihar etme’ gibi duygu ve düşüncelere kapıldıkları, kısa süreli bir şoka girdikleri ve dolayısıyla duygusal bir yıkıma uğradıkları gözlenmiştir (Balcı vd., 2019, s. 126). Bununla birlikte çiftlerde hayal kırıklığına eşlik eden yoğun bir suçluluk, acı ve kızgınlık duygusu yaşanmıştır. Bu durumdaki ailelerde genellikle üç büyük kriz yaşanmaktadır (Menolascino, 1968, s. 601): *Birincisi*, ilk tanı şokudur. Yani aile üyeleri durumu öğrendiklerinde duygusal bir çöküntü içine girerler. *İkincisi*, kişisel değerler krizidir. Yani çocuk için aşırı belirlenmiş beklentilerden kaynaklanan kronik bir üzüntünün oluşmasıdır. *Üçüncüsü* ise gerçeklik krizinin yaşanmasıdır. Yani çocuğun sosyal geleceğiyle ilgili duyulan kaygılar ve bu kaygılara eşlik eden suçluluk duygusunun meydana gelmesidir.

Söz konusu krizlerin yaşanması, çoğu zaman ebeveynler arasında uyumsuzluğa neden olmakta, çiftlerin birbirlerine olan sevgileri azalmakta, kısa süreli ayrılıklara neden olmakta hatta aile içi iletişim ve paylaşım azaldığı için güven duygusu zedelenmektedir. Bunun yanı sıra aileler kimi zaman kendilerini damgalanmış, etiketlenmiş ve sosyal olarak izolasyona maruz kalmış hissettikleri için üyeler arasında artan stres ve depresyona bağlı bazı psikolojik ve fiziksel rahatsızlıklar da yaşanabilmektedir (Giulio vd., 2014, s. 29). Bu açıdan bakıldığında engelli çocuğa sahip ailelerin karşılaşılabilecekleri muhtemel stres kaynaklarını şu şekilde sıralamak mümkündür (McCubbin vd., 1982, akt., Olsson vd., 2003, s. 329). Ekonomik güçlüklerin ve aile içinde gergin duygusal ilişkilerin yaşanması, aile aktivitelerinin ve günlük yaşam alışkanlıklarının değişmesi, aile üyelerinin sosyal yaşamlarının kısıtlanması, bakım yükünün artmaya başlaması, tedavi sürecinde hayal kırıklığının yaşanması, umutsuzluğa düşülmesi, yas ve depresyona girilmesi.

Yukarıda da vurgulandığı gibi engelli çocuğu olan veya olacağını öğrenen çiftler, toplum tarafından dışlanma kaygısıyla çoğu zaman içinde bulundukları ortamdaki kaçmakta, kendi iç dünyalarına dalarak korku ve endişe duymaktalar. Bu endişeli ruh hali sadece ebeveynleri değil diğer aile üyelerini de etkilemekte, ailenin yaşam doyumunu düşürmekte, (Rüstemova, 2018, s. 84) anne ve babaların çocuklarıyla iletişimlerini kopartmakta hatta ebeveynler duygusal zorlanmaya maruz kalmaktadırlar (Beckman, 1983; Deniz vd., 2009, s. 963-964; Akandere vd., 2009, s. 29-31). Ebeveynlerde yaşanan endişe düzeyi genellikle engelli çocuğun yaşına, cinsiyetine, kardeş sayısına, doğum sırasına, ailenin yapısına tipine ve anne-babanın eğitim ve gelir düzeyine göre de değişiklik gösterebilmektedir (Burcu, 2015, s. 103; Kaytez vd., 2015, s. 198).

Ayrıca engelli çocuğa sahip annelerin kaygı düzeyleri de eşlerinden/erkeklerden daha fazla olabilmektedir. Bunun temel nedeni ise annelerin gerek engelli gerekse normal gelişim gösteren çocukların bakımında daha fazla sorumluluk almaları (Kaytez vd., 2015, s. 208), çocuğun özel bakımını ve eğitimi üstlenmeleri, çocuklarla sürekli bağımlılık ilişkisi içinde olmaları (Avşaroğlu-Okutan, 2018, s. 61) ve aile içindeki yükü

daha çok taşıyan kişiler olmalarıdır. Annelerin çocuklarının yetişmesinde birincil rol üstlendiklerini dikkate aldığımızda onların bu konuda daha hassas, kırılgan ve duygusal olmalarını gayet doğal karşılamak gerekir. Ancak, annelerin yaşadığı sorunlar farklılık gösterebilmektedir.

Örneğin, annenin ev dışında çalışmak zorunda kalması (İçmeli, 2008, s. 26), annenin tek başına yaşaması, aileden destek alıp almaması, ekonomik açıdan babaya bağımlı olup olmaması, yakın akraba desteğine veya kendi kendine yeterli olup olmaması gibi durumlar, anneleri fazlasıyla etkilemekte ve bu özel durumlar bazen farklı türden ruhsal hastalıkların oluşumuna neden olabilmektedir (Işıkhani, 2005, s. 37). Araştırmaların çoğu engelli çocuğa sahip annelerin engelli çocuğa sahip olmayanlara göre başta aleksitimi, anksiyete ve depresyon (Muwafak vd., 2012) olmak üzere somatizasyon, öfke/düşmanlık, paranoid düşünce ve psikozum gibi psikolojik semptomların daha çok görüldüğünü (Yıldırım vd., 2012, s. 207) söz konusu annelerin kendilerini ifade etmede zorlandıklarını ve aşırı gerilim nedeniyle duygusal sağırılık özellikleri gösterdiğini ortaya koymuştur (Tümlü vd., 2018, s. 509).

Hiç şüphesiz bu durum, anneler için geçerli olduğu kadar babalar için de geçerlidir. Çünkü engelli bir çocuğa sahip olma düşüncesi hem anne hem de babalar açısından çok da kolay kabul edilebilir bir durum değildir. Özellikle de zihinsel engellilik durumu söz konusu olduğunda bu durumun kabullenilmesi daha da güçleşmektedir. Dolayısıyla derecesi ne olursa olsun engelli çocuğunun olacağını öğrenen ailelerin yaşantıları hiçbir zaman eskisi gibi olamamakta, ebeveynler, yaşanan durumu kabullenmek için sosyal desteğe ihtiyaç duymaktalar. Nitekim yapılan araştırmalarda ebeveynlerin kabul ret düzeyleri arttıkça sosyal destek düzeylerinin de arttığı, ret düzeylerinin ise azaldığı ortaya çıkmıştır. (Çetin, 2018, s. 149).

Dolayısıyla ebeveynlere duygusal destek, danışmanlık ve doğru bilgilendirmenin yapılması (Ciğerli vd., 2014, s. 80) sosyal desteğe erişim olanağının sağlanması (Dyson, 1996) veya herhangi bir ekonomik veya eğitimsel desteğin sunulması ebeveynlerin engelli çocuklarına ilişkin davranışlarını değiştirebilecektir.

Zaten engellilerin toplumsal hayata katılımının sağlanması da sosyal devlet anlayışının bir gereğidir. Nitekim uluslararası anlaşmalarda da engellilerin başta kamusal yaşama katılımlarının sağlanması olmak üzere, eğitim, sağlık, istihdam ve ulaşım gibi temel ihtiyaçlarının sosyal devletin bir gereği olarak karşılanması, ayrımcılığa tabi tutulmadan diğer sağlıklı bireylerin sahip oldukları haklara engellilerin de ulaşabilmesi için çok sayıda yasal düzenleme bulunmaktadır (Çaha, 2016, s. 141)

Ancak işin teorik yanı bir tarafa uygulamada ne engellilerin ne de engelli çocuğu olan ebeveynlerin sahip oldukları hakları kullanamadıkları, birçok ailenin başta devletin ilgili kurumları olmak üzere sosyal yardımlardan yararlanamadıkları da bilinen bir gerçektir. Oysa çocukları engelli olan ebeveynlerin sadece maddi değil manevi olarak da desteğe ihtiyaçları bulunmaktadır. Çünkü aileye katılması beklenen yeni üyenin engelli olması, çocuğun dünyaya gelmesinin getirdiği olağan sorunların ötesinde yeni birtakım problemleri de beraberinde getirmekte (Deniz vd., 2017, s. 65), en başta da anne babanın özel yaşamını ve dolayısıyla gündelik yaşamlarını alt üst edebilmektedir.

Ebeveynlerin bu sorunla başa çıkmak için genellikle dini ibadetlere yöneldikleri, çevrelerinden destek almaya çalıştıkları (Doğan, 2016, s. 3237), özellikle de mütedeyyin ailelerin herkes gibi önce şoka girdikleri ardından durumu kabullendikleri görülmüştür. Nitekim konuyla ilgili yapılan bir araştırmada ebeveynlere çocuklarının geleceğiyle ilgili beklenti durumları sorulduğunda %40'ının "Allahtan ümit kesilmez" cevabını verdiği (Ergin, vd., 2007, s. 44), engelli çocuğa sahip ailelerin genellikle bu durumu takdir-i ilahi olarak kabul ettikleri gözlenmiştir. Aynı şekilde engelli çocukları olan annelerin genel psikolojik belirti düzeyleriyle stresle başa çıkma tarzları arasındaki ilişki incelendiğinde, söz konusu annelerin psikolojik belirti düzeylerinde en yüksek ilişkinin dine sığınma başa çıkma tarzı ile pozitif yönde ilişkisi olduğu görülmüştür (Çan Aslan, 2010, s. 84).

Dolayısıyla engelli çocuğu olan veya olacağını öğrenen aileler, olaya dini açıdan yaklaşarak başlarına gelen şeyi “imtihan” olarak görmekte ve değerlendirmektedirler. Nitekim yapılan bir araştırmada katılımcıların %81,1’inin engelliliği “sınav” olarak yorumladıkları (Ünal, 2018, s. 1479), engelli çocukları olan ailelerin çocuklarının bu özel durumlarını “Allah’ın takdiri” olarak düşündükleri görülmüştür. Kısacası engellilik durumunun kabullenilmesinde öncelikle aile çevresi desteği yanında ikinci olarak da dini inançların kolaylaştırıcı etkisi olduğu (Ercan vd., 2019, s. 621; Mıdık Özpak vd., 2017, s. 18) ve özellikle de annelerin çocuğun başta bakım, eğitim ve sağlık olmak üzere psikolojik, sosyal, toplumsal ve manevi desteğe ihtiyaç duyduğu söylenebilir (Karakuş vd., 2019, s. 107).

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı doğum öncesi yapılan testler sonucunda engelli olacağı tespit edilen bebeğin dünyaya getirilmesi veya kürtaj edilmesi noktasında kadınların nasıl bir seçimde bulunduklarını ve bu seçim sürecinde hangi tür etkenlerin ve aktörlerin etkisinde kaldıklarını ortaya koymaktır. Bu amaçla Van ilinde yaşayan, tıbbi tetkikler sonucu, *engelli bir bebeğinin olacağını öğrenmiş, hamileliği devam eden, hamileliğini sonlandıran veya tamamlayan kadınların yaşadıkları süreç* araştırma çerçevesinde öğrenilmeye çalışılmıştır. Veriler elde edilirken iki yol takip edilmiştir. Birincisi niteliksel araştırmalarda sıkça kullanılan kartopu tekniğinden yararlanılmış, ikincisi de Van büyükşehir Belediyesi merkez ilçelerinde (Edremit, İpekyolu, Tuşba) bulunan 5 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleriyle görüşmeler yapılarak örnekleme oluşturan kadınlara ulaşılmıştır.

3.2. Araştırmanın Önemi

Ülkemizde hâlihazırda doğum öncesinde yapılan tıbbi taramalarla anomalili olduğu saptanan fetüsün kürtajla alınması hususu, sadece tıp etiği, din ve hukuk gibi disiplinlerin ilgi alanlarıyla sınırlı kalmıştır. Bu disiplinlerde hem engellilik hem de kürtaj konusu daha çok fiziksel ve bedensel boyutlarla ve tıbbi bir

yaklaşım ile ele alınırken, işin toplumsal yönü genellikle ihmal edilmiştir. Oysa bireyin yaşamını ilgilendiren her konu nasıl ki bireyin de içinde olduğu toplumu ilgilendiriyorsa aynı şekilde toplumsal dinamikler, normalar ve değerler de bireyin düşüncelerini, tercihlerini ve tasarruflarını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemekte ve belirlemektedir. Bu gerçeği dikkate alan sosyolojik çalışmalar yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla bu eksikliği gidermek amacıyla taşıyan bu çalışmanın özgünlüğü, engelli bebeği olan ebeveynlerin sorunlarına değinmekten ziyade engelli bebeği olacağını öğrenen kadınların gebelikleriyle ilgili karar verirken hangi nedenlerin ve faktörlerden etkisinde kaldıklarını ortaya koymasından kaynaklanmaktadır.

3.3. Araştırmanın Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu amaçla yarı-yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmış ve görüşme esnasında görüşmenin akışına göre farklı alt sorular ile katılımcının yanıtlarını açması sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu süreçte gözlem tekniğinden de yararlanılarak veriler toplanmış ve kayda geçirilmiştir. Amaçsal örneklem tekniğinin kullanıldığı bu çalışma, Van Büyükşehir merkez ilçelerini kapsamaktadır. Van ilinde yaşayan ve engelli bir bebeği olacağını öğrenmiş ve karar verme sürecinden geçmiş 15 kadın ile yarı yapılandırılmış sorular ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Farklı bakış açıları elde etmek için farklı demografik özellikleri olan kadınlarla görüşülmüştür. Görüşme yapmayı gönüllü olarak kabul eden katılımcılar ile görüşmeler yapılmış, görüşmelerin otuz dakika ile bir buçuk saat arasında tamamlanması ve katılımcıların istedikleri mekânlarda gerçekleşmesi sağlanmıştır.

3.4. Araştırmanın Bulguları ve Yorumları

Birebir görüşmelerin yapıldığı çalışmada öncelikle örnekleme dahil olan kadınların sosyo-ekonomik ve demografik göstergeleri ile ailelerinde bulunan engelli çocuk sayısına ve prenatal test sonucuna göre anomalili olduğu anlaşılan gebeliklerin devam ettirilip ettirilmemesi durumuna dair veriler elde etmeye,

ardından çalışmanın da konusunu oluşturan kadınların gebeliğe ilişkin karar verme süreçlerini etkileyen faktörler üzerinde durmaya çalışılmıştır.

Tablo.1. Araştırmaya Katılanların Sosyo-Ekonomik ve Demografik Verileri

S.	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Meslek	Ailenin Ort. Aylık Geliri (TL)	Ailede Bulunan Engelli Sayısı	Test Sonucu Gebeliği Devam Ettirme, Ettirmeme Durumu
1	Kadın	23	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	Asgari ücret	1 Engelli	Devam edilen gebelik
2	Kadın	23	Ortaokul mezunu	Ev Hanımı	3000-5000 TL	2 Engelli	Kürtaj yapılan gebelik
3	Kadın	25	İlkokul mezunu	Ev Hanımı	Asgari ücret	1 Engelli	Devam edilen gebelik
4	Kadın	28	Üniversite mezun	Ev Hanımı	5000-7000 TL	Engelli yok	Devam edilen gebelik
5	Kadın	30	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	Asgari ücret	1 Engelli	Devam edilen gebelik
6	Kadın	33	İlkokul mezunu	Ev Hanımı	Asgari ücret	1 Engelli	Devam edilen gebelik
7	Kadın	34	İlkokul mezunu	Ev Hanımı	3000-5000 TL	1 Engelli	Devam edilen gebelik
8	Kadın	38	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	Asgari ücret	1 Engelli	Devam edilen gebelik
9	Kadın	38	İlkokul mezunu	Ev Hanımı	3000-5000 TL	1 Engelli	Devam edilen gebelik
10	Kadın	40	Lise mezunu	Ev Hanımı	3000-5000 TL	1 Engelli	Devam edilen gebelik
11	Kadın	40	Ortaokul mezunu	Ev Hanımı	Asgari ücret	1 Engelli	Devam edilen gebelik
12	Kadın	42	Okur-yazar değil	Ev Hanımı	Asgari ücret	1 Engelli	Devam edilen gebelik
13	Kadın	43	Üniversite mezun	Öğretmen	5000-7000 TL	3 Engelli	Kürtaj yapılan gebelik
14	Kadın	45	Ortaokul mezunu	Ev Hanımı	3000-5000 TL	2 Engelli	Devam edilen gebelik
15	Kadın	54	Lise mezunu	Yönetici	5000-7000 TL	Engelli yok	Devam edilen gebelik

Araştırmaya katılanlar “23-54” yaş aralığındaki 15 kadından oluşmaktadır. Bu kadınlardan 13’ü “Ev Hanımı” olup, 1’i “Öğretmen”, 1 de “Yönetici”dir. 2’si “Üniversite mezunu”, 3’ü “Lise mezunu”, 3’ü

“Ortaokul mezunu” ve 3’ü de “okur-yazar değildir.” Katılımcıların ailelerinin ortalama aylık gelirin bakıldığında 7’sinin “asgari ücretli” 5’inin “3000-5000 TL”, 3’ünün de “5000-7000 TL” arasında bir gelire sahip olduğu görülmüştür. Kendileriyle görüşülen kadınların 10’unun ailesinde “birer engelli çocuk”, 2’sinde “iki engelli çocuk”, 1’inde de “üç engelli çocuk” bulunduğu, buna karşın 2’sinde hiç “engelli çocuk” bulunmadığı saptanmıştır. Yapılan testlerin sonucunda anomali teşhisi konulan gebeliklerin, yani bebeğinin engelli olacağını öğrenen kadınların gebeliği devam ettirip ettirmeme konusunda verdikleri kararlara bakıldığında 14’ünün “gebeliği devam ettirdiği” 1 kişinin ise “kürtaj yaptırdığı” anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında araştırmaya dahil olan kadınların sosyo-ekonomik göstergelerinin ve yaşam standartlarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Zira kadınların neredeyse 3’te 2’sinin ev hanımı olduğu ve asgari ücretle geçindikleri anlaşılmaktadır. Ancak tabloda dikkat çeken en önemli husus, kadınların eğitim düzeyi ile doğum öncesi testlerde fetüste bir anomali olduğu saptanmasına karşın gebeliklerinin devam ettirmek istemeleri arasında doğrudan bir ilişkinin var olmasıdır. Buna göre bebeğinin engelli olacağını öğrenen anne adaylarının bu zorlu süreçte birçok farklı faktörün/aktörün etkisinde kaldığı ve dolayısıyla kendi bedenleri/bebekleri üzerinde özgür bir biçimde karar veremediklerini söylemek mümkündür. Nitekim aşağıdaki görüşme kayıtlarından da anlaşılabileceği üzere kadınlar, gebeliklerini devam ettirme veya ettirmeme konusunda karar verirken birçok farklı etkenin tesirinde kalmıştır.

3.5. Engelli Bebeğinin Olacağını Öğrenen Kadınların Görüşleri ve Bu Görüşlerin Analizi

3.5.1. Anne Adaylarının Engelli Bebekleri Olacağını Öğrendiklerinde Gösterdikleri İlk Tepki

Annelerin ve anne adaylarının yapılan doğum öncesi tarama ve teşhis yöntemleri sonucunda engelli bebekleri olacağını öğrendiklerinde nasıl bir süreç yaşadıkları, ne tür yönlendirmelere maruz kaldıkları ve bu yönlendirmelerden nasıl etkilendikleri konusu, bu çalışmanın en önemli amaçlarından birisini oluşturmuştur. Bu amaçla annelere ilk önce “*Gebeliğiniz esnasında engelli bebeğinizin olacağını*

öğrendiğinizde; bebeği dünyaya getirme veya kürtajla aldırma konusunda ilk düşünceniz ne oldu ve bu konuda nasıl bir tutum takındınız?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Katılımcıların aşağıda verdikleri cevaplardan da anlaşılacağı üzere annelerin, durumu öğrendiklerinde önce şoka girdikleri, daha sonra başka doktorlara muayene oldukları, ancak durum netleşince ne yapacakları ile ilgili bir düşüncelerinin olmasına karşın çevrenin de onayını almak için nihai kararı verdikleri anlaşıyor:

“4 aylık iken doktora gittim ultrasonla baktı hidrosefali dedi. Bunun kafası gittikçe büyüyecek bu zahmeti hiç çekmene değmez, gel bebeğini aldıralım dedi. Şoka girdim. Başka doktorlara göründüm onlar da aynı şeyi söylediler, ama aldırmadım” (G-14, 45 yaşında, 2 engelli çocuk annesi).

“Gittiğim doktor bana baktı ve söylediği şu oldu; imza atın bebeğinizi ölü doğurtalım. Ben kabul etmedim sonra doktor ısrar etti; sen bu bebeğe mahkûm mu olacaksın, sen bakamazsın dedi. Eşim de sinirlendi doktorla tartıştık, ne olduğunu anlayamadık, gerildik, üzüldük ve oradan ayrıldık” (G-1, 22 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Doktor bana bebeğin özürlü deyince, inanamadım, şok oldum. Sonra, senin de hayatın tehlikede, çocuğunu aldır dedi, ben hayır dedim. Bunun üzerine doktor, o da en iyisi dedi ve bu çocuk senin sınavın, o da candır dedi ben de istemiyordum ve doktor da böyle söyleyince çocuğumu aldırmadım” (G-2, 23 yaşında 1 engelli çocuk annesi).

“Dört aylıkken doktor muayene esnasında down sendromlu dedi ve bence hemen gerekli testleri yaptırıp çocuğunuzu aldırın dedi. Bir süre doktoru dinledim, ama inanamadım, sonra doktorumla tartıştım. Bebeğimin kalbini duymuş bir anneydim, kabul etmedim, sonra bebeğimi dünyaya getirdim çocuğum şu anda gayet sağlıklı (G-10, 38 yaşında, engelli çocuğu yok).

“Muayenede bebeğim engelli olduğu anlaşıncı bize kürtaj için bir hafta süre verdiler, karar verin gelin dediler. İlk duyduğumda çok kötü hissettim, anlatamam o anı. Doktorun yanında ağlamaya başladım. O çocuğu aldıramadım? Kocam da bana çok destek çıktı ve aldırmadık” (G-3, 24 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Beşinci ayda doktorumuz bebeğinizde hidrocefali var dedi ve isterseniz Pazartesi bebeği hemen alabiliriz dedi. Şoka girdim ne diyeceğimi bilemedim, doktor beni ikna etmeye çalıştı, bebeğin doğduktan sonra nasıl görüneceğine dair bir çizim yaptı. Hiç unutmam tıpkı bir uzaylı çizmişti. Sonrasında bana bu çocuk ömür boyu size yük olacak bir an önce gebeliğini sonlandır dedi” ama ben bebeğimi aldırmadım” (G-15, 54 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

Katılımcıların beyanlarına bakıldığında gebelik sürecinde bebeğinin engelli olacağını öğrenen kadınların önce durumu anlamaya çalıştıkları, doktorun kürtaj teklifini hemen kabul etmeyip, başka doktorlara da göründükleri ve bu sürecin sonunda kürtaj uygulamasını bir hayatı sonlandırmak olacağını düşündüklerinden olsa gerektir bu fikre pek sıcak bakmadıkları anlaşıyor. Anne adaylarının doğacak engelli çocuklarını aldırma istememelerinin temel nedenleri arasında; sosyal, ekonomik ve dini inanç faktörlerinin geldiği yapılan görüşme ve gözlemlerden anlaşılmaktadır. Katılımcıların ifadelerinde dikkat çeken en önemli hususlardan birisi de doktorun çocuğu aldırma teklifine tek başlarına karar vermeyip, durumu netleştirmek için başta doktora da muayene olmaları ve nihai kararlarını, eşlerine danışarak vermeleridir. Dolayısıyla katılımcıların karar alma süreçlerinde tercih hakkını savunan, bireyselliği ve bağımsızlığı ön plana çıkartan düşüncelerin çok da etkili olmadığı, bununla birlikte dini inancın ve canlı hayatına duyulan saygının da karar alma sürecinde etkili olduğu görülmüştür.

3.5.2. Anne Adaylarının Karar Alma Süreçlerini Etkileyen Sosyal ve Ekonomik Faktörler

Kadınların bebekleri ile ilgili anomali durumunu öğrendikten sonra kimler tarafından nasıl yönlendirildiklerini ve bu kişilerden nasıl etkilendiklerini öğrenmek amacıyla katılımcılara şu iki soru sorulmuştur: Birincisi, *“Gebeliğiniz esnasında engelli bebeğinizin olacağını öğrendiğinizde; bebeği dünyaya getirme veya kürtajla aldırma konusunda, doktor, eş, dost, akraba, aile(leri)niz tarafından ne tür telkin ve yönlendirmelere (sözel ve davranışsal) maruz kaldınız ve bu telkin ve yönlendirmeler karşısında nasıl bir karara vardınız?”* İkincisi de *“Engelli bir bebeğe sahip olacağınızı öğrendiğinizde ailenizin mevcut ekonomik şartlarının doğacak olan engelli bebeğinizin bakımını ve sorumluluğunu kaldıramayacağı veya bebeğin ilerleyen yaşamında kendisine bakamayacak olması düşüncesi, sizin bir anne adayı olarak bebeği dünyaya getirme veya kürtajla onu aldırma konusundaki kararınızı ne yönde ve nasıl etkiledi?”*

Katılımcıların verdikleri cevaplara bakıldığında; birincisi anne adaylarının genel anlamda karar alma süreçlerinde öncelikle eşlerine, sonrasında ailelerine ve yakın çevrelerine hatta dini yetkinliği olan bireylere danıştıkları görülmektedir. Elde edilen bulgular ışığında bazı annelerin kararlarının desteklendiği, bazı annelerin ise kararlarının çevreleri tarafından kabul görmediği, kararlarını değiştirmesi için aile bireyleri tarafından kimi zaman baskılara maruz kaldıkları ve hatta tehdit edildikleri görülmektedir. İkincisi de söz konusu kadınların büyük bir bölümünün engelli doğacak olan çocuklarıyla ilgili herhangi bir ekonomik kaygı taşımadıkları ve kürtaj yaptırmamalarının nedeninin de mali durumlarıyla ilgisinin olmadığını belirtmişlerdir.

“Engelli bebeğimin olacağını öğrendiğimizde annem, kardeşlerim kayınlarım benimle daha çok ilgilenmeye başladılar. Kimse bana bebeğini kürtaj ettir demedi. Onlar da bebeğimi kürtaj ile aldırmamı istemediler, eğer ben böyle bir şey isteseydim bunu kabul etmezlerdi” (G-15, 54 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Eşim istemiyordu, eşimin ailesi de bana 2. engelli çocuğu kaldıramazsın dediler ve kocamı da bu noktada ikna ettiler. Eşimle çok ciddi kavgalar yaşadık bu yüzden, eşim beni tehdit etti. Aldırmak zorunda kaldım. Etraftan herkes bana aldır dedi. Ben de aldırdım ama şimdi çok pişmanım” (G-14, 45 yaşında, 2 engelli çocuk annesi).

“İlk doktorum, “senin çocuğun engellidir ama bu senin sınavındır”, ikinci doktorum ise “çocuğun engellidir senin sınavın çok güzeldir dedi, çok sabırlı ol” dedi, kocamın kardeşi ise “Senin başka iki tane engelli çocuğun daha var sen buna nasıl bakacaksın onu aldır” diye baskı yaptı ama ben baskıya rağmen aldırmadım” (G-8, 35 yaşında, 3 engelli çocuk annesi).

“Kayınpederim kürtaj olmama asla izin vermeyeceğini ayrıca para da vermeyeceğini söyledi. Eşimin de parası yoktu o da merdiven altı bile olsa bunu karşılayacak gücümüz yok dedi. Beni ailemin yanına gönderdiler orda babam kürtaj olursan seni evlatlıktan reddederim dedi ve ben de bu nedenle aldırmadım” (G-4, 28 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Bebeğimin geleceğiyle ilgili, herhangi ekonomik bir kaygımız olmadı. Böyle bir şey hiç aklıma gelmedi. Biz gücümüz yettiğince bakarız, abisi var bizden sonra da o bakar diye düşündük. Rabbime emanet ederiz onu diye düşündük” (G-15, 54 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Bebeğimin geleceğiyle ilgili maddi hiçbir kaygı taşımadım. Maddi gücümüz yeterliydi zaten” (G-7, 34 yaşında, engelli çocuğu yok).

“Ekonomik olarak durumumuz kötü olduğu için nasıl büyütürüm diye korktum ama gene de bebeğimi aldırmayı hiç düşünmedim” (G-2, 23 yaşında 1 engelli çocuk annesi).

Annelerin karar verme sürecinde çevrenin rolü düşünüldüğünde ortalama veya genel bir değerlendirme yapmanın zor olduğu, çevreden karışık tepkilerin geldiği görülmektedir. Doktorların genelinin bazen annenin sağlığını gözeterek bazen de engelli bireyin getireceği sorumlulukları dile getirerek gebeliğin

sonlandırması yönünde anne adayını yönlendirdiği görülmektedir. Eşler açısından bakıldığında ise eşlerin çoğunun annenin kararını desteklediği bazı eşlerin ise annenin gebeliği sonlandırmak istemesine rağmen buna karşı çıktığı görülmektedir. Aileler bakımından incelendiğinde ise görüş bildiren annelerin ailelerinin veya eşlerinin ailelerinin kürtaja karşı olduğu ve anne adayını da bu şekilde yönlendirdiği görülmektedir.

Literatür incelendiğinde bazı sağlık profesyonellerine göre prenatal tarama ve teşhis yöntemleri sonucunda engelli olduğu anlaşılan fetüsünün seçici kürtaj yolu ile yaşamının sonlandırılmasının etik ve tıbbi çerçeve içerisinde olduğu savunulmaktadır. Bundan dolayıdır ki araştırmada sözü geçen doktorlar kürtaj uygulamasını doğrudan anlatmakta, savunmakta ve etik ve ahlaki zemine oturtmaktadırlar. Kürtaj savunucuları, davranışlarını savunurken engelli bireyi dünyaya getirmenin ekonomik yükünden ve anne üzerindeki psikolojik ve sosyal etkilerini göstermektedirler. Kürtaj karşıtları ise yaşam hakkı gibi düşüncelerle engelli bebeğin kürtaj edilmemesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Ayrıca katılımcıların büyük bir bölümü engelli bebeklerinin geleceğiyle ilgili sosyal çevrenin etkisinde kaldıklarını, ancak bu konuda herhangi bir ekonomik kaygı taşımadıklarını ve bebeklerine bakabilecek yeterlilikte olduklarını beyan etmişlerdir. Onun için de kürtaj kararı alıp alamamada ekonomik faktörü dikkate almadıklarını belirtmişlerdir. Ancak alanyazına bakıldığında kürtaj kararının alınıp alınmamasında diğer birçok faktör gibi ekonomik olanakların veya olanaksızlıkların da önemli bir payı olduğu görülecektir.

3.5.3. Anne Adaylarının Karar Alma Süreçlerinde Rol Oynayan Dini Faktörler

Hiç şüphesiz her anne adayının kürtaj olup olmama konusundaki kararını etkileyen birçok faktör yanında dini inanç faktörünün de bu süreçte önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Din faktörünün annelerin kararında gerçekte ne kadar etkili olduğunu öğrenmek için katılımcılara; “*Engelli bebeğinizin olacağını*

öğrendiğinizde bebeğinizin geleceği konusunda vereceğiniz kararda herhangi bir dini inancınız (kader, sına, takdir, günah vb.) etkili oldu mu? sorusu sorulmuştur. Verilen cevapların büyük çoğunluğunda dini inancın anne adaylarının kürtaj kararı alıp almamasında çok önemli bir rolü olduğu görülmüştür. Hatta bazı annelerin engelli çocuğa gebe olmanın kendi sağlıkları üzerinde yarattığı riskleri, ekonomik yükler ve bebeğin gelecekteki yaşamını arka plana iterek dini inanç temelli bir karar aldığı gözlenmiştir.

“Rabbimin verdiğidir, ben onun yaşamına son verecek hakka sahip değilim ki!” (G-15, 54 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Allah’ın verdiği cana nasıl kıyarım dedim, bir de ben hep çocuğumun iyi olacağını düşündüm umudum hiç bitmedi hamilelikte de böyle düşündüm” (G-7, 34 yaşında, engelli çocuğu yok).

“Ben bir cana nasıl kıyarım o normal bir insan gibi onu nasıl öldürürüm?” (G-1, 22 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Öbür dünyada Allaha nasıl cevap veririm? Bu dünyada da o dünya da bana faydası vardır” (G-8, 35 yaşında, 3 engelli çocuk annesi)

“Allahtan korktum, benim başka çocuklarım da var ben onu aldırırsam sonra Allah beni başka çocuklarımla imtihan ederse ben ne yaparım? Bebeğimi aldırıramazdım o yüzden” (G-6, 33 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Doktora gittik bana, senin çocuğun sakat olacak onun için biz bu bebeği aldıracağız dediler ama ben bırakmadım. Başka doktorlara gittik onlar da yanı şeyi söylediler. Bakması çok zor dediler, aldır dediler ben gene dedim olmaz o da bir candır. Benim kocamın ailesi de seyittir, kocam da onlardan aldırma dedi, aldırmadım” (G-12, 42 yaşında, 1 engelli çocuk annesi).

“Birkaç hocaya sordum onlar da Allah onun dünyaya gelmesini istemişse onu engelleyemezsin dediler. Ben de hiç düşünmüyordum zaten sadece onları dünyaya getirerek onların dünyada acılı

bir hayat yaşamalarına sebep olur muyum diye korkularım vardı. Ondan dolayı sormak istedim; ben bir günlük bebek de olsa bunu yapmam onun vebalini almam” (G-9, 38 yaşında 2 engelli çocuk annesi).

“Daha önce iki çocuğum engelli doğdu, Sağlıklı bir çocuğum olur umudu ile bütün riskleri göze alarak tekrar hamile kaldım. Şimdi doktorlar bana gene bunun da aynı durumda olacağını söylüyorlar. Yaptığım cahil cesareti mi bilemiyorum ama Allaha dayandık biz son ana kadar da Allahtan umut kesilmez. 8 yıldan sonra hep dualarla, yakarışlarla sağlıklı bir çocuk istedim umudumu Allaha bağladım. Çocuğumu kürtaj ettirmeyi hiç düşünmedim. Rabbim ne emretmiş ise o olacak. Rabbimin bir sınavıdır o ne derse o olacak ben çocuğumu aldırıp onun vebaline giremem” (G-9, 38 yaşında 2 engelli çocuk annesi).

Semavi dinler başta olmak üzere bütün dinlerin kutsal metinlerinde yaşamın kutsallığı vurgulanmış ve bir cana son vermenin büyük bir günahı ve cezası olduğu vurgulanmıştır. Ancak bazı dinlerde sadece annenin hayatının risk altında olduğu durumlarda kürtaj uygulamasına izin verilmiştir. Anne rahmindeki ceninin de canlı bir varlık olduğu ve dolayısıyla bunu yok etmenin normal bir insanı öldürmek anlamına geldiğini savunan dinler, insan yaşamının kutsiyetini her şeyin üstünde tutmuşlardır. Araştırma bulgularında da görüldüğü üzere engelli bebeği olacağını öğrenen kadınların neredeyse tümü, olaya dini açıdan yaklaşarak, tıbbi nedenlerden dolayı kürtaj olmaları gerektiğini söyleyen sağlık uzmanlarının tekliflerini reddetmişlerdir. Dolayısıyla gebeliğini sonlandırmayan annelerden biri hariç diğer bütün annelerin karar almalarında dini inancın önemli bir yer tuttuğu ve bu inancı ön plana almayarak gebeliği sonlandırmama kararı veren annelerin ise yaşam hakkını vurgulayarak karar verdikleri görülmüştür.

4. SONUÇ

Bilindiği gibi bireyin engelli olarak doğması veya sonrasında engelli olması, toplum tarafından çoğu zaman dezavantajlı bir konuma itilmesine, dışlanmasına, ayrımcılığa maruz kalmasına ve anormal kategorisi içinde değerlendirilerek bir öteki olarak algılanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla ‘normal’ ve ‘engelli’ kavramları arasındaki ayrım genellikle toplumsal muhayyile tarafından üretilmekte, söylemsel ve dilsel olarak kodlanmakta ve böylece engellilik bir sosyal kimlik olarak hâkim normallik ideolojisinin dışına çıkmaktadır. Toplum, çoğu zaman normal kavramıyla tanımladığı bireyleri fiziksel ve zihinsel olarak sağlıklı bir formda kalmalarını istemekle kalmaz aynı zamanda bu formun dışına çıkan bedenleri, ya sosyal mesafe koyarak göz ardı etmeye, ya anomalili fetüste olduğu gibi yok etmeye ya da tehdit edici bir unsur olarak görüp kamusal yaşama katılımını engellemeye çalışır.

Engelli bireyler, tarih boyunca farklı dışlanma mekanizmalarına maruz kalmışlardır. Toplumsal değer yargıları ve normları içinde bir yük olarak görülen engelliler, hâkim düzenin ‘öteki’si olarak çoğu zaman pejoratif kavramlarla etiketlenirilmişlerdir. Toplumsal sistemler, engelli olanla olmayanı birbirinden ayırt etmeye, mümkün olduğunca sağlıklı bireyleri engelli olanlardan ayırmaya/ayıklamaya ve engelliliği bir hastalık olarak görüp tıbbi tekniklerle onu ortadan kaldırmaya veya tedavi etmeye çalışmıştır. Hatta ceninin anne karnında oluşmaya başladığı ilk andan itibaren sıkı bir denetimle kontrol edilmeye çalışılmıştır. Günümüzde adına doğum öncesi prenatal tarama testleri denilen bu tıbbi tetkik/teknikler sayesinde fetüs yakın takibe alınarak, ultrasonografi ile izlenmekte patolojik bir durum veya fetal bir defekt söz konusu olduğunda müdahale edilerek gerekli işlem yapılmaktadır.

Gebeliğin ilk günden itibaren yakın takibe alınarak uzman doktorların gözetiminde bulundurulmak istenmesi, toplumun ‘normal’lik ölçütlerini korumak kaygısı yanında kadının kendi bedeni üzerindeki özerkliği bağlamında da ele almak mümkündür. Bu anlamda bakıldığında başta genetik hastalıklar olmak üzere bedensel ve zihinsel rahatsızlıkların doğum öncesinde teşhis etmesini sağlayan prenatal testlerin,

anomalili gebeliklerin sonlandırılmasına inanılmaz bir imkân yarattığı söylenebilir. Anne karnında anomalili olarak tanımlanan gebelikler, tıbbi açıdan sakat bulunduğu için genellikle seçici kürtaj denilen bir uygulamayla sona erdirilebilmektedir. Illich'in (2011) deyişiyle, sağlık teknolojisinin sunduğu imkanlar hastalıklarla ilgili sorunları kısa bir sürede teşhis ederken kötü genler taşıyan bir insanoğlunu doğmaktan da alıkoyabilmektedir.

Özellikle de cinselliğin doğurganlıktan ayrışması (Giddens, 2014, s. 34), üreme teknolojisinin gelişmesi ve doğum kontrol yöntemleri yanında prenatal tarama testlerinin gebelik sürecinde rutin bir uygulamaya dönüşmesi, kadınları hem annelik deneyiminden hem de doğal yolda çocuk sahibi olmaktan ve doğal yoldan/yolla çocuk doğurmaktan uzaklaştırmaktadır. Nitekim sağlık alanında en son teknolojilerin kullanıldığı Amerika'da her dört doğumdan biri sezeryanla olmaktadır (Postman, 2009, s. 100). Gebeliğin doğal bir süreçten tıbbi bir sürece doğru evrildiğini gösteren bu tablo, kimi kadınların ahlaki, dini veya etik bir kaygı taşımadan tıbbi olanakların sağladığı imkânlarla kendi bedenleri üzerinde istedikleri operasyonu yapabildiklerini göstermesi açısından hem önemlidir hem de düşündürücüdür.

Bununla birlikte doğum öncesi tarama testleri, bir yandan anne adaylarına fetüsün genetik kalitesi ve yapısına ilişkin bilgiler verirken diğer yandan gebeliğin istenildiği sürece devam ettirilmesi olanağını da sunmaktadır. Tıbbi olanaklar, kimi zaman ciddi bir genetik bozukluk veya herhangi bir bedensel/zihinsel rahatsızlık olmadığı halde anne adayının gebeliğini özel veya basit nedenlerden dolayı sonlandırmasına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla son yıllarda sayıları gittikçe artan ve toplum sağlığı açısından elzem görüldüğü için hamilelere zorunlu kılınan doğum önce tarama testlerinin hem gebelik ile ilgili olası risk faktörlerini oraya koyması hem de fetüsteki anomaliyi erkenden teşhis etmesi açısından önemli bir imkân yarattığını söylemek mümkündür.

Prenatal testler sonucunda engelli bebeğinin olacağını öğrenen kadınların gebeliğin sürdürülmesi veya sonlandırılması konusunda nasıl karar verdikleri ve bu kararlarında hangi tür etkenlerin ve aktörlerin rol oynadığını öğrenmeyi amaçlayan bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmada anne/anne adaylarının sorunlu bir gebeliğe sahip olduklarını ve bu sorunun doğumdan sonra da devam edeceğini bilmelerine rağmen seçici kürtaja başvurmada doğumlarını gerçekleştirmiş veya gerçekleştirecekleri anlaşılmıştır. Anne/anne adaylarının bu yönde bir tercihte bulunmuş/bulunacak olmalarının en önemli nedeni, olaya genellikle dini açıdan yaklaşmış olmalarıdır. Katılımcılar fetüs aşamasındaki anomalili fetüsü bir canlı varlık olarak algılamış, onun da yaşam hakkına sahip olduğunu düşünmüş ve doğacak bütün kötü sonuçlara rağmen kürtajı kabul etmemiştir. Zira görüşülen kadınların neredeyse tümü engelli doğacak bebeklerinin yaşamını sonlandırma hakkını kendilerinde görmemiş ve durumu “takdiri ilahi” olarak değerlendirmişlerdir. Katılımcıların gerekçeleri, genelde dinlerin özelde de İslam ve diğer semavi dinlerin, anomalili fetüsün kürtajla alınmasına karşı çıkmasını göstermişlerdir.

Bu tespitten hareketle katılımcıların testler sonucunda anomalili olduğu saptanan gebeliklerini sonlandırmayıp devam ettirmelerinde birçok faktör yanında dini inanç, yorum ve düşüncelerin de önemli bir etkisi olduğu görülmüştür. Hatta bazı katılımcılar yaşamakta oldukları bu durumu metafiziksel açıdan değerlendirerek engelli çocuklarının olmasını kendileri ve aileleri açısından özel, anlamlı ve hikmetli bulmuştur. Bunun yanı sıra kadınların karar verme sürecinde çok farklı kesimlerin/kişilerin özellikle de yakın akraba ve çevrenin yönlendirmelerine maruz kaldıkları, ancak eşlerinin desteği sayesinde bu konudaki tutumlarını değiştirmedikleri görülmüştür. Dolayısıyla sosyal baskıların ve ekonomik kaygıların, engelli bebeği olacağını öğrenen kadınların karar verme süreçlerini etkilemediği ve bu faktörlerin söz konusu süreçte caydırıcı bir rol oynamadığı söylenebilir.

5. SUMMARY

Persons with disabilities have been exposed to different exclusion mechanisms throughout history. Persons with disabilities who cannot fall into the “normal” category are labeled with pejorative concepts as the 'other' of the dominant order. Social systems have often tried to distinguish between those with and without disabilities, to separate as healthy individuals as possible from those with disabilities, and to see disability as a disease and eliminate it with medical techniques. In fact, it has been tried to be controlled from the first moment when the fetus started to form in the womb and with a strict control. This medical examination, which is called prenatal screening tests before birth, is followed closely by the techniques, and the fetus is closely monitored, and it can be intervened immediately when necessary in case of a pathological condition or fetal defect by ultrasonography.

Today, pregnancy is followed closely from the first day and is constantly under the supervision of specialist doctors, it is not only about maintaining the normality criteria of public health, but also about the self-determination of the woman on her own body. In this sense, prenatal tests that enable physical and mental disorders, especially genetic diseases, to be diagnosed before birth have created an incredible opportunity to terminate pregnancies with abnormal fetuses. Pregnancies defined as anomaly in the womb can be terminated with an application called selective abortion because it is medically disabled.

The following conclusions were reached in this study, which aims to learn how women who learn that they will have a disabled baby as a result of prenatal tests decide on the maintenance or termination of pregnancy and what kind of factors and actors play a role in these decisions. Participants consisting of 15 women in total show quite different socio-economic and demographic characteristics in terms of age and education level, monthly average income and the number of disabled people in the family. 14 of the women who learned that their baby would be disabled in the prenatal tests brought their babies to the world despite both

the advice and guidance of the doctors and the suggestions and even threats made by the family and close relatives.

In this study, despite the fact that the mother candidates know that they have a problematic pregnancy and that this problem will continue after birth, the mother carries out their births without resorting to selective abortion, and the most important reason for them is that they generally regard the event on the basis of religious belief. The participants perceived the fetus with anomaly at the fetus stage as a living entity, thought it had the right to life and did not accept abortion despite all the bad consequences. Because almost all of the interviewed women did not see the right of ending the life of their babies who will be born with disabilities, and considered the situation as “divine appreciation.” The rationale of the participants showed that religions in general, especially Islam and other heavenly religions, opposed the abortion of an anomaly fetus.

Therefore, it is possible to say that the main reason why the participants did not terminate and continue their pregnancy, which was found to have anomaly as a result of the tests, was religious comments and thoughts. Some participants even assessed this situation in a metaphysical way and found their disabled children special, meaningful and wise for themselves and their families. In addition, it was observed that very different segments of women were exposed to the orientation of individuals, especially close relatives and the environment, but they did not change their attitudes on this issue thanks to the support of their spouses. Therefore, it is possible to say that social pressures and economic concerns do not affect the decision-making processes of women who learn that they will have a baby with a disability and these factors do not play a deterrent role in this process.

6. KAYNAKÇA

- Akandere, M., Acar, M. ve Baştuğ, G. (2009). Zihinsel ve Fiziksel Engelli Çocuğu Sahip Anne ve Babaların Yaşam Doyumu ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:22. 23-32.
- Avşaroğlu, S., Okutan, H. (2018). Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Yaşam Doyumları, İyimserlik ve Psikolojik Belirti Düzeylerinin İncelenmesi. *Manas Journal of Social Studies*, Vol:7, No:1. 59-76.
- Balcı, S., Kızıllı, H., Savaşer, S., Dur, Ş. ve Mutlu, B. (2019). Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Yaşadığı Güçlüklerin ve Aile Yükünün Belirlenmesi. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 10(2). 124-130.
- Beckman, P. J. (1983). Influence of Selected Child Characteristics on Stress in Families of Handicapped Infants. *American Journal of Mental Deficiency*, 88 (2). 150-156.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayınları.
- Ciğerli, Ö., Topsever, P., Alvur, T. M. ve Görpelioğlu, S. (2014). Engelli Çocuğu Olan Anne-Babaların Tanı Anından İtibaren Ebeveynlik Deneyimleri: Farklılığı Kabullemek. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, Vol.8, No.3. 75-81.
- Çaha, H. (2016). Engellilerin Toplumsal Hayata Katılmasına Yönelik Politikalar: Türkiye, ABD ve Japonya Örnekleri. *İnsan ve Toplum*, 5(10). 123-150.
- Çan Aslan, Ç. (2010). *Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Anne ve Babaların Psikolojik Belirtileri, Sosyal Destek Algıları ve Stresle Başa Çıkma Tarzlarının Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetin, K. (2018). Engelli Çocuklara Sahip Ailelerin Çocuklarını Kabul-Reddi ile Sosyal Destek İlişkisinin Çeşitli Değişkenlerce Yordanması. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimler Dergisi*, Sayı:9(2). 137-154.

-
- Deniz, İ. ve Göller, L. (2017). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Aile İşlevselliği ve Evlilik Doyumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1. 53-69.
- Deniz, M.E., Dilmaç, B. ve Arıcak, O.T. (2009). Engelli Çocuğa Sahip Olan Ebeveynlerin Durumluk-Sürekli Kaygı ve Yaşam Doyumlarının İncelenmesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1. 953-968.
- Dirik, M. (2018). İslam Hukuku Açısından Kürtaj, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 4, 73-96.
- Doğan, M. (2016). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynler ile Sağlıklı Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Dini Başa Çıkma, Umut ve Sabır Düzeylerinin Karşılaştırılması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8. 3214-3245.
- Dyson, L. L. (1996). The Experience of Families of Children with Learning Disabilities: Parental Stress, Family Functioning and Sibling Self-Concept, *Journal of Learning Disabilities*. 29, No:3. 280- 286.
- Ercan, F.Z., Kırlioğlu, M. ve Kalaycı Kırlioğlu, H.İ. (2019). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Bu Durumu Kabulleniş Süreçleri ve Bu Duruma Dair Görüşleri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, Sayı:44. 597-628.
- Ergin, D., Şen, N., Eryılmaz, N., Pekuslu, S. ve Kayacı, M. (2007). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Depresyon Düzeyi ve Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 10:1. 41-48.
- Eryiğit Bader, A. (2019). Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Kürtaj, *Antakiyat: Journal of Social and Theological Studies*, 2(1), 116-141.
- Giddens, A. (2014). *Mahremiyetin Dönüşümü*. İdris Şahin (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları,
- Giulio, P.D., Philipov, D. ve Jaschinsk, I. (2014). Families with Disabled Children in Different European Countries: Families with Disabled Children in Different European Countries. *Families and Societies* (23). 1-44.
- Illich, I. (2011). *Sağlığın Gasplı*. Süha Sertabiboğlu (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

-
- Işıkhani, V. (2005). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Psiko-Sosyal ve Sosyoekonomik Sorunları. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, Cilt:16, Sayı:2. 35-52.
- İçmeli, C., Ataoğlu, A., Canan, F. ve Özçetin, A. (2008). Zihinsel Özürlü Çocukları Olan Ebeveynler ile Sağlıklı Çocuklara Sahip Ebeveynlerin Çocuk Yetiştirme Tutumlarının Karşılaştırılması. *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*, 3. 21-28.
- Johnson, S.L.M. (2011). Kürtaj: Ahlaki Perspektifler. Kamuran Tıbbık (Çev.). *Dini Araştırmalar*, Cilt:14, Sayı:39. 139-160.
- Karakuş, Ö. ve Kırlioğlu, M. (2019). Engelli Bir Çocuğa Sahip Olmanın Getirdiği Yaşam Deneyimleri: Anneler Üzerinden Nitel Araştırma. *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41). 96-112.
- Kaytez, N., Duralp, E. (2015). Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Gereksinimlerinin ve Stres Düzeylerinin İncelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1.197-214.
- Lafçı, D., Öztunç, G. ve Alparslan, Z. N. (2014). Zihinsel Engelli Çocukların (Mental Retardasyonlu Çocukların) Anne ve Babalarının Yaşadığı Güçlüklerin Belirlenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(2). 723-735.
- Lansdown, R. (1980). *More Than Sympathy: The Everyday Needs of Sick and Handicapped Children and Their Families*, London: Tavistock Publications.
- Menolascino, F. J. (1968). Parents of the Mentally Retarded an Operational Approach to Diagnosis and Management. *Journal of the American Academy of the Child*, Vol:7, Issue:4. 589-602.
- Mıdık Özpak, A., Tekin, O., Arslan, İ., Gürhan, B., Özdaş, M.S., Çelik, M., Arıman, O.Ö., Evmez, M. ve Fidancı, İ. (2017). Engelli Çocuk Sahibi Olan Ebeveynlerin Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışlarının İncelenmesi. *Konuralp Tıp Dergisi*, 9(3).12-19.
- Muwafak, A.E., Hathab, J. ve Asirvatham, R. (2012). Alexithymia among Arab Mothers of Disabled Children and Its Correlation with Mood Disorders. *Saudi Medical Journal*, Vol:33(9). 995-1000.

-
- Olsson, M. B. ve Hwang, P.C. (2003). Influence of Macrostructure of Society on the Life Situation of Families with a Child with Intellectual Disability: Sweden as an Example. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47(4-5). 328- 341.
- Özmen, D. ve Çetinkaya, A. (2012). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Yaşadığı Sorunlar. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 28(3). 35:49.
- Paulk, L. B. (2014), Embryonic Personhood: Implications for Assisted Reproductive Technology in International Human Rights Law. *American University Journal of Gender Social Policy and Law* 22(4). 781-823.
- Postman, N. (2009). *Teknopoli*. Mustafa Emre Yılmaz (Çev.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Rüstemova, N. (2018). *Engelli Çocuk Sahibi Anne Babaların Aile Hayatı ve Çocuk Yetiştirme Tutumları ile Kabul Red Düzeyi İlişkisinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sivberg, B. (2002). Family System and Coping Behaviors: A Comparison Between Parents of Children with Autistic Spectrum Disorders and Parents with Non-Autistic Children. *Autism*, Vol:6(4). 397-409.
- Tarsuslu Şimşek, T., Taşçı, M. ve Karabulut, D. (2015). Kronik Engelli Çocuğu Olan Ailelerde Başka Çocuk Yapma İsteği ve Anne-Baba Birlikteliğine Etkisi. *Türk Pediatri Arşivi*, 50. 163-169.
- Toprak, F. (2018). *Zihinsel Engelli ve Üstün Yetenekli Çocuğa Sahip Ailelerin Yaşam Doyumları, Yaşam Kaliteleri ve Sosyal Destek Algılarının Karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tümlü, C. ve Eraslan Çapan, B. (2018). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Duygusal Sağırılık ve Psikolojik İyi Oluş Düzeylerinin İncelenmesi. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2). 493-518.
- Ünal, V. (2018). Engellilerin Engelliliğe Bakışı ve Dine Yaklaşımları. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Cilt:22, Sayı:3. 1457-1482.

Yıldırım, A., Hacıhansanoğlu Aşılar, R. ve Karakurt, P. (2012). Engelli Çocukların Annelerinin Ruhsal Durumlarının Belirlenmesi. *İ.Ü.F.N. Hemşirelik Dergisi*, Cilt:20, Sayı: 3. 200-209.

TÜRKİYE SOLU’NUN GÖZÜNDEN KADIN VE LGBTİ HAREKETİ: EMEP, ÖDP VE TKP ÖRNEĞİ¹

Pelin KAYAALP ÖZCAN²

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, işçi sınıfı mücadelesinin ve eski toplumsal hareketlerin kurumsal siyasette bulduğu karşılık olan marksist-sol partilerin, bir yeni toplumsal hareket örneği olan ve kimlik talepleriyle şekillenen kadın ve LGBTİ hareketlerine nasıl yaklaştığını ve bu yaklaşımın hangi gerekçelerle temellendirildiğini süreklilik ve kopuş teorileri bağlamında ortaya koymaktır.

Bu amaçla araştırmada niteliksel araştırma yöntemi kullanılmış ve verilerin analizi için betimsel analiz yönteminden faydalanılmıştır. Çalışmanın vardığı en temel sonuca göre, araştırma vakasını oluşturan partilerin sosyalizm anlayışlarının, süreklilik ve kopuş teorileri arasındaki gerileme benzer şekilde farklılaştığı ve bu farklılıkların kadın ve LGBTİ hareketlerine yaklaşımlarında da etkili olduğu görülmüştür. İşçi sınıfı ve kimlik hareketlerini farklılıkları ve benzerlikleri üzerinden birlikte düşünmeye çalışan bu araştırmanın heteronormatif ve ataerkil toplum eleştirisine daha geniş bir perspektiften bakmaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: İşçi Sınıfı Hareketi, Kimlik Hareketi, Kadın Hareketi, LGBTİ Hareketi.

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Yasemin YÜCE TAR danışmanlığında Pelin KAYAALP tarafından hazırlanan “Türkiye Solu ve Ataerkillik: EMEP, ÖDP ve TKP Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Ayrıca bu çalışmanın özet metni 19-21 Eylül 2019 tarihleri arasında Ankara’da gerçekleşen 9. Ulusal Sosyoloji Kongresi’nde sözlü olarak sunulmuştur.

² Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

WOMAN’S AND LGBTI MOVEMENTS FROM THE TURKISH LEFT PERSPECTİVE: SAMPLE OF EMEP, ÖDP AND TKP

ABSTRACT

The aim of this study is to consider together with the continuity and rupture theories how the Marxist-left parties, shaped by the working class struggle, approach the women's and LGBTI movements, which are an example of a new social movement.

In this qualitatively designed study, descriptive analysis method was used for data analysis. In the study, it was observed that the socialism understanding of the analyzed political parties differed similar to the regression between continuity and rupture theories and these differences were also effective in the approach to women and LGBTI movements. It is thought that this study, which considers class and identity movements together with their differences and similarities, will contribute to looking at the criticism of heteronormative and patriarchal society from a wider perspective.

Keywords: Working Class Movement, Identity Movement, Women's Movement, LGBTI Movement.

1. GİRİŞ

Modern topluma ait bir olgu olarak 19. Yüzyılda ortaya çıkan toplumsal hareketler kavramı, statükoya karşı o zaman dek örneği görülmemiş, kolektif protestoları, örgütlü başkaldırıları ve kitlesel düzeydeki eylemlilikleri nitelemesi açısından tarihsel bir kırılmaya işaret etmektedir (Wallerstein vd., 1995; Tilly, 2008; Marshall, 1999).

Toplumsal hareketlerin kendi tarihsel seyri içerisindeki yaşadığı kırılma ise 1960’lı yılların sonlarından itibaren, küreselleşmeyle birlikte, hareketlerin söylem, talep, itiraz ve örgütlenme yapılarında gözlemlenen değişimlerle karakterizedir ve bu değişimler karşılığını yeni toplumsal hareketler olgusunda bulmaktadır. Toplumsal hareketlerde “yeni” olandan bahsetmek ise geride kalan eski bir toplumsal hareketlilik olduğu imasını beraberinde getirmektedir (Çayır, 2016: 14; Işık, 2011: 33).

Ancak literatürde toplumsal hareketlere dair yapılan eski ve yeni ayrımı, üzerinde uzlaşılmış bir kategori olsa da bu hareketler arasında bir kopuş mu yoksa süreklilik mi olduğuna dair bir fikir birliği söz konusu değildir. Laclau ve Mouffe (2015), Melluci (2016), Touraine (2016), Arato ve Cohen (2013) gibi kopuş teorisyenleri, politik mücadeleye katılımın eskisinden farklı olarak artık işçilerle değil, yeni ve çeşitli kimliklerle gerçekleştiğini ve temel çatışma alanının ekonomik alandan kültürel alana kaydığını söylerken, Offe (1985), Wallerstein ve Balibar (1993) gibi süreklilik teorisyenleri, yeni çatışma alanları olduğunu kabul etmekle birlikte, bu çatışmaların da emek-sermaye çelişkisinden bağımsız olmadığına ve toplumsal bir kategori olarak sınıfın hala önemini koruduğuna dikkat çekmektedir.

Fakat böyle bir ayrım, aynı zamanda kendi içinde bazı sosyolojik imkanlar taşımaktadır. Çünkü her iki teoride, toplumsal hareketlerin başka bir yönünü ortaya çıkarmaktadır. Kimlik ve sınıf vurgusu arasındaki gerilimden hareketle kopuş söylemi eskiye yaptığı referanslarla bize, yeni çatışmaların neler olduğu, dayanaklarını nerelerde bulduğu ve ne tür çözümler gerektirdiği üzerine sorgulama imkânı tanırken, öte yandan süreklilik söylemi, toplumsal hareketliliği tarihsel bir bağlama oturtarak farklı mücadele ve direniş

örüntüleri arasındaki bağ üzerine düşünmemize olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla sınıf ve kimlik hareketleri arasındaki temas ve etkileşimi anlamak hem birbirinden ayrılan hem de aynı zamanda birbiriyle kesişen ve günümüzde eş zamanlı olarak var olan bu hareketleri birlikte düşünmeyi gerektirmektedir.

Öyle ki toplumsal hareketleri hem özgünlükleri hem de benzerlikleri ile bir arada düşünmek ve aradaki etkileşimin hangi söylem, talep ve itirazlar üzerinden kurgulandığını anlamaya çalışmak, toplumsal eşitsizliklere, olası çözüm yollarına ve demokrasinin sınırlarına daha geniş bir perspektiften bakmaya da kapı aralayacaktır.

Bu çerçeveden hareketle, araştırmada da kadınların ve LGBTİ bireylerin maruz kaldıkları ayrımcılık ve ötekileştirme en temel toplumsal eşitsizliklerden biri olarak görülerek, ataerkil ve heteronormatif düzen sorunsallaştırılmış ve kimlik ile sınıf hareketlerini birlikte düşünmenin tanıyacağı olanaklar da göz önünde bulundurularak, yeni toplumsal hareket örneği olan kadın ve LGBTİ hareketlerinin, kendini sınıf temelinde kuran Marksist sol partilerde nasıl yansıma bulduğu merak edilmiştir. Kimlik sorunlarının sınıfsal olana hangi argümanlarla dahil olduğu ya da olamadığı, işçi sınıfı ve kimlik hareketlerinin kesiştiği noktada hangi stratejilerin izlendiği süreklilik ve kopuş bağlamında anlaşılmaya çalışılmıştır.

2. TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Toplumsal Hareketler: “Eski” ve “Yeni”yi Birlikte Düşünmek

Toplumsal hareketlere dair eski ve yeni ayrımı 1960’lı yılların sonlarından itibaren çeşitlenen mücadele patiklerindeki farklılaşmayı ortaya koymak için seçilmiş bir anlam stratejisidir (Savran, 1992: 9) ve bu yönüyle kronolojik bir sıralamadan ziyade, toplumsal hareketlerdeki değişimin açıklanmasını hedeflemektedir (Coşkun, 2017:109).

Yeni nitelemesi, 20. Yüzyılın ikinci yarısında doğan ve feminizm, ekoloji, barış, öğrenci ve azınlık hakları gibi temalar etrafında şekillenen kimlik mücadelelerini ifade ederken, eski terimi, milliyetçi hareketleri de kapsamakla birlikte daha çok 19. Yüzyılda belirginlik kazanan işçi sınıfı mücadelesine gönderme

yapmaktadır (Larana vd., 2016; Cohen, 2016:119; Foweraker, 1995: 9). Ancak her ne kadar yeni toplumsal hareketlerle işçi sınıfı hareketleri arasında önemli farklılıklar olduğu üzerinde bir uzlaşma olsa da bu farklılıkların bir kopuşa mı yoksa sürekliliğe mi işaret ettiği tartışma konusudur.

Kopuş teorilerine göre, içinde yaşadığımız post-modern toplumda yeni hareketler, büyük ideallere, dramatik kadere ve devleti ele geçirmeye yönelmiş işçi sınıfı hareketlerinin aksine, sadece hedefleriyle değil, ne olduklarıyla ve biçimleriyle de anlam kazanmaktadır (Melucci, 2016: 94). Öyle ki bu yeni direniş örüntüleri kurumsal siyasetten daha çok kültürel kodlarla ilgilidir (Touraine, 2016: 46) ve hedef iktidarı ele geçirmekten ziyade gündelik hayatın demokratikleştirilmesidir (Larana vd, 2016; 125). Eski hareketleri domine eden işçi-sermeye ayrımı bugünkü koşulların tek ve temel çelişkisi değildir. Dolayısıyla işçi sınıfının ontolojik olarak hüküm süren merkeziliği de ortadan kalkmıştır (Laclau ve Mouffe, 2015: 58). Başka bir deyişle, merkezi olmayan, dağınık ve esnek örgütlenmeleriyle, sınıfsal yapıyı aşan gençlik, cinsel yönelim, meslek, etnisite gibi statüler temelinde kendini ifade eden aktörleriyle ve yaptığı gündelik hayat siyasetiyle kimlik hareketleri işçi hareketlerinden bir kopuştur (Touraine, 2016; Inglehart, 1990; Pakulski, 1993; Laclau ve Mouffe, 2015).

Öte yandan süreklilik teorisyenleri toplumsal hareketlerdeki farklılaşmayı kabul etmekle birlikte, hareketlerin yeniliğinde belki de en az yeni olan şeyin hareketlerin değeri olduğunu söylemektedir. Offe’ye (2016) göre özgürlük eşitlik, katılımcı, barışçıl ve dayanışmacı örgütlenme ve benzeri kavramlar yeni değil, aksine burjuva ve işçi sınıfının ilerlemeci hareketinin mirasıdır. Yeni toplumsal hareketler de esasında temelini aldıkları ve ekonomik-politik rasyonalitesine karşı çıktıkları toplumların çağdaşlarıdır. Yeni olan değerler değil, değerlerin hayata geçiriliş tarzıdır (s: 69). Dahası sınıf kavramı yeni hareketleri açıklamada hala işlevseldir. Öyle ki bu hareketlere katılım çoğu durumda sadece orta sınıf radikalleri ile sınırlı değildir. Ev kadınları, öğrenci ve emeklilikler, işsizler veya marjinal işlerde çalışanlar da bu kategoriye dahil olurken, işçi sınıfı, bu hareketlere en kolay dahil olandır. Dolayısıyla sınıfın ölümünden değil sınıflar arası

ittifaktan bahsetmek daha olasıdır (Offe, 2016: 62-64). Wallerstein, Arrighi ve Hopkins’de (1995) küreselleşmenin yeni bir dönemden ziyade kapitalizmin tüm küreye yayıldığı bir dönem olduğunu söylerken kimlik ve sınıf hareketleri arasında bağlantı kurmaktadır. Buna göre klasik kapitalist dönemden bazı farklılıklar taşıyan bu dönem esasında, kapitalizmin bunalımlarına yine kapitalizm tarafından verilmiş cevaplardır ve sınıf çatışması ile ekonomik talepler hala güncelliğini korumaktadır. Yani, emek-sermaye çelişkisinin karmaşık dolayimleri olan kimlik hareketleri özü itibariyle işçi sınıfı mücadelesinin mirasıdır (Offe, 1985; Wallerstein ve Balibar, 1993).

Görüldüğü üzere, toplumsal hareketlerdeki değişimi açıklayan yaklaşımlardan biri kimlik hareketlerinin işçi hareketlerinden radikal bir kopuş olduğunu söyleyen post-Marksist bir anlayışla biçimlenirken, diğeri ise hareketler arasında sürekliliğe vurgu yapan neo-marksist bir bakış açısıyla şekillenmektedir (Coşkun, 2017). Ancak her iki durumda da varılan ortak kanı kimlik hareketlerinin yeni bir siyaset etme biçimi olduğudur. Kimlik hareketleri, gündelik hayatı politize eden (Offe, 2016: 55), nihai sonuçlardan ziyade kolektif eylemin kendini “yaparak öğrenme” ile geliştirmesine dayanan (Scott, 1995: 270), siyasi partilerin katı hiyerarşik yapılarının krizine esneklik ve geçici ittifaklarla cevap veren (Dirlik, 2015: 79) ve demokrasiyi hayat tarzlarını kapsayacak şekilde genişleten (Laclau ve Mouffe, 2015: 222) yeni bir siyaseti ifade etmektedir.

Dolayısıyla toplumsal değişme ile buna bağlı çatışmaların anlaşılması ve demokratik çözüm yollarının aranması için, yeni bir siyasal pratik olarak kimlik hareketlerinin sınıf siyasetinde ne tür bir karşılık bulduğu sorusu da önem kazanmaktadır.

2.2. Bir Kimlik Talebi Olarak Kadın ve LGBTİ Hareketleri

Kadın hareketi kendi tarihsel seyri içerisinde birinci dalga ve ikinci dalga³ ya da “kadın hakları hareketi” ve “kadının kurtuluş hareketi” olarak kategorileştirilmektedir (Çaha, 1996; Sancar, 2011). 18. Yüzyılda Mary Wollstonecraft ile başlayıp 19.Yüzyılda giderek güçlenen birinci dalga, daha çok kamusal alanda görünürlük ve oy hakkı talepleri çerçevesinde yoğunlaşırken, 1960’lı yılların sonlarında özellikle 68 Hareketi ile birlikte yeni bir toplumsal hareket olarak ortaya çıkan 2. Dalga kadın hareketi, elde edilen hukuksal ve siyasal bazı kazanımlar sonrasında, farklılık ve özgürlük gibi yeni politik mücadele boyutlarına yönelişi ifade etmektedir (Donovan, 2016: 121; Whaley, 2003: 186). Birinci dalga eşitlik talebinden yola çıkarken, ikinci dalga kadın hareketi, her alanda özgürlük talebini içermektedir (Pilcher ve Whelehan, 2004: 144).

Birinci dalganın siyasal ve hukuki eşitlik taleplerini daha radikal bir yere taşıyan ikinci dalga kadın hareketi, 1970’li yıllardan itibaren, aile, evlilik ve annelik üçgeninde yaptığı toplumsal cinsiyet sorgulaması ve ataerkil toplum analizi ile “özel olan politiktir” söylemi üzerinden farklı bir politik duruş üretmiştir (Sancar, 2011: 58). Andree Michel (1993) ikinci dalga hareketini yaratan kadınların profiline dair; bu kadınların neredeyse tamamen iyi bir eğitim almış olduklarını ve 1960’lı yıllarda Avrupa ve Amerika’da etkili olan sol devrimci hareketin içinden geldiklerini belirtmektedir (s: 106).

Türkiye’de bir on yıl kadar gecikmeyle ancak 1980’li yıllarda ortaya çıkan ve kadınlık deneyimlerini paylaşan küçük gruplar içinde doğan (Bora, 1996: 40) 2. Dalga kadın hareketinin gelişimi de benzer şekilde, darbe ortamında sola gelen baskılarla birlikte, sol içerisindeki kadınların, kadın sorununu dillendirmek için farklı arayışlara girmesinin sonucudur. 1980 öncesi güçlü olan sol içerisinde yer alan birçok kadın, 12 Eylül

³ Donovan 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın son çeyreğinin bir işaret olarak kadın hareketindeki dalgaları ayırt etmekte işlevsel olduğu kadar yanıltıcı olabileceğine de dikkat çekmektedir. Batı Avrupa’da 15. 16. Ve 17. Yüzyılda da kadın hareketi dalgaları mevcut olduğu gibi 21. Yüzyılda şekillenen tartışmalı bir 3. Dalga da söz konusudur (Donovan, 2016: 14-15).

darbesi sonrası hapisteki kocalarına ve çocuklarına bakmak zorunda kalırken, tek başlarına mücadele etmeyi öğrenmek zorunda kalmışlardır. O zaman kadar yaşadıklarından daha ağır ve farklı olan bu kadınlık deneyimi, kadınları kendi kimliklerine yönelik daha farklı sorgulamalar yapmaya itmiş (Devecioğlu, 1990: 49), sol siyasetin baskılandığı bir ortamda kadınların “kadın” kimliği üzerinden örgütlenmeleri görece daha kolay bir imkân bulmuştur (Acar ve Altunok, 2012: 80; Arat, 2000: 435).

1970’li yıllarda Türkiye’nin gündemini oluşturan; az gelişmişlik, dışa bağımlılık, gelir ve fırsat eşitsizliği, sınıfsal uçurumlar gibi konular kadın sorunun sınıf mücadelesi içinde ele alınmasına neden olurken (Sancar, 2011: 78), 80’li yıllarda Marksist sola gelen yasal sınırlama ve baskı, sol gelenekten gelen kadınların farklı bir mecrada seslerini duyurmaya çalışmasına yol açmış, kadınlar sınıf ilişkileri bağlamından çıkarak kendi kimlik ve sorunlarına dair daha özgün söylemler üretmeye başlamışlardır (Berktaş, 1994: 316). Bu noktada kadın hareketi için artık sorun salt manada erkeklerle eşit haklara sahip olmak değil, kadını sömüren, ötekileştiren ve yok sayan ataerkil düzenin değiştirilmesidir ki mevcut sol siyasette bu anlayıştan muaf değildir.

Dolayısıyla 2. dalga kadın hareketinin doğuş bağlamı ve gelişim seyri her ne kadar içinden geliştiği sol-marksist perspektifle yakından alakalıyken, aynı zamanda ürettiği yeni politik söylemle ve sınıfları aşan kadın kimliği vurgusuyla ondan bir kopmadır.

LGBTİ hareketi ise kendini en temelde farklı cinsel yönelim ve cinsel kimliklere karşı uygulanan baskıcı politikalarla ve nefret söylemlerine karşı mücadele üzerinden kurmaktadır (Baird, 2004:13). Heteronormatif düzenle mücadele eden ve kökleri 19. Yüzyıla kadar giden LGBTİ talepleri, 1970’lerden itibaren küresel ölçekte görünürlük kazanması, sistemli bir örgütlenmeye sahip olması ve akademiye taşınması itibariyle bir kırılma yaşayarak, kimlik tartışmalarıyla şekillenen bir toplumsal harekete dönüşmüştür. (Connell, 2016).

Yine 2. Dalga kadın hareketinin gelişim seyrine benzer şekilde, dünyada 1970’li yıllarda gelişen LGBTİ Örgütlenmeleri Türkiye’de bir yirmi yıl kadar gecikmeyle ancak 90’lı yıllarda varlık gösterebilmiştir. Bu gecikmenin başlıca temel nedenlerini; Türkiye’de feminizm tartışmalarının geç başlaması, Kemalizm’in normal erkek kurgusunun heteroseksüel olması, toplumsal normlara aykırı olarak kabul edilen eşcinsellerin bir savunma olarak görünmez olmayı tercih etmeleri ve 12 Eylül darbesinin baskıcı ortamı şeklinde sıralamak mümkündür (Mutluer, 2008: 17; Erol, 2014; Siyah Pembe Üçgen, 2012: 142).

Türkiye’de farklı cinsel yönelimler ve cinsiyetler kimlikleri hukuki düzeyde yasak olmamakla birlikte güvence altına da alınmış değildir. 2009 yılında Avrupa Konseyi üyesi 47 ülkede yapılan “Avrupa’da ayrımcılık” (Discrimination in Europe) raporunda, Türkiye, LGBTİ bireylerin ileri bir siyasal pozisyona gelmesini istemeyen en yüksek oranlara sahip ilk üç ülke arasındadır (European Commission, 2009: 91). ILGA-Europe’un 2009’dan beri yayınladığı Gökkuşluğu Endeksi de (Rainbow Index) ayrımcılığın değişmeyen seyrini gözler önüne sermesi açısından önemlidir. LGBTİ’lerin birliktelik haklarının, nefret suçu ve nefret söylemine yönelik düzenlemelerin, toplumsal cinsiyetin tanınması ve sivil toplum hakkı ile ilgili yasaların izlendiği endekste, 2010 yılında 47 ülke arasında son üçte yar alan Türkiye, 2020 yılında Avrupa’nın en kötü ikinci ülkesi durumundadır⁴.

Ayrıca görünür olmanın getirdiği nefret söylemleri ve yalnızlık sonucu görünmez olmayı tercih etmek zorunda bırakılmaları da diğer kimlik taleplerinden farklı olarak, LGBTİ bireylerin örgütlenmesini ve kimliğini yaşayabilmesini zorlaştırmaktadır. Türkiye’de LGBTİ bireylerin çok küçük bir bölümü çalışma hayatında cinsel yönelim ve cinsiyet kimliklerini açıkça ifade edebilmektedir⁵. Öte yandan ileri

⁴ Bkz. <https://www.ilga-europe.org/rainboweurope>

⁵ Kaos GL Derneği ve Kadir Has Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Merkezinin Özel Sektör ve Kamuda LGBTİ bireylerin durumuna ilişkin rapor için bkz. https://gender.khas.edu.tr/sites/gender.khas.edu.tr/files/inline-files/ozel_sektor_2019_web.pdf ve https://gender.khas.edu.tr/sites/gender.khas.edu.tr/files/inline-files/kamu_calisanlari_2019_web.pdf

kapitalizmin, esnek, yarı zamanlı ve güvencesiz koşullarından en çok etkilenen işçi sınıfına dahil olmaları halinde hissettikleri baskı daha da artmaktadır. Bu sebeple LGBTİ kimliklerin özellikle işçi sınıfı hareketi içerisinde ne derecede kabul gördüğü de dikkate değer bir soru olarak ortaya çıkmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Marksist sol çizgide yer alan siyasi partilerin kadın ve LGBTİ hareketleriyle ilişkisinin nasıl ve ne düzeyde gerçekleştiğini anlama çabasında olan bu çalışma bir nitelik araştırması olarak tasarlanmıştır. Araştırmanın vakaları kendini sosyalist veya marksist olarak tanımlayan; Emek Partisi, Özgürlük ve Dayanışma partisi⁶ ve Türkiye Komünist Partisi⁷ olarak seçilmiştir. Vakaların seçiminde amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan ve araştırma konusu açısından önemli olabilecek farklıları içeren temaları bulmayı hedefleyen (Patton, 2014; Yıldırım ve Şimşek, 2008) Maksimum Çeşitlilik Örnekleme yönteminden faydalanılmış ve bu doğrultuda bir ön çalışmayla, sosyalist yaklaşımlarıyla birbirinden farklılaştığı tespit edilen üç parti araştırma vakası olarak seçilmiştir.

Araştırma verilerinin toplanmasında doküman taramasından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikli söz konusu üç partinin, parti iç hukukunun temel kurallarını oluşturan ve amaçları, görevleri, yönetim biçimleri ile üye profillerine dair bilgilerini içeren ve bu sebeple de temsil kabiliyeti yüksek olduğu düşünülen parti program ve tüzükleri taranmıştır. Taranan diğer dokümanları ise partilerin kongre ve program bildirileri, yazılı basın açıklamaları, dergi ve gazete gibi yazılı yayın organları ile röportajları oluşturmaktadır. Bu verilerin toplanmasında partilere yakınlığı genel kabul gören ancak doğrudan resmi bir bağı olmayan gazete

⁶ Özgürlük ve Dayanışma Partisi 22 Aralık 2019 tarihinde ismini Sol Parti olarak değiştirmiştir. Bkz.

<https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/12/22/odpde-yeni-isim-onerisi-sol-parti/>

⁷ 2014 yılında parti içi yaşanan görüş ayrılıkları sonucu yaşanan tartışmalardan dolayı parti aynı gün TKP Atılım Kongresi ve TKP Kongresi olmak üzere iki farklı kongre toplamış bunun sonucunda da partide bölünme yaşanmıştır. Yollarını ayıran iki grup Komünist Parti (KP) ve Halkın Türkiye Komünist Partisi (HTKP) isimleriyle faaliyette bulunma kararı almış, TKP adı ve tüzel kişiliği üzerinde uzlaşılacak bir heyetin denetimine bırakılmıştır. Ancak TKP adının kullanımına ilişkin tartışmalar sonrasında da devam etmiştir. Şu an resmi olarak TKP’nin faaliyetlerini KP grubu yürütmektedir (Saymaz, 2017). Ayrıca bkz.

<https://www.birgun.net/haber/tkp-neden-bolundu-66287>

ve dergilerdeki görüşlerin partilere mal edilip edilemeyeceği bir problem olarak ortaya çıkmış, bu sebeple sadece partiye resmi ilişkilerde bulunmuş (genel başkanlık, genel kurul üyeliği, üyelik vb.) kişilerin yazıları ve röportajları araştırmaya dahil edilmiştir.

Ayrıca araştırma vakalarını oluşturan siyasal partilerin farklı isim ve örgütlenme biçimleriyle uzun bir tarihsel sürece yayılan yapılanmaları sebebiyle, doküman taraması, partilerin mevcut isimleriyle resmi olarak kuruldukları yıllar başlangıç olacak şekilde sınırlandırılmıştır.

Verilerin çözümlenmesinde ise betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analiz önceden belirlenmiş bir çerçeveye bağlı olarak nitel verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanmasını ile tanımlanan bulguların yorumlanmasını içermekte (Yıldırım ve Şimşek, 2008) ve doğrudan alıntılara olanak vermektedir (Walcott, 1994).

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Bu bölüm araştırma vakasını oluşturan EMEP, ÖDP ve TKP siyasal partilerinin ilk ikisi kadın ve LGBTİ kimliğine dair ortak tutumlarını içeren, diğer üçü ise kadın ve LGBTİ hareketlerine dair yaklaşımlarında sosyalizm anlayışlarının özgünlüklerini ortaya koyan beş ana tema ve onların alt başlıklarından oluşmaktadır.

4.1. LGBTİ Kimliklere Yer Yok!

Özel Olarak Gündemimiz Değil!

Emek Partisi’ne ait dokümanlar incelendiğinde parti tüzüğünde (2017) LGBTİ bireylere yönelik herhangi bir ifade ve örgütlenme yapısının bulunmadığı görülmektedir. Parti programında (2014) ise LGBTİ konusu, “Farklı cinsel yönelimlere karşı baskı, şiddet ve her türlü ayrımcılığa son verilmesi” ifadesiyle sadece bir cümle olarak yer almaktadır.

EMEP Genel Başkan Yardımcısı Ender İmrek de Yıldız Tar’a verdiği röportajında (2013), gençlik çalışmaları içerisinde yer alan bazı LGBTİ bireylerin varlıklarından haberdar olduklarını ancak bu durumun özel olarak parti gündemine yansımadığını belirtmektedir.

LGBT bireyler ya da çeşitli etkinlikler yürüten arkadaşlarla ilişki düzeyinde süren bir çalışmadan söz edebiliriz...Doğrusu, bazı örgütlenmelerimizde gençlik çalışması içerisinde ya da değişik alanlarda çalışma yürüten LGBT bireylerin olduğunu biliyoruz. Tabi bu da özel olarak partinin gündemine gelen işler gibi değil ama en azından Türkiye gibi büyük bir ülkede, aynı zamanda böyle bir çalışmanın, böyle bir tercihin, yaşam tarzının olduğu gerçeğinden hareketle olduğunu biliyoruz. Ama bunlarda bugüne kadar yaşadığımız genel bir tablonun ötesinde herhangi bir sorun ya da gelişme bilmiyorum (Tar, 2013: 63-64).

Özgürlük ve Dayanışma Partisi’nin tüzüğüne (2011) bakıldığında da “cinsiyetçi olmayan, özgürlükçü bir sosyalizm”den bahsedilmekle birlikte, farklı cinsel yönelimlere ve cinsiyet kimliklerine dair ayrıca bir vurgunun bulunmadığı görülmektedir. Parti programında (2006) ise “ÖDP her insanın çok kültürlü, çok kimlikli Türkiye gerçeğinde anadilini konuşabilmesi, kendi kimlik ve kültürünü, cinsel eğilimini özgürce yaşayabilme talebine sahip çıkar” ve “farklı cinsel eğilimler üzerindeki her türlü baskıya karşı durulmalıdır” ifadeleri yer almaktadır.

Bununla birlikte ÖDP’nin LGBTİ konusuna daha çok bir ek olarak kadın çalışmaları içerisinde yer verdiği görülmektedir. ÖDP 8. Kongre Kadın Mücadelesi Tartışma Metninde, iktidarın LGBTİ bireylere karşı açıkça tavır aldığı ve nefret söylemleri geliştirdiği belirtilerek, LGBTİ hareketinin ve hak taleplerinin desteklenmesi gerektiği bir hedef olarak ortaya konulurken (ÖDP Türkiye Kadın Koordinasyonu, 2016: 118), Kadın Kurultayı Sonuç Bildirgesinde de “Her türlü ayrımcılığa, LGBTİ’lerin yaşamlarına ve haklarına yönelik saldırılara karşı mücadeleyi birlikte yürütelim” denilmektedir (ÖDP Türkiye Kadın Koordinasyonu, 2018).

Ancak parti metinlerinde yer bulan bu söylemelere karşın LGBTİ meselesi EMEP’e benzer şekilde ÖDP içerisinde de özel bir gündem oluşturmamaktadır. ÖDP Başkanlar Kurulu Üyesi Alper Taş, parti içerisinde LGBTİ bireylerin bulunduğunu, ancak bunun partinin özel meselesi haline gelmediğini, dahası LGBTİ hareketi ile temaslarının sadece bazı aktivitelere destek vermekle sınırlı kaldığını belirtmektedir.

...parti içerisinde LGBT bireyler var ama bu meseleyi partinin özel meselesi haline getirmiyorlar. Parti de bu meseleyi, kadın koordinasyonu, gençlik mücadelesi, ekolojik mücadele gibi bir başlık altında ele almıyor. Doğrusu budur. Ben sana yalan şeyleri söylemeyeceğim. Gerçekliğimiz budur yani (Tar, 2013: 78)

Çok doğrudan bir ilişkisi yok, birkaç üyemizin bu tarz derneklerde olduğunu biliyoruz. Şu ana dek örgütlü bir düzeyde derneklerle bir ilişki kurduğumuz söylenemez. Bazen aktivitelere destek veriyoruz, katılmaya çalışıyoruz ama LGBT örgütleriyle doğrudan bir ilişkimiz yok (Tar, 2013: 78).

Dolayısıyla herhangi bir LGBTİ örgütlenmesi bulunmayan EMEP ve ÖDP içerisinde, farklı cinsel yönelim ve cinsiyet kimliklerine dair talepleri gündeme taşıyan öznel bir LGBTİ kimliğinden ziyade, parti içerisinde çeşitli alanlarda faaliyet gösteren LGBTİ bireylerin varlığından bahsetmek daha olası görünmektedir⁸.

Biz Zaten Homofobik Olamayız!

EMEP ve ÖDP özelinde ortaya çıkan bir diğer ortak söylem sosyalist düşüncenin içkin olarak homofobiye engel olduğu görüşüdür. Bu noktada Ender İmrek, EMEP’de tüm parti üyelerinin LGBTİ bireylerle düşmanca olmayan normal bir ilişki sürdürdüğünü söylerken, bunun fena bir yaklaşım olmadığına da vurgu yapmaktadır.

⁸ Verilerin toplanması sırasında EMEP ve ÖDP’nin LGBTİ meselesine yönelik görüşlerinin yer aldığı çok az metin bulunmuş ve çalışmada genel olarak partili isimlerin konuya dair Tar’a (2013) verdiği röportajlardan faydalanılmıştır.

Kademeli olarak söylenebilecek şeylerden ziyade bir defa parti çevremizde, ilişkilerimizde LGBT bireyleriyle sürdürülecek ilişkilerin olağan bir ilişki olması gerektiğinin anlaşılmış, algılanmış olduğu fikrindeyim. Bu konuda genel olarak partinin tüm üyelerinin, çevrelerinin böyle bir rahatlık içerisinde olması bir defa sanırım iç rahatlıkla ve bu konudaki düşmanca ya da homofobik olmamakla ilgili olduğunu düşünüyorum... Partimizin böyle bir tablo içerisinde olması, meselelere böyle bakmış olması sanırım fena bir yaklaşım olmasa gerek (Tar, 2013: 62).

Ayrıca İmrek, “Sosyalizm deneyimlerinin eşcinselliğe ve translığa dönük yaklaşımları konusunda bilginiz var mı?” sorusuna cevaben, konuya dair spesifik bir çalışma yapmadığını ve çok fazla bilgisi olmadığını, ancak Sovyetler ’de herhangi ayrımcı bir tutumun yaşandığına ihtimal vermediğini belirtmektedir.

Çok özel olarak bakmış, özel olarak SSCB’deki yaklaşım ve uygulamalar konusunda bu meseleye dair spesifik bir çalışma yapmış değilim. Ama ben Sovyetler gibi, aynı zamanda insanlığın geleceği bakımından altın çağını yürüyüş emelleri ve amaçları olan bir toplumsal tasavvurda bu meselelerin az çok başından beri izah etmeye çalıştığım bir yaklaşım içerisinde ele alınabileceği kanaatindeyim. ...Katliamdan, linçten, kendi içinde “katletmeden” boyutuna kadar birçok şey biliniyor. Ama ben, Sovyetlerin tarihinde bundan hareketle bir cezalandırma, bir ayrımcılık konusunda hiçbir bilgi sahibi değilim ve olabileceği kanaatinde de değilim (Tar, 2013: 65).

Alper Taş da ÖDP içerisinde homofobi ile mücadelenin nasıl gerçekleştiği sorusuna yönelik olarak, parti üyelerinin hayata bakış açılarının homofobiye engel olduğuna ve sosyalist kimliğin cinsiyet ayrımcılığına izin vermeyeceğine dair genel bir çerçeve çizmektedir.

ÖDP üyelerinin genelde dünyaya, hayata bakış açıları, sosyalizm kavrayışları cinsiyetçi söylemlerin, perspektiflerin parti içerisinde yer almasına ve dışarıya doğru bir yansıma olarak ortaya çıkmasına engeldir. Bir birikim ve olgunluk vardır ÖDP üyelerinde. ÖDP üyeleri bu konuda sosyalist perspektif manasında farklı kimliklere saygı, onları eşit görme ve toplumsal alanda var

olması konusunda asgari duyarlılığa sahipler. O yüzden LGBTİ bireylerinin yaşadıkları sorunları da önemseyen ve mağduriyetleri gören bir yerdeler (Tar, 2013: 78-79).

Bu yönüyle EMEP ve ÖDP için LGBTİ’lere yönelik cinsiyetçi söylemlerin, homofobinin ve ötekileştirmenin, partililer arasında böyle bir durumun olmasının zaten mümkün olamayacağı ön kabulüyle bir tartışma konusu olmadığı görülmektedir.

Toplum LGBTİ’ye Hazır Değil!

EMEP’in LGBTİ sorunlarına ve hareketine karşı mesafesine dair ürettiği argümanlardan biri de farklı cinsel yönelim ve cinsiyet kimlikleri konularının toplumsal açıdan netameli bir yerde durmasıdır. İmrek’e göre parti LGBTİ sorunlarını önemsemekle birlikte, bu sorunların diğer toplumsal problemler gibi rahatlıkla ele alınmasının şartları henüz olgunlaşmamıştır.

Bunu, diğer toplumsal sorunlardan bağımsız olarak ele almak mümkün değil. Toplumun karşı karşıya bulunduğu sorunlardan bir tanesi de LGBT sorunudur. Aynı zamanda toplum bakımından çok daha spesifik, algı ve yaklaşım bakımından netameli bir sorun gibi görünüyor. Türkiye gibi bir toplumda geçmişteki yargıları düşündüğümüzde, bunu aşmanın bu sorunlara toplumsal diğer sorunlardan biri rahatlığıyla yaklaşmanın henüz çok olgunlaşmış düzeyde –çok önemli gelişmeler olmasına rağmen- olduğu kanaatinde değilim (Tar, 2013: 61).

Dolayısıyla EMEP için LGBTİ sorunlarının gündeme alınması ve çeşitli örgütlenmelerle kurulacak temas, homofobiyle mücadelenin temel bir ilke olarak benimsenmesinden ziyade, toplumun LGBTİ bireyleri belli bir oranda kabulüne bağlıdır. Başka bir deyişle, LGBTİ sorunlarının gündeme gelmesi için bu sorunların toplumsal çoğunluğun değer yargılarında da bir sorun olarak algılanması gerekmektedir.

LGBTİ’lerin Sınıfı Var!

TKP tüzüğünde (2017) LGBTİ hareketine ve sorunlarına yönelik herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Parti programında⁹ (2014) ise “Sosyalizm Partili Mücadele ile Kazanılacak” başlığı altında cinsiyet kimliği ve cinsel yönelim ifadelerine bir cümleyle yer verilmektedir.

Türkiye Komünist Partisi, hangi anadili konuştuğundan bağımsız olarak, cinsiyet kimliği ya da cinsel yönelim farkı gözetmeksizin tüm emekçilerimizi ve gençliğimizi bu zorunluluk doğrultusunda harekete geçmeye, barbarlığa boyun eğmemeye, kurtuluşumuz için örgütlü mücadeleye, Türkiye’nin aklı, vicdanı ve umudu olan partimize katılmaya çağırıyor (TKP, 2014).

Ancak EMEP ve ÖDP’nin aksine bir LGBTİ örgütlenmesine¹⁰ sahip olan TKP’nin LGBTİ kimliğine ve sorunlarına yönelik daha kapsamlı söylemler ürettiği ve net bir tavır geliştirdiği görülmektedir. LGBT Komisyonu Çalışma Raporunda (2017) detaylı bir şekilde mevcut bulunan bu söylemlerin temelini ise, sınıfları aşan bir LGBTİ kimliğinin reddi oluşturmaktadır. Raporda, cinsel kimlik bilincinin sınıf bilincinin önüne geçmesinin homofobinin ekonomi-politiğinin gözden kaçırılmasına sebep olduğu ve sınıfı böldüğü ifade edilirken, farklı sınıflara mensup ancak aynı kimliğe sahip LGBTİ’lerin ortak çıkarlara sahip olduğu fikrinin bir yanılsama olduğuna da vurgu yapılmaktadır.

...LGBT’lerde cinsel kimlik bilinci, büyük ölçüde sınıf bilincinin ötesindedir. Çalışmamız, cinsel kimlikler konusundaki uyanışı doğru yorumlamalı, bu dinamiği sınıf bilinci ile buluşturmanın araçlarını yaratmalıdır. Homofobinin, sınıfın birliğini parçalayıcı, ırkçılık ve gericilik gibi işçileri bölen karakteri vurgulanmalı, liberal LGBT oluşumlarının homofobiye bireysel bir tutuma

⁹ TKP resmî sitesinde yer alan güncel programa dair tarih bilgisi mail yoluyla öğrenilmiştir.

¹⁰ TKP’nin LGBTİ örgütlenmesi olan Komünist LGBT’ler grubu tüzükte belirtilen bir parti organı ya da yan örgütlenme olmamakla birlikte, parti adına aktif çalışmalar yapmakta ve sosyal paylaşım siteleri üzerinden fikir ve çalışmalarını paylaşmaktadır. Komünist LGBT’ler kendilerinin partinin LGBT alanına yönelik “müdahale ve örgütlenme aracı” olduklarını belirtmektedir. Bkz. <https://www.facebook.com/komunistlgbt/>

indirgeyen yaklaşımının ötesine geçilerek homofobinin ekonomi-politiği gözler önüne serilmelidir (TKP LGBT Komisyonu, 2017).

Komünistler için toplumun tarihsel çıkarları ortak olan birimi kimlik değil sınıftır. Aynı sınıfa mensup insanların kimlik sorunları üzerinden bölünmesi, hatta karşı karşıya getirilmesi sermaye sınıfının iktidarını korumak için kullandığı enstrümanlardan birisi. Dolayısıyla hem farklı sınıflara mensup ancak aynı kimliği taşıyan kesimlerin ortak çıkarlara sahip oldukları yönündeki algıyla hem de aynı sınıfa mensup ancak farklı kimliklere sahip emekçilerin bölünmesine karşı ideolojik bir mücadele yürütmek gereklidir (TKP LGBT Komisyonu, 2017).

TKP’nin sınıfları aşan ortak bir LGBTİ kimliğinin olamayacağına dair yaptığı bu vurgunun temelinde ise LGBTİ sorunlarının özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla bağlantılı olduğu ve kapitalizmin özü gereği heteronormatif olduğu argümanları bulunmaktadır. Eşcinsel bir patronla, eşcinsel bir işçinin eşcinselliği aynı şekilde deneyimleyemeyeceğini belirten Komünist LGBT’ler için kimliği bir üst söylem olarak kuran diğer LGBTİ oluşumları da sınıfı böldükleri gerekçisiyle sorunsallaşmaktadır.

... Modern LGBT kimliğinin feodalizmden kopuşla, yani kapitalizmle birlikte ortaya çıkması rastlantı değildir; kentleşmenin ve modern sınıfların ortaya çıkmasının eseridir. Kapitalizm koşullarında LGBT’lerin eşit ve özgür yurttaşlar olabileceği savı, buna örnek olarak birtakım gelişkin kapitalist ülkelerdeki hakların gösterilmesi, burjuva toplumun eşitlik anlayışı kadar ikiyüzlüdür. Kapitalizm doğası itibarı ile heteronormatiftir; üremeye ve mülkiyete dayalı çekirdek aile düzenin yapıtaşıdır (TKP LGBT Komisyonu, 2017).

Liberal kimlik hareketleri doğası gereği işçi sınıfı mücadelesinin üzerinden atlar yahut sınıfsal kimliği diğer kimliklerle aynı düzlemde ele alır. Komünistler içinse, kimlikler sınıfsal aidiyetlerden ve çıkarlarından azade toplumsal kümeler değildir. Bir fabrikada veya plazada ücretli emek sömürüsüne tabi olarak çalışan emekçiyle patronu arasında, her koşulda uzlaşmaz bir sınıfsal

çelişki vardır. Mesai bitimi jipiyle villasına dönen gizli eşcinsel bir iş adamı ile, lezbiyen olduğunun duyulması üzerine fabrikasından kovduğu konfeksiyon işçisinin çıkarları ortak değil, zıttır (TKP LGBT Komisyonu, 2017).

TKP liberal olarak nitelendiği diğer LGBTİ oluşumlarıyla arasına mesafe koyarken, sınıfsallıktan kopan her türlü söylem, talep ve itiraza da sınır çizmektedir. Sadece LGBTİ olmanın birleştirici değil aksine ayrıştırıcı olduğunu söyleyen TKP için çözümü işçi sınıfının iktidarında görmeyen LGBTİ örgütlenmeleri, sistem içerisinde hareket eden ve kalıcı çözümler bulmaktan uzak oluşumlardır.

İşçilerle patronların, salt ortak bir kimliğe sahip olmalarından ötürü ortak çıkarlara da sahip oldukları savı, sınıf uzlaşmacılığıdır. Bu bağlamda kimlik sorunlarına bile sınıfsal bakış açısıyla yaklaşmayan, ezilenlerin kurtuluşunu işçi sınıfı iktidarına bağlamayan her yaklaşım, sistemin sınırları içerisinde kalır ve çıkışsızdır (TKP LGBT Komisyonu, 2017).

Liberal LGBT oluşumlarının fuhuş, pornografi, uyuşturucu kullanımı gibi pek çok başlığı bireysel tercih gibi sunarak özgürlük kapsamında değerlendiren, bireyi tarihselliğinden ve sınıfsallığından kopararak mutlaklaştıran, temel çelişkiyi sivil toplum ile devlet arasında kuran yaklaşımı reddederken, diğer taraftan bu yaklaşımdan türeyen popüler söylemi, sloganları, kodları kullanmaya devam edemeyiz. Komünist LGBT’ler çalışması kendi bağımsız siyasi hattını yaratırken, LGBT hareketinin dünyada ve ülkemizde mücadele ederek elde ettiği kazanımlarla barışık olmalı, liberal basınç karşısında kendini rahat hissetmelidir. Örgütlülük ve tarih bilinci, liberaller karşısındaki en büyük silahımız olmaya bu başlıkta da devam etmektedir (TKP LGBT Komisyonu, 2017).

Bu yönüyle, TKP, gey, lezbiyen, trans ve benzeri kimliklerin salt tek başına anlam ifade etmediği bir parti olarak, bu kimlikleri ancak komünist üst kimliğiyle ele almakta ve kucaklamaktadır. Dolayısıyla hem

komünist kimliğin LGBTİ kimliğini aştığı TKP içerisinde hem de LGBTİ sorunların özel bir gündem olmadığı EMEP ve ÖDP içerisinde LGBTİ kimliklerin bir özne olarak yer bulamadığı görülmektedir.

4.2. Kadın Konusu Tamam Ama!

Pozitif Ayrımcılık ve Kotaya Karşı

EMEP ve TKP'nin tüzükleri incelendiğinde, parti içi disiplin işleyişlerinde, cinsel taciz, kadına şiddet, cinsel ayrımcılık ve benzeri düzenlemelerin bulunmadığı ve kotaya dair herhangi bir uygulamanın yer almadığı görülmektedir. Dahası her iki partide kadına yönelik kota ve pozitif ayrımcılık uygulamalarına açıkça karşı çıkmaktadır.

EMEP Genel Kurul Üyesi Özlem Yıldizer, kota uygulamasını tercih etmeme nedenlerini “bizim şekle ait gördüğümüz kata ve benzeri bir yaklaşımımız yok. Kadınları vitrin ve ayak işlerinde kullanmayacağız, özlemini duyduğumuz dünyayı birlikte oluşturacağız” şeklinde dile getirmektedir (Örer, 2007).

EMEP'e benzer şekilde TKP'ye hâkim olan düşünce de kadına dair pozitif ayrımcılık uygulamasının zorlama olduğu, biçimsel kaldığı dahası diğer partiler tarafından sadece görüntü amaçlı propaganda malzemesi olarak kullanıldığı şeklindedir. Partili Gonca Eren'in (2002) Gelenek Dergisi'ndeki yazısında ve yine aynı dergide yayımlanan parti metninde de (2016) kadınların siyasete katılım ve temsil imkanını kazanması, kendi yetenek, emek ve birikimlerine bağlanmakta ve suni bir zorlamanın gereksiz olduğu belirtilmektedir.

Pozitif ayrımcılık, kadınların toplum içerisinde ve dolayısıyla siyasette ezilmişliğinin parti içerisinde telafisine dayanır. Bu kadınlar zaten eziliyorlar, bir de biz ezmeyelim, karar mekanizmalarında yer verelim, ya da yer veriyormuş gibi propaganda edelim anlayışının ürünüdür. Eğer niyet "dostlar alışverişte görsün" değil ise kadınların partinin karar mekanizmalarında yer almalarının biçimsel değil, siyasal araçları bulunmalıdır. Diğer bir deyişle, kadınların siyasete aktif katılımın yolları siyasal mücadelenin başlıkları dışında herhangi bir suni zorlama ile hayata

geçmez. Sosyalizm için parti saflarında mücadele eden kadınların parti içerisinde alacakları sorumlulukların yolu kota vs. uygulamalardan değil, kadınların bizzat kendilerinin verdikleri emek birikim, siyasal kavrayış ile açılır (Eren, 2002).

Emekçi kadınlar kendi kaderlerini tayin etmenin ancak kendi ellerinde olduğunu görmedikçe ne kadın bir başbakan ne mecliste sayısı artan kadınlı sandalyeler onları kurtarabilir. Kirlenilen siyaset arenası, şefkatli kadın temsilleriyle arındırılamaz. Siyasetin tek gerçek alanının meclisteki ceylan derisi turuncular olduğu iddiasının saçmalıktan ibaret olduğunu düşünen Komünist Kadınlar için, yaşamın her safhası gerçek bir mücadele alanıdır, orada ne göstermelik teşvikler ne kota ne de takma bıyıkların ironisi işe yarayacaktır (Komünist Parti, 2016).

Kadın örgütlenmelerine bakıldığında ise Emek Partisi tüzüğünde (2017) parti üyesi kadınların, kadın sorunlarına çözüm üretmek amacıyla kadın örgütü kurabileceği, ancak kadın kollarının kurulmasının il ve ilçe örgütlenmelerinde herhangi bir zorunluluğa tabi tutulmadığı görülmektedir. Ayrıca kadın kollarının çalışma yöntemleri de bağımsız olarak kendi kontrollerinde değildir.

Emek Partisi, üyesi olan kadınların kadınlara özgü sorunlar ve çözümleri ile ilgili çalışma yürütmek üzere kadın örgütü kurabilir. Kadın örgütü kurulmasına Genel Yönetim Kurulu Karar verir. Çalışma yöntemleri Genel Yönetim Kurulu tarafından hazırlanacak yönetmelikle belirlenir (Madde: 58).

TKP’nin ise tüzükte resmi olarak yer alan bir örgütlenmesi olmamakla birlikte kadın çalışmalarını yürüten “Komünist Kadınlar”¹¹ grubu mevcuttur. Partili Evrim Gökçe (2016) Komünist parti kadın çalışmasının ayrı bir örgütlenmeye değil, kadınları ortak bir mücadelenin parçası yapma amacına işaret ettiğini

¹¹ Komünist Kadınlar grubunun çalışmalarını duyurduğu sosyal medya hesapları için bakınız https://www.facebook.com/KomunistKadinlar/?ref=page_internal ve https://twitter.com/Komunist_kadin?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7Ctwgr%5Eauthor

belirtirken, çalışmalarının salt anlamda kadın hakları savunusu olmadığını ve komünist hareketin başarısının kadınların erkeklerle eşit şekilde katılımına bağlı olduğuna vurgu yapmaktadır.

Peki biz kadın hakları mücadelesi mi veriyoruz? İncelikli bir tuzak barındırmadığında yanıtımız “evet”, ama bu soruların tuzaksız olmadığını bildiğimizden yanıtımız “hayır”. Komünistlerin kadının kurtuluşuyla ilgili yaklaşımı, “kadın hakları” savunuculuğuna sıkışamaz. Kapitalizmin sınırlarına dayanan bu yaklaşımın gerici olduğu teslim edilmelidir. Üstelik kadınların temel gündemlerinden herhangi birinin... düzen içi sınırlarındaki mücadele seyri dahi güçlü bir komünist harekete mahkumdur. Böyle bir komünist hareketin ise, kadınların eşit bileşeni olmadan inşa edilemeyeceği açıktır (Gökçe, 2016).

Dolayısıyla bu noktada, kota ve pozitif ayrımcılık uygulamalarını bir zorlama ve vitrin uygulaması olarak gören EMEP ve TKP’nin kadın sorunlarına çözüm üretme arayışında olduğu, ancak kadın örgütlenmesindeki öncelikli amaçlılarının, kadınları sosyalizm mücadelesine dahil etmek olduğu görülmektedir.

Marjinal Kadınlar

Araştırma vakasını oluşturan söz konusu partiler içerisinde tüzük ve programında kota ve pozitif ayrımcılık uygulamasına yer veren tek parti ÖDP’dir. Tüzüğünde (2011) organ seçimleri için %30 kadın kotası bulunan ÖDP, parti programında da (2006), politik alanda kadın temsili için pozitif ayrımcılığın (s:14), kota uygulamasının tüm siyasi partiler için zorunlu olmasının (s:22) ve sendika ve yerel yönetimlerde kadın kotası ihtiyacının gerekliliğine vurgu yapmaktadır (s:38).

Partide, her türlü organ seçimlerinde kadın üyelerin seçimi için, organ tam sayısının %30’u oranında lehte ayrımcılık uygulanır. Ancak bu oran aday olmaları halinde ise organ tam sayısının %50’sine yükselir. Ancak bu ayrımcılık uygulaması parti üyeleri arasındaki eşitlik ve demokrasi esaslarına aykırı olamaz (ÖDP, 2011: 4. Madde).

Aynı zamanda, kadın kollarının kendi çalışma gündemini belirlediği, bağımsız para kullanma yetkisine sahip olduğu ve kendileri için bir tüzüğe sahip olduğu görülmektedir.

Kadın örgütünün bağımsız para kullanma yetkisi; temsiliyet ilkesi gereğince, parti yönetiminde yer alan kadınların partinin kadın örgütleri tarafından önerilmesi; parti içindeki kadın örgütlenmesinin tabandan belirlenmesi; il ilçe ve PM birimlerinin atamasıyla belirlenmemesi; her düzeydeki kadın koordinasyonları tarafından alınan karaların il ve ilçe yönetim kurulları ve/veya da merkez yönetim kurulları tarafından kabul edilmemesi halinde, reddin, parti politikalarına uygunsuzluk temelinde gerekçelendirilmesi gereği; parti-içi kadın örgütlemesine parti tarafından mali destek verilmesi; parti karar organlarına parti-içi kadın örgütlenmesi içerisinde yer alan kadınların seçilmesi için çaba gösterilmesi (KA-DER, 2011: 40-41).

Ancak ÖDP’li kadınlar resmi olarak tüzük ve programda benimsenen bu uygulamaların günlük siyasal pratiklere yansımadağı, farklı kadın koordinasyonu çalışmalarında çeşitli tutarsızlıklar olduğu ve bu sebeple bütüncül ve etkili çalışmaların yürütülemediği noktasında öz eleştiri yapmaktadır.

Cinsiyetçi olmayan sosyalizm fikrinden yola çıkarak parti hukuku içerisinde pozitif ayrımcılık ve kadın kotası gibi kadınlar lehine pek çok uygulama parti hukukunda yer bulmuştur. Ancak sekiz yıldır sürdürülen siyasal mücadele ve gündelik hayat pratiğimizin bu düzenlemelerle örtüşmediği görülmektedir. ÖDP Kadın Çalışması, tüm il ve ilçelerinde yürütülen kadın faaliyetlerinin birbirinden farklı olmasının yanı sıra kimi temel konularda da çelişkiler barındırmaktadır. Bu sorunların aşılabilmesi, kadın faaliyetinin, her yerin özgün koşulları göz önünde bulundurularak, ortak bir hedef ve dille yürütülebilmesi için bilgi ve deneyimlerimizin paylaşılması ve ortaklaşması önemlidir (ÖDP Kadın Konferansı Karar Tasarıları, 2004).

Bir dönem ÖDP’nin kadın çalışmalarında yer alan Gülnur Acar Savran da Asena Günal’a verdiği röportajında (2009), parti metinlerinde sağlanan cinsiyet eşitliğinin sadece söylemde kaldığını, kadınların

bulunmadığı ortamlarda cinsiyet körü politikaların üretilmeye devam edildiğini ve kadın sorununun parti içerisinde bulunan “hevesli”, “marjinal” kadınların ilgi alanı olarak görüldüğünü söylemektedir.

Örgüt içi cinsiyetçiliğe karşı mücadele, tüzüklerinde yer alıyordu. Şiddet ve taciz disiplin suçuydu, kota vardı. Hem programda hem tüzükte bir sürü şey vardı; ama genel sosyalist politikalar belirlenirken, o anda ortalıkta feministler yoksa otomatik bir biçimde cinsiyet körü politikalar üretiliyordu. Özünde, patriyarkaya hâlâ “kadın sorunu” biçiminde bir alt başlık olarak görme eğilimini aşamadı sol diye düşünüyorum. Bütün politikalarını cinsiyetlendirme perspektifine ulaşamadı. Erkek egemenliğini “kadın sorunu” olarak kuran anlayışın sınırları hâlâ geçerli. Kadın politikası, en iyi durumda, bu işe hevesli kadınlara havale ediliyor, marjinalleştiriliyor. Diğer konuya gelecek olursak; kota, kadınlara ek konuşma süresi...(Günel, 2009).

Ayrıca Savran, bir diğer röportajında (2006) parti metinlerde kabul görmesine karşın, pozitif ayrımcılık uygulamalarının ÖDP’de kendini gereksiz kılacak dönüştürücü bir etki yaratmadığına da vurgu yapmaktadır.

Programda kabul edilmiş ve kapitalizmin de artık organik bir parçası olmuş olan patriarka göz ardı ediliyor. Bunun yanı sıra örgütsel olarak kadınların belli kazanımları var. Kadınların tüzük düzeyinde belli kazanımları var, özellikle kotalar, işte konuşma süreleri, konuşma öncelikleri vb. Ama bu pozitif ayrımcı önlemler kendilerini zaman içinde gereksiz kılacak biçimde dönüştürücü bir etkiye sahip olamıyorlar. Yani pozitif ayrımcılık getirilmiş, kotalar var ama bunlar hep gerekli olacakmış gibi yaşanıyor (Ekin, 2006).

Bu yönüyle ÖDP, kota, pozitif ayrımcılık ve bağımsız kadın örgütlenmesi gibi konularda EMEP ve TKP’den farklılaşırken, bu söylemlerin pratikte bulamadığı karşılık, onu diğer iki sosyalist partiye yaklaştırmaktadır. Savran’ın da belirttiği üzere kadın politikasının sosyalist politikaya eklenememesi ise kadın sorununun parti içi kadınları ilgilendiren marjinal bir konu olarak görüldüğüne işaret etmektedir.

Emekçi/Komünist Kadınlar

ÖDP metinlerinde ayrıca bir vurgu bulunmazken, EMEP ve TKP'nin kadın sorununa yaklaşımında dikkat çeken bir nokta kadınların sınıfına yapılan vurgudur. Her iki partide söylemlerinde emekçi/komünist kadınlar vurgusuyla genel olarak işçi kadınlara seslenmektedir.

Partisinin dayandığı tabanı işçi sınıfı olarak açıklayan Devrim Avcı (2004), EMEP içerisinde kadınlara dönük özel bir seslenmenin olması gerektiğini belirtirken bu kadınların işçi sınıfı kadınları olduğuna da vurgu yapmaktadır.

Partinin dayanacağı taban, elbette geniş işçi kesimleri, emekçi halk yığınları olacaktır. Dolayısıyla, iktidar hedefi olan ve tabanını geniş işçi ve halk kesimlerinin oluşturacağı partinin, söz konusu kesimlerin yarısını oluşturan kadınlara yönelik özel bir ajitasyon yürütülmesinin, kadınlara dönük özel bir seslenme gerekliliğinin ayırında ve bilincinde olacağı ortadadır. Parti çalışmasının özellikle işçi sınıfı temelinde yükseldiği bir örgüt içinde, kadın çalışmasının da temelini oluşturan işçi kadınlara yönelik çalışmanın önemi göz ardı edilemez (Avcı, 2004).

Avcı (2004) aynı zamanda kadın mücadelesinin sınıf mücadelesinin bir parçası kılınması gerektiğini belirtirken, işçi kadınların kadın hareketinde ağırlık kazanmalarının ve sözcü olmalarının önemine de dikkat çekmektedir.

...Kadınlardaki bu uyanışın sınıf mücadelesinin ilerleyişinin bir dayanağı ve parçası kılınması, işçi kadınların kadın hareketine ağırlıklarını koymaları ve işçi kadınlar içinden kadın hareketinin sözcülerinin çıkması bakımından partimizin üzerine son derece önemli görevler düşmektedir... İşçi kadınların mücadele ve örgütlenme alanları elbette fabrikalar ve işyerleri olacaktır. Ancak, belirtildiği gibi, işçi kadınlara yönelik çalışma, genel nitelikte bir işyeri çalışmasıyla sınırlı değil, ama işçi kadınlara özel olarak seslenen bir çalışma da olacaktır (Avcı, 2004).

Partili Sevda Karaca (2017) ise kadına yönelik şiddetin neoliberal politikalarla, güvencesiz çalışma koşullarıyla ve ücret eşitsizliğiyle bağlantısını kurarak, kadına şiddetin sınıfsallaştığını ve daha fazla oranda sınıf mücadelesinin ana başlıklarından biri haline geldiğini söylemektedir.

Boşuna değil, son yıllarda tüm dünyada kadına yönelik şiddete karşı mücadele eden kadınlar, şiddetle neoliberal politikalar arasında, şiddetle yoksulluk, şiddetle güvencesizlik, şiddetle emperyalist savaş politikaları arasında daha açıktan bağlar kuruyorlar. Dünya çapında etkide bulunan kadın eylemleri, kadın grevleri şiddete karşı mücadelenin çalışma yaşamının güvencesizleştirilmesi, ağırlaşan yaşam koşulları ve ücret eşitsizliğine karşı mücadeleyle birleştiği, aynı zamanda homofobi, transfobi ve ırkçı göç politikasının reddedildiği, ırkçılığa, emperyalizme, neoliberalizme karşı çıkan bir zeminde mücadele eden kadınlar eliyle örgütleniyor. Bütün bunlar, şiddet sorununun giderek daha fazla “sınıfsallaştığını” ve daha fazla oranda sınıf mücadelesinin ana başlıklarından biri haline geldiğini gösteriyor (Karaca, 2017).

Benzer şekilde TKP içerisinde de kadın mücadelesi işçi ve burjuva kadın arasındaki farklar vurgulanarak ele alınmaktadır. Partili Zeynep Güler (2002) Marksist bakış açısının sadece işçi sınıfı kadınlarla değil, orta sınıf kadınlarla da ilgilendiğini ve kaygan bir zeminde yer alan orta sınıf kadınlara yönelik çalışma fikrinin hep gündemde olması gerektiğini, fakat aynı zamanda orta sınıf kadınlarla, işçi kadınların aynı baskıya maruz kaldıklarını iddia etmenin de doğru olmadığını söylemektedir.

Özellikle kaygan bir zeminde yer alan ve sınıf atlama hayaliyle oyalandığı halde çoğu durumda ekonomik pozisyonu itibarıyla işçi sınıfına yaklaşan -düşen- orta sınıflar marksistlerin ilgi alanı olmak durumundadır. İdeolojik ve politik açıdan da kaygan bir zeminde yer aldıkları düşünüldüğünde bu kesime yönelik olarak ideolojik ve politik bir mücadelenin yürütülmesi hep gündemde olmalıdır. Ama şu da bir gerçektir ki, günümüzde ayrımcılıktan tüm kadınlar payını alıyor olsa da burjuva kadınlarla proleter kadınların aynı baskıyı, sömürü ve ezilmeyi gördüğünü

söylemek doğru değildir. Mevcut baskı ve ezilme, sömürü erkeklerin ya da tekil insanların niyetlerinden bağımsız, kapitalizmin yarattığı siyasal, sosyal ve ekonomik yapıların bir sonucu olarak değerlendirilmelidir (Güler, 2002).

Eren (2002) ise ev içi emek konusunda dış kaynaklar üzerinden yardım alınarak kadınla erkeğin eşitlendiği örneklerin mevcut olduğuna, ancak bu durumun emekçi kadınlar için geçerli olmadığına dikkat çekmektedir. Dahası, emekçi kadınlar orta sınıf ailelerin ev işleri için istihdam edilmekte, dolayısıyla kapitalizm en çok emekçi kadınları etkilemektedir.

Bugün elbette, kadınların erkeklerle eşit koşullarda, ev işlerini olabildiğince dış kaynaklar üzerinden çözdüğü örnekler mevcuttur, ama bu asıl olarak orta sınıflara özgü bir durumdur. Emekçi sınıflar açısından şartlar çok da değişmemiştir. Bugün ev temizliği, çocuk bakımı, yemek gibi ihtiyaçların karşılanması sorununun bırakın emekçi aileleri için kamu olanakları ile çözülmesini, emekçi kadınlar orta sınıf ailelerin bu tür ihtiyaçlarının karşılanmasında istihdam edilmektedirler. Kapitalizmin emekçi kadınlara vaat edebileceği başka bir şey yoktur (Eren, 2002).

Ayrıca TKP kadın mücadelesinde patriyarka ile savaşta karşısına erkekleri değil burjuva erkek ve kadınları koymaktadır. Öyle ki TKP’li kadınlara göre, bir maden işçisi erkek ile patron bir erkek ya da servet sahibi bir kadınla eşit olma mücadelesinin temel dayanakları farklıdır.

Kadınların eşitlik mücadelesi yüzyıllardır sürüyor. Peki, bir erkeğe mi eşit olmayı arıyoruz? Öyleyse hangi erkeğe; bir maden işçisine mi, patrona mı yoksa bir diktatöre mi? Yoksa erkekleri kendi hallerine bırakıp servet sahibi bir kadının mı eşiti olacağız? İstedığımız bu değil!... Kapitalizmin büyük aşkı gericilik de kadınların eşitlik talebinin varoluşumuza aykırı olduğunu söyleyip durur. Bu düzenin eşitlikle mesaisi bunlardan ibarettir; horlar, kötüler, imkânsızlığının altını çizer. Kadınlara eşitlik vaat edemez, etmek de istemez (Komünist Parti, 2016).

Bu yönüyle, EMEP ve TKP de kadın mücadelesinde ortaya konulan tavır ve söylemlerin tüm kadınlar için kapsayıcı olmadığı ve kadınların sınıfı ön plana çıkartılarak, öncelikle emekçi kadınlara seslenildiği görülmektedir.

8 Mart Kimin Günü?

EMEP ve TKP’nin özellikle emekçi kadınlara seslenirken, ÖDP’nin bu tür bir ayrıma gitmemesi 8 Mart Kadınlar Günü’ne yaklaşımlarında da kendini göstermektedir. EMEP ve TKP, 8 Mart’ı çoğunlukla Dünya Emekçi Kadınlar Günü olarak anarken, ÖDP Dünya Kadınlar Günü olarak ele almaktadır.

EMEP’li isimler 8 Mart’ın Emekçi Kadınlar Günü olduğunu ve bu günlerde oluşturulan platform ve mitinglerde emekçi kadınların örgütlenme ve taleplerinin daha etkin yer alması gerektiğini belirtirken, partinin 8 Mart mesajları da genel olarak kadın mücadelesi ve kapitalizm arasındaki ilişkiye dair genel bir çerçeve çizmektedir.¹²

Partinin dikkat noktası, ideolojik hassasiyeti, daima 8 Mart’ın emekçi karakteri üzerindedir. Parti, 8 Mart’ı “feministlere inat olsun” diye örgütlemeyi; onlara karşı sloganlar değil, emekçi kadınların taleplerini dile getiren sloganlarla miting alanlarını, meydanları doldurmaya yönelik çalışmalar yapar. Dikkat noktası, emekçi kadınların uyanışına, mücadele bilincinin geliştirilmesine hizmettir; yani bulunduğu yerde, semtte, işyerinde, fabrikada, mahallede kaç kadına ulaştığı, onlarla kurduğu bağların niteliği, emekçi kadınların taleplerini sahiplenmesi için nasıl bir çalışma yürüttüğüdür (Avcı, 2009).

¹² Genel Başkan Selma Gürkan’ın 8 Mart mesajları için bkz. <https://www.evrensel.net/haber/398908/emep-genel-baskani-selma-gurkandan-8-mart-mesaji-birlikte-degistirecegiz> ve <https://www.emep.org/tr/kadinlarin-mucadele-ve-dayanisma-gunu-8-mart-kutlu-olsun/>

8 Mart tüm dünyada yüz yılı aşkın süredir emekçi kadın kitleleri başta olmak üzere kadınların eşitlik, özgürlük, insanca yaşam için alanlara çıktığı, taleplerini haykırdığı mücadele günüdür. Dini, dili, rengi, ırkı fark etmeksizin emekçi kadınlar tüm dünyada, 1857'den bu yana yanarak, yakılarak, gözaltına alınarak, şiddete maruz kalarak direnmiş ve grevlerle, direniş halaylarıyla mücadelelerini 8 Mart'lar da daha da büyütmüşlerdir (Oğuz, 2017).

TKP de benzer şekilde bildirilerinde 8 Mart günün emekçi kadınların günü olduğunu özellikle vurgulamaktadır.¹³

8 Mart, kapitalizmin sömürsünü, karanlığını kabul etmeyen, onun baskı ve şiddetine karşı duran dünya emekçi kadınlarının günüdür Egemen sınıfın baskısına karşı 150 yılı aşkın bir süredir boyun eğmeyen emekçi kadınların direniş günüdür (TKP 8 Mart Bildirisi, 2019).

Ayrıca partili Eren de (2002), sınıfların bütününe kesen bir kadın kamplaşmasının ideolojik bir bulanıklık yarattığını ve tüm kadınları tek bir safta gören anlayışın, 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Gününün anlamına zarar verdiğini söylemektedir.

Kadın sorunu sınıflar mücadelesinden bağımsız düşünüldüğünde iş sınıfların bütününe kesen bir kadın kamplaşması yaratmaya kadar varıyor. 8 Mart tüm sınıflardan kadınların günü olarak kutlanmaya kalkılıyor. Kadınların bütününe tek bir safta görüp bunun üzerinden perspektif geliştirmeye çalışan feminist hareket ve bağımsız bir kadın hareketini onaylayan solcular ciddi bir ideolojik bulanıklık ile karşı karşıyadırlar. Örneğin yakın geçmişimizdeki dinci gericiliğin önemli siyasal direnç noktalarından birini oluşturan türban gündemi, kadın hakları içerisinde sayılmış ve kimi kesimlerce "türban mağdurları"na sahip çıkılmıştır. Bu başlık 8 Mart başlığında konu

¹³ Bildiri için bkz. <https://www.tkp.org.tr/tr/aciklamalar/8-mart-bildirisi-esitlik-ve-ozgurluk-icin>

olabilmiştir. Kadının esareti konusunda eline su dökülemeyecek bir sistemin, şeriatın siyasetini yapanlara kadın hakları adına sahip çıkmak feministlerin siciline yazılıyor... Önemli bir mücadele günü olan 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar gününün içeriğinin boşaltılması çabalarına bu ideolojik bulanıklık da hizmet etmiştir (Eren, 2002).

ÖDP ise 8 Mart’ı daha çok “Dünya Kadınlar Günü” şeklinde ele alırken, bildiri ve çağrılarında “8 Mart” ya da “Kadınların Birlik, Dayanışma ve Mücadele Günü” söylemlerini kullanmaktadır.¹⁴

Partimizin gerek program, tüzük ve kadın koordinasyonları işleyiş ilkeleri, gerekse konferans kararları ile yerleşmiş teamülleri birlikte değerlendirilerek "8 Mart Dünya Kadınlar Günü" kutlamaları 16 yıldan beri olduğu gibi partili kadınların, sadece kadınlarla birlikte, kadınlarla örgütlenen etkinliklere katılımı ile kutlanacaktır. Bileşeni olduğumuz Kadın Platformlarının etkinlik ve eylemlerinde “ÖDP’li Kadınlar” imzalı pankartlarımızla temsil edilmesi, platform eylemleri dışında ÖDP’li Kadınlar olarak basın açıklamalarının yapılması, basın açıklaması yapılamayan yerlerde basın açıklaması metninin basın kuruluşlarına iletilmesi gerekmektedir (ÖDP 8 Mart Genelgesi, 2012).

Tüm bu çerçevede söylenebilir ki LGBTİ konusuna kıyasla, her üç parti de kadın konusuna dair daha kapsamlı çalışmalar yürütmekte ve oldukça geniş söylemler üretmektedir. Ancak, EMEP ve TKP’nin kadına yaklaşımı emekçi/komünist kadınlar ve onların problemleriyle sınırlı kalırken, ÖDP’nin uygulama noktasında eleştiri almakla birlikte, metinlerinde kadın kimliğine bir özne olarak yer verdiği ve tüm kadınlara seslendiği görülmektedir.

¹⁴ Genelgenin tamamı için bkz. <https://www.facebook.com/notes/%C3%B6dp%C3%B6zg%C3%BCrl%C3%BCK-ve-dayan%C4%B1%C5%9Fma-partisi/%C3%B6dp-il-ve-il%C3%A7e-%C3%B6rg%C3%BCtlerine-8-mart-i%C3%A7in-genelge/10150555959831646/>

LGBTİ’leri yok sayma ve kadın konusuna yukarıda değinilen “ama” ortak tutumlarının dışında EMEP, ÖDP ve TKP’nin sosyalizm anlayışlarındaki farklılıklar ise kadın hareketine yaklaşımlarındaki özgünlükleri ortaya çıkarmaktadır.

4.3. Kabul ve Reddediş: Kimlik Sorunları Sosyalizmle Çözülür!

Emek Partisi, parti program ve tüzüğünde ve ilgili tüm diğer parti belgelerinde açıkça sınıf temelinde örgütlendiğini, işçi sınıfının partisi olduğunu belirtmekte ve kendisine bilimsel sosyalizmi¹⁵ kılavuz edindiğini ifade etmektedir.

EMEP’in üye bileşiminin asıl kaynağı işçi sınıfıdır. İşçiler arasından gelen ögelerin, kadroların arasında ağırlık kazanmasını, sınıfsal karakterlerinin temel bir ifadesi olarak görür. EMEP işçi sınıfının organik bir parçasıdır. EMEP işçi sınıfının dünya görüşü olan bilimsel sosyalizmi kılavuz edinir; saflarının sağlamlığı, üyelerin gönüllü ideolojik, siyasal ve örgütsel birliğine dayanır. Parti, mücadele gücünü, saflarındaki bu gönüllü birlikten alır; gücünün temeli olan bu birliği bozacak gruplaşma ve hizipçi faaliyetlere izin vermez (EMEP, 2017 madde: 4).

Parti programında (2014) ise bilimsel sosyalist teorinin geçerliliğini koruduğu ve aksi iddialar üzerinden şekillenen yeni hareketlerle iş birliğinin ancak işçi sınıfının çıkarları doğrultusunda gerçekleşebileceği söylenmektedir.

Bilimsel sosyalist teori ve vardığı sonuçların eskidiği, aşılması gerektiği, hatta hiçbir zaman toplumsal süreçleri bilimsel olarak açıklayamadığı iddiası bu “yeni” akımların çıkış noktası oldu...

Bunlara bağlı olarak, sınıf partilerinin temellerinin ortadan kalktığı, başta sendikalar olmak üzere

¹⁵ Bilimsel sosyalizm Marx ve Engels’in kendi düşüncelerini ütöpik sosyalizm fikrinden ayırma çabası olarak şekillendirdikleri, materyalizmle bağlantılı olarak, insanlık tarihinin toplumsal ve ekonomik gelişiminin diyalektik incelenmesiyle evrensel sosyo-ekonomik yasaların varlığına ulaşılabilceği temeline dayalı bir teoridir (Engels, 2013).

işçi örgütlerinin işlevinin değiştiği, hatta onlara gerek kalmadığı ve yerlerini yeni toplumsal hareketlerin alacağı ileri sürüldü (EMEP, 2014: 18)

EMEP, işçi sınıfının ve emekçilerin çıkarları doğrultusunda güç ve eylem birlikleri yapar... Emek partisi her yerde mevcut toplumsal ve siyasal düzene karşı her devrimci hareketi destekleyecektir.

Bu hareketlerin, emek ve sermaye arasındaki büyük çelişkiyi esas sorun olarak ön plana çıkarmaları için eleştiri ve uyarı görevini yapacaktır (EMEP, 2014: 15-16).

Bu ilkeler, yani sosyalist bir parti olarak tabanının açık bir şekilde işçi sınıfı olduğu vurgusu ve bilimsel sosyalizm anlayışı, EMEP’in kadın sorununa bakışını da şekillendirmektedir. Bu bakış açısının en temel savını ise “kadının ezilmesinin nedeni sınıflı toplum yapısıdır ve dolayısıyla çözüm sosyalizmdir” düşüncesi oluşturmaktadır.

EMEP Genel Başkan Yardımcısı Nuray Sancar (1999) ataerkil ailenin ve buna bağlı olarak kadın sorunun özel mülkiyet ve cinsiyetçi iş bölümü sonucu geliştiğini dile getirirken, ayrıca kadının kadın olmaktan kaynaklı sorunlarının da sosyalizmle çözüleceğini ifade etmektedir.

Aile ve buna bağlı kadın sorununu, sorun olarak dayatan sınıflı toplumun kendisidir...İlkel sınıfsız toplumdan sonra, tarih sahnesinde boy göstermiş olan her üretim tarzında, aile kurumu özü değişmeden, ancak biçimsel bazı farklılıklarla, bu üretim tarzlarının yanında ve onlara eklenilerek giderek gelişti, her seferinde de kadın cinsinin ezilmesinin etkeni ve aracı oldu. Ama özel mülkiyete ve cinsel iş bölümüne olanak olmak, hâkim sınıfın ideolojisini bireylere aktarmak ve onları "zor"la tanıştırmak, yarattığı otoriter ilişkilerle statükoyu korumaya yarayacak hiyerarşi modeli olmak şeklindeki esası değişmedi. Bütün bunlar için, geçmiş sınıflı toplumların kadına kadın olmaktan dolayı dayattığı sorunların kökünün kurutulacağı, ona yitirdiği eski altın çağı, ilkel değil, ama modern anlamda geri verecek sosyalizm için kadınlar örgütlenmeli (Sancar, 1999).

Sancar’a benzer şekilde Partili Olcay Geridönmez de (2016) cinsiyet eşitsizliğinin kutsanma ve aşağılanma yollarıyla köleci, feodal ve kapitalist tüm toplumlarda var olduğunu belirterek sınıfsal yapısına dikkat çekmektedir.

Sınıflı toplumun en belirgin özelliklerinden biri cinsiyet eşitsizliğidir. Bu eşitsizlik köleci, feodal ve kapitalist toplum boyunca süregelmiştir. Kutsanma ve aşağılanma, kadınların eşitsiz konumlarının sürdürülmesinde madalyonun iki ayrı yüzüdür: Bir yandan doğurganlık kadının cinsel organlarından gelen biyolojik bir bela olarak gösterilir. Diğer yandan ikinci sınıf vatandaş konumlarından dolayı kadınları teselli etmek için analar kutsanır, başlarına haleler geçirilip kendilerine özel “içgüdüler”, duygular ve erkeklerin kavrayış gücünün ötesinde bilgiler atfedilir. Kadını ikincil konuma mahkûm eden onun biyolojik yapısı ya da çocuk doğurması değil, bir sınıfın başka bir sınıfı, bir ırkın başka bir ırkı, bir ulusun başka bir ulusu ezmesine yol açmış olan toplumsal ilişkilerdir; sınıflı toplumdur (Geridönmez, 2016).

EMEP’in kadını sorununu köken olarak özel mülkiyete ve sınıflı topluma bağlayan bu düşünceleri kadın hareketi ile arasındaki mesafenin de belirleyicisidir. Partili Karaca (2014), küreselleşme ile birlikte kadınların güçlendirilmesi, fırsat eşitliği, iş ve aile yaşamının uzlaştırılması gibi söylemlerin neoliberalizme “kadın dostu” makyajı yapmak olduğunu belirtmekte ve bazı kadın hareketi oluşumlarının bunu göremediğini söylemektedir.

1990’larla birlikte “küreselleşme” adı altında dünyanın her mahallesine sızan “kadınların güçlendirilmesi, iş ve aile yaşamlarının uzlaştırılması” ideolojik bombardımanı çok önemli bir işlev taşıyordu: neoliberalizme “kadın dostu” makyajı yapmak...“Fırsat Eşitliği” politikaları herkesin diline pelesenk oldu. Bu eşitlik, eğitimli üst orta ve üst sınıf kadınlar için yeni imkânlar yaratırken (holding yönetim kurullarında kota vb. gibi), alt sınıflar için sadece düşük ücretler, güvencesiz çalışma ve bakım emeğinin tüm yükünü üstlenerek işgücüne katılabilme hedefi anlamına geldi.

Neoliberalizm, vitrinini toplumsal cinsiyet eşitliği kavramıyla süslerken, gündelik hayatın içinde kadın emeğine köle olmaktan başka seçenek sunulmuyordu. Ama kadın hareketinin kimi bileşenleri, toplumsal hareket sendikacıları, sosyal demokratlar ve liberallerde, neoliberalizmin yeniden yapılandırılmasının ana eksenine kadınların neden ve nasıl oturtulduğunu göremediler (Karaca, 2014).

Ayrıca EMEP’li isimlerin “kadın mücadelesi nasıl olmalı?” noktasında başta radikal feminizm olmak üzere feminizme oldukça eleştirel yaklaştığı görülmektedir. Karaca (2011), radikal feminizmin, patriarkanın sınıflı toplumu öncelediği savının bilimsel bir tarih anlayıştan yoksun olduğunu ve kadınlar arasındaki sınıf farkını es geçerek metafizik bir anlayışa yaklaştığını ifade etmektedir.

Radikal feminizmin en ayırt edici özelliği patriarkayı başlı başına bir sistem olarak ele alması ve erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenlik/tahakküm sistemi olarak formülize etmesidir. En kaba tabirle kapitalizmi toplumsal yapılanma açısından bir teferruat olarak gören radikal feminizm, kadınların eşleri/babaları ile aynı sınıfa mensup olmadıklarını ve kendilerinin ayrı bir sınıf oluşturduklarını ileri sürer...Marksist felsefe açısından radikal feminizm, kadınların ezilmişliği analizinde materyalist bir anlayıştan tamamen yoksundur. Tüm politik söylemleri üzerindeki örtüyü kaldırdığımızda ‘kendi-içinde’ ve ‘kendi-için’ cinsiyet kategorileriyle oldukça metafizik bir anlayışa yaklaşmıştır. Buna ek olarak, erkek egemenlik sisteminin yani patriarkanın tüm diğer ayrımcı toplumsal şekillenişleri (sınıflı toplumu) öncelediğini savlayarak da bilimsel bir tarih anlayışından tamamen yoksundur – ki bu da Marksist feminizmin radikal feminizme getirdiği temel eleştiridir (Karaca, 2011).

Karaca’nın (2011) sosyalist feminizme geliştirdiği eleştiri ise sömürülen kadınların sınıf, ulus, din, kültür gibi farklılıklara rağmen politik bir özne olarak erkek karşısında konumlanabileceği iddiasına yöneliktir. Çünkü aksi bir durum, yani aynı sınıftan olan ve ortak ezilmişlikleri bulunan erkek ve kadınların diğer sınıf

karşısında konumlanması da söz konusudur. Dolayısıyla sınıflar arası kadın dayanışması söylemi aslında sınıflar üstü bir feminizme işaret etmektedir. Oysa ki kadının kadın olmaktan kaynaklı sorunlarının çözümü de dahil kadının kurtuluşu için marksist felsefe yeterlidir.¹⁶

Sosyalist feminizmin bu konudaki en genel önermesi, feminizmin, belirli bir egemenlik ve iktidar ilişkisini (patriyarkayı) hedef aldığı ve bu nedenle herhangi bir politik hareketin programına bir alt başlık olarak eklenemeyeceği için başlı başına politik bir hareket olduğu; ve bu politik hareketin politik öznesinin de feministler olduğudur. Bu minvalde, kadın öznesi ise, politik özneye yani feministe dönüşmesi beklenen kolektif öznedir. Tam da bu noktada feminizmin hem güç aldığı hem de başının belası haline gelen “farklılık söylemi” devreye girmektedir. Birbiriyle çelişki içerisinde bulunan farklı sınıf, ulus, din, kültür yapılarından gelen kadınlar, bu “farklılıklarını” eritmeden, ‘ortak ezen’e karşı mücadeleyi kadın olmalarından, kadınlıklarından kaynaklanan bir birliktelikle nasıl yürütebilirler?.. Bu nokta, Marksizm ve feminizmi uzlaştırmaz bir şekilde karşı karşıya koyan bir ikilik doğmaktadır: “kadınlar arası sınıf dayanışması” mı yoksa “sınıflar arası kadın dayanışması” mı? Marksistler açısından “sınıflar arası kadın dayanışmasının” aslında “sınıflar üstü feminist bir hareket” olduğu apaçıktır. Bu aynı zamanda, Marksizm ve feminizm arasında her zaman kâğıt üzerinde kalmış evliliğin boşanma ilamıdır (Karaca, 2011).

Sancar (2011) ise feminist anlayışın kadınlara dair her sorunun yine kadınlar tarafından çözülmesi gerektiğine dair bir tutumu olduğunu belirterek, bu anlayışı yıllanmış ve dışlayıcı olmakla eleştirmektedir. Ayrıca Sancar’a göre bazı feminist teorisyenler birinci ve ikinci dalga kadın hareketi arasında kopukluk varmış gibi göstererek kadın mücadelesinde işçi hareketinin önemini göz ardı etmektedir.

¹⁶ Yazının tamamı için bkz. <https://ozgurlukdunyasi.org/arsiv/298-sayi-224/950-marksizm-ve-feminizmin-daimi-gecimsizligi-bir-konferansin-ardindan-feminizmi-yeniden-degerlendirmek>

Kimi Feminist kuramcıların –1789 sonrası– birinci dalga kadın hareketi ile orta sınıf kadınların hak taleplerini yükselttikleri –1968’de başlayan ve 70’lerin ortasına kadar devam eden– ikinci dalga arasında kadın özgürlük hareketi bakımından koskoca bir boşluk varmış gibi davrandıkları tarihsel süreç, tam da kadın mücadelesiyle işçi sınıfı mücadelesinin birleşik bir seyir izlediği, işçi sınıfının taleplerine kadınların eşitlik taleplerinin de dâhil olduğu dönemdir. Ve sınıf hareketinin gücüne ve burjuvazinin karşısında mevzileniş biçimine bağlı olarak, bu taleplerin kazanılması, ileriye doğru götürülmesi ve kazanılmış olanların kullanılması ülkeden ülkeye değişse de sistemin yükünü en ağır koşullarda taşıyan kadınlar için, bu dönemin şimdi içinde bulunduğumuz dönemle kıyaslanabilir biçimde yaşam standartlarında genel bir iyiye gidişle karakterize olduğundan söz edilebilir (Sancar, 2011).

Bu yönüyle EMEP, kadının kadın olmaktan kaynaklı problemlerini “kabul” ederken, aynı zamanda bu sorunların sadece sosyalizmle aşılabileceğini söyleyerek alternatif vurgu, söylem ve oluşumlara karşı “reddediş”de bulunmaktadır. Bu noktada kimlik problemleri de karşımıza çözülmesi için mücadele gerektiren özel bir konu olarak değil, sosyalizmin bir yan getirisi olarak zaten çözülebilecek bir sorun şeklinde çıkmaktadır.

4.4. Revizyonist Çaba: Farklılıklarla Birlikte Sosyalizm

ÖDP, parti belgelerinde işçi sınıfından daha geniş bir kesime seslenmektedir. Parti tanımı da benzer bir kapsayıcılıkla ele alınmakta ve tüzükte (2011) “Özgürlük ve Dayanışma Partisi tüm emekçilerin, ezilenlerin ve onlarla aynı saflarda yer almayı ve yeni bir dünya kurulmasını isteyenlerin partisidir” cümlesi ile parti tanımı yapılmaktadır (madde: 2).

Partinin kuruluşundan itibaren benimsediği programlar incelendiğinde de ÖDP’nin farklı toplumsal hareketlere karşı olumlu bir tavır takındığı görülmektedir. Bu durumun gerekçeleri ise Parti Meclisi 8. Kongre Çalışma Raporunda (2016) muhalif hareketlerin sistem içinde erimesini önleyerek bir üst güç

oluşturulması, yeni hareketlerin reformist özelliklerinin ancak devrim mücadelesi ile anlam kazanacağı ve bu hareketlerin sosyalist bir toplum hedefine giden yolda önemli uğraklar olması şeklinde açıklanmaktadır.

Bu tür hareketler reformist nitelikleriyle birlikte esas olarak sol bir arayışın ifadesidir. Bu hareketlerin kitlelerin arayışlarını sistem içerisinde eritme olasılığına karşın, bu dönemde sosyalizm mücadelesinin de ancak bu arayış süreçleri içerisinde doğacağını unutmamak gerekir. Bu anlamda bu tür hareketler sınırlı da olsa sermaye karşısında emekçilerin savunma alanlarını genişleten, yeni örgütlenme alanları açan nitelikleriyle bir deneyim zemini oldukları kadar, aynı zamanda kapitalizmin iyileştirilmesine yönelik reformist özellikleriyle de bir mücadele alanı açmaktadırlar. Bu tür hareketlerle mücadele, devrimci-sosyalist hareketin örgütsel ve ideolojik etkinliğini artırdığı oranda etkili ve dönüştürücü olacaktır. Bu anlamda bu tür hareketler ideolojik-politik kafa karışıklıklarının henüz aşılamadığı bir dönemin kendine has özellikleri çerçevesinde değerlendirilmelidir. O yüzden bu hareketleri toptan karşısına alan ya da tersten modelleştiren statik yaklaşımlar yerine, bu hareketleri 21. yüzyılda devrim ve sosyalizm mücadelesinde yeni bir yol açma arayışının uğrakları olarak gören dinamik bir anlayış benimsenmelidir (Parti Meclisi 8. Kongre Çalışma Raporu, 2016: 11-12).

Ayrıca ÖDP sosyalist bir parti olarak temel sömürü biçimini emek-sermaye ilişkisi üzerinden ele alırken, farklı olarak, yeni direniş biçimlerinin önemine ve onların tarzlarından yeni mücadele pratiklerinin öğrenilmesine vurgu yapmaktadır.

Bugün neoliberal tasarımı dağıtmanın yolu kamusal alanı demokratikleştirmekten, halkın geleceğini ilgilendiren her kararın yurttaşların katılımı ve onayıyla alınmasını sağlayacak örgütlenmeleri yaygınlaştırmaktan geçiyor. Feminist, ekolojist, savaş ve ırkçılık karşıtı hareketler, insan hakları ve sosyal hakların savunulması, katılımcı politikanın yaygınlaşması temelinde yükselen inisiyatifler kapitalizme karşı mücadeleyi zenginleştiriyor. Bu hareketlerin yeni fikirler,

farklı örgütlenme modelleri, alışılmadık mücadele tarzlarıyla toplumsal mücadelelerin ufkunu genişlettiklerini mücadele pratikleri kanıtlıyor. Önümüzde, bu hareketlerin farklılık, özgüllük, özerklik taleplerini ihmal etmeden; yereli, ulusalı, küreseli topyekûn değiştirme çabasına eklemlemelerini sağlamak, onları bütünlüklü muhalefetin bir öznesi yapma görevi duruyor (ÖDP, 2006).

ÖDP’nin farklılıklara vurgu yapan bu yeni sosyalizm anlayışı parti metinlerinde ise “özgürlükçü sosyalizm” olarak yer almakta ve bu sosyalizmin feminist olduğu belirtilmektedir.

ÖDP, özgürlükçü, özyönetimci, enternasyonalist, demokratik planlamacı, ekolojist, militarizm karşıtı ve feminist bir sosyalizm doğrultusunda, sermaye güçlerinin egemenliğini ve emperyalizmin tahakkümünü ortadan kaldırarak emek güçlerinin siyasi iktidarının kurulmasını amaçlar (ÖDP, 2006).

Kadının ayrımcılığa tabi tutulmasına karşı, çocuğun ve çocukluğun üretim dışlilerinde imhasına karşı, yoksulluğun yaratılmasına karşı, toplumsal zenginliğin yaratılabilmesi için başka bir üretim ve paylaşım ve yaşamı yeniden üretecek; ÖZGÜRLÜKÇÜ SOSYALİZM ile mümkündür... Özgürlükçü sosyalizm feministtir. Patriyarka, cinsiyetçilik ve erkek egemenliğine karşı kadınların kimliğinin, bedeninin, emeğinin özgürleşmesini hedefler (ÖDP, 2005).

Bu noktada ÖDP’nin farklı kimliklere yaptığı vurgu da dikkat çekicidir. ÖDP, sosyalist toplumun geniş halk kitlelerini kapsayarak kurulabileceğini ifade ederken, toplumsal cinsiyet çelişkilerinin sınıfsal çelişkilere indirgenemeyeceğinin altını çizmektedir.

Bu anlamda bireysel hak ve özgürlüklerin, her türlü sömürü, ezilme, ayrımcılık, dışlanmaya tepki olarak yükselen kimlik taleplerinin karşılanmasının eşitlikçi bir toplumun da önünü açacağına inanır. Demokratik, çoğulcu, katılımcı bir iktidar olmadan dünyayı değiştirmenin bir hayal olduğu bilincine sahiptir (ÖDP, 2006).

Özgürlükçü sosyalizm feministtir; toplumsal cinsiyet çelişkilerinin sınıf çelişkilerine indirgenemeyeceğinin farkında olarak, kadınların “farklılıkların eşitliği” ilkesi temelinde sosyal haklarını ve politik alan dâhil toplumsal yaşamın her kademesinde temsilini, bu anlamda pozitif ayrımcılığı savunur, toplumsal cinsiyet ayrımcılığına karşı tavır alır. Gerek parti zemininde, gerekse yaşamın her alanında pozitif ayrımcılık uygulamalarının gereğini yerine getirir... ÖDP çoğulculuğa dayanan bir özgürlükçü sosyalizm tasarımıyla, toplumsal hareketleri kolektif iradenin asli bir öznesi kabul eden anlayışıyla, emek eksenli yönelimiyle, yeni enternasyonalizmi Türkiye’de temsil eden başlıca partidir (ÖDP, 2006).

Dahası, özgürlükçü sosyalizm anlayışı doğrultusunda parti-hareket tarzı bir siyaset anlayışı benimseyen ÖDP, kadın ve LGBTİ hareketlerinin sınıfsal temelli olmadığını, ancak taleplerinin sınıf talepleriyle bağdaştırılabileceğini söylerken, birlikte mücadele vurgusu yapmaktadır.

Toplumsal mücadelemizin eksenine sınıf ve sömürüyü almakla birlikte, her türlü ezilme, ayrımcılık, dışlanmaya tepki olarak yükselen kimlik taleplerinin de savunucusu olan bir anlayışı benimsemeliyiz. Sınıfsal temelli olmayan, bu nedenle sırf ekonomik sömürünün ortadan kalkmasıyla çözülemeyen feminist, ırkçılık karşıtı, LBGT hareketi ve ekolojik hareketin taleplerini sınıf temelindeki taleplerle bağdaştırmak, demokratik politika mücadelesinin, parti\ hareket tarzı kolektif politik kimliklerle yürütülen örgütlenmenin asli bileşeni haline getirmek hedeflerimiz \sorumluluklarımız arasındadır (ÖDP, 2016: 35).

Kadının özgürleşmesinin, kadın cinayetlerinin durdurulmasının, ancak ve ancak kadınların örgütlü gücü ile mümkün olacağını biliyoruz. Erkek egemen sisteme karşı, yaşamı değiştirmek ve dönüştürmek için yola çıktık. Bu amaçlarla yola çıkan, taleplerimizle ortaklaşan tüm kadınlarla birlikte “birleşik bir kadın hareketi” “mücadelesini büyüteceğiz (ÖDP Türkiye Kadın Koordinasyonu, 2016)

Dolayısıyla ÖDP, feminist bir sosyalizm anlayışı, sosyalist mücadele ile kimlik hareketlerini buluşturma eğilimi ve bir özne olarak tüm kadınlara seslenmesi itibarıyla farklılaşmaktadır. Parti metinlerinde benimsenen politikaların pratikte karşılık bulup bulmadığı bir soru olarak durmakla birlikte, partinin sosyalizmi revize eden özgürlükçü sosyalizm anlayışı, yeni bir toplumsal hareket olarak kadın hareketiyle ilişki kurma çabasıdır.

4.5. Reddediş: Kapitalizmle Mücadele Yeterli!

TKP parti metinlerinde Marksizmin ve Leninizmin tüm çalışmalarını kendine kılavuz edindiğini belirtirken, temel amacının sosyalizmi kurmak olduğunu belirtmektedir.

TKP, evrensel bir karaktere sahip olan Marksizm- Leninizmi bütün çalışmalarında kılavuz edinirken bu öğretinin her ülkede olduğu gibi, Türkiye’de de yeniden üretilmesinin bir zorunluluk olduğunun bilinciyle hareket eder. TKP’nin varlığına temel oluşturan amaç, Türkiye’de sosyalist iktidar mücadelesi vermek ve sosyalizmi kurmaktır. TKP aynı zamanda dünya komünist hareketinin bir parçasıdır (TKP, 2014: 26).

Ayrıca kendini Türkiye işçi sınıfının öncü ve örgütlü gücü olarak gören TKP, sosyalizm programında (2014) komünist hareketin sınıf uzlaşmacılığından arındırılması gerektiğine ve farklı mücadele pratiklerinin sınıfsal temellere oturtulmasına vurgu yapmaktadır.

Türkiye Komünist Partisi uluslararası işçi sınıfı hareketinin aktif ve saygın bir unsuru olarak komünist safların sınıf uzlaşmacılığından arındırılması için de etkili bir mücadele yürütmektedir. Şimdi görev bir işçi sınıfı hareketinin inşa edilmesi ve daha örgütlü bir partinin toplumsallaşmasının sağlanmasıdır (TKP, 2014: 23).

Sosyalizmden yana güçlerin uyum, birliktelik ve eşgüdümünün sağlanmasına öncülük eder; Her türden ulusal baskıya karşı mücadele eder ve bu mücadelenin sınıfsal temellere oturtulmasına, ulusal ve sınıfsal dinamiklerin ortaklığının yaratılmasına özen gösterir (TKP, 2014: 29).

Partinin sınıfa ve komünist kimliğine yaptığı bu vurgu genel anlamda yeni toplumsal hareketlere daha özeldir ise kadın hareketine yaklaşımını da etkilemektedir. TKP, sınıfsal farklılıkların göz ardı edildiği bir kadın mücadelesini “kimlik fetişizmi” olarak değerlendirirken, bu hattın karşısında durduğunu söylemektedir.

Bir toplumsal kimliğin diğerlerine karşı zaferi şeklinde gerçekleşmesi öngörülen “kadının zaferi” arayışı yahut en genel haliyle “kimlik fetişizmi” diyebileceğimiz bir hattın karşısına, sınıfın diğer bileşenlerinden ayrı bir “kadın kurtuluşu” tarifi yapılamayacağını anlatarak çıkmak, Komünist Kadınlar’ın varlığı durumunda çok daha meşru ve gerçek bir hal alacaktır. Bir kolektif içinde eşit ve özgür olunabileceği, yalnızca o kolektif içinde birlikte mücadele eden kişilerce anlatılabilir (Komünist Parti, 2016).

TKP için kadınların düşmanı biyolojik cinsiyetlerinden dolayı erkekler değil sermaye sınıfıdır. Dahası kadın sorununun kaynağının da erkekler olmadığı belirtilmektedir. Kadın ve erkeğin kurtuluşunun ortak olduğuna dikkat çeken TKP, çözüm için ise komünist mücadeleyi işaret etmektedir.

Komünist Kadınlar, eşitlik ve özgürlük arayanlar için düşman ilan edilmesi gerekenlerin, biyolojik kökeninden dolayı erkekler değil, kadınları gerektiğinde eve kapatıp evin içindeki emeğinden faydalanarak maliyetlerini düşüren, gerektiğinde fabrikalarına, plazalarına çağırıp ucuza çalıştıran sermaye sınıfı olduğunu söylüyor. Şiddetin öznesi erkekleri münferit deliler olarak niteleyip bu düzenin harici unsuru saymayacaksak, onları ehlileştirmek ve rehabilite etmek de yeterli olmayacaktır. Kadınların bu düzeni yıkmaya iradesi, başka bir dünya kurma isteği, sosyalizm mücadelesinde öne çıkma kararlılığı, bu düzenin ‘kadınlık’ ve ‘erkeklik’ önermelerini alaşağı

etmenin de tek yoludur... İşte bu yüzden, kadının ve erkeğin kurtuluşunun yolu ortaktır. Kadınların “sorunu” ya da “sorununun kaynağı” erkekler değildir. Kadınların ve erkeklerin ortak sorunu kapitalizm, çözümün ön koşulu ise birlikte mücadele ve sosyalist iktidardır (Komünist Parti, 2016).

Partili Gökçe’de (2016) TKP’nin kadın haklarına dair bir mücadele verip vermediğinin sorgulanması ve bu yönde gelen eleştirilere yönelik olarak; TKP kadın politikasının kadın hakları savunuculuğuna indirgenemeyeceğini ve bu yaklaşımın kapitalizm sınırlarında hareket ettiğini söyleyerek, diğer kadın hareketleriyle aralarındaki mesafeye dikkat çekmektedir.

Peki biz kadın hakları mücadelesi mi veriyoruz? İncelikli bir tuzak barındırmadığında yanıtımız “evet”, ama bu soruların tuzaksız olmadığını bildiğimizden yanıtımız “hayır”. Komünistlerin kadının kurtuluşuyla ilgili yaklaşımı, “kadın hakları” savunuculuğuna sıkışamaz. Kapitalizmin sınırlarına dayanan bu yaklaşımın gerici olduğu teslim edilmelidir. Üstelik kadınların temel gündemlerinden herhangi birinin, şiddet, kürtaj hakkı, cinsel istismar, çalışma hayatındaki eşitsizlikler, vb., düzen içi sınırlardaki mücadele seyri dahi güçlü bir komünist harekete mahkumdur. Böyle bir komünist hareketin ise, kadınların eşit bileşeni olmadan inşa edilemeyeceği açıktır. Bir üstyapı unsuru olarak cinsiyetçilik, kapitalizmin kendinden önceki toplumsal formasyonlardan devraldıklarından biridir, bu doğru. Ancak kapitalizmin, bu ideoloji ve formasyonlar alanında üst belirleyeni emek-sermaye çelişkisidir (Gökçe, 2016).

Partili Güler (2002) ise ataerkinin sınıflı toplumla birlikte ortaya çıktığını söylemektedir. Buna göre kadın sorunu özünde özel mülkiyet ilişkileriyle bağlantılıdır ve bu sebeple kadın sorununu bireysel ya da biyolojik değil toplumsal ölçekte ele alan Marksizm, kadın mücadelesi için gerekli teorik araçlara ve pratik deneyime sahiptir.

...toplumsal artığın ve maddi zenginliğin artmasının aile yapısında ve mülkiyet ilişkilerinde bir değişiklik ortaya çıkarması sonucunda kadınların toplumsal statülerinin değiştiği görülmekte.

Sözünü ettiğimiz toplumlar artık sınıflı toplumlardır. Dolayısıyla ataerkilliğin özel mülkiyetin, sınıflı toplumların ortaya çıkışıyla eşzamanlı bir biçimde tarih sahnesine girdiği ve bu uzun dönemden itibaren tarih boyunca hep var olduğu bilinmekte. Marksistler toplumsal gelişmeyi ve değişmeyi açıklama konusunda genel bir teorinin mümkün, gerekli ve vazgeçilmez olduğunu düşünmekte, toplumsal dinamikleri ve değişmeyi bir genel teori ile açıklamaya çalışmaktadırlar. Marksizm kadın sorununa ilişkin yeterli teorik araçlara ve pratik deneyim birikimine sahiptir. Marksistler genel olarak kadın sorununa tarihsel açıdan, burjuva toplumu içinde almış olduğu biçimlerin eleştirisinden hareketle ve bir devrimci "dinamik" olarak yaklaşmakta, sorunu bireysel ya da biyolojik değil, toplumsal ölçekte ele almaktadır (Güler, 2002).

Partili Gonca Eren de (2002) benzer şekilde kadının kurtuluşu için marksist yöntemlerin yeterli olduğunu belirtirken, kadınları tek bir safta gören feminist hareketi ve bağımsız kadın hareketini onaylayan solcuların ideolojik bir bulanıklık yaşadığını söylemektedir. Eren’e göre “herkes kendi evini süpürsün anlayışı” ve sınıfı bölen mücadele pratikleri işçi sınıfı hareketine zarar vermektedir.

Sivil toplumcu, gençler kendi sorunları ile ilgilensin, kadınlar patriyarkaya karşı mücadele etsin, çevreciler doğayı korumaya baksın, kısacası herkes kendi evinin önünü temizlesin anlayışı bizden uzak olsun. Biz, kadınları sosyalizm mücadelesine nasıl örgütleyeceğimizi, kadınların sosyalizmde özgürleşmesinin yollarını tartışacağız. Bugün emekçi kadınların taraf olacakları yer sosyalizm mücadelesinden, işçi sınıfı ideolojisinden başka bir koordinat değildir. Savaşı ve sömürüyü kadının yaşamından atmak için... Burjuvazinin kadınları ise sınıfı ile beraber zaten yok olmaya mahkûmdur (Eren, 2002).

Tüm bu bağlamda kadın sorunu için Marksizmi referans alan TKP’nin, kadın olma kimliğini ön palan çıkararak feminist ve bağımsız kadın hareketlerine karşı olduğu görülmektedir. Kadının kadın olmasından kaynaklı üst-ortak sorunları olduğu söylemini reddeden ve sınıfsal farklılığa işaret eden TKP için ataerki

sınıflı toplum yapısının bir bileşenidir. Dolayısıyla kadın sorunun çözümü için de kapitalizm ile mücadele yeterlidir.

SONUÇ

Kimlik talepleri ile şekillenen yeni toplumsal hareketler işçi sınıfı hareketlerinden bir kopuş mudur yoksa arada bir süreklilik ilişkisi mi söz konusudur? Kadın ve LGBTİ hareketleri marksist sol partilerde nasıl yansıma buluyor ve kimlik sorunlarını sınıfsal olana hangi argümanlarla dahil ediyor?

Bu iki soru beraber okunduğunda, araştırma vakasını oluşturan partilerin, kadın ve LGBTİ hareketine yaklaşımlarını belirleyen farklı sosyalizm kurgularının, kopuş ve süreklilik teorilerinin geriliminden beslendiği görülmektedir.

EMEP ve ÖDP çok az söylem ürettiği LGBTİ meselesine, ileride (toplum hazır olduğunda) ele alınması gereken muhtemel bir konu şeklinde ertelemeci bir anlayışla yaklaşırken, TKP ise LGBTİ kimliğini ancak komünist üst kimliği ile sahiplenmekte ve LGBTİ sorunlarına sınıfsal çelişkiler üzerinden yaklaşarak çözüm için sosyalizmi işaret etmektedir.

Partilerin kadın hareketine yaklaşımını temellendiren üç farklı bakış açısı ise;

1. Kadının kadın olmaktan kaynaklı sorunlarının çözümü için de sosyalizm!
2. Kadın hareketiyle dayanışma ile gelişecek bir sosyalist mücadele!
3. Sınıfları aşan ortak bir kadın sorunu olamaz, esas olan kapitalizmle mücadele! şeklindedir.

Bu çerçeveden hareketle arada farklılıklar olmasına rağmen EMEP ve TKP'nin kadın ve LGBTİ hareketlerine yaklaşımlarının süreklilik teorisiyle benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Bu benzerlikler ise; sınıf-sermaye çatışmasının en temel çatışma olduğu, sınıfları aşan ortak bir kimlik söyleminin mümkün olamayacağı ve alternatif kadın ve LGBTİ örgütlenmelerinin kapitalizmin bunalımlarına yine kapitalizm tarafından verilen cevaplar olduğu argümanlarıyla şekillenmektedir.

Buna karşın EMEP ve TKP’ye benzer şekilde ÖDP de nihai çözüm olarak sosyalizmi işaret etmekle birlikte, özellikle kadın sorunun salt sınıfsal çelişkilere indirgenemeyeceği söylemiyle onlardan ayrılmakta ve feminist olduğunu söylediği özgürlükçü sosyalizm anlayışıyla emekçi-işçi kadınları aşan daha kapsayıcı bir kadın özne tarif etmektedir. ÖDP için bu söylemlerin pratikte bulduğu karşılık her ne kadar soru işareti taşıyorsa da, kimlik-sınıf ayrımına gitmesi ve sosyalizme giden yolda kadın ve LGBTİ hareketleriyle dayanışmayı önermesi onu kopuş teorilerine yaklaştırmaktadır.

Görüldüğü üzere incelemeye konu olan partilerin kadın ve LGBTİ hareketlerine karşı yaklaşımları kendi sosyalizm kurgularına göre farklılık göstermektedir. Ancak burada ortaya çıkan önemli bir başka nokta, reddediş ve dayanışma uçlarında salınım gösteren bu kurguların yeni toplumsal hareketlerle konuşuyor olmasıdır. EMEP ve TKP, liberal olmakla suçladığı kadın ve LGBTİ hareketlerine yönelttiği eleştiri ve itirazlarla, ÖDP ise kadın hareketinin söylemlerinden oldukça etkilenecek revize ettiği özgürlükçü sosyalizm anlayışıyla yeni toplumsal hareketlerle konuşmaktadır. Sosyalist partiler arasındaki bu farklılaşma ise sınıf ve kimlik hareketlerini birlikte düşünme gerekliliğini ortaya koymaktadır. Öyle ki kadın ve LGBTİ hareketleriyle araştırmaya konu olan sosyalist partiler arasındaki kopuşu anlamak, ataerkil ve heteronormatif düzenin farklı boyutlarını tartışmaya olanak tanırken, süreklilik perspektifinden bakmak eril tahakkümün ekonomi-politiğinin ortaya konulmasına ve farklı sömürü biçimleri arasında tarihsel bağın kurulmasına imkân vermektedir.

Sınıf ve kimlik olguları ister birbirine içkin isterse dışsal düşünölsün, bu vurgular üzerinden hareket eden toplumsal hareketler ortak bir biçimde dışlanma, baskı ve tahakküm ilişkilerine karşı direniş sergilemektedir. Dolayısıyla sosyalist partilerin kadın ve LGBTİ hareketleriyle ne konuştukları ya da konuşamadıkları, nerede kesiştikleri ya da ayrıldıklarına odaklan bu tür bir araştırmanın, ataerkil ve heteronormatif düzeni sorun eden yeni araştırmalar için de yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

SUMMARY

In this study, the discrimination suffered by women and LGBTI individuals is accepted as one of the most fundamental social contradictions and the patriarchal heteronormative order is problematized. In this direction, the possibilities of thinking identity movements and class movements together and the rupture and continuity theories were taken into consideration and some questions were sought. These questions are; “How are the women's and LGBTI movements reflected in the Marxist parties?”, “With what arguments do identity problems join the class movement or not?” and “What strategies are followed at the intersection of working class and identity movements?”.

According to the results of the study, although there are differences between them, it is seen that EMEP and TKP's approaches to women's and LGBTI movements are similar to the continuity theory. These similarities; It is shaped around the arguments that class conflicts are the most fundamental conflict, that there cannot be a common identity problem that transcends classes, and that alternative women's and LGBTI organizations are the answers given by capitalism to the crisis of capitalism.

On the other hand, although the ÖDP points to socialism as the final solution, similar to EMEP and TKP, it is distinguished from them especially with the statement that the women's issue cannot be reduced to class contradictions. In addition, the party addresses not only working women but all women. Although the applicability of these discourses is a question mark for Ödp, the party's identity-class distinction and proposing solidarity with women and LGBTI movements brings him closer to rupture theories.

As can be seen, the approaches of the parties under examination to women and LGBTI movements vary according to their own socialism constructions. However, an important point that emerges here is that these fictions moving between rejection and solidarity are being talked about with new social movements. EMEP and TKP speak to new social movements with their criticism and objections against women and LGBTI movements, while ÖDP speaks to new social movements with an understanding of libertarian socialism.

Therefore, this differentiation between Socialist parties reveals the necessity to think class and identity movements together. So much so that understanding the rupture between the women's movement and the socialist parties subject to research makes it possible to discuss the different dimensions of the patriarchal and heteronormative order. The continuity perspective, on the other hand, allows the political economy of male domination to be revealed and the historical link established between different forms of exploitation.

KAYNAKÇA

- Acar, F., Altunok, G. (2012). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Taleplerin Anlamak: Türkiye’de Kadın Hareketinin Temelleri ve Sınırları. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren (Der.), *Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın* içinde (s. 71-93). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arat, Y. (2000). 1980’lerde Türkiye’de Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarbay (Der.), *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* içinde (s. 435-446). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arato, A., Cohen, J. L. (2013). *Sivil Toplum ve Siyasal Teori*. A. Akdoğan (Çev). Ankara: Efil Yayınevi.
- Avcı, D. (2004). Kadın Hareketine İşçi Damgası. *Özgürlük Dünyası Dergisi*, 146, Haziran.
- Avcı, D. (2009). 8 Mart’ın Ardından. *Özgürlük Dünyası Dergisi*, 204, Nisan.
- Baird, V. (2004). *Cinsel Çeşitlilik-Yönelimler, Politikalar, Haklar ve İhlaller*. H. Doğan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Berktaş, F. (1994). Türkiye’de Kadın Hareketi: Tarihsel Bir Deneyim. 1-4 Kasım 1991’de Frauen-Anstiftung tarafından düzenlenen uluslararası toplantının tutanakları, *Kadın hareketinin Kurumsallaşması Fırsatlar ve Riskler* içinde (s. 18-27). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bora, A. (1996). Kadın Hareketi Nereden Nereye. *Birikim Dergisi*, Mart, (83),39-41.
- Cohen, J. (2016). Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler. K. Çayır (Ed.), *Yeni Sosyal Hareketler* içinde (s. 101-120). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Connell, R. W. (2016). Toplumsal Cinsiyet ve İktidar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Coşkun, M. K. (2017). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*. Ankara: Dipnot.
- Çaha, Ö. (1996). *Sivil Kadın: Türkiye’de Sivil Toplum ve Kadın*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Çayır, K. (Ed.). (2016). *Yeni Sosyal Hareketler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Devecioğlu, A. (1990). Kadın Hareketi Üzerine Bazı Düşünceler. *Birikim Dergisi*, 11, Mart.

-
- Dirlik, A. (2015). Pasifik Perspektifinde Toplumsal Hareketler: Çağdaş Radikal Siyasetin Soyağacı Üzerine Düşünceler. Y. D. Çetinkaya (Ed.), *Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim* içinde (s. 75-94). İstanbul: İletişim.
- Donovan, J. (2016). *Feminist Teori*. A. Bora, M. Agduk ve F. Sayılan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ekin, F. (2006, Nisan). Feminizm Bütün Kadınların İsyanı!. Gülnur Acar Savran'la Söyleşi, *Birikim*. Erişim: <https://birikimdergisi.com/guncel/89/feminizm-butun-kadınların-isyanı>
- EMEP, (2014). *Emek Partisi Program ve Tüzüğü*. [Kitapçık].
- EMEP, (2017). *Tüzük*. Erişim: <https://www.yargitaycb.gov.tr/sayfa/faaliyette-olan-siyasi-partiler/documents/emek27102016.pdf>
- Engels, F. (2013). *Ütopik Sosyalizmden Bilimsel Sosyalizme*. İstanbul: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Eren, G. (2002). Kadın Sorunu Üzerine Güncel Değerlendirmeler Konumuz Patriarka mı? *Gelenek Dergisi*, 73, Nisan.
- Erol, A. (2014). Eşcinsel Kurtuluş Hareketinin Türkiye Seyri. *Toplum ve Hekim*, 29(4), 277-282.
- European Commission, (2009). *Discrimination in the EU in 2009*. Erişim: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_317_en.pdf
- Foweraker, J. (1995). *Theorizing Social Movements*. London: Pluto Press.
- Geridönmez, O. (6 Ağustos, 2016). Aile Nasıl Kutsal Oldu? *Evrensel*. Erişim: <https://www.evrensel.net/haber/287014/aile-nasil-kutsal-oldu>
- Gökçe, E. (2016). Komünist Kadınlar: Bizim Mücadelemiz Bizim Partimiz. *Gelenek Dergisi*, 130, Şubat.
- Güler, Z. (2002). Tarih Boyunca Kadına Farklı Bakışlar. *Gelenek Dergisi*, 73, Nisan.
- Günel, A. (2009). Sol Hâlâ Patriyarkayı 'Kadın Sorunu' Olarak Görüyor. Gülnur Acar Savran'la söyleşi, *Birikim Dergisi*, 244, 115-123.
- ILGA-Europe. *Rainbow Europe*. Erişim: <https://www.ilga-europe.org/rainboweurope>

-
- Inglehart, R. (1990). Values, Ideology and Cognitive Mobilization in New Social Movements. R. J. Dalton and M. Keuchner (Ed.), *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies* içinde (s. 43-66). New York: Oxford University Press.
- Işık, G. (Ed.). (2011). *Toplumsal Hareketler Politikadan Edebiyata, Sanattan Sinemaya, Medyadan Toplumsal Algıya Teorik ve Pratik Analizle ve Yansımalar*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- KA-DER, (2011). *Siyasi Parti Belgelerine Toplumsal Cinsiyet Üzerinden Bakmak*. Erişim: <http://ka-der.org.tr/yayinlar/>
- Karaca, S. (2011). Marksizm ve Feminizmin Daimî Geçimsizliği: Bir Konferansın Ardından Feminizmi Yeniden Değerlendirmek. *Özgürlük Dünyası Dergisi*, 224. Erişim: <https://ozgurlukdunyasi.org/arsiv/298-sayi-224/950-marksizm-ve-feminizmin-daimi-gecimsizligi-bir-konferansin-ardindan-feminizmi-yeniden-degerlendirmek>
- Karaca, S. (2014). Kapitalizmin Anneliği. *Özgürlük Dünyası Dergisi*, 250. Erişim: <https://ozgurlukdunyasi.org/arsiv/340-sayi-250/1274-kapitalizmin-anneligi>
- Karaca, S. (2017, 23 Kasım). Kadına yönelik şiddet sınıfsallaşırken. *Evrensel*. Erişim: <https://www.evrensel.net/yazi/80326/kadina-yonelik-siddet-sinifsallasirken>
- Komünist Parti (2016). Komünist Kadınlar Ne Diyor. *Gelenek Dergisi*, 130, Şubat.
- Laclau, E., Mouffe, C. (2015). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*. A. Kordam (Çev.). İstanbul: Birikim.
- Larana, E., vd. (2016). Kimlikler, Şikâyetler ve Yeni Sosyal Hareketler. K. Çayır (Ed.), *Yeni Sosyal Hareketler* içinde (s. 121-152). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. O. Akınhay, D. Kömürcü (Çev.). Ankara: Birikim ve Sanat Yayınları.
- Melucci, A. (2016). Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması. K. Çayır (Ed.), *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler* içinde (s. 75-100). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Michel, A. (1993). *Feminizm*. Ş. Tekeli (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

-
- Mutluer, N. (Ed.). (2008). *Cinsiyet Halleri; Türkiye’de Toplumsal Cinsiyetin Sınırları*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Offe, C. (1985). New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*, 52(4), 817-868.
- Offe, C. (2016). Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması. K. Çayır (Ed.). *Yeni Sosyal Hareketler* içinde (s. 47-73). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Oğuz, Ö. (2017, 3 Mart). 8 Mart Mitingleri Yasaklanamaz. Erişim: <https://www.demokrathaber.org/siyaset/emep-8-mart-mitingleri-yasaklanamaz-h80598.html>
- ÖDP 8 Mart Genelgesi (2012, 26 Şubat). *ÖDP İl ve İlçe Örgütlerine; 8 Mart İçin Genelge*. Erişim: <https://www.facebook.com/notes/%C3%B6dp%C3%B6zg%C3%BCrl%C3%BCK-ve-dayan%C4%B1%C5%9Fma-partisi/%C3%B6dp-il-ve-il%C3%A7e-%C3%B6rg%C3%BCtlerine-8-mart-i%C3%A7in-genelge/10150555959831646>
- ÖDP Kadın Konferansı Karar Tasarıları (2004, 5 Aralık). [Basın açıklaması]. Erişim: <http://portal.odp.org.tr/odp-kadin-konferansi-karar-tasarilari/>
- ÖDP Türkiye Kadın Koordinasyonu (2016). 8 Mart’ta Alanlardayız. [Basın açıklaması]. Erişim: http://portal.odp.org.tr/cgi-sys/suspendedpage.cgi?filter_by=random_posts
- ÖDP Türkiye Kadın Koordinasyonu (2018). *Kadın Kurultayı Sonuç Bildirisi: Kadın Mücadelesinde Yeni Bir Yol Açacağız*.
- ÖDP, (2005). *4. Kongre Sonuç Bildirisi*, [Kitapçık].
- ÖDP, (2006). *Program* [Kitapçık].
- ÖDP, (2011). *Tüzük* [Kitapçık].
- ÖDP, (2016). *Parti Meclisi 8. Kongre Çalışma Raporu*, [Kitapçık].
- Örer, A. (2007, 7 Mart). Partiler Kadın Sözüünü Bu Seçimde de Dışlıyor. *Bianet*. Erişim: <https://bianet.org/kadin/medya/93043-partiler-kadin-sozunu-bu-secimde-de-disliyor>
- Pakulski, J. (1993). The Dying of Class or Marksist Class Theory?. *International Sociology*, 8(3), 279-292.
-

-
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. M. Bütün ve S. B. Demir (Çev.). Ankara: Pegem Yayınları.
- Pilcher, J., Whelehan, I. (2004). *50 Key Concepts in Gender Studies*. London: Sage Publications.
- Sancar, N. (1999). Kadın Mücadelesi ve Ailenin Kurtuluşu Üzerine. *Özgürlük Dünyası Dergisi*, 8. Erişim: <https://ozgurlukdunyasi.org/arsiv/472-sayi-008/2288-kadin-mucadelesi-ve-ailenin-qkurtulusuq-uzerine>
- Sancar, N. (2011). Neoliberalizm Önce Kadını Vuruyor. *Özgürlük Dünyası Dergisi*, 222, Ekim. Erişim: <https://ozgurlukdunyasi.org/arsiv/296-sayi-222/933-neoliberalizm-once-kadini-vuruyor>
- Sancar, S. (2011). Türkiye’de Kadın Hareketinin Politigi: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler. *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Giderken Türkiye’de Feminist Çalışmalar* içinde (s. 61-104). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Savran, G. (1992). Marksizm ve Yeni Toplumsal Hareketler. *Sınıf Bilinci Dergisi*, 11, 6-27.
- Saymaz, İ. (2017, 7 Haziran). Komünistlerin TKP Savaşı. *Hürriyet*. Erişim: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/komunistlerin-tpk-savasi-40483147>
- Scott, J. C. (1995). *Tahakküm ve Direnişi Sanatları: Gizli Senaryolar*. A. Türker (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Siyah Pembe Üçgen, (2012). *80’ler de Labunya Olmak*. İzmir: Siyah Pembe Üçgen Derneği
- Tar, Y. (2013). *Solun LGBT ile İmtihanı; Yoldaş Ben İbneyim*. İstanbul: Ceylan Yayıncılık.
- Tilly, C. (2008). *Toplumsal Hareketler*. O. Düz (Çev.). İstanbul: Babil Yayınları.
- TKP 8 Mart Bildirisi (2019). *Komünist Kadınların 8 Mart Çağrısı*. Erişim: <https://www.tkp.org.tr/tr/aciklamalar/8-mart-bildirisi-esitlik-ve-ozgurluk-icin>
- TKP LGBT Komisyonu, (2017). TKP LGBT Komisyonu Çalışma Raporu. *Gelenek Dergisi*, 135, Eylül. Erişim: <https://gelenek.org/tpk-lgbt-komisyonu-calisma-raporu/>
- TKP, (2014). *Program*. Erişim: <https://www.tkp.org.tr/tr/temel-metinler/program>
- TKP, (2017). *Tüzük*. [Kitapçık].
-

-
- Touraine, A. (2016). Toplumdan Toplumsal Harekete. K. Çayır (Ed.). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler* içinde (s. 31-43). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Walcott, H. F. (1994). *Transforming Qualitative Data: Description Analysis and Interpretation*. London: Sage Publications.
- Wallerstein, I., Balibar, E. (1993). *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*. N. Öktem (Çev.). Metis Yayınları.
- Wallerstein, I., Hopkins, T. K. and Arrighi, G. (1995). *Sistem Karşıtı Hareketler*. C. Kanat ve B. Somay (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Whaley, L. A. (2003). *Women’s History Scientists: A Guide to the Debates*. California: ABC-CLİO.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

YENİ VE YÜKSELEN BİR ALAN: DİJİTAL OYUNLAR SOSYOLOJİSİ

Emek Barış KEPENEK¹

ÖZ

Çok yaygın ve etkili olduğu bilinmesine rağmen genel olarak oyun özel olarak dijital oyunların sosyologlar tarafından yeterince ele alınmamış olması, bu çalışmanın temel problemidir. Bu bağlamda yanıtı aranmaya çalışılan temel araştırma sorusu da “dijital oyunların sosyolojisi nasıl yapılabilir?” olarak belirlenmiştir. Kuşkusuz sosyolojinin geniş imkanları içinde hangi sosyolojik yaklaşımlar daha uygundur diye gözden geçirildiğinde mevcut klasik yaklaşımlardan çok, “İlişkisel Sosyoloji”nin bu alanda uygun olduğu görülmüştür. Çünkü ikilikleri ve özcülüğü red eden ve daha çok süreç temelli incelemeleri ön plana çıkaran bir yaklaşımın, dijital oyun sosyolojisi yaparken sunduğu olanaklar, özellikle de N.Elias’ın “figürasyon” kavramının araştırma sorusuna yanıt aramada oldukça yol gösterici olduğu kabul edilmiştir. Böylesine bir amaca ulaşmak için süreç temelli figürasyonel sosyoloji yaparken de Elias’ın özellikle “yaşam birimleri” (survival units) ile “iş birliği ve rekabet dengesi” kavramlarından yararlanıldığının altı çizilmelidir. Bu kavramlar ışığında yapılan analizler sonucunda dijital oyunların etik kurallara sadık olarak oynanan bir figürasyon olduğu, iş birliği ve rekabetin (cooperation and competition) dengelenmediği takdirde oyunun dolayısıyla mücadelenin süremeyeceği; oyunlarda da dengeli bir mücadele yoksa hep bir taraf kazanırsa oyunun en önemli edinimlerinden biri olan keyif alma edinimine ulaşamayacağı ortaya konmuştur. Ayrıca kültürel ve ilişkisel sosyolojik olarak yeni bir kavram üretme anlamına gelen bir metaforla anlatmak gerekirse, oyuncuların kimlik olarak birer “kahraman” olduğu, gerçek yaşamdan izler taşıdıkları bir “bir anlatı” fikrinin dijital oyunları anlama ve yorumlamada uygun olacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Oyun, Dijital Oyun, Figürasyonel Sosyoloji, İş Birliği ve Rekabet Dengesi.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

A NEW AND RAISING FIELD: THE SOCIOLOGY OF DIGITAL GAMES

ABSTRACT

The main problem of this article is that the game in general, especially digital games, has not been adequately questioned by sociologists, although it is well known and affects people deeply. In this context, the main research question is determined as “How can the sociology of digital games be possible? Undoubtedly, considering which sociological approaches are more appropriate within the broad possibilities of sociology, it has been understood that “Relational Sociology” is more appropriate rather than the existing classical approaches. Because this approach rejects duality and essentialism and emphasizes more process-based studies. Besides, Elias’s concept of “figuration” is accepted as a decent tool in seeking an answer to the research question. It should be underlined that Elias' concepts of “living units” and “cooperation and competition balance” while doing process-based figurative sociology. As a result of the analysis, it was found that the movements in digital games are the figuration as they are in the real world. But this cannot continue unless the balance of cooperation and competition is ensured. If there is no balance in a game, i.e. if one side always wins, one of the most important gains of a digital game, the pleasure acquisition, cannot be achieved. Using metaphors like “heroes of the games” which reflects the formations of identities and the “narrative of the game” which contains some marks from the real world, will be beneficial in understanding and explaining digital games.

Keywords: Game, Digital Game, Figurational Sociology, Cooperation, and Competition Balance.

1.GİRİŞ

Sosyolojinin temel amacı, toplumsal ilişkileri ve etkileşimleri hem anlayarak yorumlamak hem de belirli açıklamalarda bulunmaya çalışmak olarak özetlenebilir. Öte yanda inceleme nesnesi insan olunca, her dönem yeni araştırma konuları yeni sosyal gerçekliklerin ortaya çıkması söz konusudur. Günümüzde yaşam, teknolojinin iyice gelişmesi ile o kadar hızlandı ki, bir kavram daha tam anlaşılmadan bir yenisi gündeme gelmektedir. Özellikle, 1980’lerde kitle iletişim teknolojilerinin devrimsel nitelikte gelişmesi, internetin ortaya çıkması ve yeni milenyumla beraber de mobil cihazların yaşama dahil olması toplumsal etkileşimi çok farklı boyuta taşımıştır. Dijitalleşme yaşamın her alanında hızla yayılmaya başlamış bulunmaktadır. Öyle ki, kültür ve toplum kavramı artık dijital dünyadaki gelişmeler dâhil edilmeden konuşulamaz hale gelmiştir. Sosyal etkileşimler, toplumsal kurumlar, kişilik ve benlik oluşumların hemen hepsi teknolojik gelişmelerin etkisi altında farklı şekillerde tartışılmaya başlamıştır. Dijital ürünler artık insanı insan yapan kültürel öğeler haline gelmiştir.

Tabi bu durum bir yandan sosyal gerçeklikleri gittikçe karmaşıklaştığını anlatırken diğer yandan da çalışılan konuların çeşitliliği üzerinden bilim insanlarına olumlu olarak yansır. 2000’li yıllardan sonra ortaya çıkan Dijital Sosyoloji alanı artık insan doğası ve etkileşimleri üzerine daha derin düşünme fırsatı vermektedir. Bu makale de son 50 yılda son derece hızlı ve etkili bir biçimde yaşamımıza giren, yeni bir medya formu ya da popüler kültürün bir nesnesi ya da yaratıcı endüstrilerin önemi unsurlarından biri olarak da görülen bir konuya sosyolojik bir bakış açısı getirmektir: Dijital oyunlar. Bunun için araç olarak Elias’ın ilişkisel sosyoloji yaklaşımı kullanılacaktır. Özellikle online oyunlar üzerinden bir tartışma gerçekleştirilecektir.

Elias’a göre toplumsal etkileşimin özü figürasyonlardır. Onlar üzerinden toplumu anlayabiliriz. Oyun kavramı da toplumsal etkileşimin en temel öğelerinden bir tanesidir. Özellikle dijital oyunlarda yapılan tüm hareketler rakip/ takım arkadaşının figürasyonları üzerinden ilerler. O nedenle oyunların özündeki kişilik, etkileşim ve kimlik oluşumlarını ilişkisel sosyoloji üzerinden inceleyebiliriz.

Bu çalışmanın temel kavramsal çerçevesini genel olarak oyun ve dijital oyunlar oluşturduğundan bu kavramların açıklığa kavuşturulması uygun olacaktır.

2. OYUNLA VAR OLAN İNSAN!

Oyun kavramı incelendiğinde tamamen bir süreç ve katılımcılar arasındaki ilişkisellikten oluştuğu görülecektir. “Oyun” hem fiziksel hem de kültürel bir olgudur ve insanlık tarihi kadar eskidir. Her oyun kendi kültürü içinde bir anlam ve yaşamdan biz iz taşımaktadır (Huizinga, 2013).

Kültür tarihçisi Johan Huizinga, Homo Ludens yani insanı “oyun oynayan varlık” (homo ludens) olarak tanımladığı önemli eserinde kültür kavramının tüm toplumlar için oyun kavramından sonra ortaya çıktığını ve ortak yaşam içerisindeki müzik, ticaret, sanatlar, dini ritüeller, dans, hukuk, şiir, bilgelik, bilim ve benzeri her insanın hayatına etki eden tüm unsurların ortaya çıkmasında oyunun çok önemli bir yer kapladığını belirtir (Huizinga, 2013)².

Huizinga’nın (2013;19-21) oyun ile ilgili tanımladığı üç tez vardır:

- Oyunun ‘tam bir gönüllü bir etkinlik,
- Çıkar gözetilmeyen bir etkinlik,
- Özel bir mekânda ve zaman açısından herhangi bir kısıtlama içermeyen, yalıtılmış ve sınırlı bir etkinliktir. Yani, hayat rutininden farklıdır ve belirli yer ve zamanı kapsar. Ona ayrılan zaman ve mekân katılımcılar için çok özeldir.

Bunun yanında oyunun içerdiği belirli özelliklere de dikkat çekmek gerekiyor:

² Öyle ki oyun çoğunlukla kolektif bir ilişkiyi düzenleyen bir kavram olarak yer alırken, etimolojik yapısı da bunu destekler, proto germanic dillerde ga-mann yani kolektif insanı, insanların birlikte yaşadıkları duyguyu ifade ederken, gotik kültürde Gaman sözü katılım ve paylaşmayı ifade etmektedir. Bu terim 1200’den sonraki eski İngilizcede ise, eğlence ve neşe kaynağı olarak tanımlanır (And, 2003, s. 33-34).

Oyunlar, kesinlikle özgür bir etkinliktir. Hiçbir zorunluluk yoktur. Oyun oynamak istemeyen çocuk oynamaz ama ödevini yapmama şansı pek tanınmaz. Etkinliğin anlam kazanması için başka aktörlerin yani kişi ve kişilerin (rakip, oyun arkadaşı...vb) varlığını gerektirir. Oyunlarda, bireylerin karşılıklı bağımlılığı vardır. Hiçbir zaman fiziksel bir ihtiyaç, ahlaki bir görev ya da asli bir amaç değildir. Keyif almak esas hedeftir. Oyunun diğer bir özelliği ise sıradan, olağan, alışılmış olandan farklı, gündelik yaşamdan ayrı bir şey olmasıdır (Huizinga, 2013; 25). Bu bilinmezlik de yaratır. Bazı oyunlar haricinde sonuçları önceden tahmin etmek zordur. Para kazanma amacı yoktur. Üretim amacı yoktur.

Herkes için aynı ve eşittir. Benzer bir şekilde oyunun süresi de bellidir. Oyun başlar ve biter. Bu noktada da oyun en önemli sınırlarından biri ortaya çıkmaktadır. Sınır, oyunu galip veya mağlup bitirmenin verdiği kaygı ve kaygının yarattığı başarıma isteği yaratmaktadır. Oyun kuralları da bu başarı kaygısını sınırlayan bir kavramdır. Bu şekilde oyunun kurallarına göre oynanması zorunluluğu vardır (Huizinga, 2013;23). Oyunu oluşturan tüm elemanlar, oyunun kurallarıdır ve bozulamazlar. Eğlenmek esas amaçtır ancak oynayan aktörler için oldukça da ciddi bir etkinliktir.

Oyun yalıtılmış ve sınırlı olma niteliğine sahiptir başlar ve belli bir anda biter. Bir kez oynandıktan sonra kültürel bir etki gibi bellekte yerini alır. Özgür irade ile tekrarlanma şansı vardır. Önceden belirlenmiş bir alanda gerçekleşir. Arena, spor sahası, masa, hatta kültürel olarak bakarsak tapınak, mahkeme vs. hepsi birer oyun alanlarıdır (Huizinga, 2013). Oyunun oynanması için mutlak düzen şarttır. Düzenin veya kuralın ihlali oyunu bozar.

Her oyunun istisnasız olarak kuralı vardır ve bu kurallardan kuşku duymak mümkün değildir. Kural ihlal edildiği an oyun diye bir şey ortada kalmaz. Örneğin bir annenin bir andaki seslenişi oyunu durdurur ve bildik dünyaya kısa süre de olsa bir geçiş yaşanır. Daha sonra tekrar oyun kendi düzeninde devam eder. Kurallara karşı çıkan kişi oyunbozan olarak nitelenir ve hemen oyundan atılmalıdır (Huizinga, 2013).

Bu kavram üzerine diğer önemli düşünürlerden birisi de Fransız Callois'dir. Man, Play and Games (2001: 9) adlı eserinde oyunu altı temel özelliğine göre tanımlamaktadır:

- a. Özgürlüktür: Oyun oynamak zorunlu değildir, eğer olursa cezbediciliğini ve eğlencesini yitirir.
- b. Ayırışıklık: Oyun alanı ve zamanı gerçek dünyadan farklıdır
- c. Belirsizlik: Önceden sonucu bilemezsiniz.
- d. Verimsizlik: Ekonomik bir kazanç ve daha fazla üretmek gibi dürtüleri barındırmaz.
- e. Kurallar: Oyunun en önemli yönlerinden biri etkileşimin anlamlı olabilmesi düzen gerekir ve bu da kurallarla olur.
- f. Rol yapma: Gerçek yaşama karşı olarak özgür davranma ve doğaçlama yapma durumu.

Caillois (2001; 14) etkileşim tipolojise göre oyunları dört temel grupta toplar: **agon** (müsabaka), **ales** (şans), **mimicry** (rol) ve **ilinx** (denge ve baş dönmesi). Buradan bakıldığında tanımın içerisinde fizikselliğe vurgu yoktur. Esas önemli olan nokta oyunun iç dünyasında katılımcıların kendi aralarında nasıl şartlar ve dayanak noktaları oluşturduğu daha önemlidir. Bazı oyunların sonucu tamamen şansa ve kadere dayanmakla birlikte, bazı oyunlar kişinin kendi kaderini tamamen ele geçirmesine ve onu yönlendirmesine dayanır. Diğer oyunculara göre strateji oluşturulur.

Caillois bu dört tanımı da kendi içinde iki kutba ayırır; Paidia ve Ludus. Paidia Huizinga'nın da bahsettiği gibi Yunanca'da çocuk oyunları için kullanılır, ludus ise oyun yarışma talih oyunu tiyatro gösterisi olarak tanımlanır. Caillois'e göre paidia oyunları içgüdüsel olarak oynama isteğidir, kedilerin yumak ile oynaması, köpeklerin sahiplerinin etrafında dönerek koklaması, bebeklerin çığıraklarından ses çıkarıp seslice gülmesi gibi. Solitaire, çapraz bulmacalar, anagramlar ise ludus kategorisine girmektedir (Gülsoy, 2019).

Sonuç olarak oyun kavramının insan var olduğu andan itibaren bir etkileşim ve kültürlenme kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Oyuncular arasındaki etkileşim bize oyunu anlatır. Bu kavramın etkisi son yıllarda hızla dijitalleşen yaşamımızda daha da artmıştır denilebilir.

2.1. Dijital Oyun Kavramı

Dijital oyun, bir oyuncunun ya da oyuncuların elektronik bir şekilde çalışan bir ekranda bir hikâye çerçevesinde oyun edinimi gerçekleştirmek olarak tanımlanabilir (Bergonse, 2017). Bir insan, dijital bir şekilde çalıştırılan bir cihazla etkileşime girer. Ancak geleneksel oyunlar gibi öngörülemeyen, tamamen isteğe bağlı ve kendine özgü dünyası olan kültürel bir olgudur.

Dijital oyunlar hem ekonomik hem kültürel hem de toplumsal boyutları olan çetrefilli bir konudur (Kerr, 2006; Binark ve Bayraktutan-Sütçü, 2008; Netzley, 2015; Muriel ve Crawford, 2018). Teknolojinin nimetlerini kullanarak yeni bir dünya üzerinde yepyeni bir hikâye olanağı sunan bu ürün toplumsal etkileşimleri sarıp sarmalamıştır. Son 10 yılda en hızlı büyüyen bir ekonomik sektördür (www.newzoo.com). Dünya nüfusunun neredeyse üçte birinin isteyerek oynadığı ve onun üzerinden etkileşime girdiği sosyal bir olgudur. Farklı disiplinlerden yüz binlerce çalışanı ile ve her yıl büyüyen üretim yapısıyla bu alanda çalışmak isteyen kişilere istihdam olanakları sunan emek piyasasının önemli alanlardan bir tanesidir. Dijital oyunlar sadece eğlence için kullanılmamaktadır. Eğitim, sağlık, savunma sanayii vb. farklı sektörlerde oyun teknolojileri ile kullanılır. Üretildiği yıllardan itibaren kişisel bilgisayarlar, internet, akıllı telefon, arttırılmış gerçeklik gibi farklı alanlarda geliştirilmiş neredeyse tüm teknolojik yeniliklerin içerisinde yer alır ve bu sayede her teknolojik ürününün içerisinde yer alabilen dijitalleşen kültürün en önemli unsurlarından bir tanesi olmaktadır.

Sonuç olarak, tanımı gereği her iki tür için tamamen isteğe bağlı ve herhangi bir çıkar gözetmeyen ayrıca tamamen kendine ait özel alanların olduğunu belirtmek gerekir. İnsanlar oyun oynamayı istedikleri için oynarlar. Keyif aldıkları sürece de devam eder. Oynayan oyuncu için o an özel ve kendine aittir. Ayrıca her

iki türde de oyunun anlamı başka kişi ya da/ kişilerin (ister ekip arkadaşı ister rakip) varlığını gerektirir. Oyundaki davranışlar (Elias'ın kavramıyla figürasyonlar) diğer tarafın aldığı konuma göre şekillenir. Bu özellikleriyle geleneksel³ oyunları dijital oyunlara benzetebiliriz (Bkz. Tablo-1).

Farklılaşan noktalar ise, oyunların oynandığı alan, oyuncu sayısı, hikâyenin derinliği, oynanan oyunların alanı (oyun dünyası), oyuncu sayısı, oyun araç gereçleri (otomasyon) ve oyun biçimi ve içeriğidir. Tek farkı dijital oyunlar teknolojik olarak dijital dünyanın nimetlerinden faydalanır. Bu sayede, aynı anda, daha fazla kişiye farklı dünyalarda daha derin ve çekici hikayeler sunmaktadır (Binark ve Bayraktutan Sütçü, 2008).

Tablo 1. Geleneksel ve Dijital Oyunların Karşılaştırması*

Özellikler	Klasik oyunlar	Dijital oyunlar
Mekân	Sınırlı/ Fiziksel mekân	Sınırsız/ sanal mekân
Oyuncu sayısı	Az sayıda	Çok sayıda
Yenilik/yaratıcılık	Sınırlı	Yoğun
Malzeme	Sınırlı	Çeşitli
Etkileşim	Birincil/ yüzyüze/ sınırlı	İkincil/ yüksek
Süre	Sınırlı	Sınırlı
Sosyalleşmeye katkı	Yüksek	Tek bir oyuncu ama yüksek sosyalleşme
Maliyet	Ücret yok.	Bedava ya da ücretli
Oyuncu kişilik yapısı	Sıradan	Rekabetçi, hırslı(motivated)
Kurallar	Var.	Var.
Oyuncu eğitimi	Gerekli değil	Uyum eğitimi gerek.
Oyuncu cinsiyeti	Tek bir cinsiyete bağlı değil.	Tek bir cinsiyete bağlı değil.
Oyuncu yaşı	Belirli yaş aralığı	Her yaştan insan oynuyor.
Sosyal statü	Bazı oyunlar için sınıfsal ayırım vardır.	Her sınıftan insana açıktır.

* Yazar tarafından oluşturulmuştur.

³ Geleneksel oyunlardan kasıt dijital olmayan gerçek yaşamdaki fiziksel alanlarda (sokak, bahçe, ev, okul...vb) oynanan tüm oyunlar kastedilmektedir. Boratav'a (2014) oyunu tanımlarken, çocukların herhangi bir üretim çabasını ya da başka çeşitten bir hizmeti zorunlu kılmadan, sadece eğlenme yolu ile dinlenmelerini sağlayan eylemler olarak açıklar. Cirit, ebelemece, horuz dövüşü, saklambaç, bilçe, topaç,... vb oyunları da örnek olarak verir.

3.YÖNTEM

Kasapoğlu'na (2020a) göre, sağlık, eğitim, ekonomi, ticaret hatta yönetim alanında e-devlet ile dijitalleşme tüm dünyada çok yaygın ve özellikle gündelik yaşamımızda yapay zekanın kullanılmadığı hemen hemen hiçbir alan kalmadı. Her yaş, cinsiyet ve sınıftan insanların giderek daha fazla sanal dünyada zaman geçirdiği bilinmesine rağmen sosyologlar bu konularda maalesef geride kalmayı tercih etmekte. Buna yol açan faktörlerden biri de teknolojiye çok hızlı değişimleri anlamak ve yorumlamakta klasik yaklaşımların özcü analizlerinin yetersiz kalması ve belirsizlik ve farklılık çalışmalarının çok iyi bilinmemesidir demek yanlış olmayacaktır. Oysa günümüzde yaşadığımız hızlı değişimi anlamak ve yorumlamakta İlişkisel Sosyoloji Tablo 2'de gösterilmeye çalışıldığı gibi büyük imkanlar sunmaktadır.

Tablo 2. Klasik ve İlişkisel Sosyoloji Karşılaştırması*

Özellikler	Geleneksel Sosyoloji (Holistik ve Aksiyoner dahil)	İlişkisel Sosyoloji
Özcülük (essentialism)	Kabul eder	Tamamen red (belirsizlik ve farklılık çalışır)
İkilikler (dualities)	Kabul eder	Tamamen red
Zaman	Eş zamanlı(sencronic)	Süreç temelli/ Diachronic
Mekân	Hemen hemen hiç yok	Zaman ve mekân birlikte analiz edilir.
Bütün-Parça ilişkisi	Ya bütünü ya da parçayı inceler	Bütün ve parçayı birlikte ele alır.
Makro-mikro ilişkisi	Ya makro ya da mikro çalışır	Maro ve mikro analizi birlikte yürütür.
Mevcut kavramlar	Yeterli bulur. Bunlarla çalışır. Toplum, birey, grup gibi.	Yeni kavramlar geliştirir. Habitus, figürasyon, yaşam birimi, niş, kimlik v.b.
Gündelik yaşam, sıradan olaylar	Nadiren önemsenir.	Çok önemlidir.

* Kaynak: Kasapoğlu (2016; 2020b)'dan özetlenerek hazırlanmıştır.

Bu çalışmanın temel çıkış noktası dijital oyun çalışmalarının yaygınlaşmaya başlamasına rağmen, bu kadar güncel ve önemli olan bir alanda kuramsal sosyolojik çalışmaların çok yapılmamış olmasıdır.

Bu makalenin sınırları içinde sunulan çalışmanın temel sorusu da bu bağlamda şudur: “Dijital kültürün en önemli bileşenlerinden bir tanesi olan dijital oyunları sosyolojik bir bakış açısıyla nasıl değerlendirebiliriz?”

Bu soruya son yıllarda oldukça tartışılan İlişkisel Sosyoloji üzerinden cevap aranmıştır. Elias (2016), insan ilişkileri ve onun üzerinden toplumu anlamak için etkileşimlerin temeli olan figürasyonlara bakmak gerekir diye açıklar. Bu çalışmada bu temel görüşten yola çıkarak dijital oyunların temelinde var olan etkileşimlerin gerçek yaşamdaki figürasyonlarla birebir örtüştüğü ön kabulünden (assumption) hareket edilmiştir.

Oyunların içerisindeki kurallar, ağlar, etkileşimler; fiziksel dünyadaki figürasyonların ve etkileşimlerin yeniden inşa edilmesidir. Buradan yola çıkarak oyuncular arasındaki etkileşimler, İlişkisel Sosyoloji’deki diğer önemli kavram olan “karşılıklı bağımlılık” kadar, oyunlar içerisinde kurallar, kimlik ve güç dengesi nasıl kuruluyor sorusuna cevap verirken figürasyonel sosyolojinin temel kavramları olan “yaşam birimleri” ve “iş birliği ve rekabet dengesi” kavramları üzerinden tartışma yapılmıştır (Elias,2016).

Yeni ve güncel bir alanda bir teorik çerçeve çizmeye çalışması açısından makalenin oldukça özgün ve ilgili literatüre katkı sağlama özelliği taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kadar geniş alana yayılan ve insanları etkileyen dijital oyunların sosyolojik olarak araştırılmayı hak ettiği ise açıktır.

4. DİJİTAL SOSYOLOJİ: BİR FİGÜRASYON OLARAK OYUN ANALİZİ

Elias figürasyon kavramı ile yapı/aktör, birey/toplum, öznellik/nesnellik gibi sosyolojide kabul görmüş ikili yaklaşımları reddeder ve bireylerin toplum içerisinde birbirlerini dolaylı ya da dolaysız yollardan her daim karşılıklı bağımlılık, gerginlikler (olumlu ya da olumsuz) ve yükümlülükler ile bağlı olduklarını ileri sürer (Elias, 2016: 192). Hatta onlara “yaşam birimleri” der. Farklı özellikleri bir arada bulundurarak toplumsal yaşamdaki bütünleşmeyi temsil ederler. Açıklaması ise insanın içinde bulunduğu ortamdaki figürasyonları nasıl algıladığı ve konumlandığına göre şekillenir. Çok açıktır ki, bu konumlandırma varlığını anlamlı kılan bir karşıt tarafa göre yapılmaktadır. Figürasyon kavramı insanların bir arada oluşlarını açıklamaya çalışan kavramsal bir araçtır (Elias, 2016). İnsanlar yaşamak için figürasyonları kullanarak sürekli ilişkide

bulunurlar. Bu sayede toplumsal yaşam ya da kültür varolabilir. Dans ederken ya da oyun oynarken bireylerin birbirine bağlanması gibi sosyal ilişkileri de figürasyonlar yönlendirir (Ertong Attar,2016). Bu sayede bireylerin davranış ve eylemlerini, bireylerin birlikte oluşturdukları figürasyonlar aracılığı ile incelemek mümkün olabilmektedir (Elias, 2016: 104).

Figürasyon ise dinamik ve süreçlere vurgu yapan bir kavramdır (Mennell, 1992: 251). Birbirlerine karşılıklı bağımlı insanlarca kurulmuş ağlar olarak adlandırılan figürasyonlar, sürekli değişen ve akışkan durumdaki güç dengeleri ile nitelendirilirler. Bunlar belirli bir zaman diliminde yani süreçler boyunca oluşurlar. Ayrıca, figürasyonlar her zaman iş birliği ve çatışma kavramları bağlamında sürekli bir gerilim taşırlar. Bu bağlamda hem küçük grupların hem de büyük toplumların kurmuş olduğu ağları tanımlamak için kullanılabilir (Šubrt, 2015: 15). Bu kurulan figürasyonların günlük 2,5 milyon kullanıcı bir oyunda daha karmaşık olduğu aşıkardır.

Bu bağlamda, örgütler, şehirler, toplumlar ya da oyun grupları figürasyonlar aracılığıyla kavramsallaştırılabilir. Özellikle üzerinde durulması gereken nokta, bireylerin farklı entegrasyon, özdeşleşme, iş birliği ve rekabet düzeylerinde bu figürasyonları kendilerinin oluşturduklarıdır. Bireyler her zaman figürasyonlar içerisinde yer alırlar ve bu figürasyonlar her zaman bireyler tarafından oluşturulurlar (Elias ve Dunning, 1966: 396-397). Planlı ya da plansız şekilde oluşturulabilirler. İş birliği ve rekabet dengesinin düzeyleri karşılıklı bağımlılık zincirlerinin yapısına göre şekillenebilir. Örneğin farklı rekabet dengeleri olabilir. Etkileşim arttıkça bağımlılık zincirleri uzayabilir ya da kontrollü gerginlik dengesi değişebilir. Ama etkileşim devam eder. Bu etkileşimin devam etmesi oyuncuların oyunda flow etkisinin (Cowley, Charles, Black ve Hickey, 2008; Sanjamsai ve Phukao, 2018) farklı bir açıklaması olarak da algılanabilir.

Figürasyon kavramı, insanlar arasındaki uyumlu ya da gergin ama mutlaka karşılıklı, yararlı ya da düşmanca ilişkileri anlatır (Elias, 2016). Elias’a göre örneğin masanın etrafında kart oynamak için toplanan

dört kişi bir figürasyon oluşturur. Bu kişilerin yaptıkları ya da yapmadıkları, uyumları ya da uyumsuzlukları o gruba özgü figürasyonların oluşumuna zemin hazırlarlar (Elias, 1991). Aynı doğrultuda, bir futbol oyununa figürasyon karakterini veren, oyun içerisinde farklı gruplaşmalara olanak vermesidir. Online oyunlarda kurulan gruplar, klanlar ya da yeni görevler yeni figürasyonlara yol açar ve hatta sürekli hareket halinde olan ve değişime açık bir güç dengesi yaratır.

Oyunlarda rekabet, şans, rol yapma gibi tüm topluma yerleşmiş davranış kalıplarının (temel figürasyonların) birer yansımasını görülür. Her oyuncu, bir zorluğun üstesinden gelmek, başarılı olmak ve gerilimi sonlandırmak ister. Böylelikle gerilim unsuru, oyuncunun cesaret, azimlilik ve dürüstlük gibi hünelerinin sınanması anlamına geldiğinden, oyuna belirli bir etik değer de katmış olur çünkü oyuncu, kazanma isteğine karşın oyunun kurallarına uymaya devam etmek zorundadır. Ancak buradaki ortaklıklar, karşıtlıklar ve oyunu kazanmak için belirlenen hareketlerin varlığı elzemdir.

4.1. Süreç Olarak Dijital Oyunlar

Oyun çocuk için üzüntülerini, kaygılarını, sevinçlerini aktarma aracıdır; hayal dünyasıyla gerçek dünya arasındaki bağlantıları daha anlamlı hale getiren oyunlarda çocuk, bilinmezlerle dolu çevresini; yaşamı ve kendisini oyun süzgecinden geçirerek daha iyi tanıyabilmektedir. Bu özelliğiyle oyunlar, önemli iletişim ortamlarıdır. Dijitalleşen etkileşim araçları tüketicilere sonsuz sayıda yeni deneyim ve iletişim imkanları sunar.

Dijital oyunlar da dijital teknolojilerdeki devrim sayılabilecek değişimlerle birlikte ekonomik bir güç kazanır ve kültürel endüstrinin en değerli metalarından biri haline gelir. Çünkü oyunculara farklı dünyalarda farklı etkileşim olanakları sunmaktadır.

Bilgi teknolojileriyle paralel bir şekilde ilerleme kaydeden dijital oyunlar, zaman içerisinde kategorilere ayrılmış, sürekli geliştirilen grafik arayüzleriyle oyuncuda bir sinema filminin içindeymiş hissini yaratmış, oynanabilirlik unsuru ön plana çıkarılarak oyuncuların taleplerine ve isteklerine yanıt vermeye başlamış,

hatta Hollywood filmlerini aratmayan özgün senaryolarıyla her geçen gün daha fazla insanın ilgisini çekmeyi başarmıştır.

Dijital oyunların kısa tarihine bakıldığında; erken gelişim aşamasında dijital oyunlarının gelişiminin ilk örneklerinden biri, 1958 yılında A.B.D. hükümetinin Brookhaven Laboratuvarı çalışanı olan William Higinbotham tarafından geliştirilen tenis oyununu ilkel bir şeklini içeren “Tennis for Two”dur. Bu oyunun özelliği arayüzünde bir osiloskop kullanmasıdır. Bu oyun literatürde ilk dijital oyunu olarak tanımlanmıştır (Donovan, 2010).

1971 yılında ilk ticari olarak satılan oyun olan “Computer Space” geliştirilmiştir. Daha sonra 1972 yılında ilk ev için oyun konsolu olan Magnavox Odyssey piyasa çıkmış ve ilk senesinde 100 bin adetten fazla satmıştır (Rutter ve Bryce, 2006). 1972 yılında ünlü Atari firması kurulmuş ve 1975 yılında ilk ev tipi oyun makinaları olan Pong’u piyasaya sürmüştür. 1976’nın sonunda konsolların hakimiyetinde sektör 200 milyon doların üzerinde bir hacme ulaşmıştır. 1970’lerin sonu ve 1980’lerin başında dijital oyun dünyası inanılmaz bir yükselişe girer. Bu dönemde Space Invaders, Zork ve Pacman gibi oyunlar piyasaya sürülmüştür. 1981’de sadece Amerika’da sektör büyüklüğü 5 milyon doları aşmıştır (Rutter ve Bryce, 2006).

Bu arada 1990’larla beraber cep telefonları hayatımızdaki yerini almıştır. Her ne kadar görüntü açısından konsolları ya da bilgisayarlar kadar verimli olmasa da içeriğinde sağladığı oyun hizmetleri ile sektöre değişik bir hava getirmiştir. Özellikle Nokia 2003’te ürettiği telefonlarındaki ünlü Yılan oyunu çok ünlü olmuştur. İnternetin hızla yayılmasıyla ve akıllı telefonların yayılmasıyla hem tarayıcı tabanlı oyunlar hem de mobil oyunlar sektörün en önemli unsurları haline gelmiştir. 2020 yılı itibariyle 159 milyar dolarlık bir büyüklüğe ulaşmıştır. Yıllık ortalama yüzde 9 civarında bir büyüme oranı yakalamıştır (www.newzoo.com).

4.2. Neden Bu Kadar Hızlı Gelişti?

Yenilik fikri ve buna bağlı olarak geliştirilen teknolojik ürünler dijital oyun sektörünün başarısının temelinde yatan değişimlerdir. Diğer bir deyişle, oyun sektörünün gelişiminin teknolojinin ilerlemesiyle paralel olarak geliştiğidir. Bilgisayarlardaki işlemci ve kartların iyileşmesiyle, görüntü kalitesinin artması, daha sonra internet ve cep telefonları dijital oyun sektörünün gelişimi de çok hızlandırdı. Bu dinamik yapının arkasında ayrıca sürekli gelişen farklı taleplere göre farklı platform arzları, sürekli gelişen oyun içerikleri ve neredeyse her yaşa uygun farklı kitlelere hitap edebilecek oyunların piyasaya sürülebilmesi yatar. Bu açılardan baktığınızda bu sektörde faaliyet gösteren firmaların yenilikçi yönleri ortaya çıkar. Çünkü sektördeki rekabet gereği hem hizmetlerde hem de ürün içeriklerinde sürekli yenilik yapmak durumundadırlar. Ayrıca oyun sektörünün arka planında bulunan simülasyon, yapay zeka vb. teknolojiler savunma sanayinden havacılığa, otomotivden tıp sektörüne kadar birçok alanda da kullanılmaktadır. Buna ek olarak akıllı telefonlar ve televizyonların pazarda bu kadar genişlemesinin altında sunduğu uygulama ve oyun hizmetlerinin katkısı olduğu çok açıktır.

Konsollar ise sadece oyun deneyimini geliştirmekle kalmayıp, oyunu bir multimedya eğlence ve iletişim aracı haline dönüştürmüşlerdir. Yedinci nesil konsolların gelişmiş donanımları sayesinde daha fazla yazılım içeriğine sahip olabilmeleri oyunların yerleşme süreç ve dinamiklerini de daha karmaşık hale getirmiştir. Aynı zamanda, günümüzde AAA olarak sınıflandırılan oyunlar yapım ve maliyet açılarından büyük film prodüksiyonlarıyla kıyaslanır hale gelmiştir. Bu tür oyun projeleri, ses, programlama, animasyon, grafik, pazarlama, tasarım ve yapım gibi farklı alanlarda uzmanlaşan yüzlerce uzmanı içeren kadrolarla geliştirilmektedir. Dolayısıyla, oyun geliştirme oldukça karışık ve büyük ölçekli bir yapım pratiğine dönüşmüştür. Bu durum oyunların yerleşmesini de karmaşık hale getirmiştir (AKA, 2017).

Her sene milyonlarca insan isteyerek dijital oyunlara milyonlarca dolar ödemektedir. Satılan oyun sayısının artması demek sektörde dönen finansal araçta artması anlamına gelmektedir (Egenfeldt-Nielsen, Smith, ve Tosca, 2008). Dijital oyunları ekonomiyle yakından ilgilidir. Yaratıcı Endüstrilerin en önemli

ürünlerinden biridir. Vergi politikasıyla yakından ilgilidir. Eğitim sistemiyle yakından ilgilidir. Oyunlar kültürle iç içedir ve kültür endüstrisinin ürünleridir (Kerr, 2006; Binark ve Bayraktutan Sütçü, 2008; Dymek, 2010). Ulusal kültür, geliştirici kültürü, oyuncu kültürü, anime kültürü, gelenekler, tarih, politika ve benzeri tüm unsurların hepsi, oyunları etkileyen unsurlardır. Diğer bir deyişle ülkelerin kültürel ve sosyal içerikleri oyun tasarımlarını etkileyen en önemli unsurdur (O'Donnell, 2012).

Dijital oyunlar her yaştan insana hitap edebilen ürünlerdir. Tercih edilecek oyunun türü ve platformu buna vakit ve para ayıracak kişiye bağlı olarak belirlenmektedir. Çünkü son kullanıcı kendisidir. Sonuç olarak oyun endüstrisi son kullanıcı sayesinde ilerleyebilmektedir. Satış kanallarının ötesinde o satışın sağlanması gerekir. O nedenle fuar, tanıtım ve reklam gibi unsurlar oyunlar için çok önemlidir (Binark ve Bayraktutan Sütçü, 2008).

Oyun oynandığı süre içerisinde oyuncuyu kendine dahil eder. Bu yakalama özelliği oyunu cezbedici kılan unsurdur oyun yarışma niteliği kazandıkça daha da önem kazanır. Dijital oyunlarda da bu Flow etkisi olarak adlandırılır (Cowley; Charles, Black ve Hickey, 2008; Sanjamsai ve Phukao, 2018). Oynadıkça elde edilen yüksek skor ve geçilen bölümler oynayanı bir kazanma sürecine sokar ve oynadıkça oynama isteği gelir.

Teknolojinin hızla gelişmesi oyunları kitleler için kullanabilir hale getirmiş ve bunun sonucunda da dijital oyun sanayi en hızlı büyüyen sektörlerden biri olmuştur. Bu gelişmenin diğer alanlara da pozitif etkisi olmuş, örneğin tıp eğitiminde, sağlık eğitiminde, kültürel varlıkların sunumunda, eğitimde animasyonların kullanımı, oyunların özellikle oyunlaştırma kavramı altında kullanılır olmuştur. Son yıllarda da arttırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik teknolojileri ve uygulamaları, ayrıca etkileşimli sistemler de bu sektörlerle paralel olarak katılmış, ivme hızla artmıştır.

Tüketim kültüründe, endüstrileşen oyun sektörü gerek kutu gerekse dijital olsun yerel kültürden hareketle değil sermayenin seçtiği kültürel bileşenlerle inşa edilmektedirler. Özellikle de dijital oyunlardaki şiddet pek çok kültür için aşırıdır, cinsellik anlatısı pek çok kültür için uygunsuzdur ancak sermayenin oyun

içeriğini belirlemesi de beklenmesi gereken bir durumdur. Oyunlara ve oyuncağa (hatta çocuklukla ilgili olan her şeye) ideolojik anlam yüklemek modern zamanların bir kültürleme unsuru olmuştur. Günümüzde bu misyonu dijital oyunlar üstlenmektedir (Sormaz, 2012, 178-194).

Dijital oyunlarla ve sanal mecralarla ilgili yapılan çalışmalarda oyuncuların reel gündelik yaşamlarındaki habituslarını sanalda/dijitalde de yeniden konumlandıkları görülmektedir. Böylece benzer beğenilere sahip oyuncu/tüketiciler bir araya gelmektedir (Binark ve Bayraktutan-Sütçü, 2008, 277). Böylece gündelik yaşamın uzamı genişlemiş olmaktadır ve gerek oynama edimi gerekse de piyasanın varlığı bu uzamda kendisine hareket alanı bulmaktadır. Sanal kimlik gerçek kimliğin bir uzantısıdır. Başka bir ifadeyle gündelik kimlik öğeleri sanal uzamda da temsil edilir (Binark ve Bayraktutan-Sütçü, 2008, 56-57).

Habituslarını reelden sanala taşıyan oyuncular (kullanıcılar, tüketiciler vs.) sosyal ve kültürel sermayelerini de yanlarında getirmektedirler (Binark ve Bayraktutan-Sütçü, 2008, 278). Etkileşim alanı sanala geçmiş olsa da gerginlikler çerçevesinde figürasyonların oluşturulması devam etmektedir.

Yani dijital oyunların platformları geliştikçe etkileşimler arttı ve yepyeni sosyal etkileşim alanları oluşur. Sanal alemde dinamik, sürekli ve süreçsel ilerleyen bir etkileşim alanları oluşur (Emirbayer, 2012). Bu etkileşim sırasında kimlikler ve roller belirlenir. Oyunlarda kullanılan kahramanlar önemli bir kimlik inşa alanı ve diğer oyuncuların hareketlerine yeni figürasyon kaynakları oluşturur. Artık yeni “güç dengeleri ve gerginlik çerçeveleri” kurulmaya başlanmıştır (Elias, 2006). Oyuncular dijital ortamlarda (özellikle sosyal medya ve dijital oyunlar) kültürel etkileşimlere girerek karşılıklı bağımlılıklar kurar (Ertong- Attar, 2016). Oyunlardaki bu artan etkileşimlere nasıl bakmak gerekir?

4.3. Online Oyunlar

Teknoloji geliştikçe dijital oyunlar için farklı platformlarda oluşmaya başladı. Özellikle 90’larla beraber internetin hayatımıza girmesi ve 2000’li yıllarda da cep telefonları ve sonra da akıllı telefonların çıkışı dijital oyunların yayılımını ve etkisini oldukça arttırdı. Artık, dijital oyunları tanımlarken ya oynanış türüne

göre FPS (First Person Shooter- Birinci Şahıs Nişancı, MMORPG...) ya da platformuna göre (konsol, PC, mobil...) tanımlar yapılıyor. Bu gelişmeler aynı anda milyonlarca kişinin etkileşime girmesine olanak sağladı. Örneğin League of Legends adlı oyunu bir gün içerisinde 27 milyon kişi oynamaktadır. Aylık 65 milyon civarında aktif oyuncusu vardır.

Genel olarak çok oyunculu oyunlar (multi-player games), çok sayıda oyuncunun belirli bir ağ ve sunucu üzerinden aynı anda oynayabildiği oyunlardır. Bunun diğer bir türü ise çok oyunculu devasa çevrimiçi oyunlardır (Massive Multiplayer Online Games). Bu oyunlar on binlerce kullanıcının aynı anda bireysel ya da takımlar oluşturarak oynayabildiği oyunları içermektedir. Bu oyunlar aynı zamanda oyun içerisinde bireylerin sosyal etkileşimlerine olanak tanır (AKA, 2017). Bu tür oyunlar ücretsiz bir şekilde uzun süreli şekilde oynanabilmektedir.

Online oyunlar 1974 yılında Maze War isimli oyun ile başlamıştır. Bu oyun çıktığında internetin atası olan ARPANET ile uyumlu hale getirdiler. 1978 yılında, devrim niteliğindeki MUD 1 piyasaya çıktı. Oyunlar grafiksel olarak gelişmeye devam ederken içerik olarak da gelişmesini sürdürdü. Ancak esas sıçraması internetin ortaya çıkışı ve tüm dünyaya yayılması ile oldu (Donovan, 2010). Şu anda dünyada yaklaşık 16 milyon 800 bin online oyuncu var (<https://mmo-population.com>). 2020'nin ilk çeyreğinde 18 milyar dolardan fazla gelir getirmiştir (www.statista.com).

Online oyunlar gerçek dünyanın grafiksel anlatımları olarak da tanımlanabilir (Kolo ve Baur, 2004). Oyuncular kişiselleştirilmiş karakterleri (avatar) ile belirli bir kimlik/ kişilik yaratırlar. Birden fazla karakter ya da kimlik olabilir. Diğer oyuncularla beraber gruplar oluşturulur ve birbirleriyle mücadele ederler. Her grubun kendi kuralları vardır ve diğer gruplarla mücadele ederler.

Krotoski'e göre (2004) MMO'lar grup içi iletişimi arttırırken kişisel ilişkilerinde oluşmasına yol açar. Oyuncular ortak görevleri yerine getirmek için beraber hareket etmek durumunda kalırlar. Tüm kurgu görevlerin içeriğine ve diğer ekiplerin buna nasıl yaklaştıklarına göre şekillenir. Yani oluşturulan

figürasyonlar, yaşam birimleri, davranışlarınızı da açıklamaktadır. Diğer bir deyişle, çevrimiçi oyuncular diğerleriyle (hem ekip arkadaşı hem de rakipler) anlamlı ilişkiler kurarlar (Jansz ve Martens, 2005).

5. FİGÜRASYONLAR BİZE OYUNU ANLATIR!

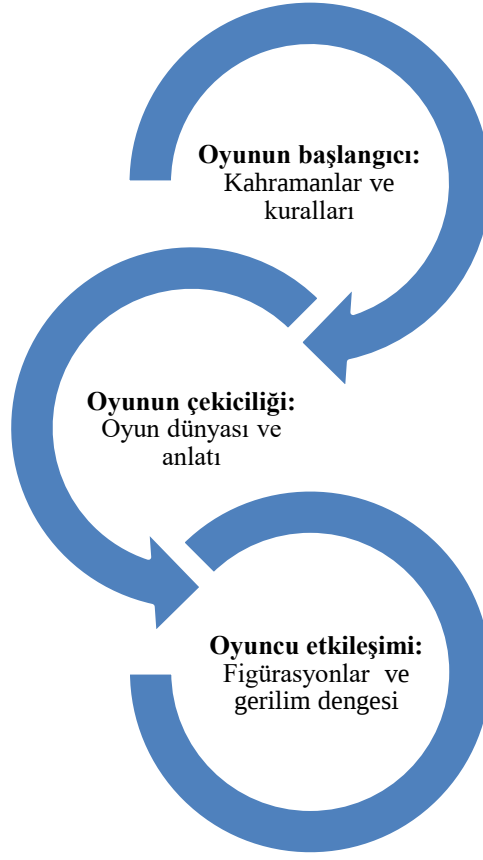
İnsanın yaşam içerisinde anlamı, salt kendi dışında kalan nesnelerden ibaret gördüğü öteki insanların karşısında konumlanmasıyla ortaya çıkar. Toplumu anlamaya çalışırken insan ilişkilerinin ortaya çıkardığı durumlar üzerinden fikirler geliştirilir. Örneğin, yapısal kuramcılar, sosyal etkileşimciler ya da çatışma kuramı düşünürleri hepsi toplumsal ilişkilerin anlamaya çalışırken hep insandan farklı kurgular (yapılar, kurumlar, ekonomik ilişkiler...vs) geliştirdiler. Ancak son dönemde insan ve insan ilişkilerini ön plana koyan kuramlarda ortaya çıkmaya başladı. İnsan ve etkileşimlerden bahsederken sonuçları değil süreçlere ve oluştukları ortamlarla beraber inceleme nesnesi haline gelmesine yönelik eğilimler başladı. Aslında insan kendinden bahsederken çevresiyle beraber konuşulmaktadır. Bourdieu'nun (1977) "habitus" kavramı gibi insan çevresiyle girdiği etkileşimle var olur. Habitus, insanların belirli kültürler veya alt kültür içerisinde yaşamaları sonucunda edindikleri bilgi ve davranış modellerini anlatır. Bu yüzden işçi sınıfı kökenli biri kendi davranışı içinde bu çevrenin etkisini taşıyacaktır (akt.Palabıyık, 2011). Elias için de ilişkilerin kendisi bizzat bize toplumu anlatır.

Dijital oyunlarda özellikle de online oyunlarda bu durum net bir şekilde ortaya çıkar. Bir sosyal ortamda rakiplerinizin ya da takım arkadaşlarınızın oluşturduğu figürasyonlara göre oyuncunun oyun içerisindeki varlığı anlam bulur. Avatarınız (oyun içerisinde oyuncu tarafından şekillendirilen sanal kahraman) kişiselleştirilmiş aktörünüzdür ve oyuncunun figürasyonlarını temsil eder. Bu bağlamda birey oyun içerisinde benliği oluşturur. Oyunlarda belirlenen kimlikler oyunun daha eğlenceli, dolu dolu olmasının yoludur. Yani nasıl sosyal yaşamdaki benliklerimiz yaşamı anlamlı kılar ise oyun içerisindeki kimliklerde oyunu anlamlı kılar (Muriel ve Crawford, 2018).

Tüm oyuncular daha önceden çerçevesi belirlenmiş bir evren ve hikâye içerisinde, daha önceki deneyimleri ve kazanımları doğrultusunda yeni figürasyonlar geliştirirler. Basit bir kovalamaca oyunundaki gibi stratejiler belirler. Bunu yaparken ebenin ve ondan kaçan diğer oyuncuları figürasyonlarına göre karar alırlar. Bu bir “gerilim dengesi” oluşturur. Bu bağlamda “güç” odaklarını anlamak gerekir (Kaspersen ve Gabriel, 2008). Farklı seviyelerde figürasyonların ve onların entegrasyonu gerilimler çelişkiler üretir.

Bu bağlamda karşılıklı bağımlıdırlar. Aslında ortaya konan figürasyonlar aracılığı ile oluşturulan gerilimlerdir. Bunun nasıl kontrol edileceği önemlidir. Oyunun kuralları bunun için vardır. Elias bunu daha iyi anlatmak için futbol maçındaki tarafların yarattığı gerilimi örnek verir (Elias ve Dunning, 1986). Her iki rakip kurallar tarafından sınırları belirlenen bir gerginliğin taraflarıdır. Oyunlarda da mücadelede etik dışı davranışların kontrol dengesini bozacağı kabul edilir.

Online oyunların, içerikleri zenginleştirildikçe, kullanıcı sayıları artar ve bu da etkileşimi artırır. Oyun içi görevler belirlendikçe yeni figürasyonların ortaya çıkışını görülür. Bunu belirleyen ana etkenin diğer ekiplerin figürasyonları tarafından şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Bu sayede ekiplerin habitusları oluşmaya başlamıştır. Sanal ekipler tıpkı dış dünyadaki arkadaş grupları gibi kendi iç kurallarını oluşturdukları görülmektedir. Oyuncular kendi kahramanlarını yaratarak fiziksel dünyadan duyguları, düşünceleri ve stresleri oyunun içerisine taşırlar. Ancak mücadele sonunda elde edilen haz dış dünya ile bir “gerilim dengesinin” kurulmasına yol açar. Bu kadar çok benzerliğin taşınabilmesini sağlayan şey çevrimiçi oyunlardaki ilişkiselliğin güçlü olmasıdır.

Şekil 1. Dijital Oyun Figürasyonu

6. SONUÇ

Dijital oyunların son yıllarda tartışmasız bir biçimde bir gerçeklik haline geldiğini kabul etmek gerekir. Çağdaş toplumun en önemli özellikle teknoloji ile iyice dijitalleşen toplumsal, kültürel ve ekonomik etkileşimleridir. Bu bağlamda dijital oyunlar toplumun en önemli unsurlarından bir tanesi haline gelmiştir. Dijital oyunlar da geleneksel oyunlar gibi tamamen özgür irade ile oynanır. Onlar gibi kuralları ve kendi özgü sınırları olan bir dünya yaratır.

Bu makale, dijital oyunları kavramını Elias'ın ilişkisel sosyoloji üzerinden tartışabileceği savı üzerine kurulmuştur. Diğer bir deyişle, ilişkisel sosyolojik kavramlar dijital oyunları anlamamız da önemli kazanımlar ve açılımlar sağlamaktadır. En nihayetinde oyun ediminin genelinde en az ikinci bir kişi gerekir ve oyun tanımında geçen anlam ve eğlence hedeflerine ulaşılması için o kişi ya da kişilerce bir ilişkisellik kurulmuş gerekir. Karşılıklı yaratılan figürasyonlar oyunlarda belirli ölçüde “iş birliği ve/ ve ya rekabet dengesi” yaratır ki oyunları “çekici” kılan en önemli özelliklerden biri de budur. Bu kontrollü gerginlik içerisinde sürekli geliştirilen ve çok akışkan figürasyonlar oluşur.

Dijital oyunlar, yeni ilişkisellik alanları ortaya çıkardı ve çıkarmaya devam ediyor. Oyunlar her ne kadar bireysel bir etkinlikmiş gibi görülse de aynı anda milyonlarca kişinin etkileşime girebildiği alanlardır aslında. Yeni dünyalar ve hikayeler yaratılır. Yeni kimlikler oluşur. Hatta dijital oyunlar şiddetten tüketim alışkanlıklarına, politik baskıdan aktivist hareketlere kadar kültürel ve sosyal tüm unsurları (Muriel ve Crawford, 2018) ya da Elias'ın kavramsallaştırmasıyla figürasyonları (Elias, 2016) içerir. Yeni kimlikleriyle fiziksel dünyanın tüm ilişkiselliği yaşanır. Kimlikler yeni, akışkan ve çoklu kimliklerdir (Bauman, 2004).

Oyuncudan oyun içerisindeki girdiği etkileşimlerde oluşan figürasyonlara göre hareket eder. Zira oyun içerisindeki anlamı “karşılıklı bağımlılık” üzerinde açıklanabilir. Bu anlamda katılımcı bir kültür

oluşturmuştur. Özellikle milyonlarca oyuncunun aynı anda oynadığı dijital oyun dünyasının en etkin ürünlerinden biri olan online oyunlar bunun için güzel bir örnektir.

Öte yandan oyun sırasında oyuncuların birer kahraman kimliğine büründükleri de yadsınmaz. Kültürel sosyolojik olarak Türkiye’deki masallardaki kimlikler çoğu zaman kahramanlıkları ile birer destan yazarlar. Gaza Kültürünün temel unvanı olarak Gazi bu yüzden geleneksel kültürümüzdeki başat kahramandır (Kasapoğlu ve Ecevit, 2004). Buradan hareketle dijital oyun oynama sürecini “destan” yazmaya, oyuncuları da birer kimlik olarak “kahraman”lara benzetmek mümkündür. Böylelikle ilişkisel sosyolojik olarak, mevcut kavramların yetersizliği karşısında Türkiye’deki geleneksel kültürde hâkim olan “gaza kültüründen” esinlenerek literatüre katkıda bulunulduğu söylenebilir.

Aslında burada kişi ve birey kavramlarını yetersiz bularak “kimlik” kavramını kullanan Harrision White (2008) ve onun Kimlik ve Kontrol adlı ilişkisel sosyolojik çalışmasına da gönderme yapılmış bulunmaktadır. Çünkü White’a göre de kimlikler belirsizliklerden hoşlanmazlar onları kontrol etmeye çalışırlar. Bu makalede incelenen oyuncular da oyunlardaki belirsizlikleri kontrol etmeye çalışarak galip gelmeye, gerilimleri dengelemeye ve hatta kazanım elde etmeye çalışmaktadırlar denilebilir.

Makalenin amacı, dijital oyun kavramı için yeni tartışma alanları açmaktır. Örneğin, dijital oyunlar yapısı, teknolojisi ve senaryosu bağlamında oldukça farklı araştırma disiplinlerine hitap etmektedir. Her ne kadar son yıllarda hızla etkinleşen dijital kültürel bir öge gibi görünse de dijital oyunlar kar elde etmek amacı ile üretilen de bir üründür. Bunun için pazarlama teknikleri, insan kaynağı yönetimi gerektirir. Ortaya çıkarılan fikir ve elde edilen gelirin paylaşımı hukuksal bir konudur. Üretim aşaması olarak kodlama, görsel tasarım, senaryo yazımı, ses ve müzik tasarımı vb. birden fazla yaratıcı uzmanlık alanı gerektirir. Yarattığı etki üzerinden antropoloji, kültür çalışmaları, bağımlılık tartışmaları vb. birçok konuya hitap eder. Anlaşılacağı üzere dijital oyunlar bir çok sosyal bilim alanına hitap etmektedir. Bu makalede de ilişkisel sosyoloji araç olarak kullanarak “sosyolojik bir bakış açısı” oluşturmak amaçlanmıştır.

Bu tür çalışmaların sahadan ampirik veriler toplanarak geliştirilmesi, nicel ve nitel verilerle desteklenmesi önerilir. Özellikle ilişkisel sosyal bilim yaparak belirsizlik karmaşıklık ve farklılıkları önemseyen edebiyatçı, tarihçi, iletişimci, sosyal antropolog, sosyal psikolog ve sosyologların disiplinlerüstü ve disiplinlerarası verimli çalışmalar yapması zamanı gelmiştir denilebilir.

SUMMARY

We are crossing through interesting days in which digital technologies have permeated everyday life. Our intimate and work-related relationships are now governed by digital technologies. The digital technologies, like other material cultural artifacts, are ‘becoming a constitutive part of what makes us human’. This article is about one of the main aspects of digital society: Digital games.

Digital games are extremely valuable commodities in the entertainment industry. The revolutionary changes in digital technologies, and the introduction of the internet, have created digital gaming a compelling global industry. The scope of digital games now extends beyond its entertainment content and is also a medium for people to social interaction and identity formation. There is a growing understanding of digital game culture, like the institutionalization of digital game practices, experiences, and meanings. It helps us, to analyze wider social issues in contemporary society. Video games should be considered as an expression of life and culture in late modernity.

The main aim of this article is to figure out a sociological point of view to analyze the impacts of digital games. To do that, the methodology of Elias’ figural sociology is used. According to that, there is the shared conviction that, like the universe at large, human individuals and the societies they form are processes. The structure and dynamics of social life could only be understood through what he called figurations rather than social systems or structures. According to him, human beings should be considered as part of collectivities, groups, and networks. Their identities can only be existed within and through those networks or figurations.

It is believed that the essence of digital games is formed by figurations through which the players establish their social interactions and identities. To analyze the digital games from a sociological point of view, two main concepts are used: “living units” and “cooperation and competition balance”.

The content of online games gives us a clear understanding of this kind of relationship. In online games, the internet provides the opportunity for many players to play at the same time. In League of Legends, one of the most famous Massively Multiplayer Online Game, 2,7 million players can play at the same time. Online games have a very intense narrative and many different game worlds. The player has a personalized hero, called an avatar. In this social environment, the player's presence gains meaning according to the figurations of the opponents. In other words, identity is formed in that process. That is, just like our social identities in the physical world give meaning to our life, the avatars create the meaning of a game.

All actors develop new figurations under their previous experiences and achievements in a pre-determined universe and narrative. It sets the strategies live in a simple game hide and seek. The form a balance of tension. The figurations at different levels create different levels of tensions and contradictions. This is what makes the game enjoyable and meaningful.

It is highly recommended that such researches should be developed by empirical data from the field and then supported by quantitative and qualitative data. It can be said that the time for productive interdisciplinary and transdisciplinary studies (about complex concepts of late digital social life, like digital game) has come for historians, social anthropologists, social psychologists, and sociologists who are interested in uncertainty, complexity, and differentiation.

KAYNAKÇA

- And, M. (2003). *Oyun ve Bugü: Türk Kültüründe Oyun Kavramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ankara Kalkınma Ajansı (AKA). (2017). *Dijital Oyun Sektörü Raporu*. Erişim Tarihi: 20.08.2020
<http://www.ankaraka.org.tr/archive/files/yayinlar/ankaraka-dijital-oyun-sektoru.pdf>
- Bauman, Z. (2004). *Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Bergonse, R. (2017). Fifty Years on, What exactly is a videogame? An Essentialistic Definitional Approach. *The Computer Games Journal*. 6(4), 239–255.
- Binark, M., Bayraktutan-Sütçü, G. (2008). *Kültür Endüstrisi Ürünü Olarak Dijital Oyun*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Boratav, P. N. (1994). *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of A Theory of Practice*. London. Cambridge University Press.
- Caillois, R. (2001). *Man, Play and Games*. Chicago: University of Illinois Press.
- Cowley, B., Charles, D., Black, M. ve Hickey, R. (2008). Towards an Understanding of Flow in Video Games. *Computers in Entertainment*, 6(2). 1-27.
- Donovan, T. (2010). *Replay: The History of Video Games*. Sussex: Wellow Ant.
- Dymek, M. (2010). *Industrial Phantasmagoria: Subcultural Interactive Cinema Meets Mass Cultural Media of Simulation*. Erişim Tarihi: 01.09.2020 <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:320752/FULLTEXT01.pdf>
- Egenfeldt-Nielsen, S., Smith, J. ve Tosca, S. (2008). *Understanding Video Games: The Essential Introduction*. New York and London: Routledge.
- Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elias, N. ve Dunning, E. (1986). Dynamics of Group Sports with Special Reference to Football. *The British Journal of Sociology*. 17 (4), 388-402.
- Elias, N. (1970/2016). *Sosyoloji Nedir?* Oktay Değirmenci (Çev.). İstanbul: Olvido Kitap.

- Emirbayer, M. (2012). İlişkisel Bir Sosyoloji İçin Manifesto. G. Çeğin ve E. Göker (Ed.) *Tözcülüğün Tasfiyesi: İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar* içinde (s. 25-64). Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Ertong Attar, G. (2016). İletişimsel Bir Figürasyon Alanı Olarak Facebook: Bir Durum Paylaşımı. A. Kasapoğlu (Ed.), *Uygulamalı İlişkisel Sosyoloji* içinde (s. 131-156). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Gülsoy, S. (2019). Oyun, Kültür ve Zaman. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, Sayı: 62, 317-337.
- <https://newzoo.com/insights/articles/newzoo-games-market-numbers-revenues-and-audience-2020-2023/>
Erişim Tarihi: 20.09.2020
- Huizinga, J. (2013). *Homo Ludens*. Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jansz, J., Martens, L. (2005). Gaming at a LAN Event: The Social Context of Playing Video Games. *New Media and Society*, 7, 333-355.
- Kasapoğlu, A., Ecevit, M. (2004). Culture and Social Structure: Identity in Turkey. *Human Studies*, 27, 137-167.
- Kasapoğlu, A. (2016). *Uygulamalı İlişkisel Sosyoloji*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Kasapoğlu, A. (2020a). The Bald Ibis From Eagle Understanding A Historical City From The Traditional Craftmanship Language. *Advances in Social Sciences Research Journal*, Vol.7, No.1, 46-65.
- Kasapoğlu, A. (2020b). Sociology of Artificial Intelligence: A Relational Sociological Investigation in the Field of Health. *Rep. Glob Health Research*, 3(1), 112-125.
- Kaspersen, L., Gabriel, N. (2008). The Importance of Survival Units for Norbert Elias' Figurational Perspective. *Sociological Review*. 56(3), 370 – 387.
- Kerr, A. (2006). *The Business and Culture of Digital Games*. London: Sage Publications.
- Kolo, C., Baur, T. (2004). Living a Virtual Life: Social Dynamics of Online Gaming. *The International Journal of Computer Game Research*. Erişim Tarihi: 24.09.202. <http://gamestudies.org/0401/kolo/>
- Krotoski, A. (2004). *Chicks and Joysticks: An Exploration of Women and Gaming*. London: Entertainment and Leisure Software Publishers Association.
- Mennell, S. (1992). *Norbert Elias: An Introduction*. Oxford: Blackwell Pub.

- Muriel, D., Crawford, G. (2018). *Video Games as Culture: Considering the Role and Importance of Video Games in Contemporary Society*. London: Routledge Pub.
- Netzley, P. (2015). *How Do Video Games Affect Society?*. San Diego: Reference Point Press.
- O'Donnell, C. (2012), "This is not a Software Industry". P. Zackariasson ve T. Wilson (Ed.). *The Video Game Industry: Formation, Present State, and Future* içinde (s. 17-33). New York: Routledge Pub.
- Palabıyık, A. (2011). Pierre Bourdieu Sosyolojisinde "Habitus", "Sermaye" ve "Alan" Üzerine. *Liberal Düşünce Dergisi*, 62, 1-21.
- Rutter, J., Bryce, J. (2006) *Understanding Digital Games*. London: Sage Pub.
- Sanjamsai, S., Phukao, D. (2018). Flow Experience in Computer Game Playing among Thai University Students. *Kasetsart Journal of Social Sciences*. 39(2), 175-182.
- Sormaz, F. (2012). *Çocukluk, Oyun ve Oyuncak: Sosyo-Kültürel Bir Analiz*. İstanbul: İkinci Adam Yayınları.
- Šubrt, J. (2015). The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology. *Historical Sociology*, No. 1, 9-23.
- White, H. (2008). *Identity and Control: How Social Formations Emerged*. Princeton: Princeton University Press.

HALKIN SAĞLIK OKURYAZARLIK DÜZEYİ İLE SAĞLIK KAYGISI ARASINDAKİ İLİŞKİ¹

Ramazan KIRAÇ²

Yunus Emre ÖZTÜRK³

ÖZ

Bu araştırmada yetişkinlerin sağlık okuryazarlık durumu ile sağlık kaygısı arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma Konya merkezde yaşayan bireyler üzerine uygulanmış olup 900 kişiye ulaşılmıştır. Çalışmada “sağlık okuryazarlık” ölçeği ve “sağlık kaygısı” ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada kadınların sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı erkeklere oranla daha fazla çıkmıştır. 26-35 yaş, 36-45 yaş ve 46-55 yaş aralığındakilerin sağlık okuryazarlık oranı 56 ve üstü yaş olanların ortalamasına göre daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Eğitim durumu arttıkça sağlık okuryazarlık durumunun da arttığı tepsil edilmiştir. Gelir durumu arttıkça sağlık okuryazarlık durumu da artmış ve sağlık kaygısı azalmıştır. Sürekli ilaç kullananların sağlık okuryazarlığı daha düşük ve sağlık kaygı ortalaması daha yüksek çıkmıştır. Araştırma sonuçlarına göre sağlık kaygısı ile sağlık bilgisine erişim, bilgiyi anlama, bilgiyi değerlendirme ve bilgiyi kullanma arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Genel olarak bireylerin sağlık okuryazarlık düzeyi arttıkça sağlık kaygısının azaldığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Kaygısı, Sağlık Okuryazarlığı, Yetişkinler, Okuryazarlık, Kaygı

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Yunus Emre ÖZTÜRK danışmanlığında Öğrenci Ramazan KIRAÇ tarafından hazırlanan ve 13.06.2019 tarihinde savunulan “Sağlık Arama Davranışını Etkileyen Faktörler: Yapısal Eşitlik Modellemesine Dayalı Bir Çalışma” başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma için, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Etik Kurulundan 2018/122 sayılı ve 25.04.2018 tarihli “Etik Kurul Onayı” alınmıştır.

² Arş. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü

³ Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü

THE RELATIONSHIP BETWEEN PUBLIC HEALTH LITERACY LEVEL AND HEALTH ANXIETY

ABSTRACT

In this study, the relationship between the health literacy status of adults and their health anxiety was examined. The research was applied on individuals living in the center of Konya and 900 people were reached. The "health literacy" scale and "health anxiety" scale were used in the study. In the study, health literacy and health anxiety of women were found to be higher than men. It has been observed that the health literacy rate of those between the ages of 26-35, 36-45 and 46-55 is higher than the average of those aged 56 and over. It is traced that as the educational status increases, the health literacy level also increases. As income increased, health literacy increased and health anxiety decreased. The health literacy of those who used continuous medication was lower and the health anxiety average was higher. According to the results of the study, a negative relationship was found between health anxiety and access to health information, understanding information, evaluating information and using information. In general, it has been observed that as individuals' health literacy levels increase, their health anxiety decreases.

Keywords: Health Anxiety, Health Literacy, Adults, Literacy, Anxiety

1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ); sağlığı “yalnızca hastalık veya sakatlığın olmaması durumu değil, fiziksel, sosyal ve ruhsal iyilik hali” olarak tanımlamaktadır (WHO, 2020). Bireylerin sağlıklarının korunması ve geliştirilmesinde o toplumun yöneticilerine büyük görev düşmektedir. Bunun yanında bireyin kendi sağlığını iyileştirmek ve geliştirmek için çaba harcaması gerekmektedir. Bireyler gerekli ve yeterli çabayı göstermedikleri durumda, sağlıkları olumsuz yönde etkilenecek ve sağlıkları için kaygılanacaklardır. Sağlık durumu hakkında bilgi sahibi olmayan kişi diğer kişilere göre, daha kaygılı bir tutum sergilemesine neden olacaktır. Bireyin kendi sağlığı için bir arayış içinde değilse, sağlık bilgisini anlamıyor, değerlendiremiyor ve kullanamıyorsa, sağlığı için çaba göstermiyor demektir. Bu durum bireyin sağlık okuryazarlık düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir. Sağlık okuryazarlığı bireyin sağlığının iyileşmesi ve gelişmesi için önemli bir kavramdır. Sağlık okuryazarlık düzeyi yüksek olan bireyler, sağlık algıları biçimi daha farklı, öz yeterliliği yüksek olacak, sağlık arama davranışı gösterecek ve en önemlisi ise gereksiz yere kaygı oluşturmayacaktır. Sağlık kaygısının hiç olmaması veya aşırı olması bireyin sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Hiç olmaması ve aşırı olması bireyin sağlıkları için harekete geçmesini engellemektedir. Ayrıca aşırı kaygı sağlık hizmetinin fazla kullanılmasında neden olmaktadır. Bireyi strese sokmaktadır.

Bu araştırmada bireyin sağlık okuryazarlık düzeyinin, sağlık kaygısına etkisi incelenmiştir. Araştırmada ilk olarak sağlık okuryazarlık kavramına, daha sonra sağlık kaygısı kavramına değinilmiştir. Elde edilen bulgular analiz edilerek tartışılarak yorumlanmıştır.

1.1. Sağlık Okuryazarlığı

Okuryazarlık türlerinden olan sağlık okuryazarlığı kavramı ilk kez 1974 yılında Simonds tarafından “Health Education as Social Policy” isimli makalede kullanılmıştır. DSÖ sağlık okuryazarlığını sağlıkta iyilik halini korumak ve geliştirmek için, bireylerin sağlık bilgisine erişim, bilgiyi anlama ve kullanma motivasyonlarını belirleyen bilişsel ve sosyal beceriler olarak tanımlamaktadır (Kickbusch vd., 2013, s. 13). Parker, Ratzan & Lurie (2003, s. 147-153) sağlık okuryazarlığını bireylerin sağlık bilgisine ulaşma, onları yönetme ve

anlama ve bu bilgileri sağlık kararlarını almada kullanma biçimi olarak tanımlamıştır. Sağlık Bakanlığına göre bireylerin kendi sağlığı ve toplum sağlığını iyileştirmek amacıyla, yaşam tarzı ve koşullarını değiştirmede gerekli bilgi, beceri, kendine güven düzeyine ulaşmasıdır (Sağlık Bakanlığı, 2011). Nutbeam (2000, s. 259-267) sağlık okuryazarlığının bireylerin ilaç prospektüslerini okuyabilmekten veya randevu alabilmekten daha geniş bir kavram olduğunu, bireylerin sağlığını geliştirmeye, bireyi sosyal ve ekonomik yönden de geliştirebilecek bir yetenek olduğunu belirtmiştir. ABD Tıp Enstitüsü (2004) sağlık okuryazarlığını bireylerin uygun sağlık kararlarını vermek için gerekli temel sağlık bilgisini ve hizmetlerini alma, işleme ve anlama kapasitesine sahip olma derecesi olarak tanımlamıştır.

Nutbeam (2000, s. 259-267) işlevsel (fonksiyonel), iletişimsel (etkileşimli) ve eleştirel (kritik) sağlık okuryazarlığı olmak üzere üç şekilde sağlık okuryazarlığı sıralamıştır. Fonksiyonel okuryazarlıkta bireyler sağlık riskleri, sağlık sistemi, uymaları beklenen eylemler hakkında sınırlı bilgiye sahiptir, etkileşimli bir iletişim halinde değildir. Etkileşimli okuryazarlık, sağlık aktivitelerine katılma, sağlık mesajlarını anlama, değişen koşullarda sağlık bilgisini uygulama gibi daha gelişmiş bilişsel, okuryazarlık ve sosyal yetenekleri içerir. Bu düzeyde toplumsal faydadan çok bireysel fayda mevcuttur. Eleştirel sağlık okuryazarlıkta birey proaktiftir ve bu düzeydeki faaliyetlerde bireysel faydanın yanı sıra toplumsal fayda daha açık bir şekilde görülmektedir (Nutbeam, 2000 s. 259-267).

Sağlık okuryazarlık düzeyini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerin bir kısmı bireysel bir kısmı da sistemsel olabilmektedir (Health Literacy Connection, 2016). Bireysel faktörler; yaş, cinsiyet, okuryazarlık becerileri, bilişsel beceri, motivasyon, fiziksel ve duygusal sağlık, özel sağlık koşulları, sağlık bakım inançları, sosyo-ekonomik statüdür. Sistemsel faktörler; sağlık hizmeti sunucularının iletişim becerisi, sağlık bilgisinin karmaşıklığı, sağlık bakım ortamlarının özellikleri, hastaların talep ve istekleri, profesyonel üzerindeki zaman baskısı gibi faktörlerdir. Düşük ekonomiye sahiplik, yaşlılık, sakatlıklarla yaşama, kültür ve dil, madde bağımlılığı, kronik veya karmaşık hastalık deneyimi, evsiz olma, sosyal veya

coğrafi olarak soyutlanma gibi farklı durumlarda bulunan bireylerin sağlık okuryazarlığı düzeyi daha düşük olabilir (ACSQHC, 2013).

Düşük sağlık okuryazarlığı görülen bireylerde; Sıklıkla randevuları kaçırmak, kayıt formlarını doldurmada başarısızlık, ilaç tedavisinde yetersizlik, ilaçları okuma etiketi yerine görünüşleri ile tanımlamak, sıralı tıbbi geçmiş verememek, testleri veya yönlendirmeleri takip etmede yetersizlik gibi sorunlar görülmektedir (Mahadevan, 2013). Literatürde yapılan araştırmalarda düşük sağlık okuryazarlığının sağlık sonuçlarını etkilediği görülmektedir. Sağlık okuryazarlığının hastaların bilgisi, hastaların deneyimi, sağlık hizmetlerinin kullanımı ile sağlık statüsü ve sağlık davranışı üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu belirtilmiştir (Coulter & Ellins 2007, s. 24-27; Tokuda vd., 2009, s. 411-4117). Berkman vd., (2011) yaptığı retrospektif bir araştırmada, düşük sağlık okuryazarlığı ile tıbbi talimatların uygulanması, sağlık mesajlarının yorumlanması ve yaşlılar arasında genel sağlık durumunun daha kötü olması arasında orta derecede güçlü kanıtlar da bulunmaktadır. Baker vd., (2007, s. 1503-1509) yetersiz sağlık okuryazarlığı ile ölüm oranları arasında bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Betz vd., (2008, s. 231-239) düşük sağlık okuryazarlığının yanlış ilaç kullanma oranını arttırdığını ve bu durumun tedavi iyileşme sürecini geciktirdiği sonucuna ulaşmışlardır. Scott vd., (2002, s. 395-404) sağlık okuryazarlığı yetersiz olanların koruyucu sağlık hizmetlerini yeterince kullanmadıkları sonucuna ulaşmıştır. Düşük okuryazarlığı olan bireyler daha çok hastaneye başvuru yaparlar ve daha fazla hastanede kalırlar. Buna bağlı olarak da hastanelerin birimlerini uygun kullanamazlar (Akbulut, 2015, s. 113-132). Sur (2014, s. 16-19) yaptığı araştırmada düşük sağlık okuryazarlığı ile birlikte hastaneye yatırılma olasılığının daha yüksek olması ve pahalı acil hizmetlerin daha çok kullanılması gibi olumsuz iki sonucu daha bulunmaktadır. Yapılan sistematik bir derlemeye göre ise düşük sağlık okuryazarlığının sağlıkla ilgili maliyetlerde %3-5 ek bir artışa neden olduğu belirlenmiştir (Eicher, Wieser & Bruegger, 2009, s. 313-324).

1.2. Sağlık Kaygısı

Sağlık anksiyetesi, bedensel duyumların yanlış yorumlanması veya fiziksel hastalığın ciddi hastalık belirtileri olarak tanımlanması ile karakterize edilen bir durumu ifade eder (Melli vd., 2016, s. 80-85; Asmundson, 2010, s. 306-312). Kişinin fiziksel sağlığına ilişkin sürekli bir endişeyi ve tıbbi değerlendirmeye rağmen devam eden bir hastalığa yakalanma ya da edinme korkusuyla meşguliyetini içerir (American Psychiatric Association, 2013; Salkovskis, Warwick & Deale, 2002, s. 353-367). Bu endişeler yok olmaya karşı dirençlidir ve kişinin fiziksel olarak sağlıklı olması için uygun tıbbi güvenceye rağmen devam eder (Lucock ve Morley, 1996, s.137-150; Warwick, 1989, s. 705-711). Sağlık kaygısı kişiden kişiye göre değişebilir. Fakat kaygıların bazıları hafif bazıları da şiddetli bir şekilde sürekli olarak devam etmektedir. Hafif sağlık kaygıları tıbbi durumların erken tespit edilmesini kolaylaştırabilir (Asmundson vd., 2012, s. 246-251). Düşük düzeyde sağlık kaygısı bireyin sağlığını korumasına ve tedbirler almasına ya da sağlık için tehlikeli durumlardan kaçınmasına yardımcı olur (Karapıçak, Aslan & Utku, 2012, s. 43-51). Hipokondriyasız (şiddetli kaygı) tanısı konan ciddi sağlık kaygıları önemli sıkıntılara neden olmaktadır. Şiddetli sağlık kaygısı olan kişiler sağlık bakım kaynaklarını sıklıkla kullanmakta ve gereksiz maliyetler oluşturmaktadır (American Psychological Association, 2013). Barsky vd., (2001, s. 705-715) yaptığı araştırmada, sağlık kaygısı yüksek olan insanların kaygı düzeyi düşük olanlara göre daha yüksek maliyetli ve daha sık tıbbi randevu aldıklarını tespit edilmiştir. Artan kaygılar, bireyin günlük yaşamındaki işlevselliğini olumsuz yönde etkileyen sıklıkta sağlığa yönelik teyit alma davranışları (çok sık doktor muayenesine gitmek, sağlık tetkikleri yaptırmak ve gününün çoğunu potansiyel hastalıklarla ilgili kaynakları inceleyerek geçirmek) göstermesiyle sonuçlanmaktadır (Birnie 2013; akt. Ünalın 2014, s. 12). Fink, Ombol & Christense (2010, s. 9873) şiddetli sağlık kaygısı olan hastalar arasında birinci basamak sağlık hizmetlerinde %41-78'lik bir artış saptamışlardır. Aşırı şiddet de kaygılı olanlar tipik davranışlarından biri de hastalıkla ilişkili uyaranlardan kaçmaktır. Kaçınma değerlendirmeleri ise sağlık kaygısı olan hastaların tipik olarak kaçındığı durumları, örneğin hastalıkla ilgili TV programlarını izlemek, hastalık hakkında konuşmak, tedavi için hastaneye gitmek vb (Karapıçak, Aslan & Utku, 2012, s. 43-51).

2. GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırmada nicel araştırma deseni kullanılmış olup; tanımlayıcı nitelikte bulgular ortaya konulmuştur. Nicel araştırma en basit anlamıyla nicel verilerin toplanmasını ve analizini gerektiren çalışmalardır. Tanımlayıcı araştırmaların en belirleyici özelliği ise araştırma sonuçlarının bir durumu tanımlaması, ancak bu durumu açıklamak üzere karşılaştırmalar yapmıyor olmasıdır (Büyüköztürk vd., 2010). Çalışma Konya Selçuklu İlçesinde ikamet eden yetişkinlere uygulanmıştır. Araştırmanın evreni 449.749 kişiden oluşmaktadır. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak örneklem büyüklüğünün belirlenmesi amacıyla Altunışık vd., (2012) tarafından geliştirilen örneklem büyüklüğü tablosundan faydalanılmıştır. 449.749 kişilik evrene karşılık 384 kişilik örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu görülmektedir. Araştırmanın genellenebilirliğini arttırabilmek için örneklem olarak 1000 kişi hedeflenmiş fakat 900 kişiye ulaşılmıştır. Araştırmalar, verilerin toplanma zamanına göre anlık, kesitsel ve boylamsal olmak üzere üçe ayrılırlar (Büyüköztürk vd., 2010). Buna göre araştırma için ihtiyaç duyulan veriler belirlenen bir aralıkta anlık olarak araştırmacı tarafından, anket tekniği kullanılarak toplandı. Ankette ilk olarak bilgilendirilmiş onam bulunmaktadır, daha sonra demografik veriler ve ölçekler yer almaktadır.

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılarak anketlerde yer alan ölçek bilgileri şu şekildedir;

Sağlık Kaygısı Ölçeği: Salkovskis vd., (2002, s. 843-853) tarafın geliştirilen ölçeğin Türkçeye uyarlaması Aydemir vd., (2011) tarafından yapılmıştır. Sağlık kaygısı Ölçeği 18 maddeden oluşan bir öz-bildirim ölçeğidir. Ölçeğin 14 maddesi bireylerin ruhsal durumunu sorgulayan dörtlü sıralı yanıtlar içeren ifadelerden oluşmaktadır. Geri kalan 4 soruda ise bireylerin varsayılan ciddi hastalık durumuyla ilgili sorular sorulmaktadır (Karapıçak, Arslan & Utku, 2012, s. 43-51). Ölçekten elde edilen yüksek skorlar, bireyin sağlığıyla ilgili endişelerinin düzeyine dair veriler sunmaktadır. Bu endişeler daha çok bireyin bedensel belirtilere aşırı duyarlılık ve kaygı boyutu ile olası bir hastalığın olumsuz sonuçlarıyla ilgili düşünceleri içermektedir. Maddeler, sağlık hakkındaki endişeyi, bedensel duyum ve değişikliklerin

farkındalığını ve hastalanma ile ilgili endişeli sonuçları, çoktan seçmeli formatta değerlendirir. Bulunan sonuçlara göre sağlık kaygısı yüksek olan bireylerde genel anksiyete düzeyi ve sağlık davranışlarına etki edeceği öngörülmektedir (Aydemir ve Köroğlu, 2012).

Sağlık Okuryazarlığı Ölçeği: Sorensen tarafından geliştirilen 47 maddelik HLS-E.U (Health Literacy Survey in Europe) formun daha sonra Toçi, Bruzarive Sorenson’ın birlikte tekrar çalışarak sadeleştirdikleri Sağlık Okuryazarlığı Ölçeği’nin (Health Literacy Index) geçerlik ve güvenirliği test edilmiştir (Sorensen vd., 2013, s. 948; Toçi ve vd., 2013, s.1646-1658). Ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenirlik çalışması Aras ve Bayık Temel (2017, s.85-94) tarafından yapılmıştır. Sağlık Okuryazarlığı Ölçeği 25 madde ve dört alt ölçekten oluşmaktadır. Bilgiye Erişim beş madde (1.-5. maddeler) içermektedir, bu alt ölçekten alınacak minimum puan 5, maksimum puan 25’dir. Bilgileri Anlama yedi madde içermektedir (6.-12. maddeler) bu alt ölçekten alınacak minimum puan 7, maksimum puan 35’dir. Değer Biçme/Değerlendirme alt ölçeği sekiz madde içermektedir (13.-20. maddeler) bu alt ölçekten alınacak minimum puan 8, maksimum puan 40’dır. Uygulama/ Kullanma alt ölçeği de beş madde (21.-25. maddeler) içermekte olup, bu alt ölçekten alınacak minimum puan 5, maksimum puan 25’tir. Tüm ölçek için minimum puan 25 ve maksimum puan 125’dir. Ölçek maddeleri katılımcılar tarafından “5: Hiç zorluk çekmiyorum, 4: Az zorluk çekiyorum, 3: Biraz zorluk çekiyorum, 2: Çok zorluk çekiyorum, 1: Yapamayacak durumdayım/ hiç yeteneğim yok/ olanaksız” şeklinde likert yapıda yanıtlanır. Ölçeğin tüm maddeleri olumlu yapıdadır, ters madde bulunmamaktadır. Özgün ölçeğin standart sapması 0,95 ve alt ölçekleri için belirlenen iç tutarlılık katsayıları (Cronbach alfa) 0,90 ile 0,94 arasında değişmektedir (Toçi ve vd., 2013, s.1646-1658). Aracın uygulanma süresi ortalama 5-10 dakikadır. Düşük puanlar sağlık okuryazarlığı durumunun yetersiz, sorunlu ve zayıf olduğunu, yüksek puanlar ise yeterli ve çok iyi olduğunu göstermektedir. Alınacak puan arttıkça bireyin sağlık okuryazarlık düzeyi artmaktadır (Toçi ve vd., 2013, s.1646-1658). Çalışmada elde edilen bulgular değerlendirilirken SPSS (Statistical Package for Social Sciences) for Windows 21.0 programı

kullanılarak tanımlayıcı istatistiksel metotları (Frekans, Yüzde, Ortalama, Standart sapma), Korelasyon ve regresyon analiz yapılmıştır.

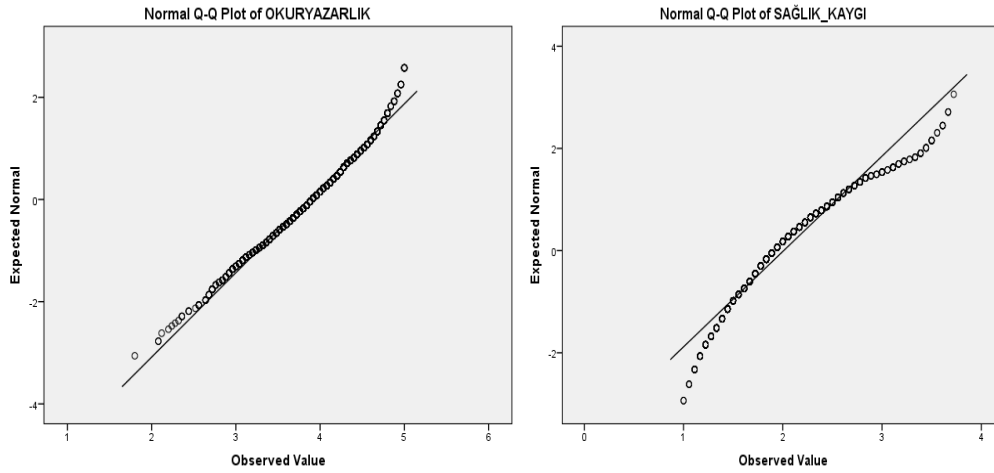
3. BULGULAR

Araştırmanın ilk olarak demografik bilgileri ve daha sonra ölçeklere ait analizler aşağıda verilmiştir.

Tablo 1. Araştırmaya Dâhil Olanlara Ait Demografik Bulgular

Cinsiyet	Sayı (n)	Yüzde (%)
Erkek	484	53,8
Kadın	416	46,2
Yaş	Sayı (n)	Yüzde (%)
18-25	291	32,3
26-35	128	14,2
36-45	144	16
46-55	190	21,1
56 ve Üstü	147	16,3
Eğitim Durumu	Sayı (n)	Yüzde (%)
Okuryazar Değil	18	2
İlkokul	220	24,4
Lise	147	16,3
Ön-Lisans	88	9,8
Lisans	397	44,1
Lisansüstü	30	3,3
Gelir Durumu	Sayı (n)	Yüzde (%)
500-1000	125	13,9
1001-2000	210	23,3
2001-3000	228	25,3
3001-4000	174	19,3
4000+	163	18,1
Medeni Durum	Sayı (n)	Yüzde (%)
Evli	522	58
Bekâr	378	42
Kronik Hastalık	Sayı (n)	Yüzde (%)
Var	250	27,8
Yok	650	72,2
Sürekli Kullanılan İlaç	Sayı (n)	Yüzde (%)
Var	255	28,3
Yok	645	71,7

Araştırmayan dâhil olanların %53,8'i erkek %46,2'si kadın olup %58'i evlidir. Katılımcıların %32,3'ü 18-25 yaş aralığında, %14,2'si 26-35 yaş aralığında, %16'sı 36-45 yaş aralığında, %21,1'i 46-55 aralığında ve %16,3'ü 56 yaş ve üstüdür. Eğitim durumuna bakacak olursak %2'si okuryazar değil, %24,4'ü ilkokul, %16,3'ü lise, %9,8'i ön lisans, %44,1'i lisans, %3,3 ise lisansüstü mezunudur. Katılımcıların %27,8'in de kronik bir hastalığı var ve %28,3'ü sürekli ilaç kullanmaktadır. Gelir durumuna bakıldığında; % 13,9'u 500-1000 TL arası, %23,3'ü 1001-2000 TL arası, %25,3'ü 2001-3000 TL arası, %19,3'ü 3001-4000 TL arası ve %18,1'i ise 4000 TL üzeri gelire sahiptir.

Şekil 1: Normal Dağılım Tablosu (Q-Q testi)

Sağlık okuryazarlık ve sağlık kaygısının normal dağıldığını gösteren şekil yukarıda verilmiştir ($p>0,05$)

Tablo 2. Sağlık Kaygısı ve Sağlık Okuryazarlığı Alt Boyutları Arasında Yapılan Korelasyon Analizi

		1	2	3	4	5	6	7
1- Ruhsal Durumda Kaygı								
2- Ciddi Durumda Kaygı	r	,546**						
	p	,000						
3- Bilgiye Erişim	r	-,231**	-,260**					
	p	,000	,000					
4- Bilgiyi Anlama	r	-,240**	-,211**	,613**				
	p	,000	,000	,000				
5- Bilgiyi Değerlendirme	r	-,200**	-,253**	,570**	,666**			
	p	,000	,000	,000	,000			
6-Bilgiyi Kullanma	r	-,116**	-,188**	,390**	,376**	,576**		
	p	,001	,000	,000	,000	,000		
7- Sağlık Okuryazarlık	r	-,248**	-,281**	,787**	,856**	,887**	,682**	
	p	,000	,000	,000	,000	,000	,000	
8- Sağlık Kaygısı	r	,966**	,744**	-,265**	-,257**	-,238**	-,150**	-,285**
	p	0,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000

** $p<0,001$

Tablo 2’de görüldüğü üzere araştırmaya dahil olanların sağlık okuryazarlık düzeyi ile sağlık kaygısı arasında korelasyon analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre sağlık kaygısı ile sağlık bilgisine erişim, bilgiyi anlama, bilgiyi değerlendirme ve bilgiyi kullanma arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,001$). Bireylerin sağlık okuryazarlık düzeyi arttıkça sağlık kaygısının azaldığı gözlemlenmektedir ($p<0,001$, $r=-0,285$).

Tablo 3. Sağlık Okuryazarlığının Sağlık Kaygısına Etkisini Gösteren Regresyon Analizi

	<i>B</i>	<i>S.e</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>
(Sabit)	2,985	,111		26,918	,000
Sağlık Okuryazarlığı	-,252	,028	-,285	-8,905	,000

$R^2 = 0,081$ $R = 0,285$ $F = 79,30$ $p < 0,01$, Modelin regresyon denklemi $Y = 2,98 + (-0,25X)$ 'dir.

Tablo3'te görüldüğü üzere sağlık okuryazarlığının sağlık kaygısına istatistiksel olarak negatif ve anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Sağlık okuryazarlığının sağlık kaygısına ne şekilde yordadığını ortaya koymak için yapılan basit doğrusal regresyon analizi sonucunda sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı arasında anlamlı bir ilişki gözlemlenmiştir ($R = 0,285$ $R^2 = 0,081$). Sağlık okuryazarlığı sağlık kaygısının önemli bir yordayıcısı olduğu tespit edilmiştir ($F = 79,30$ $p < 0,01$). Sağlık okuryazarlığı sağlık kaygısındaki değişimin % 25'ini açıklamaktadır. Regresyon denkleminde esas yordayıcı değişkenin katsayısının ($\beta = -0,285$) anlamlılık testi de, sağlık kaygısının anlamlı bir yordayıcısı olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Araştırmaya Dâhil Olanların Cinsiyeti ile Ölçeklerin Ortalamaları Arasında Bağımsız Gruplarda T Testi Analizi

	Cinsiyet	<i>n</i>	ort	ss	<i>t</i>	<i>p</i>
Sağlık Okuryazarlık	Erkek	484	3,79	0,62	-3,999	0,000*
	Kadın	416	3,95	0,58		
Sağlık Kaygısı	Erkek	484	1,98	0,54	-1,987	0,048*
	Kadın	416	2,14	0,53		

$n = 900$ * $P < 0,05$

Tablo 4'de görüldüğü üzere araştırmaya dâhil olanların cinsiyeti ile ölçek puanları ortalamaları arasında bağımsız gruplarda t testi analizi yapılmıştır. Cinsiyet ile sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p < 0,05$). Kadınların sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı erkeklere oranla daha fazla çıkmıştır.

Tablo 5. Araştırmaya Dâhil Olanların Yaşı ile Ölçeklerin Ortalamaları Arasında Bağımsız Gruplarda Tek Yönlü Varyans Analizi

	Yaş	n	ort	ss	F	p	Post-Hoc (scheffe)
Sağlık Okuryazarlık	1-18-25	291	3,91	0,61	7,570	0,000*	2,3,4>5
	2- 26-35	128	4,00	0,53			
	3- 36-45	144	3,92	0,61			
	4- 46-55	190	3,85	0,62			
	5- 56 +	147	3,64	0,59			
Sağlık Kaygısı	1-18-25	291	2,04	0,44	1,102	0,354	
	2- 26-35	128	1,96	0,47			
	3- 36-45	144	1,95	0,58			
	4- 46-55	190	2,01	0,60			
	5- 56 +	147	2,05	0,63			

n=900 *P<0,05

Tablo 5’de görüldüğü üzere araştırmaya dâhil olanların yaşı ile ölçeklerin ortalamaları arasında bağımsız gruplarda varyans analizi yapılmıştır. Yaş ile sağlık okuryazarlığı ortalamaları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Scheffe test sonuçlarına göre 26-35 yaş, 36-45 yaş ve 46-55 yaş aralığındakilerin sağlık okuryazarlık oranı 56 ve üstü yaş olanların ortalamasına göre daha yüksek çıkmıştır. Araştırmaya dâhil olanların yaşı ile sağlık kaygısı puan ortalaması arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir ($p>0,005$).

Tablo 6. Araştırmaya Dâhil Olanların Medeni Durumu ile Ölçeklerin Ortalamaları Arasında Bağımsız Gruplarda T Testi Analizi

	Medeni Durum	n	ort	ss	t	p
Sağlık Okuryazarlık	Evli	522	3,85	0,60	-0,711	0,478
	Bekâr	378	3,88	0,61		
Sağlık Kaygısı	Evli	522	1,99	0,57	-1,041	0,298
	Bekâr	378	2,03	0,48		

n=900 P<0,05*

Tablo 6’da görüldüğü üzere araştırmaya dâhil olanların medeni durumu ile ölçeklerin puan ortalaması arasında t testi analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda medeni durum ile sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir ($p>0,05$).

Tablo 7. Araştırmaya Dâhil Olanların Eğitim Durumu ile Ölçeklerin Ortalamaları Arasında Bağımsız Gruplarda Tek Yönlü Varyans Analizi.

	Eğitim Durumu	n	ort	ss	F	p	Post-Hoc (scheffe)
Sağlık Okuryazarlık	1-Okuryazar değil	18	3,03	0,66	19,391	0,000*	1<2,3,4,5,6 2<3,4,5,6 3 < 6
	2-İlkokul	220	3,65	0,58			
	3-Lise	147	3,88	0,54			
	4-Ön-lisans	88	3,95	0,63			
	5-Lisans	397	3,97	0,58			
	6-Lisansüstü	30	4,28	0,56			
Sağlık Kaygısı	1-Okuryazar değil	18	2,35	0,78	3,348	0,005*	1 > 6
	2-İlkokul	220	2,04	0,58			
	3-Lise	147	2,07	0,62			
	4-Ön-lisans	88	2,03	0,57			
	5-Lisans	397	1,97	0,45			
	6-Lisansüstü	30	1,81	0,45			

n=900 *P<0,05

Tablo 7’de görüldüğü üzere araştırmaya dâhil olanların eğitim durumu ile ölçeklerin puan ortalaması arasında tek yönlü varyans analiz yapılmıştır. Eğitim durumu ile sağlık okuryazarlığı ortalaması arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu tespit edebilmek için scheffe testi yapılmıştır. Test sonuçlarına göre okuryazar olmayanların sağlık okuryazarlığı ilkököl, lise, ön lisans, lisans ve lisansüstü mezunlarının ortalamasından daha düşüktür. Yine ilkököl mezunlarının sağlık okuryazarlığı lise, ön lisans, lisans ve lisansüstü mezunlarının sağlık okuryazarlığından daha düşüktür. Sağlık kaygısı ortalamaları ile eğitim düzeyi arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Okuryazar olmayanların kaygı ortalamaları lisansüstü olanlara göre daha yüksek çıkmıştır.

Tablo 8. Araştırmaya Dâhil Olanların Gelir Durumu ile Ölçeklerin Ortalamaları Arasında Bağımsız Gruplarda Tek Yönlü Varyans Analizi

	Gelir Durumu	n	ort	ss	F	p	Post-Hoc (scheffe)
Sağlık Okuryazarlık	1- 500-1000	125	3,77	0,61	12,994	0,000*	1 < 5 2 < 4, 5 3 < 5
	2-1001-2000	210	3,70	0,64			
	3-2001-3000	228	3,84	0,58			
	4-3001-4000	174	3,95	0,54			
	5- 4000+	163	4,11	0,56			
Sağlık Kaygısı	1- 500-1000	125	2,07	0,59	4,495	0,001*	2 > 4, 5
	2-1001-2000	210	2,10	0,59			
	3-2001-3000	228	2,02	0,54			
	4-3001-4000	174	1,93	0,42			
	5- 4000+	125	1,91	0,48			

n=900 *P<0,05

Tablo 8’de görüldüğü üzere araştırmaya dahil olanların gelir durumu ile sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı ortalamaları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Gelir durumu 500-1000 TL olanların sağlık okuryazarlık oranları, gelir durumu 3001-4000 TL arasında olanlara oranla daha düşük çıkmıştır. Gelir durumu 1001-2000 TL arasında olanların sağlık okuryazarlık oranları, 3001-4000 TL ve 4000 TL üzeri olanlara oranla daha düşük çıkmıştır. 3001-4000 TL olanların sağlık okuryazarlığı ise 4000 TL ve üzeri geliri sahip olanlara oranla daha düşük çıkmıştır. Sağlık kaygı durumlarına bakıldığında, gelir durumu 1001-2000 TL arasında olanların kaygı ortalaması, 2001-3000 TL ve 3001-4000 TL arasında olanlara göre daha yüksek çıkmıştır.

Tablo 9. Araştırmaya Dâhil Olanların Kronik Hastalık Durumu ile Ölçeklerin Ortalamaları Arasında Bağımsız Gruplarda T Testi Analizi

	Kronik Hastalık	n	ort	ss	t	p
Sağlık Okuryazarlık	Var	250	3,76	0,62	-3,265	0,001*
	Yok	650	3,91	0,59		
Sağlık Kaygısı	Var	250	2,16	0,65	5,199	0,000*
	Yok	650	1,95	0,47		

Tablo 9’da görüldüğü üzere araştırmaya katılanların kronik bir hastalığının olup olmaması ile ölçeklerin ortalamaları arasında bağımsız gruplarda t testi analizi yapılmıştır. Kronik rahatsızlığı durumu ile sağlık okuryazarlık ortalaması arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Kronik hastalığı olmayanların sağlık okuryazarlık düzeyi daha yüksektir. Kronik hasta olup olmama ile sağlık kaygı durumu arasında ise anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Kronik hasta olanların kaygı ortalamaları daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 10. Araştırmaya Dâhil Olanların Sürekli İlaç Kullanma Durumu ile Ölçeklerin Ortalamaları Arasında Bağımsız Gruplarda T Testi Analizi

Sürekli Kullanılan İlaç		n	ort	ss	t	p
Sağlık Okuryazarlık	Var	255	3,75	0,63	-3,541	0,000*
	Yok	645	3,91	0,59		
Sağlık Kaygısı	Var	255	2,13	0,67	4,460	0,000*
	Yok	645	1,96	0,47		

n=900 *P<0,05

Tablo 10’da görüldüğü üzere araştırmaya dâhil olanların sürekli ilaç kullanma durumu ile ölçeklerin puan ortalamaları arasında t testi analizi yapılmıştır. Sürekli ilaç kullanma durumu ile sağlık okuryazarlık ortalamaları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Sürekli ilaç kullananların sağlık okuryazarlığı daha düşük çıkmıştır. Sürekli ilaç kullanma durumu ile sağlık kaygısı ortalaması arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Sürekli ilaç kullananların sağlık kaygı ortalaması daha yüksek çıkmıştır.

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bireyler sağlıkları için ve yakınlarının sağlıkları için endişelenmekte ve bu endişelerini gidermek için arayışlar içerisine girmektedir. Sağlık kaygısının olmasının birçok sebebi vardır. Geçmiş deneyimler, yaşantılar, çevre ve demografik değişkenler bunun önemli nedenlerindendir. Bu nedenlerden bir tanesine de bireyin sağlık okuryazarlığıdır. Bu araştırmada bireylerin sağlık okuryazarlık düzeyinin sağlık kaygısına etkisini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmaya dahil olanların %53,8'i erkek %46,2'si kadın olup %58'i evlidir. Katılımcıların %32,3'ü 18-25 yaş aralığında, %14,2'si 26-35 yaş aralığında, %16'sı 36-45 yaş aralığında, %21,1'i 46-55 aralığında ve %16,3'ü 56 yaş ve üstüdür. Bireylerin %2'si okuryazar değil, %24,4'ü ilkokul, %16,3'ü lise, %9,8'i ön lisans, %44,1'i lisans, %3,3 ise lisansüstü mezunudur. Gelir durumuna bakıldığında; % 13,9'u 500-1000 arası, %23,3'ü 1001-2000 arası, %25,3'ü 2001-3000 arası, %19,3'ü 3001-4000 arası ve %18,1'i ise 4000 üzeri gelire sahiptir.

Katılımcıların %27,8'i kronik bir hastalığa sahip olup, ailelerinde kronik rahatsızlığı olanların oranı %45'dir. Kronik rahatsızlık tüm dünyada artmaktadır. Dünya'da ve Türkiye'de ölümlerin çoğunluğu kronik hastalıklardan kaynaklanmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) istatistiklerine göre her yıl 41 milyon kişi başlıca kronik hastalıklardan ölmekte olup bu sayı tüm ölümlerin %71'ni oluşturmaktadır (TÜSEB, 2019). Türkiye İstatistik Enstitüsü (TUIK) tarafından ilan edilen 2017 verilerine göre Türkiye'de 20 yaş ve üzeri yetişkin nüfus içinde 8.5 milyon kişinin diyabet, 15.8 milyon kişinin hipertansiyon ve 17.5 milyon kişinin obezite gibi kronik hastalıklar nedeniyle çeşitli sağlık sorunlarına maruz kaldığı görülmektedir (TÜSEB, 2019).

Sağlık okuryazarlığı yüksek olması, bireyin sağlığına daha fazla önem vermesine ve hastalıklara karşı korunmasını sağlamaktadır. Daha sağlıklı daha kaygısız bir hayat sürdürmek için sağlık okuryazarlık düzeyimizin yükseltmek önemlidir. Bu araştırmada bireyin sağlığı ile ilgili bilgiye erişmesinin yanında, bilgiyi anlaması, değerlendirmesi ve kullanmasının sağlık kaygısını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Sağlık okuryazarlık düzeyinin yüksek olması, sağlık kaygısını azaltmaktadır. Literatürde bu yönde yapılan

çalışmalara baktığımızda; Cho vd., (2008, s. 1809-1816) çalışmalarında sağlık okuryazarlığı yüksek olanların koruyucu sağlık hizmet kullanımına önem verdiği sonucuna ulaşmıştır. Altsitsiadis vd., (2012, s.14-21) yaptıkları araştırmada okuryazarlık arttıkça cilt kanserine karşı güneşten koruyucu önlem alma davranışlarının da arttığını gözlemlemişlerdir. Sağlık okuryazarlığı yeterli olan kadınlar mamografi yaptırmaya oranlarının arttığı gözlemlenmiştir (Pagan vd., 2012). Wolf, Gazmararian & Baker (2005, s.1946-1952) yaptıkları araştırmada sağlık okuryazarlığı düşük bireylerde hipertansiyon, diyabet gibi kronik hastalıkların daha sık olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Omachi vd., (2012, s. 1-8) yaptıkları çalışmada düşük okuryazarlığa sahip bireylerde hastalık yönetimi yetersizliğine bağlı daha fazla sorunlar yaşandığını tespit etmişlerdir. Persel vd., (2007, s.1523-1526) yaptıkları araştırmada düşük hipertansiyonlu bireylerin diğerlerine oranla daha fazla ilaç kullandıklarını sağlık okuryazarlığına bağlamışlardır.

Araştırmaya dâhil olanların cinsiyeti ile sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı ortalaması arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Kadınların sağlık okuryazarlık ve sağlık kaygısı ortalaması erkeklere göre daha yüksek çıkmıştır. Literatürde kadınların daha fazla sağlık arama davranışı sergilediği ve kadınların sağlık okuryazarlığının erkeklere göre daha yüksek çıktığı görülmektedir (Nina vd., 1996, s. 33-36, Shieh vd., 2009, s. 601-612). Bu durum kadınların hamilelik sürecinde ve çocuğun yetiştirilme sürecinde daha çok sağlık hizmeti talep etmesine bağlanabilir. Ayrıca kadınların erkeklere göre daha kaygılı ve hassas olması sağlık arama davranışını ve sağlık okuryazarlığını etkilemektedir. Mercier vd., (1998, s. 487-500) kaygı bozukluğu olan 165 kişi üzerindeki yaptığı araştırmada kadınların erkeklere göre daha kaygılı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Yaş ile sağlık okuryazarlığı arasında anlamlı bir fark çıkmıştır. 18-25 yaş, 26-35 yaş ve 36-45 yaş aralığındakilerin sağlık okuryazarlık düzeyi 56 yaş ve üzerinelere göre daha yüksek çıkmıştır. Literatür incelendiğinde benzer sonuçlar görülmektedir. Durusu-Tanrıöver vd., (2014) tarafından yapılan araştırmada ise, bireylerin yaşı ilerledikçe sağlık okuryazarlık düzeyinin düştüğü sonucu tespit edilmiştir. Akbolat vd., (2016, s. 354-362) Sakarya ilinde yaptıkları çalışmada da sağlık okuryazarlığı ile yaş arasında

anlamli bir ilişki olduğu ve yaş ilerledikçe sağlık okuryazarlık oranının düştüğü ortaya konmuştur. Yaşlıların sağlık okuryazarlık düzeyinin düşük olması, yaşa bağı olarak bedensel ruhsal ve sosyal yönden yaşadıkları problemlere bağlanabilir. Yaşlı bireyler kayıt formunu doldurmada, reçeteleri okuma ve anlamada, gerekli testleri ve yönlendirmeleri takip etmekte zorlanmaktadır. Ayrıca hekimlerle olan iletişimde güçlük çekmesi ve anlayamaması yaşlı bireylerin sağlık okuryazarlık düşük olmasına neden olmaktadır.

Yaş ile sağlık kaygısı ortalaması arasında anlamli bir fark tespit edilememiştir. Fakat 56 yaş ve üstü aralığındakilerin kaygı ortamları diğerlerine göre biraz daha fazla çıkmıştır. Yaşın ilerlemesi birçok hastalığı da beraberinde getirmesi, yaşlı bireylerin kaygılarının daha da artmasına neden olmaktadır.

Medeni durum ile sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı puan ortalamaları arasında anlamli bir fark tespit edilememiştir. Güven (2016) tarafından yapılan araştırmada medeni durum ile sağlık okuryazarlığı arasında anlamli bir ilişki tespit edilmemiştir. Bu sonuç araştırma sonucunu destekler niteliktedir.

Katılımcıların eğitim durumu ile sağlık okuryazarlığı ortalaması arasında anlamli bir fark tespit edilmiştir. Okuryazar olmayanların sağlık okuryazarlığı ilkökul, lise, ön lisans, lisans ve lisansüstü mezunlarının ortalamasından daha düşüktür. Yine ilkökul mezunlarının sağlık okuryazarlığı lise, ön lisans, lisans ve lisansüstü mezunlarının sağlık okuryazarlığından daha düşüktür. Eğitim düzeyi bireyin eleştirel düşünme ve problem çözme yeteneğini etkilemektedir. Bunu yanında eğitimli kişiler sorumluluk sahibi olması, etkili iletişim kurabilmesi ve daha üretken olması, bireylerin sağlık okuryazarlığını etkilediği düşünülmektedir. Schillinger vd., (2002, s. 475-482) tarafından diyabet hastaları üzerinde yapılan araştırmada, eğitim durumunun sağlık okuryazarlığını etkileyen önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Güven (2016) yaptığı araştırmada eğitim seviyesi arttıkça sağlık okuryazarlığının arttığı sonucuna ulaşmıştır. Cho vd., (2008, s. 1809-1816) eğitim durumu ile sağlık okuryazarlığı arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Literatürdeki çalışmalara araştırmanın sonucu destekler niteliktedir.

Araştırmada okuryazar olmayanların kaygı düzeyi diğerlerine göre daha yüksek bulunmuştur. Eğitim düzeyinin artması bireyin kendi sağlığı hakkındaki farkındalığı arttırdığı ve sağlığı hakkında bilgi sahibi olması kaygı düzeyini azalttığı düşünülmektedir. Literatürde yapılan araştırmalar bulguları destekler niteliktedir. Mapelli (1993, s. 99-109) çalışmasında sağlığını kötü olarak algılayanların başında ilkökul mezunlarının geldiği saptanmıştır. Tekin Yanık ve Erol (2016, s. 166-174) tarafından 230 diyabetli hasta üzerinde yaptığı araştırmada, okuryazar olmayanların öz yeterliliklerinin lisansüstü mezunlarına göre daha düşük çıkmıştır.

Gelir durumu ile sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı ortalamaları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($p<0,05$). Gelir durumu 500-1000 TL arasında olanların sağlık arama davranışı, gelir durumu 4000 TL ve üzerinde olanlara oranla daha düşük çıkmıştır. Gelir durumu 500-1000 TL olanların sağlık okuryazarlık oranları, gelir durumu 3001-4000 TL arasında olanlara oranla daha düşük çıkmıştır. Gelir durumu 1001-2000 TL arasında olanların sağlık okuryazarlık oranları, 3001-4000 TL ve 4000 TL üzeri olanlara oranla daha düşük çıkmıştır. 3001-4000 TL olanların sağlık okuryazarlığı ise 4000 TL ve üzeri geliri sahip olanlara oranla daha düşük çıkmıştır. Gelir düzeyi bireyin yaşamını doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Gelirin artması insanlara daha kalite bir yaşam standardı sunmakta ve bireyin sağlıklı yaşam biçimine verdiği önemini daha da arttırmaktadır. Ekonomik seviyesi yüksek olan bireylerin eğitimi seviyesinin de yüksek olduğu düşünülmektedir. Buna bağlı olarak bireyin; sağlık bilgisine erişim, bilgiyi anlama ve kullanma yetisinin de daha aktiftir. Silk vd., (2010, s. 226-234) yaptığı çalışmada da insanların gelir düzeyleri yükseldikçe sağlık okuryazarlık düzeylerinin de yükseldiği görülmüştür. Avcı (2013) tarafından yapılan araştırmada gelir ile sağlık okuyazarlığı arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Güven (2016) tarafından yapılan araştırmada kişi başına düşen hane halkı geliri arttıkça sağlık okuryazarlık düzeyinin de arttığı sonucuna ulaşmıştır. Literatürdeki bu araştırmalar çalışmanın bulgularını desteklemektedir.

Sağlığını öteleyen insanlar daha sonra ağır hastalıklara yakalanma riski daha fazla olacaktır. Buna bağlı olarak ağır hastalığa yakalanma korkusu insanlarda sağlık kaygısı oluşturabileceği düşünülmektedir. Bu araştırmada gelir durumu 1001-2000 TL arasında olanların kaygı ortalaması, 2001-3000 TL ve 3001-4000 TL arasında olanlara göre daha yüksek çıkmıştır.

Kronik hastalığı olma durumu ile sağlık okuryazarlık ortalaması arasında anlamlı bir fark vardır. Kronik hastalığı olmayanların sağlık okuryazarlık ortalaması, olanlara oranla daha yüksek çıkmıştır. Bir hastalık teşhisi konulduktan sonra kişiler ilk olarak hastalığı reddetme eğilimine girerler. Bu evrede bireyler sağlık hizmeti talep etmez ve arama davranışı yapmazlar. Hastalığı kabullendikten sonraki evrede kişiler hem daha çok sağlık hizmeti talep edecek ve hastalığı ile ilgili çare arama davranışına yönelecek buna bağlı olarak da okuryazarlık düzeyi de yükselecektir. Bu araştırmadan elde edilen sonuçlara göre; kronik hastalığı olan bireylerin sağlık okuryazarlık ortalamasının düşük çıkması, birinci evredeki hastaların sergiledikleri davranış sonuçları ile uyumludur. Literatür incelendiğinde ise, elde edilen araştırma sonuçları bu bulguları destekler niteliktedir (Kaya, 2017, Çimen ve Bayık Temel, 2017). Bu durumun aksine, Güven (2016) tarafından yapılan araştırmada kronik hastalık ile sağlık okuryazarlığı arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit edilmiştir.

Bu araştırmada kronik hastalık ile sağlık kaygı durumu arasında ise anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Kronik hasta olanların kaygı ortalamalarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Lame vd., (2005, s. 15-24), Fishbain vd., (1997, s. 116-117) tarafından yapılan araştırmalar, çalışmanın bulgularını destekler niteliktedir.

Sürekli ilaç kullanma durumu ile sağlık okuryazarlığı ve sağlık kaygısı ortalamaları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, sürekli ilaç kullanmayanların sağlık kaygı düzeyi düşük ve sağlık okuryazarlık düzeyi daha yüksek çıkmıştır. Bu sonuç sürekli ilaç kullanmayanların öz bakımlarının daha iyi olması ve daha sağlıklı olmasına bağlanabilir. Çimen ve Bayık Temel (2017, s. 105-127) tarafından 550

kişi ile yapılan araştırmada sürekli ilaç kullanmayanların sağlık okuryazarlık oranları daha yüksek olduğu sonucu tespit edilmiştir.

Bu araştırma sonucu da gösteriyor ki sağlık okuryazarlığı bireylerin sağlık düzeyinin iyileşmesi ve gelişmesi için önemli bir kavramdır. Gereksiz sağlık hizmeti talebinin azaltılması ve hastaların, bilinçli arama davranışı sergilemesinde eğitim büyük bir paya sahiptir. Hastaların bilinç düzeylerinin artırılması için politika düzenleyicilere ve hizmeti sunanlara büyük görev düşmektedir. Bu bağlamda politika düzenleyicilerinin; sağlık okuryazarlığı ile ilgili, uluslararası kuruluşlarla çalışmalar yürütmek, anne çocuk sağlığının korunması ve geliştirilmesi için bilgilendirme çalışmaları yapmak, toplumun ve bireylerin sağlıklı yaşam biçimi davranışları benimsemesi ve kontrol yeteneklerinin artırılmasına yönelik farkındalık oluşturmak, sağlık davranışını teşvik etmek için ulusal, yerel ve uluslararası düzeylerde işbirlikleri geliştirmek, yapılan faaliyetleri desteklemek ve bu alanda yapılan eğitimlere katkı sağlamak temel görevlerinden bazılarıdır.

5. SUMMARY

Health literacy is an important concept for the improvement and development of an individual's health. Individuals with high levels of health literacy will have a different form of health perceptions, high self-efficacy, health seeking behavior, and most importantly, not unnecessary anxiety. Absence or excessive health anxiety affects the individual's health negatively. The fact that it is absent and excessive prevents the individual from taking action for their health. In addition, excessive anxiety leads to excessive use of health care. It stresses the individual. In this study, the relationship between health literacy status and health anxiety of adults was examined. Questionnaire technique was used in this study which was formed with quantitative research design. The study was conducted on individuals living in the center of Konya. The population of the research consisted of 449.749 people and 900 people were included in the sample. Two different scales were used in the study. The first scale consists of four dimensions, "ok health literacy", and the second scale consists of two dimensions, "health anxiety". The data obtained from the scales were analyzed in SPSS package program. 53.8% of the participants were male and 46.2% were female and 58% were married. 32.3% of the participants were in the 18-25 age range, 14.2% in the 26-35 age range, 16% in the 36-45 age range, 21.1% in the 46-55 age range and 16.3% 56 years and over. If we look at the education level, 2% are not literate, 24.4% are primary school, 16.3% are high school, 9.8% are associate degree, 44.1% are bachelor and 3.3% are graduate. 27.8% of the participants had a chronic disease and 28.3% of them used continuous medication. A significant difference was found between gender and health literacy and health anxiety ($p < 0.05$). Health literacy and health anxiety of women were higher than men. A significant difference was found between age and health literacy averages ($p < 0.05$). The health literacy rate of those between the ages of 26-35, 36-45 and 46-55 was higher than the average of those aged 56 and over. A significant difference was found between the educational status and the average health literacy ($p < 0.05$). The health literacy of the illiterate is lower than the average of primary, high school, associate, undergraduate and graduate graduates. Also, the health literacy of primary school graduates is lower than the health literacy of high school, associate degree, undergraduate and graduate graduates. A significant

difference was found between the average of health anxiety and education level ($p < 0.05$). The anxiety averages of the illiterate were higher than those with a graduate degree. A significant relationship was found between income status and health literacy and health anxiety ($p < 0.05$). As the income situation increased, so did the health literacy status. As the income level increased, health anxiety decreased. A significant relationship was found between the chronic illness status and health literacy and health anxiety ($p < 0.05$). A significant difference was found between the continuous medication use and the average health literacy ($p < 0.05$). The health literacy of those who use drugs continuously was found to be lower. A significant difference was found between the continuous medication use and the average health anxiety ($p < 0.05$). The health anxiety average of those who used continuous medication was higher. According to the results of the study, a negative correlation was found between health anxiety and access to health information, understanding, evaluating and using information ($p < 0.001$). It was observed that as individuals' health literacy level increased, their health anxiety decreased ($p < 0.001$, $r = -0.285$). As a result of the simple linear regression analysis performed to reveal how health literacy predicts health anxiety, a significant relationship was observed between health literacy and health anxiety ($R = 0.285$ $R^2 = 0.081$). It was determined that health literacy is an important predictor of health anxiety ($F = 79.30$ $p < 0.01$). Health literacy explains 25% of the change in health anxiety. The significance test of the coefficient ($\beta = -0.285$) of the main predictor variable in the regression equation also shows that it is a significant predictor of health anxiety. Generally speaking, as health literacy increases, health anxiety decreases.

KAYNAKÇA

- ABD, (2004). *Health Literacy: A Prescription to End Confusion*. Washington, D.C., National Academies Press. Institute of Medicine.
- ACSQHC, (2013). *Consumers, the Health System and Health Literacy: Taking Action to Improve Safety and Quality*, Consultation Paper, Sydney. Australian Commission on Safety and Quality in Health Care.
- Akbolat, M., Kahraman, G., Erigüç, G., Sağlam, H. (2016). Sağlık Okuryazarlığı Hasta-Hekim İlişkisini Etkiler Mi? Sakarya İlinde Bir Araştırma. *TAF Preventive Medicine Bulletin TAF Prev Med Bull* 15, 4, 354-362.
- Akbulut, Y. (2015). Sağlık Okuryazarlığının Sağlık Harcamaları ve Sağlık Hizmetleri Kullanımı Açısından Değerlendirilmesi. Yıldırım, F, Keser, A. (Ed.), *Sağlık Okuryazarlığı* içinde (s. 113-32). Ankara: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Altsitsiadis, E., Undheim, T., De Vries, E., Hinrichs, B., Stockfleth, E., Trakatelli., M. (2012). Health Literacy, Sunscreen And Sunbed Use: An Uneasy Association. *Br J Dermatol*, 167, 2, 14-21
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., Yıldırım, E. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Spss Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- American Psychiatric Association, (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th Ed.). Washington, DC: Author.
- Aras, Z., Bayık Temel, A. (2017). Sağlık Okuryazarlığı Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenirliğinin Değerlendirilmesi. *F.N. Hem. Dergisi*, 25,2, 85-94.
- Asmundson, G.J.G., Abramowitz, J.S., Richter, A.A., Whedon, M. (2010). Health Anxiety: Current Perspectives And Future Directions. *Current Psychiatry Reports*, 12, 306–312. <http://Dx.Doi.Org/10.1007/S11920-010-0123-9>
- Asmundson, G.J.G., Taylor, S., Carleton, R.N., Weeks, J.W., Hadjistavropoulos, H.D. (2012). Should Health Anxiety Be Carved At The Joint? A Look At The Health Anxiety Construct Using Factor Mixture Modeling in A Non-Clinical Sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 26, 246–251.

- Avcı, E., (2013). *Annelerin Anne Sütü ile İlgili Sağlık Okuryazarlık Düzeylerini Değerlendirme Aracı Geliştirme, Sağlık Okuryazarlık Düzeylerini ve Etkileyen Faktörleri Saptama*. Uzmanlık Tezi, Gazi Üniversitesi, Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Ankara.
- Aydemir, Ö., Kırpınar, İ., Satı, T., Uykur, B., Cengisiz, C., (2011). *Sağlık Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe için Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması*. 47. Ulusal Psikiyatri Kongresi, Antalya.
- Aydemir, Ö., Köroğlu, E. (2012). *Psikiyatride Kullanılan Ölçekler*. Ankara: Hekimler Yayın Birliği.
- Baker, D.W., Wolf, M.S., Feinglass, J., Feinglass, J., Thompson, J.A., Gazmararian, J.A., Huang, J. (2007). Health Literacy and Mortality Among Elderly Persons. *Arch Intern Med*, 167,14, 1503-1509.
- Barsky, A. J., Ettner, S. L., Horsky, J., Bates, D.W. (2001). Resource Utilization of Patients with Hypochondriacal Health Anxiety And Somatization. *Medical Care*, 39, 705–715.
- Berkman, N.D., Sheridan, S.L., Donahue, K.E., Halpern, D.J., Viera, A., Crotty, K., Holland, A., Brasure, M., Lohr, K.N., Harden, E., Tant, E., Wallace, I., Viswanathan, M. (2011). *Health Literacy Interventions and Outcomes: An Updated Systematic Review*. Evidence 212 Report/Technology Assessment No. 199. AHRQ Publication Number 11-E006. Rockville, MD. Agency for Healthcare Research and Quality.
- Betz, C. L., Ruccione, K., Meeske, K., Smith, K., Chang, N. (2008). Health Literacy: A Pediatric Nursing Concern. *Pediatric Nursing*, 34,3, p. 231-39.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., Demirel, F. (2010). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. 5. Baskı. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Cho, Y. L. K., Lee, S. Y. D., Arozullah, A. M., Crittenden, K. S. (2008). Effects of Health Literacy on Health Status and Health Service Utilization amongst the Elderly. *Soc Sci Med*, 66, 1809-1816.
- Coulter, A., Ellins, J. (2007). Effectiveness of Strategies for Informing, Educating, and Involving Patients. *British Medical Journal*, 335, 24-27.
- Çimen, Z., Bayık Temel, A. (2017). Kronik Hastalığı Olan Yaşlı Bireylerde Sağlık Okuryazarlığı ve Sağlık Algısı İlişkisi ve Sağlık Okuryazarlığını Etkileyen Etmenlerin İncelenmesi. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 33, 3, 105-127.

- Durusu-Tanrıöver M., Yıldırım H. H., Demiray-Ready, F. N., Çakır, B., Akalın, H. E. (2014). *Türkiye Sağlık Okuryazarlığı Araştırması*, Birinci Baskı, Sağlık-Sen Yayınları, Ankara.
- Eicher, K., Wieser, S., Bruegger, U. (2009). The Costs of Limited Health Literacy: A Systematic Review. *International Journal of Public Health*, 54,5, 313-324.
- Fink, P., Ornbol, E., Christensen K.S. (2010). The Outcome of Health Anxiety in Primary Care. A Two-Year Follow-up Study on Health Care Costs and Self-Rated Health. *PLoS One*, 24; 5(3), e9873. doi: 10.1371/journal.pone.0009873. PMID: 20352043.
- Fishbain, D.A., Cutler, R., Rosomoff, H.L., Rosomoff, R.S. (1997). Chronic Painassociated Depression: Antecedent Or Consequence Of Chronic Pain? A Review. *Clin J Pain*, 13, 2, 116-137.
- Güven, A. (2016). *Sağlık Okuryazarlığını Etkileyen Faktörler ve Sağlık Okuryazarlığı ile Hasta Güvenliği İlişkisi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Kurumları Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Health Literacy Connection, (2016). *What Influences Health Literacy?* Erişim Tarihi: 12/03/2016. <http://www.healthliteracyconnection.ca/influences.aspx>.
- Karapınar, Ö. K., Arslan, S., Utku, Ç. (2012). Panik Bozukluğu, Somatizasyon Bozukluğu ve Hipokondriaziste Sağlık Kaygısı. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi*, 1,1, 43-51.
- Kaya, M. (2017). *Kişilerin Sağlık Okuryazarlıkları ve Sağlık Hizmeti Kullanımlarının Değerlendirilmesi; Kırıkkale Örneği*. Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisan Tezi.
- Kickbusch, I., Pelikan, J.M., Apfel, F., Tsouros, A.D. (2013). *World Health Organization, Health Literacy the Solid Facts*. WHO Regional Office for Europe, Copenhagen, p.13.
- Lamé, I. E., Peters, M. L., Vlaeyen, J. W. S., Kleef, M., Patijn, J. (2005). Quality of Life in Chronic Pain is More Associated with Beliefs about Pain, Then with Pain Intensity. *Eur J Pain*, 9, 15-24.
- Lucock, M.P., Morley, S. (1996). The Health Anxiety Questionnaire. *British Journal of Health Psychology*, 1, 137-150.

- Mahadevan, R. (2013). Health Literacy Fact Sheets. *Center For Health Care Strategies, USA*, Erişim Tarihi: 25/01/2016. <http://www.chcs.org/resource/health-literacy-fact-sheets>.
- Mapelli, V. (1993). Health Needs. Demand for Health Services and Expenditure across Social Groups in Italy: An Empirical Investigation. *Soc Sci Med*, 36,8, 99-109.
- Melli, G., Carraresi, C., Poli, A., Bailey, R. (2016). The Role of Metacognitive Beliefs in Health Anxiety. *Personality and Individual Differences*, 89, 80-85.
- Mercier, C., Peladeau, N., Tempier, R. (1998). Age, Gender and Quality of Life. *Community Mental Health Journal*, 34, 5, 487-500.
- Nina, S. P., Ruth, M. P., Joanne, R. N., David, W. B., Mark, V. W., (1996). Shame and Health Literacy: The Unspoken Connection. *Patient Education and Counseling*, 27, 33-39.
- Nutbeam, D. (2000). Health Literacy as a Public Health Goal: A Challenge for Contemporary Health Education and Communication Strategies into the 21st Century. *Health Promot Int*, 15, 259-67.
- Omachi, T.A., Sarkar, U., Yelin, E.H., Blanc, P.D., Katz, P.P. (2012). Lower Health Literacy is Associated with Poorer Health Status and Outcomes in Chronic Obstructive Pulmonary Disease. *J Gen Intern Med*, 1-8.
- Pagán, J.A., Brown, C.J., Asch, D.A. et al. (2012). Health Literacy and Breast Cancer Screening among Mexican American Women in South Texas. *J Canc Educ*, 27, 132–137. <https://doi.org/10.1007/s13187-011-0239-6>.
- Parker, R.M., Ratzan, S.C., Lurie, N. (2003). Health Literacy: A Policy Challenge for Advancing High-Quality Health Care. *Health Affairs*, 22, 4, 147–153.
- Persell, S.D., Osborn, C.Y., Richard, R., Skripkauskas, S., Wolf, M.S. (2007). Limited Health Literacy is a Barrier to Medication Reconciliation in Ambulatory Care. *Gen Intern Med*, 22,11, 1523-1526.
- Sağlık Bakanlığı, (2011). *Toplum Sağlığı Merkezi Çalışanlarına Yönelik Sağlığın Geliştirilmesi Eğitimi Rehberi*. Ankara, Deniz Matbaacılık.
- Salkovskis, P.M., Rimes, K.A., Warwick, H.M. ve Clark, D.M. (2002). The Health Anxiety Inventory: Development and Validation of Scales for the Measurement of Health Anxiety and Hypochondriasis. *Psychol Med*, 32, 843-853.

- Schillinger, D., Grumbach, K., Piette, J., Wang, F., Osmond, D., Daher, C. (2002). Association of Health Literacy with Diabetes Outcomes. *Amerikan Medical Association*, 288, 4, 475-482.
- Scott, T.L., Gazmararian, J.A., Williams, M.V., Baker, D.W. (2002). Health Literacy and Preventive Health Care Use among Medicare Enrollees in a Managed Care Organization. *Medical Care*, 40, 395-404.
- Shieh, C., Halstead, J.A. (2009). Understanding the Impact of Health Literacy on Women's Health. *Journal of Obstetric, Gynecologic, Neonatal Nursing*, 38, 601-612.
- Silk, K.J., Horodyski, M.A., Rienzo, M., Mercer, L., Olson, B., Aldrich, R. (2010). Strategies to Increase Health Literacy in the Infant Feeding Series (TIFS): A Six-Lesson Curriculum for Low-Income Mothers Health Promotion Practice. *Society For Public Health Education*, 11, 2, 226-234.
- Sorensen, K. ve ark. (2013). Measuring Health Literacy in Populations: Illuminating the Design and Development Process of the European Health Literacy Survey Questionnaire (HLS-EU Q). *BMC Public Health*, 13: 948. Erişim Tarihi: 27.07.2016. <http://bmcpublihealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2458-13-948>.
- Sur, H. (2014). Kalite mi İstiyorsunuz? Alın Size Kullanıcı Odaklılık ve Sağlık Okuryazarlığı. *Sağlığa ve Sosyal Politikalara Bakış*, 19, 16-19.
- Tekin Yankı Y., Erol, Ö. (2016). Tip 2 Diyabetli Bireylerin Öz-Yeterlilik Düzeylerinin Değerlendirilmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 19, 3, 166-174.
- Tokudo, Y., Doba, N., Butler, J., Passche-Orlow, M. (2009). Health Literacy and Physical and Psychological Wellbeing in Japanese Adults. *Patient Education and Counseling*, 75, 411-17.
- TÜSEB, (2019). Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı, *Türkiye Halk Sağlığı ve Kronik Hastalıklar Enstitüsü*, <https://www.tuseb.gov.tr>
- Ünalın, E. (2014). *Üniversite Öğrencilerinde Ruh Sağlığı, Sağlık Kaygısı ve Sağlık Davranışları Arasındaki İlişkiler*. Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 12.
- Warwick, H.M.C. (1989). A Cognitive-Behavioural Approach to Hypochondriasis and Health Anxiety. *Journal of Psychometric Research*, 33, 705-711.
- WHO, (2020). <https://www.who.int/publications/i/item/9789240009752>

Wolf, M.S., Gazmararian, J.A., Baker, D.W. (2005). Health Literacy and Functional Health Status among Older Adults. *Arch Intern Med*, 165,1946-1952.

DISCURSIVE GOVERNANCE OVER PRO-POPULATION POLITICS IN TURKEY

Ezgi PEHLİVANLI-KADAYİFCİ¹

Hande ESEN-ZİYA²

Umut KORKUT³

ABSTRACT

Discursive governance of pro-population politics refers to norm-based mechanisms of governance that utilise intentionally selected slogans in political discourse for dissemination of ideas to further the interests of political authorities. Such ideas can be disseminated via modern communication technologies enabling governance to build social representations within the public sphere without policy constraints. It is our proposal that the pro-population state discourse in Turkey after 2008 constitutes an example of discursive governance. Our findings show that discursive mechanisms can lead to a change in married couples' reproductive attitude without significant policy alteration and further the debate in view of discursive governance of population politics.

Key Words: Discursive Governance, Pro-Population Politics, Women, Behaviour Change, Turkey

¹ Araş. Gör. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Bilim ve Teknoloji Politikaları Araştırma Merkezi

² Doç. Dr., Stavanger Üniversitesi, Medya ve Kültürel Çalışmalar Bölümü

³ Prof. Dr., Glasgow Caledonian Üniversitesi, İşletme ve Toplum Bölümü

SÖYLEMSEL YÖNETİŞİM ÖRNEĞİ OLARAK TÜRKİYE’DE NÜFUS YANLISI POLİTİKALAR

ÖZ

Nüfus yanlısı politikaların söylemsel yönetişimi; siyasal otoritelerin çıkarlarını sürdürmek adına politik söylemde fikirlerin yayılması için kasıtlı olarak seçilen sloganları kullanan norm tabanlı yönetim mekanizmalarını ifade eder. Bu tür fikirler, siyasa üretme kısıtı olmaksızın yönetişimin kamusal alan içinde sosyal temsiller oluşturmalarını sağlamak yoluyla modern iletişim teknolojileri aracılığıyla yayılabilir. Bu çalışmada, 2008'den sonra Türkiye'deki nüfus yanlısı devlet söyleminin söylemsel yönetişime örnek teşkil ettiğini savunuyoruz. Elde ettiğimiz bulgular; söylemsel mekanizmaların, direkt siyasa yapılanması olmadan evli çiftlerin üreme tutumlarında bir değişikliğe yol açabileceğini göstermektedir. Bu çalışma bulguları çerçevesinde, söylemsel nüfus politikası örneği üzerinden yönetim tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Söylemsel Yönetişim, Nüfus Yanlısı Politikalar, Kadın, Davranış Değişimi, Türkiye

INTRODUCTION

The early 2000s witnessed the circulation of political declarations concerning pro-population policies in Turkey (Ünal & Cindioğlu, 2013, Altunok, 2016; Korkut, & Eslen-Ziya, 2017). This, in turn, created a discursive space about reproduction choices. “At least three children”, “incentive per child” and “abortion is murder” have been and still are the commonly used slogans of such declarations. If we consider discourse and metaphors as integral components of narrative and constitutive of sociocultural relations, we should address their power to highlight features of reality and even hide others (Koller, Veronika, 2005; Van Dijk, 1998). We can thereby explore to what extent political discourses can become normative mechanisms by socially constructing realities in the political space and using intentionally selected slogans to influence the public sphere.

In this paper, it is proposed that the modernist modes of social control and standardised bureaucratic genres (Lemke, 2000) came at the closure of traditional institutional social formations of discipline (Lemke in Weiss & Wodak, 2003). Foucault (1984) introduced the term ‘bio-power’ to designate forms of power exercised over people as living beings: a politics concerned with subjects as members of a population, in which issues of individual sexual and reproductive conduct interconnect with issues of national policy and power. It is different from previous forms of discipline that were based on the ability to kill / end / destroy. What distinguishes biopower from previous techniques of power is its new preoccupation with the management, regulation and administration of populations through the imposition of self-discipline. Biopolitics is the moment when politics assumes it provides the *right to live* within a controlled, limited space, as an object of direct intervention (Esposito, 2010, p. 17). It is a power that becomes embedded and regularised throughout society and its populations. It is a political rationality that takes the administration of life and populations as its subjects and is comprised of strategies and mechanisms through which human life processes are managed under regimes of authority over power and the processes of subjectivation.

The literature concerning new types of governance is not new (Foucault, 1990; Agamben, 1998; Lemke, 2000; Esposito, 2010; Collier, 2009). The dominant discursive technology of late modernism has been the standardised text or discourse, which functions to organise society on larger scales (Agamben, 1998: 119). Mentioned literature reformulates the ancient power of the sovereign – ‘to kill or to let live’ – into the modern bio-power – ‘to make live and to let die’ (Agamben, 1999: 82–83). In that sense, this paradigm proposes that the main operation of governing deals particularly with the biopolitical ‘administration of life’ (Žižek, 2004: 509). Hence, bio-politics of population is regulatory rather than disciplinary regarding the right to live. Such political rationality does not work through controls of the body or a direct policy change to ensure the behaviour shift. Instead, it aims to ‘establish a sort of homeostasis, and compensate for variations within general population’ to “optimize a state of life” (Foucault, 2003: 246). This integration between regulatory and disciplinary power exemplifies the mechanisms of *discursive governance* as a form of bio-power that operates with *the right to live* through pro-population discourses in Turkey.

Discursive governance, used by Korkut et al. (2016) to refer to implicit mechanisms of governance that depend on narratives and strategic metaphors in political language to socially construct an amenable environment for the dissemination of ideas, furthers the interests of political authorities. Such ideas can be broadly and rapidly disseminated via modern communication technologies, enabling governance to build implicit social representations within the public sphere without policy constraint. In this sense, mechanisms of discursive governance are an analysis of how technologies of power are configured in assemblies of government. They not only ensure the distribution of ideas for a directed social change, they also prevent possible political conflict at the state level by not requiring comprehensive policy development.

Our study on discursive governance aims to demonstrate that pointing transformations in discourse and realising them in practice depends only on the ‘performance of a sovereign power’ (Blüdhorn & Butzlaff, 2019). It is the Justice and Development Party (AKP)’s sovereignty claims that have created the pro-

population discourse since 2008. In this respect, this paper examines the influence of political discourse in governance processes by analysing the circulation of the pro-population discourse in Turkey. We argue that this is a unique type of governance through which normative mechanisms constructed by political discourses are deployed in the public sphere without accompanying policy changes. Noted before by Korkut and Eşlen-Ziya (2016:34), the ideas operate as tools that adjust the public to the new politic. In the new era of politics, there is a uniqueness of apparatus produced through mixes of standardised elements (apparatus, procedures, discourses, slogans) from the political sphere. Simultaneously, political discourses permit much faster rates of change in texts. In our case, the main text is on pro-population discourses that we argue that might lead to a relatively rapid change in individual development; without the need for institutional changes, actors use strategic discourses. This paper, by taking a step further from the discursive governance analysis of Korkut and Eşlen-Ziya (2016), aims to provide an understanding of how pro-population discourses in Turkey influence the public. In other words, we are interested in understanding how individuals make choices regarding abortion, c-sections and/or reproduction and whether they are influenced by the dominant discourses presented by the government. Thereby, this study aims to elaborate on change in public opinion following the positions of discourse subjects.

A growing body of literature exists on how reproduction and gender has turned into a most visible grounds for political struggle in late modern societies (Acar & Altunok, 2013; Korkut & Eşlen-Ziya, 2016; Kılıç & Göçmen, 2018; Dayı & Karakaya, 2018). Nonetheless, an analysis of how issues regarding reproduction have become subject to regulatory mechanisms within purposes related to population at a national level is lacking.

We propose that the authoritarian AKP has reinforced patriarchal and traditional gender identities and roles in Turkey since 2008. President Erdoğan, Prime Minister at the time, first stated⁴ in March 2008 that to overcome the adverse effects of economic stagnation, each family in Turkey should have at least three children:

“One or two children mean bankruptcy. Three children mean we are not improving but not receding either. So, I repeat, at least three children are necessary in each family, because our population risks aging. We are still on the good side, as we still own a young and dynamic population. But we are slowly aging. Presently, the whole western world is trying to cope with this problem. Please do not take our susceptibility lightly, this is a very serious issue.”

Our argument is based on the supposition that pro-population discourses in general, and in particular Erdoğan’s above, mention the three-children discourse to specifically impact the reproductive attitudes of people. We focus first on the possibility of deciding to have three children and second on the reluctance towards abortion due to the influence of a pro-population political discourse. As conservative pro-population discourse has a particular emphasis on the family as the moral and legitimate site of reproduction, we argue that within this context women’s rejection of the ban on abortion or having three children is significant. Such a claim explores the functioning of state discourse which operates through the presence of a sovereign figure (Övünç & Zengin, 2019) with new political instruments, including slogans, polarising discourse and re-contextualised elements of traditional genres and forms (Lemke, 2001) that hold on to women’s bodies in the name of the population. By focusing on women’s narratives, we aim to discuss people’s understandings of themselves as reproductive actors and parts of biopolitical relations – the couple, family and society (Polat, 2020; Zizek, 2004; Esposito, 2010).

⁴ <https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-pm-erdogan-reiterates-his-call-for-three-children-38235> , Accessed on 26.09.2020.

The Turkish political discourse emphasizes women's caregiver roles within the family, often identifying womanhood exclusively with motherhood, an approach resulting in the implicit neglect of gender equality concerns (Acar & Altunok, 2013; Dayı & Karakaya, 2018). On the basis of this particular perception, we argue that population issues need to be handled from a gender perspective in addition to the discursive governance paradigm, which would provide a productive and critical discussion that is needed in population as well as political studies. In order to elaborate our argument, we will first focus on the pro-population declarations of statesmen in Turkey. We will then foster our argument with respect to the findings of our research.

The main argument of this study is hence to explore whether ideas dispersed in the public sphere may affect discourse subjects and instigate new attitudes – or even behavioural change. To reach our aim we will examine the implications of the three child discourses for the public through the analysis of in-depth interviews, where we study the reflections of such discourses within the public. Since discourses can create representations “that not only reflect upon but also actively construct reality by ascribing meanings” (Van Dijk, 1998: 8) to our world, identities and social relations, we believe that the in-depth interviews conducted in this research will help us understand how such normative mechanisms have influence individual decisions. To accomplish this, we took the AKP’s pro-population discourse, reflected by the emphasis on having at least three children, as a case study for understanding the dynamics of discursive governance and focused on the registration of such politics in attitudes and behaviour. Our subjects included women and men (nine women and one man) who hold a low socioeconomic status. Because we wanted to study the influence of three child discourses on people’s decisions, we included participants who had three children or were expecting their third. We created three sets of questions: one for males, one for females and one for participants from the health profession. To grasp the possible transformation in the health system towards the pro-population discourse, we also conducted an interview with the General Coordinator of Turkish Family Health and Planning Foundation. To collect information from two public health clinics, we

interviewed a nurse and medical practitioner about their services and elicited their opinions on the real effects of the pro-population discourse.

Following two pilot studies, the semi-structured questionnaire was finalised. The interviews⁵ were carried out in İzmir and Ankara, usually in participants' homes with children present. Interviews started with demographic questions, followed by questions about their experiences. The participants did not allow recording; the interviewer took notes during the sessions. The transcriptions and fieldwork notes constituted the main data set of this study. For the privacy of participant identities, we will refer to them anonymously, from P1 to P10. Both data sets were analysed via the thematic analysis research method. Nvivo12 was used to systematically code and analyse the raw data and develop and incorporate the developing analytic categories and themes. The first stage of open coding or line-by-line coding was used to produce expressive and summative codes for the experiences and perceptions of participants as close as possible to participants' original words. This was followed by focused coding, whereby the most recurrent initial codes were organised under "code families". The project team pursued reaching agreement during the process of coding and conducted the coding according to the relevant literature. Once the common code book was shaped, all the interviews were coded and later brought together under code families. Based on the analysis of code families, the research team came up with the most salient categories in the different domains of interest. These categories formed the basis for the organisation of the results section. For the overall profile of participants, please see Table 1 below.

⁵ It is important to note that the research process could have been affected by the adverse atmosphere following the coup attempt in Turkey on 15 July 2016. Though interviews were planned to be conducted during the summer of 2016, they were either cancelled or postponed to unknown dates. Also, male participants preferred not to participate. Hence, we only had access to women's narratives and a small sample size.

Table 1. Profile of the Participants

	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10
Gender	Woman	Woman	Woman	Woman	Woman	Woman	Woman	Woman	Woman	Man
Age	28	27								26
Marital Status	Married	Married	Married	Married	Married	Married	Married	Married	Married	Married
Number of Children	3	3	2 children, 1 expecting	3	3	3	3	3	3	3
Employment	Housewife	Housewife	Housewife	Housewife	Housewife	Housewife	Housewife	Housewife	Housewife	Contracted worker
Spouse's Employment	Contracted worker	Contracted worker	Self employed	Contracted worker	Contracted worker	Contracted worker	Officer	Self employed	Contracted worker	Housewife
Sector	Private	Private	Private	Public	Private	Private	Public	Private	Private	Public
Average Income per month	Min. Wage	Min. Wage	Above Min. Wage less than 4000 TRY	Min. Wage	Min. Wage	Min. Wage	Above Min. Wage less than 4000 TRY	Above Min. Wage less than 4000 TRY	Min. Wage	Min. Wage

CONTEXTUAL BACKGROUND: PRO-POPULATION DISCOURSE IN TURKEY

The peculiarity of the Turkish case originates from conflicting figures concerning its population growth. According to the Turkish Statistical Institute, the fertility rate in 2019 was 1.88 births per mother. However, even if population decline is not an alarming issue, pro-population has, especially since 2008, become a major topic of the AKP government (Van Dyck, 2013). Pro-population politics embedded in conservative discourse about family and reproduction has been an official subject of the state in Turkey.

Conservative state discourse here refers to the encouragement of family as the kernel of the social order. Strengthening the traditional family institution is viewed as an effective remedy to social problems and other attendant risks of modernisation and economic crises (Buğra, 2007). Family has been a significant element of the pro-population discourse since 2008 in many contexts (Korkut & Eslen-Ziya, 2016). It has been an important site where authority and patriarchy are reaffirmed within the institution of family as the intimate relationship of binary genders. The institution itself reinforces the disciplinary and regulatory mechanisms of the state. Conversely, within the framework of conservative ideology, institutions, citizens or political relations are conceived in the image of a family. Prevalent discourse in Turkey can be seen through various formations for the sake of pro-population ideology. It contains encouragement for more children, policies such as longer parental leave, anti-abortion implications, family benefits and strict monitoring of pregnancy via provincial clinics.

In this ideology, traditional family is based on a hierarchy where men are superior to women (Arat, 2010). Patriarchal hierarchy emphasises the separation of lives, as woman's work is in the private sphere and man's work is in the public sphere (Sunar, & Fişek, 2005; Boratav et al., 2014). As Kandiyoti also states, the patriarchal family structure in Turkey is still valid: men have the authority over everyone else and are "bound up in the incorporation and control of the family by the state" (Kandiyoti, 1998). The conservative conventions expect Turkish women to serve as the guardians of tradition and custom in their roles as good

mothers and wives. Having made women into the mothers of the country, a religious nationalism then turns around and burdens them with the responsibility to carry on the traditions that are supposedly emblems of national identity conceived in terms of a religion dictated from above (Dirlik, 2012). The conception of women as ‘sacred’ mothers, keystones of the family structure and guardians of the moral-cultural order has been strongly emphasised by governments in Turkey (Müftüler-Bac, 1999).

The pro-birth rhetoric of the AKP government also reflects an anti-abortionist emphasis. Their anti-abortion discourse, articulated in a variety of political declarations, politicised women’s reproductive choices. On 26 May 2012, during the closing session of the Parliamentarians’ Conference of the UN Population Fund (UNFPA), Erdoğan vehemently opposed the practices of abortion and caesarean births in Turkey. In his speech, he made an analogy between abortion and an air strike by the Turkish military that killed 34 civilians in Uludere in December 2011 by declaring that ‘every abortion is Uludere’⁶:

‘I am a Prime Minister who opposes Caesarean births, and I know all this is being done on purpose. I know these are steps taken to prevent this country’s population from growing further. I see abortion as murder, and I call upon those circles and members of the media who oppose my comments... I say every abortion is Uludere ... we are preparing the abortion legislation and we will pass it’.

The Uludere incident took place during Erdoğan’s rule. Many civil society organisations and families of the killed citizens called for an official investigation and punishment of those responsible for the operation. A report prepared by the Parliamentary Commission, established in March 2012 to investigate the affair, declared that the incident was a ‘tragic accident’ and happened due to communication flaws between

⁶ <http://www.hurriyetdailynews.com/abortion-sparks-raging-debate-in-turkey.aspx?pageID=238&nID=21740&NewsCatID=339>
Accessed on 13.05.2020

civilian and military authorities. The Military Prosecutor's Office, on the other hand, dismissed the investigation. While the analogy made by Erdoğan might seem at first to be irrelevant, the logic of the analogy relates the tragic accident to the deliberate ending of an embryo's life. Moreover, it is also the manifestation of a certain political rationale that aims to subjugate women by advocating a moral order via political declarations about reproduction and family (Altunok, 2016).

We argue that a conservative, pro-population ideology is a political rationality whose purpose is to regulate individual conduct among the general population that is consistent with its interests by creating discursive normativity. One obvious instance for discursive influence is the Prime Minister's encouragement of "three children," which even became a slogan that was excessively circulated by the media to awaken the idea that Turkey needs a large population in order to maintain its economic stability and national identity (Altunok, 2016:140). These sentiments continue to be espoused by Erdoğan's presidency and repeated by his successor, Prime Minister Ahmet Davutoğlu (Prime Minister between August 2014-March 2016). The idea of three children is legitimised by drawing attention to aging populations in European countries and, through state declarations, warning of a possible decrease in Turkey's population growth.

In several circumstances, Erdoğan's statements concerning abortion and c-sections were supported by AKP statesmen and The General Directorate of Religious Affairs (Diyanet). According to Yılmaz, in Turkey social conservatism focuses on the "regulation of sexuality and gender relations" (Yılmaz, 2008: 59). It is based on an idealised version of the hardworking woman in the holy family. Within this frame, religion can become a supportive ideology that legitimises family as a holy constituent of the social structure (Yılmaz, 2008). A recent example of this alliance between politics and religious authorities can be found in Erdoğan's speech from 30 May 2016, warning Muslim families against birth control, this time as the President of the state. Erdoğan declares that Muslims need to reject contraception, which he declares to be "treason", and

instead have more children to “multiply our descendants”. He also claims that a woman who rejects motherhood is “deficient” and “incomplete”⁷:

In addition to politicians’ declarations, public service broadcasting also encourages natural birth and breastfeeding. Provincial clinics perform strict monitoring through pre- and postnatal processes. Moreover, in order to support employed couples, the state has promised amendments concerning longer maternity leave, laws for the protection of female employees and increasing monetary incentives for every additional child. However, apart from the monetary incentives for additional children, these incentives have been kept on the discursive level. In 2010, a pro-natalist policy was enacted, supported by an amendment to the “Regulation Concerning Treatment Centers for Assisted Procreation”, which permitted the use of assisted reproductive technologies, though only for heterosexual and married couples, with the process to be terminated at the death (of the husband) or in the case of divorce (Dayı & Karakaya, 2018). Although there has been no official change in the abortion law, this unofficial pronatalist discourse has been successful at limiting access to abortion and birth control by putting pressure on medical providers (Dayı & Karakaya, 2018). O’Neil from Kadir Has University, (2017) has documented the decrease in abortions in public hospitals throughout Turkey in a survey of state hospitals and teaching state hospitals. Also, others noted a decrease in contraceptive methods, and the beginning of a potential rise in birth rates (TNSA, 2013).

On this basis it is our assertion that the Turkish case constitutes an example of how politicians influence public reasoning by circulating discourses, such as slogans or public declarations, while simultaneously postponing agendas for significant policy change. To support our argument, in the coming section we will show how pro-population discourse after 2008 has influenced reproductive attitudes. By effect, we refer to

⁷ <http://www.bbc.com/news/world-europe-36413097> Accessed on 13.05.2020.

our participant's definition of attitude change and their realisation and deliberate choice to have at least three children in response to the discursive political encouragement.

RESULTS

Our main focus has been on the implicit mechanisms embedded in the pro-population discourse in Turkey since 2008. Discourse re-creates and transforms the actors who come to recognise and identify themselves as the subjects of its signifying practices (Mahedran & Vedaldi, 2015). By taking these discursive actions as a form of biopolitical regulation over society, we argue that particular political slogans create narratives within which they set forth certain gender roles and expectations for action. To this extent, we follow the deliberations that public slogans initiate and review their meaningful effect – positive or negative – on the intersubjective construction (Bock-Cote, 2016; Lemke 2000) of having three children. In this regard, our data reveals two opposing poles of participants. In the following section, we will present how such discourses shaped people's lives and their reproductive choices.

Generation and Reception of the “Three Children Discourse”

This part elaborates how the composition and delivery of pro-population discourse can serve as a form of rule setting for the public as the subjects of the discourse. We argue that there is a process for articulation and formation of the discourse in which the consumers receive ideological messages though strategically identified steps (Chiapello & Fairclough, 2002). In this respect, the state discourse for pro-population was constructed with three main stages. First, the “at least three children” slogan was proposed for all married couples. Not only did this idea encourage couples to have children, it was bolstered by a pessimistic scenario of population stagnation that alluded to an economic need for a growing, young population. This view was further supported by examples of countries with large populations, comparing their economic conditions to

Turkey's and imposing the idea that economic success can only be achieved by population growth.⁸ Moreover, European states were cited as adverse examples of population governance. Throughout the construction of "at least three children", statesmen also referred to nationalistic ideals for economically promising and religious generations⁹. The second stage concerns the abortion ban and influence on the discussion of abortion as murder. For this we asked our participants whether they agreed with the restrictions on abortion services. Our aim was to understand respondents' perspectives regarding abortion within the current discussions. The third stage in this ideological construction was the attack on caesarean births, where the pro-population discourse was supported by religious texts.¹⁰ In 2016, contraception was even declared to be against Islam, and Muslims were advised to forsake birth control.¹¹ In this paper's conceptualisation, we call such stages 'discourse generation', which implies strategic calculations embedded within the quality of discursive composition. Given the sequence and appropriation of pro-population declarations, it can be argued that this discourse promotes rule setting and fosters taken-for-granted behaviour by affecting conduct. This was evident in the following statement from our participant:

What they said ("At least three children") did and did not affect me at the same time. It affected me as an idea. They do not come and forcibly impose it but something happened, I do not know exactly (P4).

⁸ Erdoğan explains his political perspective on population growth as follows: "The immediate reaction comes: 'Can you afford more children? Can you educate them all? Look, brother, what is the population of China and India right now?? They are one of the richest countries in the world. Do you suppose that their average income rate is better than ours? No, it is not. Certain parts of their population have a high income, the rest is worse than ours and we argue the more population we have the more powerful we become. Do not worry about anything.'"7. "Erdoğan: Make three kids before it is too late", 10.10.2009, NTVMSNBC, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25008774/> Accessed: 18.07.2013

⁹ <http://www.yenisafak.com/gundem/dindar-nesil-yetistirecegiz-2424175> Accessed: 18.07.2013

¹⁰ <http://www.yenisafak.com/gundem/dindar-nesil-yetistirecegiz-2424175> Accessed: 18.07.2013

¹¹ <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-bu-ulkede-dogum-kontrolu-ile-yillarca-ihanet-yaptilar-27823289>. Accessed: 18.07.2013

The participants who had sympathy towards such pro-population discourse implied that they might indeed have been influenced by the idea, unconsciously if not consciously. This indicates a mental process, where there exists a “product of shared cognitive architecture that promotes the spread and persistence of certain concepts” (O’Leary et al., 2011:7) What is significant here is that implicit cognitive mechanisms work both unconsciously and automatically. Therefore, we argue that the direction of action changes with regard to personal position, vis-a-vis the hegemonic political view of the discourse. We found that while some participants who openly declared their support for the AKP responded positively and almost automatically to such discourses, non-supporters, on the other hand, automatically rejected them:

I would not do what they said. I do not even listen to them. I turn off the TV when I see them (P10).

Because our sample was composed of individuals that have contrasting attitudes – those who support the government’s political ideology and those who do not – we were able to observe how polarisation between these groups effectively functions. We argue that it is the power and dominance of the discourse that resulted in the polarisation of these groups – that is, the discourse consumers. We further argue that even the rejection of such discourses implies something significant, namely that the ideas in circulation are influential and create attitude change. This was clear in the following quote:

When it comes to children, I would not follow someone else’s advice. They (statesmen) recently declared that they support four children. Next they will support five. I would not trust them and make more children. I had a tubal sterilization. How long will they look after me? Look after my five children? I do not trust that. Let’s say that the state helped you until you die, but you mentally grow old. That is why,] I think having many children is selfish. We witness the ones with four or five children. Children wander the streets. If you cannot look after your children. then why do have kids? Is that it? Is it your trust in AKP that makes you have children? (P2).

The idea of narrative engagement suggests that individuals navigate a polyphonic context in which multiple storylines circulate and compete for dominance and primacy in individual appropriation (Clara, 2020). According to political psychology, such situations are affected by multilevel approaches to the person in context in which individuals assume particular voices (Hammack & Pilecki, 2012) in their personal narratives that link to particular political interests in a given way. Our participant was clearly influenced by these discourses:

I would be lying if I say that I am not influenced by the “three children” [narrative]. Actually, it affected my parents more. They said: “have three kids, everyone supports it” (P5).

A personal sense of the self through narratives “serves to create a sense of personal coherence and collective solidarity and to legitimize collective beliefs, emotions, and actions” (Scuzzarello in Bevelander & Peterson, 2014). Legitimation is realised by the use of personal experiences (Reyes, Antonio, 2011). Here, legitimisation refers to adopting a type of social behaviour. This justifies behaviour within the context by providing personal arguments that explain our social actions and ideas (Holmes, 2018). In addition, the act of legitimising or justifying is related to a goal, which, in most cases, seeks others’ support and approval.

P4: Now, statesmen should know something, right? They are also parents. When you have children, then you and your husband become a family. Without children, it is not family.

Interviewer: Is it necessary to have three children for that?

P4: No. Of course not. But if it is going to be a baby boy, then why not have it?

Hence, having the third child is also a way to acquire social approval. Becoming a family is significant, since it is an accepted way to embed oneself into the social order. Such social acceptance also refers to having children, and for some it is having a son:

Our families supported the third child. They said; “Make the third child, it might be male”. Actually, it was a he. We sought a male child (she laughs). I am glad that we did (P7).

Having a son symbolises the continuation of the family name and family traditions (Kağıtçıbaşı & Ataca, 2005) A preference for sons is parallel to patriarchal family patterns and is an outcome especially related to mothers’ material dependencies on adult sons (Kağıtçıbaşı, & Ataca, 2005: 333).

Explicit Barriers in the Healthcare System

In authoritative systems, the organisation of social institutions is the main subject of interest for political authority (Plaggenborg, 2012). Sexuality represents an important site of the functioning of political power (Foucault, 1990). Foucault noted in History of Sexuality that discipline emerged in the ‘circumscribed spaces’ of sovereign power, such as the army, the school, and the prison. This combination of discipline and sovereignty is a basic characteristic of the stable and enduring governmental edifice of European Absolutisms, in which heterogeneous technologies of power were combined. For instance, the governing of sexuality and reproduction, the regulation of domestic and intimate relations, and family become the subject of political slogans that function as technologies of power. As a result, encouraging at least three children becomes not only a declaration of pro-population sentiments, it contains the potential for an intentional organisation of the family as a social institution.

For discursive institutionalism, social institutions are internal to the sentient agents, serving as structures both created and changed by those actors (Korkut, et al., 2016). The intentional organisation of institutions that would impact actors’ behaviour is an outcome of discursive institutionalism. The data we gathered from the Turkish Family Health and Planning Foundation (TAPV) suggests that there has been a radical shift of perspective in the health care system concerning reproduction and population control in last ten years. According to the General Director of TAPV, in 1990s and in early 2000s, the Ministry of Health deployed an integrated paradigm towards different actors of population control and population health. In

recent years, close relations between the public sector, actors in health care and NGOs have been diminished. The loosening up of relations not only changed the implications for the health care system but also affected the content of programmes provided by the Ministry to educate first step health care services. First step health care services were supposed to contain protective knowledge about reproduction and contraception, but the paradigm shift brought changes in the definition and practice of health care services. Implications towards population control have lost their primary status while definitions of service protocols have changed for the provision of services for doctors; pregnancy and postnatal periods have been given primary significance.

We conducted a qualitative research in İstanbul, though the final report is not ready yet. We found out that women who want to get contraception and first step health care regarding reproduction gave up hope and stopped asking for service. With this decrease in women's demand, we can see the impact of policies of the statesmen (Interview at TAPV).

Moreover, the exclusion of contraceptives and family planning counselling in family health centres from performance measures, as well as low performance points given to abortion in hospitals and the periodic irregularities in contraceptive supplies, seem to be in line with the pronatalist policy of the AKP. It is also indicated by others (Dayı & Karakaya 2018; O'Neil, 2017) that the discourse on abortion was successful in creating confusion in the minds of health providers and women and putting pressure on medical workers not to discuss or provide abortions and, at times, contraceptives. Thus, abortion and contraception are still legal in Turkey, although legal change has never been needed to restrict them.

As we argued above, the organisation of social institutions is the kernel for the interest of political authority. A paradigm shift in the health care system produces new practices and perspectives regarding population issues. What is formerly significant loses its primary status, and new formation in the system creates a new framework for people's actions. Bourdieu refers to a similar framework as the habitus in which human

beings act by following the institutions of certain logic of practice. Habitus determines agents' ability to make sense of a given context, that is, to get it right in terms of the ideational rules or 'rationality' of a given discursive institutional setting (Schmidt, 2010). This is crucial for the capacity of the discourse to maintain taken-for-granted behaviour.

Environment: The Impact of Polyphonic Messages

The capacity of a new political discourse is related to its consistency with the given discursive setting along with the hegemonic ideals, which are embedded in consumers' habitus. Religious ideals, rules, social norms, and gender roles might be determinants of such discursive settings. A political discourse, when it is circulated, needs to confirm the already existing ideals to reach its potential capacity. Moreover, our argument is derived from Van Dijk's (1998) interpretation of mind management at a societal level in his definition of social cognition:

...socially shared representation of societal arrangements, groups and relations, as well as mental operations such as interpretation, thinking and arguing, interference and learning among others, that define what we understand (Van Dijk, 2000:34).

Thus, the maintenance of social cognition is usually supported by the collective reality served by external actors. Here we focus on the role of external actors in enhancing a discourse's capacity. The majority of interviewees reported that they had decided to have a third child because they had been verbally encouraged by extended family, neighbours and friends:

I did not want the third child. My husband did. Everybody wanted. My relatives, friends. They supported so that there would not be an age gap between my kids. So that they would grow up together. We (she and her husband) also wanted that (P6).

This narrative raises the following question: did the participant really want a third child, or did the mother confirm the inspiration of others? Such an array of information, comprised of nested cultural beliefs, is derived from social relationships and is in turn combined with the practical experience in child raising (Vaughan, 2002). Moreover, obedience to the collective will might, in this case, even be read as a search for approval. As we discussed earlier, approval serves as a source of personal justification that occurs as a result of personal appropriation. Such search for approval can also be motivated by the urge to gain power and social acceptance.

As our aim is to examine how discourse triggers deliberations of specific issues, we are also interested in the determinants behind such triggers. In some cases, these were unconscious, thus unknown to the person: “I do not know how, I just decided to have the third child”. But how is the conceptualisation of what is “right” or “appropriate” (Reyes, 2011) made? We argue that they are ideologically shaped and defined by the discourses created within one’s social group.

I: I also would like to ask about state incentives (for three children). Do you think they are effective?

Nurse: I think the amount of the incentive is not important. Its existence is important. Also, there is acceptance to be gained in it.

I: Gaining acceptance through three children?

Nurse: Yes. In our neighbourhood women are always together. Relatives stay in the same apartments. They become neighbours. They affect each other. (Nurse, District Health Clinic)

The quotation above reveals the importance of social acceptance. Such acceptance depends on one’s conformity to the norms of the group, and in this case, it was having at least three children.

People seem to define and adjust their identity according to the commonly perceived paradigms. As recent data shows, people identify whether something is moral or immoral, right or wrong, based on strong,

intuitive reactions to stimuli (Haidt, 2001). Hence, they do not question the cultural framework surrounding it or the others' influence on their decisions. However, in some instances the common norms, even if they are accepted by many, may not support the discourse under certain conditions. This is the case, for instance, in our so-called opposition sample, where they created their own form of rationalisation to support their disobedience:

After I had tubal sterilization, people around me told that I had sinned. They said that I have a metal in my body, and that I cannot get clean enough; I cannot perform proper ablution. But if I did not get it done, I would have four children maybe five maybe six. Then I would sin because I would do wrong to my children (P2).

Personal experiences are a part of the legitimisation process because they provide the audience the opportunity to rationalise the course of action. Discourses create social representations of the world that reflect and actively construct reality by ascribing meanings. For the members of particular groups with opposing ideologies, the same discourse may produce different cognitive structures and social representations. Their rejection of the discourse seems to appear from personal experience, which produces an anti-thesis.

Abortion: Whose Decision?

The anti-abortion statements are part of the reproduction discourse in Turkey. We take it is an extension of the pro-population declarations since the opposition to abortion and encouragement for more children were justified by the same rationale. The emphasis on the 'strong Turkish family' is reflected in the anti-abortionist and pro-birth rhetoric (Altunok, 2016). Furthermore, the discourse highlights the benefits of strengthening the family and defines more responsibility for women as the primary care takers.

Other studies have reported that the female body has always been a site for state policies regulating its procreative capacities (Outshoorn et al., 2012). In her analysis of the legal codes on rape, abortion and

adultery in Ottoman / Turkish, French and Italian contexts, Miller (2007), for instance, argues that gendered citizenship is created not through an exclusion of women but through a mechanism of bio-politics that is ‘relentlessly inclusive’ (Miller, 2007: 353). Miller further asserts that women’s sexuality – and particularly the womb – has increasingly become a socio-political space for states, as the regulation of the sexual or reproductive capacities of women and any action directed at them is directly linked to the ‘national’ political identity (De Cillia & Wodak, 1999). Nationalistic ideology defines the ideal women as ‘someone who reproduces the political aims underlying the demographic policies’ (Ünal & Cindioğlu, 2013). This image of womanhood is also supported by family guidance and counselling offices to ensure continuing integrity of the family¹².

Although there has been no legal change, there are many reports of restrictions on abortions in state hospitals (Candaş & Silier, 2014) along with the practice of contacting the woman’s husband or father when the pregnancy has been confirmed without the consent of the woman in question (Tolunay, 2014). Approximately 14% of women in Turkey reported having had an abortion in their lifetime.¹³ According to a recently published report concerning abortion services in state hospitals in Turkey, 53 of 81 provinces do not have a state hospital that provides abortion care without restriction as to reason (Ball et al., 2016). Thus, the same report notes that “abortion is legal but is not necessarily available”. The data from TAPV confirms the fact that doctors declare they do not perform abortions:

The first step health care services need to include is contraception and protective services for reproduction. The second step in health care should include abortion services. Neither of them is practically available. These services are not reflected in the workloads. They do not count as

¹² <http://www.cankayamuftulugu.gov.tr/aileirsat.htm>

¹³ Hacettepe University Institute of Population Studies. 2013 Turkey Demographic and Health Survey. http://www.hips.hacettepe.edu.tr/eng/TDHS_2013_main.report.pdf Accessed on: 13.05.2020.

performance; there is not even a box to tick. When women ask for it, they hear “no” as an answer.

Doctors also do not care (General Director of TAPV)

According to General Director of TAPV, doctors feel psychological and social pressure in the strict political atmosphere. Thus, abortion is framed as taboo for medical experts. Framing a social reality, by using justifiable theses for the majority, establishes organising principles that are socially shared and persistent over time (Reese et al., 2001). Frames categorise a given situation for the public, and this categorisation later determines how the public reasons (Johnson, et al., 1993).

In line with this argument, our participant from TAPV also stated that as women receive negative answers for contraception or abortion, they tend to think that these services are not legal. Our participant also noted that if some people falsely believe that abortion is illegal, change in the reproductive behaviour is also possible with “proper perception management” (Lakoff & Johnson, 1980: 157 in Koller, V. 2005):

TAPV: It is not only the ordinary people, I recently participated in a meeting where a reporter asked me whether abortion is legal. A reporter! We practice at schools. Students think that it is illegal. There are doctors who think abortion is illegal! Doctors! Therefore, there is no need for law making or removal. Proper perception management is enough.

Interviewer: You know, our main question in this research is whether a behaviour change can be managed....

TAPV: I know. I think it can certainly be managed. There are so many examples from the field. For instance, although there is contraception, doctors are reluctant to provide the medicine. They feel nervous providing it. I cannot understand how we came to this point. One can rule a country without moving a finger...

Frames define the boundaries of the discourse concerning an issue and pervade a perceived reality to promote the definition of a particular problem, causal interpretation, moral evaluation, and / or recommended treatment (Pan & Kosicki, 1993). Anti-abortion rhetoric in Turkey has followed a similar path. Although abortion was legal, it was defined to be a cause of stagnation in population growth. Another conspiracy theory suggested that stagnant population is a way to wipe the Turkish nation off the world stage and stop Turkey's economic growth (Sümer & Eslen-Ziya, 2017). Until 2008, the stagnation thesis framed pro-birth discourses and anti-abortion declarations, although the majority in our study reported a reluctance towards abortion due to religious reasons.

I have not had any abortions. Thank Allah. Even if the baby were handicapped, I would not do it. My husband would not let me either. We would look after it. Allah gives the healthy and also the handicapped. (P1).

I would not want my wife to have an abortion. It comes from us after all. It comes from Allah (P3).

Because of religion, I would never take a life. (P1).

Religious and moral emphasis was made to define discourse boundaries and to support the pro-population idea. Even though there is a legal basis for abortion, channels that lead women to take advantage of abortion services are usually blocked. At the state and research hospitals, women need written permission from their husbands (Ball et al., 2016). All participants except for two stated that they are against abortion. However, the decision of abortion is not only for women to make; it also becomes the decision the extended families.

I wanted to give birth to my child. My husband did not. He found a doctor for an abortion. When I found out what he did, I talked to my father-in-law. I told him that his son is forcing me to have an abortion. He (father-in-law) stood in the way. I did not get the abortion. (P1)

P5: Both sides were against abortion (both extended families) I found out my pregnancy at my second daughter's birthday. I wanted to get an abortion. Our families disapproved.

Interviewer: What would have happened if you had not told them about your abortion?

P5: I would not have done it without approval. I did not want to do something I might regret. I am happy that I did not get it done.

The decision concerning abortion is understood to be a social decision for some women. They are conditioned to be the object of this decision. Meanwhile, husband and elders, as privileged subjects, sometimes have a bigger say in that equation. As mentioned in the previous section, privileged people in the social group have the capacity to access certain social situations where they can influence others' decisions. In framing an issue, each social aggregate "acts out" its discursive as well as sociological binding (Pan & Kosicki, 1993). Thus, by making the abortion decision dependent on the husband's consent, the framing of abortion creates a material barrier, which does not nullify the legality of abortion, but it indirectly and socially restrains it. Thereby, social situations, such as abortion, are typically surrounded not only by mental fences but also bound to material barriers such as social relations. Both personal and social fences are, we argue, strategically embedded in the political discourse concerning social situations.

State Incentives

Until now, we have argued that strategic narratives embedded in political declarations can generate a discursive space for the subject population. Supplementary background factors such as the given sociocultural setting of the group, religious justifications and the influence of hegemonic others enhance the discourse's capacity to set off action. This following thus focuses on the impact of state incentives as material contributor to the pro-population discourse.

If we were to read population politics from an institutionalist perspective, the existence of childcare facilities and family-friendly policy practices are factors affecting women's decision to bear children (Frey,

2003). Reproductive choices for women are influenced by equal pay legislation, paid parental leave from one's job, and high-quality public childcare (Einhorn, 1993). Attar (2013) in his research regarding incentives and reproduction, indicates that newly married couples prefer to have more children if they have the economic power to afford it. He states that state incentives and factors that would decrease the cost of raising children determine the level of reproduction in Turkey (Attar, 2013:4) Although the sample of this study does not contain working women, we believe that state incentives regarding child care might be significant in any decision to have children. It is our argument that formal regulations are important to the extent that their procedures may eventually create an effect on individuals' behaviour and attitudes (Korkut, & Eslen-Ziya, 2011).

Within the frame of the Family Package published in the Official Gazette (15 May 2015), married couples can access monetary incentives for birth, children, and breastfeeding. The total value / cost of the care is approximately 4.521 TL (1.240 Euro) for couples with one child, and it can reach up to 14.000 TL (3.840 Euro) for families with three children. For the couples who have their child / children after 15 May 2015, a monetary incentive of 300 TL (83 Euro) for the first child is provided. Couples with a second child receive 400 TL (109 Euro) and 600 TL (164 Euro) for the third child. The incentive "is one time only". However, a breastfeeding incentive of up to 122 TL (34 Euro) is paid monthly. The applications are run through centres for Social Services¹⁴.

Apart from three participants, the respondents reported that they received regular monetary help from the state. Since the Family Package is a new practice, most participants stated they only received monetary assistance from the state for their last child.

¹⁴ <http://ekonomi.haber7.com/turkiye-ekonomisi/haber/2109691-3-cocugu-olana-14-bin-lira-destek>

P6: I could not benefit from the incentives for my daughters. I received breastfeeding money for my son. It was 800 TL. At the time I had my daughters, there were no incentives.

Interviewer: Would you benefit from the incentives, then?

P6: Of course, I would. Children are costly; diapers, baby food....

It is significant to note that the monetary incentives are given to mothers only. The policy implies that mothers are associated with the role of main caregiver. Other studies show that socially conservative discourses operate in ways to allocate care-giving roles to women (Lazar, 2000). The conservative tone of pro-natalism vies for the protection of a religious-cultural way of life against outside influences and conspiracies seeking to destroy traditional values.

We received birth aid for my little girl. Then we got it for my son too. They also give breastfeeding money. I get Ramadan aid, and I sometimes get assistance for the feast of sacrifice. I mean if state does not help, it is difficult to raise a child. The needs never end (P4).

The narrative shows that incentives for childbirth might be conceived in the same category with religious aid. This is because all kinds of state incentives are provided by the same institution. The regulation and distribution of state funded assistance has a significant impact on the operation of population policies. Certain common beliefs related to gender issues, religion, and social norms are used by politicians when they form a declaration about population issues. Both policy makers and the public use these beliefs as normative yardsticks (Korkut & Eslen-Ziya, 2011:411) to merge discursive frames and material practices. Thus, the same institution providing family incentives and religious aid is materialised in people's mind to foster the state discourse's impact on supporting the family's economy under the frame of population issues.

Overall, population politics depends upon ideas regarding gender relations and definitions about ideals. Institutional practices deserve attention because they regulate population politics to the extent that they

dominate the functioning of population politics, so long as the ideas embedded in pro-population discourse and formal regulations assert the maintenance of social reconciliation.

CONCLUSION

The pro-population discourse of the AKP exemplifies the functioning of bio-politics through discursive governance in the Turkish context. Our study shows that when pro-population political ideas discursively spread, this political discourse becomes a part of public sentiment. Then, as the pro-population narrative becomes common to the public, reactions to the discourse leads to the differentiation of social groups. Among our respondents, we had two opposing poles of participants. Those directly or indirectly influenced by the political declarations in a positive way accepted its political discourse; those who viewed it negatively did not. We argue that both groups show how the pro-population discourse has the capacity to function by favouring the dominant political view regardless of whether participants were for or against it.

According to Foucault, bio-politics' "first objects of knowledge and the targets it seeks to control" (2003: 243). For instance, "the mortality rate has to be modified or lowered; life expectancy has to be increased; the birth rate has to be stimulated". Such interventions share with disciplinary power the aim to "maximize and extract forces". Nevertheless, they do not work through the minute controls of the body. Instead, they aim to "establish an equilibrium, maintain an average, establish a sort of homeostasis, and compensate for variations within this general population" to "optimize a state of life" (Foucault, 2003: 246). In our study, we argue that asserted slogans encouraging three children and less abortion not only literally created a state of life but also provided a limited space for some couples to think that they can afford/ care for more.

We argue thus that there is a process for formation and articulation concerning the discourse in which consumers receive ideological messages though strategically identified steps. Further, we noted certain steps necessary for the construction of the pro-population state discourse. The steps mentioned are identified through the chronological declaration of political actors such as encouraging couples to have three children, making an analogy of abortion as a "tragic accident", making statements against c-sections and finally implying that contraception has no place in Islam. In our conceptualisation, we call these stages 'discourse

generation', which implies strategic calculations embedded within the quality of discursive composition. As individuals engage with strategically calculated narratives, they navigate a polyphonic context in which multiple storylines circulate and compete for dominance and primacy in individual appropriation. Our findings show that supplementary background factors, such as the given sociocultural setting of the group, religious justifications and the influence of hegemonic others, are effective in allowing the discourse's capacity to inspire action. The regulation and distribution of state-funded assistance also has a significant impact on the operation of population policies.

The capacity of a political discourse is also based on its consistency with the given discursive setting, along with the hegemonic ideals that are embedded in audiences' habits / norms. In the light of our limited data, we also see that religious ideals, rules, and social norms determine as much as institutions, religious or religiously inspired actors, and civil society organisations that take an active role in mainstreaming the pro-population discourse at different levels. In addition to the circulation of discursive messages, the intentional organisation of institutions was reported to have an impact on actors' behaviour, which we take as an outcome of discursive institutionalism, where discursive messages operating as belief systems and political ideologies become a dominant source of influence.

The data we gathered from the TAPV suggests that there has been a radical shift of perspective in the health care system concerning reproduction and population control in last ten years. Protective population control and contraception services are blocked by the new structure of the performance system since these services have no place in workloads. Abortion is one of the services that has become taboo, both for patients and doctors. It is important to note that pro-population messages are based on a will to assert control over the female body. Within pro-population discourse, female subjectivity is constructed in the familial sphere with the primary responsibility of giving birth. Although the abortion debate did not institute a legal change, and the current Population Planning Law (1983) legalises safe abortion on request during the first 10 weeks

of gestation, it is shown that there has been a de facto ban on abortions in state hospitals in the last years (Kadir Has Uni., 2016).

To conclude, discursive messages of the government are perceived either as legitimate, acceptable and good for the public (hence followed without questioning) or just the opposite (rejected without questioning). In the end, irrespective of the participants' political position, conservative discourse introduced by the government influences the public's decisions.

ÖZET

Nüfus yanlısı politikaların söylemsel yönetişimi; siyasi otoritelerin çıkarlarını sürdürmek adına politik söylemde fikirlerin yayılması için kasıtlı olarak seçilen sloganları kullanan norm tabanlı yönetim mekanizmalarını ifade eder. Bu tür fikirler, siyasa üretme kısıtı olmaksızın yönetişimin kamusal alan içinde sosyal temsiller oluşturmasını sağlamak yoluyla modern iletişim teknolojileri aracılığıyla yayılabilir. Bu çalışmada, 2008'den sonra Türkiye'deki nüfus yanlısı devlet söyleminin söylemsel yönetişime örnek teşkil ettiğini savunuyoruz. Elde ettiğimiz bulgular; söylemsel mekanizmaların, direkt siyasa yapılanması olmadan evli çiftlerin üreme tutumlarında bir değişikliğe yol açabileceğini göstermektedir.

Bu çalışma bulguları çerçevesinde, söylemsel nüfus politikası örneği üzerinden yönetim tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmayı amaçlamaktadır. Türkiye'deki nüfus artışı yanlısı devlet söylemi aracılığıyla, siyasetçilerin kamusal aklı nasıl etkilediğine ve önemli politika değişikliğine yaratmadan söylemsel düzeyde belli mesajları dolayına sokarak tutum değişikliğine yol açtığına dair bir örnek teşkil ettiğini savunuyoruz. Temel argümanımız, 2008'den sonra nüfus artışı yanlısı söylemin evli çiftlerin üreme tutumlarında bir değişikliğe yol açmış olabileceği varsayımına dayanıyor. Özellikle, slogan haline gelen siyasi söylemlerin etkisiyle “üç çocuk” sahibi olma kararlarının yanı sıra, kürtaj konusundaki olası isteksizliğe odaklanmaktayız. Bu çerçevede, 2008 sonrasında üçüncü çocuğa karar veren on kadın ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler, Ankara ve İzmir’de gerçekteşmiş, kar topu metodu ile katılımcılara ulaşılmıştır.

Bulgularımız, doğurganlık konusunda 2008'den beri yaygınlaşan Türk siyasi söylemindeki nüfus yanlısı anlatıların kamuoyunda etkili olduğunu gösteriyor. “Aile ve üreme kamusal alanda söylemsel yönetişimin etkilerini anlamak için önemli bir örnek oluşturabilir” varsayımı ile yola çıktığımız bu araştırmada; kamusal alanda dolayına giren fikirlerin sosyal aktörleri davranış ve tutum değişikliğine yönelendirebileceği gözlemlenmektedir. “3 çocuk” ve kürtaj karşıtı söylem kapsamında bu tür davranışsal değişimlerin

mekanizmalarını anlamak ve bu yolla söylemsel yönetim tartışmasını bir sonraki boyuta taşımayı amaçlamaktayız.

Declaration of Conflicting Interest

The authors declared no conflicts of interest with respect to authorship and/or publication of this article.

Acknowledgment

We would like to thank the anonymous reviews we received on this paper. Finally, our gratitude to our interviewees who took the time to engage with our project.

BIBLIOGRAPHY

- Acar, F., Altunok, G. (2013). The 'Politics of Intimate' at the Intersection of Neo-Liberalism and Neo-Conservatism in Contemporary Turkey. In *Women's Studies International Forum*, Vol. 41, pp. 14-23. Pergamon.
- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford University Press.
- Agamben, G. (1999). *The Man Without Content*. Stanford University Press.
- Altunok, G. (2016). Neo-Conservatism, Sovereign Power and Bio-Power: Female Subjectivity in Contemporary Turkey. *Research and Policy on Turkey*, 1(2), 132-146.
- Arat, Y. (2010). Religion, Politics and Gender Equality in Turkey: Implications of A Democratic Paradox?. *Third World Quarterly*, 31(6), 869-884.
- Attar, M. A. (2013). Growth and Demography in Turkey: Economic History vs. Pro-Natalist Rhetoric.
- Ball, T., Dagger, R., & O'Neill, D. I. (2016). *Political Ideologies and the Democratic Ideal*. Taylor & Francis.
- Blühdorn, I., & Butzlaff, F. (2019). Rethinking Populism: Peak Democracy, Liquid Identity and the Performance of Sovereignty. *European Journal of Social Theory*, 22(2), 191-211.
- Bock-Côté, M. (2015). Le Multiculturalisme Comme Religion Politique. *Le Débat*, (4), 122-136.
- Boratav, H. B., Fişek, G. O., & Ziya, H. E. (2014). Unpacking Masculinities in the Context of Social Change: Internal Complexities of the Identities of Married Men in Turkey. *Men and Masculinities*, 17(3), 299-324.
- Bugra, A. (2007). Poverty and Citizenship: An Overview of the Social-Policy Environment in Republican Turkey. *International Journal of Middle East Studies*, 39(1), 33-52.
- Candas, A., & Silier, Y. (2014). Quietly Reverting Public Matters into Private Troubles: Gendered and Class-Based Consequences of Care Policies in Turkey. *Social Politics*, 21(1), 103-123.

- Chiapello, E., & Fairclough, N. (2002). Understanding the New Management Ideology: A Transdisciplinary Contribution from Critical Discourse Analysis and New Sociology of Capitalism. *Discourse & Society*, 13(2), 185-208.
- Clarà, M. (2020). Meaning and the Mediation of Emotional Experience: Placing Mediational Meaning at the Center of Psychological Processes. *New Ideas in Psychology*, 58, 100776.
- Collier, S. J. (2009). Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government Beyond 'Governmentality'. *Theory, Culture & Society*, 26(6), 78-108.
- Dayı, A., & Karakaya, E. (2018). Transforming the Gendered Regime through Reproductive Politics: Neoliberal Health Restructuring, the Debt Economy and Reproductive Rights in Turkey. *Les cahiers du CEDREF. Centre d'enseignement, d'études et de recherches pour les études féministes*, (22), 158-192.
- De Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R. (1999). The Discursive Construction of National Identities. *Discourse & Society*, 10(2), 149-173.
- Dirlik, A. (2012). The Idea of A 'Chinese Model': A Critical Discussion. *China Information*, 26(3), 277-302.
- Einhorn, B. (2002). *Cinderella Goes to Market*, pp. 156-57. Verso.
- Esposito, R. (2010). *Communitas: The Origin and Destiny of Community*. California: Stanford University Press.
- Foucault, M. (1990). *The History of Sexuality: An Introduction, Volume I*. Trans. Robert Hurley. New York: Vintage, 95.
- Foucault, M. (2003). *The Essential Foucault: Selections from Essential Works of Foucault, 1954-1984*.
- Foucault, M. (1984). *The Foucault Reader*. Pantheon.
- Frey. (2003). Direct Democracy for Transition Countries. *Journal for Institutional Innovation, Development and Transition*, Vol. 7, 42-59.
- Hacettepe University Institute of Population Studies (2013). *2013 Turkey Demographic and Health Survey*. http://www.hips.hacettepe.edu.tr/eng/TDHS_2013_main.report.pdf Accessed on: 18.07.2020.

- Haidt, J. (2001). The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814.
- Hammack, P. L., & Pilecki, A. (2012). Narrative As A Root Metaphor for Political Psychology. *Political Psychology*, 33(1), 75-103.
- Holmes, S. (2018). Responses to Warnings about the Impact of Eating Disorders on Fertility: A Qualitative Study. *Sociology of Health & Illness*, 40(4), 670-686.
- Kağıtçıbaşı, C., Ataca, B. (2005). Value of Children and Family Change: A Three-Decade Portrait from Turkey. *Applied Psychology*, 54(3), 317-337.
- Kandiyoti, D. (1998). Some Awkward Questions on Women and Modernity in Turkey.
- Kılıç, A., Göçmen, İ. (2018). Fate, Morals and Rational Calculations: Freezing Eggs for Non-Medical Reasons in Turkey. *Social Science & Medicine*, 203, 19-27.
- Koller, V. (2005). Critical Discourse Analysis and Social Cognition: Evidence from business Media Discourse. *Discourse & Society*, 16(2), 199-224.
- Korkut, U., & Eslen-Ziya, H. (2011). The Impact of Conservative Discourses in family Policies, Population Politics, and Gender Rights in Poland and Turkey. *Social Politics*, 18(3), 387-418.
- Korkut, U., & Eslen-Ziya, H. (2016). The Discursive Governance of Population Politics: The Evolution of A Pro-Birth Regime in Turkey. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 23(4), 555-575.
- Korkut, U., & Eslen-Ziya, H. (2017). *Politics and Gender Identity in Turkey: Centralised Islam for Socio-Economic Control*. Routledge, 2017.
- Johnson, E. J., Hershey, J., Meszaros, J., & Kunreuther, H. (1993). Framing, Probability Distortions, and Insurance Decisions. *Journal of Risk and Uncertainty*, 7(1), 35-51.
- Lakoff and Johnson, 1980: 157 in Koller, V. (2005). Critical Discourse Analysis and Social Cognition: Evidence from Business Media Discourse. *Discourse & Society*, 16(2), 199-224.
- Lazar, M. M. (2000). Gender, Discourse and Semiotics: The Politics of Parenthood Representations. *Discourse & Society*, 11(3), 373-400.

- Lemke, J. L. (2000). Across the Scales of Time: Artifacts, Activities, and Meanings in Ecosocial Systems. *Mind, Culture, and Activity*, 7(4), 273-290.
- Lemke in Weiss, G., & Wodak, R. (Eds.). (2007). *Critical Discourse Analysis*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Mahendran, A., & Vedaldi, A. (2015). Understanding Deep Image Representations by Inverting Them. In *Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition*, 5188-5196.
- O'Neil, M. L. (2017). The Availability of Abortion at State Hospitals in Turkey: A national Study. *Contraception*, 95(2), 148-153.
- Miller, D. (2007). *National Responsibility and Global Justice*. Oxford University Press.
- Müftüler-Bac, M. (1999). Turkish Women's Predicament. *Women's Studies International Forum*, Vol. 22, No. 3, 303-315. Pergamon.
- O'Leary, R., Van Slyke, D. M., Kim, S. (2010). *The Future of Public Administration Around the World: The Minnowbrook Perspective*. Georgetown University Press.
- Outshoorn, J., Kulawik, T., Dudová, R., & Prata, A. (2012). Remaking Bodily Citizenship in Multicultural Europe: The Struggle for Autonomy and Self-Determination. In *Remaking Citizenship in Multicultural Europe*, 118-140. Palgrave Macmillan, London.
- Ongur, H. Ö., & Zengin, H. (2019). Reading Agamben Backwards: Syrian Refugees, Biopolitics and Sovereignty in Turkey. *Social Science Information*, 58(1), 103-120.
- Pan, Z., & Kosicki, G. M. (1993). Framing Analysis: An Approach to News Discourse. *Political Communication*, 10(1), 55-75.
- Plaggenborg, S. (2012). *Ordnung und Gewalt: Kemalismus-Faschismus-Sozialismus*. Walter de Gruyter.
- Polat, N. (2020). Negotiating Masculinities: Reproductive Technologies, Biosocial Exclusion and Men's Engagements in Turkey. *NORMA*, 1-16.
- Reese, S. D., Gandy Jr, O. H., & Grant, A. E. (2001). *Framing Public Life: Perspectives on Media and Our Understanding of the Social World*. Routledge.

- Reyes, A. (2011). Strategies of Legitimization in Political Discourse: From Words to Actions. *Discourse & Society*, 22(6), 781-807.
- Schmidt, V. A. (2010). Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining Change Through Discursive Institutionalism as the Fourth 'New Institutionalism'. *European Political Science Review*, 2(1), 1-25.
- Scuzzarello, S. (2014). Narratives, Normativity and Local Policy-Making. *Crisis and Migration: Implications of the Eurozone Crisis for Perceptions, Politics, and Policies of Migration*, 131-156.
- Sunar, D., Fisek, G. (2005). Contemporary Turkish Families. *Families in Global Perspective*, 169-183.
- Sümer, S., & Eslen-Ziya, H. (2017). New Waves for Old Rights? Women's Mobilization and Bodily Rights in Turkey and Norway. *European Journal of Women's Studies*, 24(1), 23-38.
- Tolunay, Ö. İ. (2014). Women in Erdogan's Turkey. *New Politics*, 14(4), 49.
- TNSA (2013). Türkiye Nüfus ve Sağlık Arastırması/Demographic and Health Survey. Hacettepe University Institute of Population Studies Ankara, Turkey. Retrieved from: http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TDHS_2013_main.report.pdf .Accessed on: 13.05.2020
- Ünal, D., Cindoglu, D. (2013). Reproductive Citizenship in Turkey: Abortion Chronicles. In *Women's Studies International Forum*, Vol. 38, 21-31. Pergamon.
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. Sage.
- Van Dijk in Heather, N. (2000). *Religious Language and Critical Discourse Analysis: Ideology and Identity in Christian Discourse Today*. Peter Lang.
- Van Dyck, E. (2013). *Facing Eugenics: Reproduction, Sterilization, and the Politics of Choice*. University of Toronto Press.
- Vaughan, F. (2002). What is Spiritual Intelligence? *Journal of Humanistic Psychology*, 42(2), 16-33. 37.
- Yılmaz, H. (2008). Conservatism in Turkey. *Turkish Policy Quarterly*, 7(1), 57-63.
- Žižek, S. (2004). The Ongoing "Soft Revolution". *Critical Inquiry*, 30(2), 292-323.

<https://www.hurriyetdailynews.com/abortion-sparks-raging-debate-in-turkey-21740>. Accessed on 13.05.2020

<http://www.bbc.com/news/world-europe-36413097>. Accessed on 13.05.2020

<http://www.yenisafak.com/gundem/dindar-nesil-yetistirecegiz-2424175>. Accessed on 12.04.2020

<http://www.cankayamuftulugu.gov.tr/aileirsat.htm>. Accessed on 10.04.2020

<http://ekonomi.haber7.com/turkiye-ekonomisi/haber/2109691-3-cocugu-olana-14-bin-lira-destek>
Accessed on 13.05.2020

<https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-pm-erdogan-reiterates-his-call-for-three-children-38235>,
Accessed on 26.09.2020.

<http://www.ntvmsnbc.com/id/25008774/>. Accessed on: 18.07.2013

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-bu-ulkede-dogum-kontrolu-ile-yillarca-ihanet-yaptilar-27823289>. Accessed on 26.09.2020.

EXPLORING FACTORS TO BUILD RAPPORT BETWEEN INTERVIEWER AND RESPONDENT: INSIGHTS FROM THE NATIONAL RESEARCH ON DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN IN TURKEY¹

Melike SARAÇ²

Ahmet Sinan TÜRKYILMAZ³

ABSTRACT

Examining interviewing process in terms of interviewers and respondents are crucial due to their major roles on survey estimates, cooperation and non-response. The rapport between interviewers and respondents plays a critical role on disclosure of answers and response quality. Therefore, there is a need to unveil factors behind rapport from interviewers' and respondents' perspectives. We aim to explore factors to build rapport and investigate variation among subgroups whose interviews conducted with high rapport. This study utilizes the *National Research on Domestic Violence against Women in Turkey* (2014) data and *Field Staff* data to achieve objectives. Our findings suggest that *timing and frequency of visits, interviewer characteristics and similarity*, and *dynamic interview factors* are essential when building rapport. The study also points out that there are statistically significant variations among women by socio-demographic and socio-economic characteristics as well as sensitive variables such as exposure to violence and controlling behaviors by husbands.

Keywords: Respondent, Interviewer, Rapport, Violence, Exploratory Factor Analysis, Turkey

¹ This article is based on a part of the PhD thesis entitled "The Contribution of Interview Rapport on Data Quality from Non-Sampling Error Perspective: Evidence from 2013 Turkey Demographic and Health Survey and 2014 Research on Domestic Violence against Women in Turkey" preparing by Melike Saraç, at Hacettepe University, Institute of Population Studies, Department of Social Research Methodology, Ankara, Turkey.

² Arş. Gör. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Sosyal Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalı

³ Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Sosyal Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalı

GÖRÜŞMECİ VE CEVAPLAYICI ARASINDAKİ UYUMU OLUŞTURAN FAKTÖRLER: TÜRKİYE’DE KADINA YÖNELİK AİLE İÇİ ŞİDDET ARAŞTIRMASINA DAYALI BULGULAR

ÖZ

Görüşme sürecini görüşmeciler ve cevaplayıcılar açısından incelemek, görüşmeciler ve cevaplayıcıların araştırma tahminleri, iletişim ve cevapsızlık gibi konulara olan etkileri nedeniyle oldukça gereklidir. Görüşmeci ve cevaplayıcı arasındaki uyum, cevapların beyan edilmesi ve kalitesinde önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle, görüşmeciler ile cevaplayıcılar arasındaki uyumu oluşturan faktörleri görüşmeciler ve cevaplayıcılar açısından ortaya çıkarmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmanın amaçları, görüşmeciler ile cevaplayıcılar arasındaki uyumu oluşturan faktörleri keşfetmek ve görüşmeleri yüksek uyum ile gerçekleşmiş cevaplayıcılar arasındaki farklılıkları göstermektir. Çalışmada, 2014 yılında gerçekleşen *Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması* ve bu araştırmanın *Saha Personeli* verileri kullanılmaktadır. Bulgular, *ziyaretlerin zamanlaması ve sıklığı, görüşmeci özellikleri ve benzerlik* ile *dinamik görüşme faktörlerinin* uyumu oluşmasında önemli kavramlar olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca sonuçlar, görüşmeleri yüksek uyum ile tamamlanmış kadın grupları arasında sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik özellikler ile şiddete maruz kalma ve eş tarafından uygulanan kontrol edici davranışlar gibi hassas değişkenlere göre belirgin farklılıklar olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Cevaplayıcı, Görüşmeci, Uyum, Şiddet, Keşfedici Faktör Analizi, Türkiye

1. INTRODUCTION

There is a growing demand for high quality survey estimates to understand social phenomena in a society and mechanisms behind these. Sample surveys, which provide detailed data on a large range of matters, provide useful information through a representative sample. In addition to considerable methodological studies which focus on data quality (Channon, Padmadas and McDonald, 2011; Corsi, Perkins and Subramanian, 2017), it is known that interviewer and respondent play considerable role at the data collection stage in interviewer-administrated social surveys. These main actors of interviewing can produce measurement and non-response errors that could be originated from lack of accuracy or completeness of responses. In survey methodology field, there are numerous studies that deal with interviewer and respondent as well as the impact of their characteristics on survey cooperation, response behavior, measurement and quality (Berk and Bernstein, 1988; Campanelli, Sturgis and Purdon, 1997; Davis, Couper, Janz, Caldwell and Resnicow, 2009; Durrant, Groves, Staetsky and Steele, 2010; Flores-Macias and Lawson, 2008; Hox et al., 2002; Olson and Peytchev, 2007; Pickery, Loosveldt and Carton, 2001).

Importantly, the interaction between interviewer and respondent might have a considerable impact on getting accurate and complete answers, yet little is known about determinants and level of rapport between interviewer and respondent. There are only a few qualitative studies to understand interviewing process from the cognitive perspective (Belli, Lepkowski and Kabeto, 2001; Foucault Welles, 2010; Van der Zouwen, Dijkstra and Smit, 2004). There is a lack of quantitative studies which identify the rapport between interviewer and respondent and investigate its influence on survey outcomes. The gap in the literature might be associated with the uncertainty of the rapport meaning. Indeed, impalpable meaning of the rapport and difficulty to describe it had been mentioned in related studies (Garbarski, Schaeffer and Dykema, 2016; Goudy and Potter, 1975; Schober, 2016). The authors discussed the rapport in conjunction with the certain

concepts such as social distance, comfort, willingness, motivation, demographic similarity, interviewing technique, and social desirability bias (Dijkstra, 1987; Garbarski et al., 2016; Sheatsley, 1951).

Cooperation with the sample unit, developing rapport during the interview and keeping motivation of respondent on a high level are noteworthy issues when assessing interviewer individuality, survey standardization and high quality responses. Olson and Bilgen (2011) identified the rapport as a positive friendly environment and suggested that building rapport may lead to better data quality. Similarly, Belli et al. (2001) argued that conversational rapport may have an impact on response accuracy through increased motivation of respondents to cooperate with the survey request. Green and Krosnick (2001) also stated that rapport might help to trigger respondents to work hard and thus, provides high quality data in face to face surveys. In line with these statements, Dijkstra (1987) and Sun (2014) pointed out that building strong rapport may help to produce reliable and valid reports especially for sensitive questions although a few studies have found the contrary findings (Weiss, 1968). On the other hand, there are also a few studies which indicate no relationship between rapport and validity of responses (Belli et al., 2001; Goudy and Potter, 1975).

Given this background and Lavin and Maynard (2001) suggested, it is obvious that rapport is still need to be well-defined considering both respondent and interviewer characteristics. Furthermore, investigating variation among women who achieve high rapport is remarkable effort considering the growing emphasis on gaining cooperation, maintaining motivation and getting high quality data. Therefore, exploration and understanding of rapport concept and examining high rapport variation across groups still require further studies. Accordingly, the current quantitative study has two main research questions: (1) what are the concepts to build rapport between interviewer and respondent? (2) which subgroups of women differ from each other in terms of establishing high rapport?

To the best of authors' knowledge, this is the first methodological paper in Turkey that identifies rapport between interviewer and respondent and reveals significant variation among women groups whose interviews conducted with high rapport, in particular by sensitive information provided by the *Research on Domestic Violence against Women in Turkey (VAW study)*. In view of the recent emphasis on the association between sensitivity and rapport in surveys, an effort on exploring components to build rapport for a sensitive survey conducted in Turkey seem to be valuable. Furthermore, the findings of the study are expected to provide a new insight to clarify interaction between interviewing actors, considering interviewer and respondent characteristics as well as interview related factors.

This paper is divided into five main sections. The first section presents the need and motivation of the study in light of current literature and study objectives. The second section reviews literature on interviewer and respondent as well as interaction established by them. The third section introduces data sources, provides constructed variables and statistical techniques to achieve study objectives. The fourth section explores the rapport between interviewer and respondent through selected variables and focuses on significant variation among women by various characteristics. The fifth section discusses study findings together with current literature and future studies.

2. LITERATURE AND THEORETICAL FRAMEWORK

2.1. Literature

Interviewer impact on survey cooperation and response quality have been examined and assessed in recent studies (Durrant et al., 2010; Oyinlade and Losen, 2014; Vercruyssen, Wuyts and Lossveldt, 2017). Age, gender, education, experience and interviewer expectations are most studied interviewer characteristics when investigating interviewer impact on survey participation (Amos, 2018; Hansen, 2006; Hox, De Leeuw and Kreft, 1991; Lipps and Lutz, 2010; Pickery et al., 2001; Singer, Frankel and Glassman, 1983). On the

other hand, as Durrant et al. (2010) suggested, there are limited surveys that collect detailed information on interviewers and the limitation leads to lack of studies that investigate interviewer variance.

Rapport does not exactly mean interaction and it is hard to explain concept because of its impalpable meaning and using in different ways. Although rapport was handled in studies, there are no unique features and aspects to build and maintain rapport (Garbarski et al., 2016). Unobservable nature of interaction, feeling of connection, mutual comfort, feeling comfortable, respondent cooperation, coordination, interview difficulty, sense of connection, ease of conversational connection and interest, harmonious and friendly relationship, social distance are among the measures of rapport in the literature (Capella, 1990; Davis et al., 2009; Foucault Welles, 2010; Garbarski et al., 2016; Goudy and Potter, 1975; Weiss, 1968). Overall, meaning of rapport is inconclusive and as stated by Bell, Fahmy and Gordon (2016) rapport meaning may vary from over-friendliness to professional neutrality. Moreover, Sun (2014) and Tickle-Degnen and Rosenthal (1990) addressed that rapport is a dynamic and interactive phenomenon which emerge from each individual during the interview.

Physical features such as eye contact and frequency of smiles and nods are suggested to describe rapport (Gubrium, Holstein, Marvasti and McKinney, 2012). Additionally, interviewers' and respondents' assessments on degree of rapport and comfortable feeling were taken to measure rapport (Goudy and Potter, 1975; Weiss, 1968). Interviewers' non-verbal behaviors, smiling, nodding and direct gazes, were examined and interviewer smiling and nodding were found to be significant when developing rapport (Foucault Welles, 2010). Moreover, Goudy and Potter (1975) put forward that there may be no linkage between interviewer performance and rapport. Interviewing technique was mentioned as another factor to establish rapport due to the fact that standardized interviewing may restrain degree of rapport (Fowler Jr and Mangione, 1990; Sheatsley, 1951).

Interviewer-respondent similarity is argued under the examination of nonresponse and response accuracy. In the recent studies, impact of socio-demographic (mis)match between interview actors was handled on item level non-response in face to face interviews (Durrant and D'Arrigo, 2014; Durrant et al., 2010; Vercruyssen et al., 2017). On the other hand, stating affirmative responses to attitude questions was argued under the impact of gender and age dissimilarity between interviewer and respondent (Oyinlade and Losen, 2014). In the earlier studies, interviewer-respondent similarity in terms of demographics such as age, education, socio-economic status and attitudes was discussed within the context of rapport and response accuracy (Sheatsley, 1951; Weiss, 1968). For instance, matching of ethnicity was found as an influential factor on why less conservative answers were given to race questions (Williams Jr, 1968).

Not only identifying factors to build rapport, at the same time ways to determine rapport level is important in order to evaluate degree of rapport. Tickle-Degnen and Rosenthal (1990) described high level of rapport along with high level of mutual attentiveness and positivity. In a study conducted by Weiss (1968), degree of rapport was classified as confiding, frank, equivocal, guarded and hostile based on interviewers' assessments at the end of the interview. Foucault, Aguilar, Miller and Cassel (2013) used an interview situation scale that includes relaxed, cooperative, and unfriendly measures to determine degree of rapport. Johnson, Fendrich, Shaligram, Garcy and Gillespie (2000) created social distance index which refers to points between 0 and 4 when determining low and high rapport. Dijkstra (1987) and Williams Jr (1968) argued curvilinear structure of rapport level when explaining association between rapport level and response validity. In other words, optimal rapport level is found to be efficient rather than extreme values of rapport.

The discussions towards rapport remind sensitivity and social desirability in survey methodology literature. Gubrium et al. (2012) stated that rapport may be defined as level of feeling embarrassment as response to sensitive questions. Biemer and Lyberg (2003) also emphasized the huge impact of rapport on survey

interests that are prone to social desirability bias. In line with these studies, Schober (2016) suggested that the rapport building behaviors might be detected in response validity especially for sensitive questions on embarrassing and illegal behaviors. Van der Zouwen et al. (2004) argued that less socially desirable answers to sensitive questions were provided by respondents when the rapport is built during interview. Similarly, Dijkstra (1987) has also found that respondents provide more sensitive information in personal interviews with the help of supporting behaviors of interviewers. In face to face experimental study the extensive study, positive impact of rapport was detected on disclosure of sensitive questions (Sun, 2014). Furthermore, respondents' tendency to be influenced from socio-demographic characteristics of interviewers was examined through the comparison between answers to sensitive questions and factual questions (Davis et al., 2009; Schnell and Kreuter, 2005). In contrast to positive impact of rapport on disclosure of sensitive questions, too high rapport may result in lower validity due to response bias (Mensch and Kandel, 1988). Similarly, Weiss (1968) put forward that better rapport result in large proportion of biased answers due to the fact that respondents have a tendency to give more socially desirable answers.

Apart from main actors of interviewing and their interaction, impact of interview related factors such as presence of third person, namely translator, mode of data collection, field stage and timing of interview were investigated within the context of developing quality of data as well as rapport between interviewer and respondent (Johnson, Grant, Khan, Moore and Armstrong, 2009; Sun, 2014).

In light of the findings of the previous studies, it could be concluded that there is an inconclusive literature on meaning and level of rapport as well as its impact on responses. This is probably originated from varying aspects of rapport and different methodologies adopted in the studies.

2.2. Theoretical Framework

Liking theory and the concept of *social distance* could be associated with the study that examines the matching characteristics between interviewer and respondent when building rapport. Liking theory asserts that respondents would like to interact with the interviewers who share similar experiences and have similar characteristics. In other words, according to liking theory, social interaction between individuals is shaped by whether they like each other or not. This similarity leads to more willingness to establish harmonious relationships (Groves, Cialdini and Couper, 1992). Furthermore, similarity on attitudes, religiousness and background between individuals are the essential factors to enhance liking (Byrne, 1971; Stotland and Patchen, 1961; Drachman, de Carufel, and Insko, 1978), and it can be practiced in survey settings to build rapport between interviewers and respondents. In light of this theory, we expect an impact of the existing similarities between interviewers' and respondents' socio-demographic characteristics when establishing relationship during the interview. In other words, rapport between interviewers and respondents might be affected from whether they have shared similar socio-demographic characteristics or not.

Concept of social distance also refers to similarities between individuals in terms of social class and ethnicity as well as age and gender (Katz, 1942; Lipman-Blumen, 1976; Weeks and Moore, 1981). Hodgetts and Stolte (2014) described the social distance as experiencing a sense of (un)familiarity between individuals in terms of having different social, ethnic, religious or occupational groups. Furthermore, race and social class differences between people are used jointly to describe social distance (Williams, 1964). Based on this concept, interviewers and respondents might be in different ages or social classes, and they may have different educational levels. Considering the liking theory and social distance concept, the impact of dis(similarity) could be remarkable influence to build rapport between those actors.

3. METHODOLOGY

3.1. Data Sources

The main data source of this study comes from *Research on Domestic Violence against Women in Turkey* which was conducted in 2014. In Turkey, the nationally representative household survey was carried out by the Hacettepe University Institute of Population Studies in collaboration with Turkish Republic Ministry of Family and Social Policies the General Directorate on the Status of Women. The survey aims to collect nationally representative data on women's background characteristics, prevalence and consequences of violence against women, and coping strategies for violence against women by conducting face to face interviews.

The main survey theme, domestic violence, is such a sensitive issue that many ethical rules such as safe name use "Turkey Women and Family Survey", interviewing one woman per household, signing an informed consent form by interviewer to indicate respondent approval and conducting the interview in a private setting were taken into account in line with the Ethical and Safety Guidelines (WHO Department of Gender and Women's Health, 2001). Firstly, an adult member aged 15 and older in households was interviewed by using household questionnaire. Once the household interview was completed, a woman who is between 15 and 59 was selected randomly among all eligible women in that household using Kish table. Most of the questions in the household and woman questionnaires were prepared on the basis of "Multi-country study on Women's Health and Domestic Violence against Women" which was carried out by World Health Organization. Out of 11,247 households with completed interviews, 7,462 women were interviewed in the survey (GDSW and HUIPS, 2015).

Women data set provides not only information on background characteristics and violence exposure of women but at the same time interview related variables, opinions and feelings of interviewer. The study mainly use interview related variables, opinions and feelings of interviewer and certain respondent

characteristics at the rapport index construction. Still, the study requires additional data source that provides information on interviewer characteristics for multidimensional examination of rapport. To compensate this need, field staff data set was constructed and utilized to reach study objectives. Field staff data set provides information about socio-demographic characteristics of 104 fieldworkers, which were obtained through recruitment forms to work. In order to conduct analyses, women and field staff data sets were merged identifying interviewer identification number as a key variable. Hence, analyses were conducted by using the merged data set.

3.2. Variables

In the process of rapport index construction, which is the first stage of the analyses, variables which describe interview environment and field staff were used. Furthermore, basic characteristics of respondents were used to measure variables that denote similarity between interviewer and respondent. Interviewer related variables include interviewer characteristics, opinions and feelings, performance indicators, and similarity with the respondent. The variables which refer to similarity were only constructed based on 'age' (up to 5 years), 'educational level', and 'region' differences due to the limited information. Regional matching was also considered with place of birth of interviewers and respondents' place of residence up to 12 years due to the data availability. Considering performance indicators, 'cooperation rate' denotes the proportion of completed women interviews over all women interviews per interviewer. 'Mean duration' denotes mean length of interview per interviewer and calculated with the information of interview's start and end times. The cut-off values were specified based on mean values. Interview related variables comprise timing of visits, field and visits, length of interviews and other interview related variables. 'Field stage' was constructed based on first month of the fieldwork (April) and later (May, June, July). 'Language matching' refers to similarity between interview language and respondent's mother tongue.

In the first stage of the study, most of the variables were selected based on the previous literature on establishing rapport and survey quality assessments. Furthermore, fieldwork experiences were considered when selecting variables regarding interviewer performance, field and visits. All variables in the process of rapport index construction are presented in Table 1.

Table 1. Variables used in the principal component analysis

Interviewer related variables		Interview related variables	
<i>Interviewer characteristics</i>	<i>Similarity</i>	<i>Timing of visits</i>	<i>Other variables</i>
Experience*	Age	Start hour	Translator use*
No	Not matched	9-11 AM or 6-10 PM	Used
Yes	Matched	11-12 AM or 1-6 PM	Not used
Enrolled student	Educational level	Interview day*	Language matching
No	Not matched	Weekday	Not matched
Yes	Matched	Weekend	Matched
Background	Region*	Timing	Presence of mother-in-law in household*
Natural sciences	Not matched	Morning or evening	No
Social/educational sciences	Matched	Afternoon	Yes
Performance indicators		Field and visits	Length of interviews
Opinions and feelings	Cooperation rate*	Field stage	Interview length
Reliability of answers	More than 1.15	Beginning	Less than 21 or more than 89 minutes
Poor or medium	Less than 1.16	Middle or end	Between 20 and 89 minutes
Good or very good	Mean duration	Number of visits	Break duration*
Feelings after the interview	Less than 34.6 minutes	1 or 2	More than 10 minutes
Bad or worse	34.6 minutes or higher	3 and more	None or less than 10 minutes
Good, better, same or no difference			

*refers to variables that were excluded from final model of the principal component analysis.

In the second stage of the study, variation among women groups who have high level of rapport were investigated based on demographic/basic characteristics, socio-economic characteristics, violence related variables, attitudes and other variables. Certain variables were converted to index type variables through the principal component analysis and then those were classified into sub-categories. All variables for the second stage analyses are presented in Table 2.

Table 2. Variables used in the Complex Samples Generalized Linear Model (CSGLM)

Demographic/basic	Socio-economic	Violence related	Attitudes	Other variables*
Region	Educational level	Emotional violence ^a	Opinions towards gender roles ^e	Presence of mother-in-law
Type of residence	Working status	Sexual violence ^b	Justifications towards violence ^f	Translator use
Age	Wealth index	Physical violence ^c	Refusals to have sex ^g	Interview day
Mother tongue	Income status	Severity of violence		Break duration
Marital status	Spending earnings	Controlling behaviors ^d		Regional similarity
Living children		Suicidal thoughts		Cooperation rate
Use of contraception		Physical injuries		
Children under 5		Violence and health		
General health				

*refers to variables that were excluded from final model of the principal component analysis that's why those were used in pairwise comparison.

The categories of the variables will be presented with the study findings.

^aEmotional violence is measured in the VAW study with exposure to four different acts of violence (i) *insulting/cursing*, (ii) *humiliating/belittling*, (iii) *intimidating* (iv) *threatening to hurt the woman or someone she loves*.

^bSexual violence is measured in the VAW study with exposure to three different acts of violence (i) *forced sexual intercourse* (ii) *having sexual intercourse when she did not want to because she was afraid* (iii) *being forced to do something sexual that she found degrading or humiliating*.

^cPhysical violence is measured in the VAW study with the acts of violence (i) *slapped her or threw something at her* (ii) *pushed or shoved her* (iii) *hit her with his punch* (iv) *kicked, dragged her or beat her up* (v) *choked or burned her* (vi) *threatened to use or actually used a gun, knife or other weapons against her*.

^dControlling behaviors was constructed based on the women's statements on her relationship with her husband/partner: *'trying to keep woman from seeing her friends'*, *'trying to restrict/prevent contact with her family of birth and close relatives'*, *'insisting on knowing where women she is at all times'*, *'ignoring her and showing lack of interest in her'*, *'getting angry if she speak with another man'*, *'being suspicious that she is unfaithful'*, *'expecting her to ask his permission to go to a health institution in case of her health problems'*, *'interfering with the clothes she wears and wanting her to dress as he wants'*, *'interfering with the clothes she wears and wanting her to dress as he wants'*, *'interfering with her use of social network sites such as Facebook or Twitter'*.

^eOpinions towards gender roles includes the items *'not arguing with the husband and keeping silent if woman disagrees with him'*, *'spending her own money according to her own will'*, *'doing housework like cooking, dishwashing, laundry and ironing by men'*, *'necessary to beating children to discipline them'*, *'responsibility of attitudes and behaviors of a woman by men'*.

^fJustifications towards violence refer to approval of beating the wife by husband. It involves the items *'neglecting the housework'*, *'objecting to her husband'*, *'refusing to have sexual intercourse with husband'*, *'asking husband whether he has other relationships'*, *'suspecting of man that she is unfaithful'*, *'finding out that she has been unfaithful'*.

^gRefusal to have sex refers to refusing sex with her husband and was generated based on the items *'not to want'*, *'his drinking'*, *'having health problems'*, *'mistreating her'*.

3.3. Statistical Methods

3.3.1. Exploratory Factor Analysis

Exploratory factor analysis method is a widely used statistical technique in many disciplines to develop standard measures for unobservable concepts such as satisfaction, social status and social and physical activity (Fernandez-Ballesteros, Zamarron and Ruiz, 2001; Wang, Tolson, Chiang and Huang, 2010). As Fabrigar and Wegener (2011) stated, exploratory factor analysis is used with the aim of reaching an integrated form of a set of measured covariates based on the correlations among those. This multivariate method provides to understand relation structure of data (Hair, Black, Babin, Anderson and Tatham, 1998).

In accordance with the study objectives, principal component analysis was adopted for the first stage of the study. A rapport index was constructed through a set of variables to measure rapport between interviewer and respondent. The emerged factors to explore rapport were evaluated based on the Eigen values and factor loadings. To reach the study objectives, variables which have relatively low factor loadings and covariates that reveal unexpected contribution to build rapport were excluded from the analysis to improve the model fitting. The principal component analysis was conducted using SPSS 23, which is licensed statistical analysis software package for social survey data.

Final results of the exploratory analyses indicate three different factors that contribute to rapport between interviewer and respondent. Explained variances of these factors have almost equal weights, ranging from approximately 10 percent to 12 percent, that's why each of those were named according to common features of variables. The total factor value was calculated with the combination of the factor values.

Once the exploration phase of the study was completed, rapport levels were determined by aggregating factor values into subgroups. The values within the third quartile of rapport index was recoded into 'high' category whilst remaining were recoded into 'low/middle' category. The main reason behind this aggregation is to evaluate degree of rapport without any bias.

3.3.2. Descriptive Analyses and Pairwise Comparisons

In the descriptive analysis phase, percentage distribution of women whose interviews completed with high and low/middle rapport and total number of women were presented by women characteristics. In the pairwise comparisons, a binary variable that denotes whether an interview was completed with high rapport was defined. The study variable for the pairwise comparisons as the following:

$$y = \begin{cases} 0, & \text{low or middle rapport} \\ 1, & \text{high rapport} \end{cases}$$

Afterwards, the proportions of women who have high rapport levels were compared to each other in order to reveal variation among women groups. The null hypothesis was constructed that there is no difference among subgroups in terms of developing high rapport during the interviews. It was required to consider design variables such as stratum and cluster information because of the complex sample design of the VAW study. Therefore, analyses for the pairwise comparisons were conducted using SPSS Complex Samples General Linear Model (CSGLM) procedure. Findings of the models were evaluated considering 5% and 1% significance levels.

The p-value for the two-sided test is given based on the

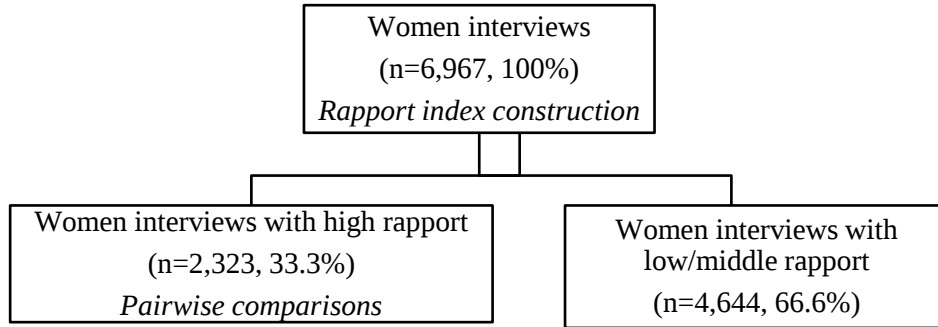
$$P(|T|) > |t(\hat{B}_i)|, \quad |t(\hat{B}_i)| = \frac{\hat{B}_i}{SE(\hat{B}_i)}$$

where T is a random variable from the t distribution and $H_{0i}: \hat{B}_i = 0$.

The women who aged between 15 and 59 consist of unit of analysis for both stage. Rapport index construction was conducted for 6,967 women due to missing information on interviewer identification number and certain selected variables to build rapport. On the other hand, pairwise comparisons were

conducted over 2,323 women because of the high rapport restriction. Number of women for the rapport index construction and pairwise comparisons is presented in Figure 1.

Figure 1. Number of women based on study variable

4. RESULTS

4.1. Rapport Index

Final results of the principal component analyses provide information about factorability of given variables to explore rapport between interviewer and respondent (KMO coefficient=0.5). Eigen values of the factors are found greater than 1, referring to positive contribution to build rapport. Results of exploratory analysis also show that total explained variance by three factors was estimated as 33 percent.

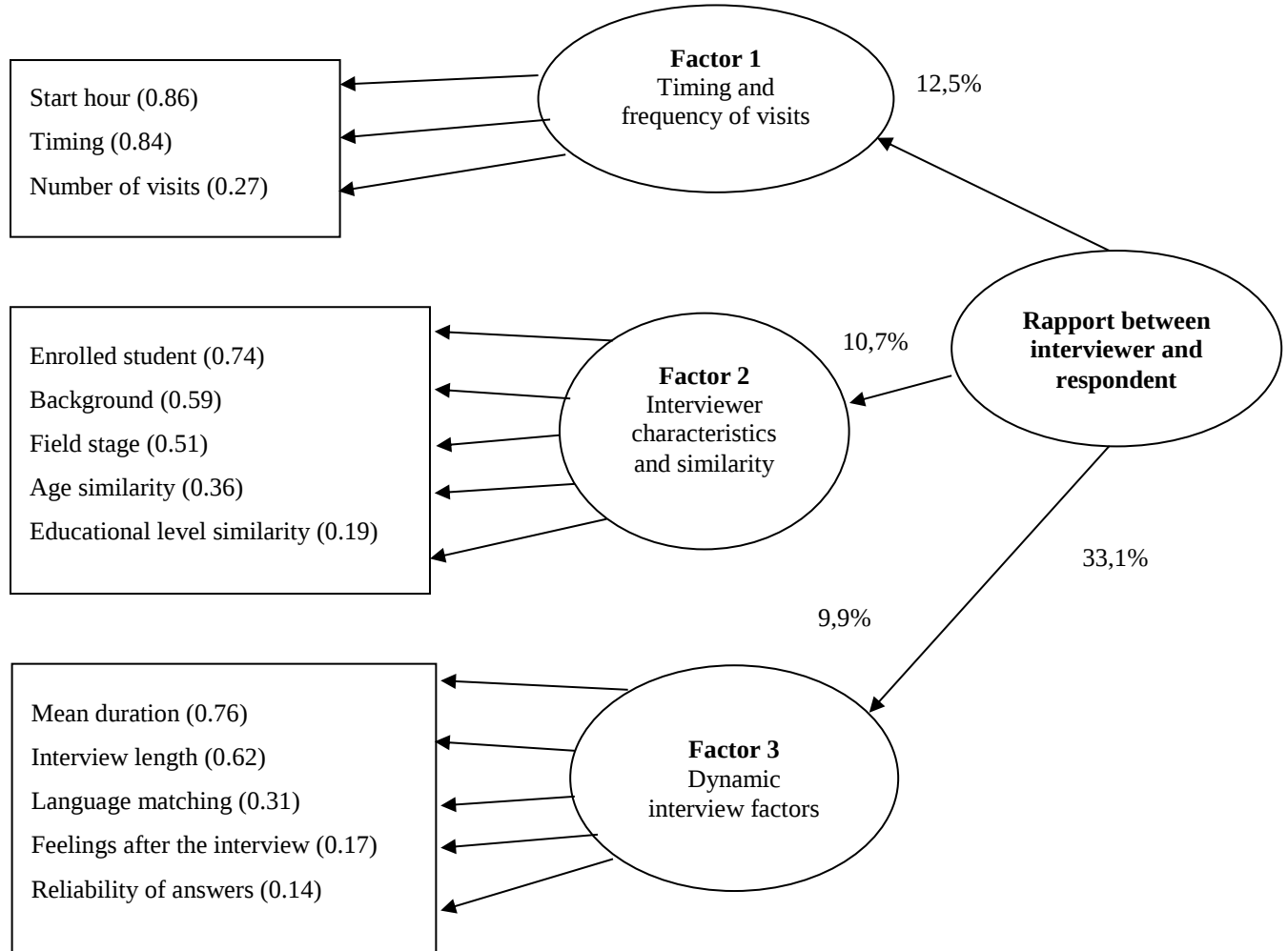
Considering the factor loadings of variables, first factor could be associated with the start hour, timing, and number of visits. For the second factor, enrolled student, background, field stage, similarity on age and educational level result in high factor loadings. Lastly, reliability of answers, mean duration, interview length, and language matching and feelings after the interview could be associated with third factor. In other words, first factor refers to fix factors and was labelled as “*timing and frequency of visits*”, second factor refers to characteristics of interviewer and respondent and was labelled as “*interviewer characteristics and similarity*”, and last factor refers to flow factors of interview and was labelled as “*dynamic interview factors*”.

The first factor, *timing and frequency of visits*, was found to be the most determinant factor with 12.5% variance while second factor, *interviewer characteristics and similarity*, has 10.7% of total explained variance. Lastly, 10% of total explained variance was estimated by *dynamic interview factors*.

Among factor variables, start hour (0.86), timing (0.84), mean duration (0.76), enrolled student (0.74), interview length (0.62), background (0.59), field stage (0.51), age similarity (0.36), and language matching (0.31) have quite high factor loadings. On the other hand, number of visits (0.27), educational level similarity (0.19), feelings after the interview (0.17) and reliability of answers (0.14) have relatively low factor loadings (Figure 2).

Figure 2. Model Illustration for Rapport between Interviewer and Respondent

(Factor loadings are presented in the parenthesis)

4.2. Descriptive Statistics and Variation among Subgroups

As a result of the distribution, 33 percent of individual interviews are classified under high rapport level while 67 percent of interviews are considered under low/middle rapport levels. In light of the descriptive findings, pairwise comparisons, which we performed the analyses on high rapport level, revealed significant variation among subgroups of women.

The percentage of interviews completed with high rapport is higher in South and Central regions (48% and 45%, respectively) compared to other regions. In line with this, the women interviews conducted in the West, North and East regions are significantly different from the South and Central ($p<0.01$). Developing high rapport and engagement is more frequent in rural areas than urban areas (40% and 31%, respectively) ($p<0.01$). The statistical comparison also indicates that interviews with high rapport is significantly more common among women who are older than 25 years, compared to women who is between 15 and 24 ($p<0.01$). Considering the mother tongue of women, women whose mother tongue is Turkish seems more advantageous in terms of establishing high rapport (36%) rather than women whose mother tongue is Kurdish and Arabic or other (21% and 25%, respectively) ($p<0.01$). When the marital status of women is considered, ever married women shows significant variation compared to never married women (35% and 25%, respectively) ($p<0.01$) (Table 3 and Table 4).

The percentage of interviews completed with high rapport is higher among women who have at least one living children (35%) and women who have at least one child under 5 (36%), compared to women who have not any living children (27%) and women who have not children under 5 (32%) ($p<0.01$ and $p<0.05$, respectively). On the other hand, number of children does not make any variation among on subgroups. The percentage of interviews conducted with high rapport is slightly higher among women who have used contraception (35%) than women who have never used method (31%), and these women show significant variation among each other ($p<0.05$). Women who have stated that their general health status is bad/very

bad in the last 4 weeks differ significantly compared to the reference category (35% and 31%, respectively) ($p<0.01$).

Examining the socio-economic characteristics of women, the proportion of women with no education is significantly different from educated women ($p<0.01$). Developing high rapport is a little more often among women who are not working compared to working women (34% and 31%, respectively) ($p<0.05$). Similarly, women who have not any income have a slightly higher percentage compared to women who have income (34% and 31%, respectively) ($p<0.01$). Considering wealth index, women who are in the lowest wealth quintile have higher percentage compared to women who are in the highest wealth quintile (35% and 32%, respectively) ($p<0.05$) (Table 3 and Table 4).

Developing high rapport seems more frequently among women who were exposed to emotional, sexual or physical violence during their life compared to reference groups (37%, 39% and 38%, respectively). Moreover, women who exposed to emotional, sexual or physical violence indicate significant variation compared to reference groups ($p<0.01$, $p<0.05$, $p<0.01$, respectively). In line with this finding, women who have at least one physical injury are significantly different from women who have not any physical injury ($p<0.01$). Severity of physical violence does not make any variation in terms of building high rapport. The percentage of interviews completed with high rapport is higher among women whose controlling behavior index is high (37%) compared to women with middle or low levels (34% and 29%, respectively) ($p<0.01$). Establishing high rapport is a little more frequent among women who shared the suicidal thoughts compared to reference group ($p<0.05$). Women who exposed to physical or sexual violence during their life and stated that their general health status is bad/very bad differ significantly from the other women groups ($p<0.05$).

Considering the attitudes towards gender roles, there is no variation among subgroups except for some items regarding refusal to have sex. Developing high rapport and engagement seem to be more frequent in interviews if women stated at least one items on refusals to have sex ($p<0.01$). Among other variables, only cooperation rate of interviewer indicates significant variation among subgroups. Percentage of interviews conducted with an interviewer whose cooperation rate is less than 1.16 is higher than interviews conducted with an interviewer whose cooperation rate is higher than 1.15 (38% and 32%, respectively) ($p<0.01$) (Table 3 and Table 4).

Table 3. Characteristics and attitudes of women by rapport levels

	Low/middle	High	Number		Low/middle	High	Number
Demographic/basic				Violence related			
Region				Emotional			
West	74,3	25,7	2,203	No	69,2	30,8	4,272
South	52,1	47,9	583	Yes	62,7	37,3	2,643
Central	55,2	44,8	1,372	Sexual			
North	66,8	33,2	986	No	67,3	32,7	6,212
East	71,2	28,8	1,777	Yes	60,9	39,1	701
Residence				Physical			
Urban	68,7	31,3	4,720	No	68,8	31,2	4,857
Rural	59,5	40,5	2,201	Yes	61,8	38,2	2,057
Age				Severity			
15-24	71,7	28,3	1,261	No violence	68,8	31,2	4,865
25-39	65,1	34,9	2,907	Moderate	63,2	36,8	1,144
40-59	66,1	33,9	2,753	Severe	60	40,0	912
Mother tongue				Controlling behaviors			
Turkish	64,2	35,8	5,581	Low	70,9	29,1	2,258
Kurdish	78,8	21,2	1,127	Middle	65,7	34,3	2,288
Arabic and other	75,1	24,9	213	High	63,3	36,7	2,375
Marital status				Suicidal thoughts			
Never married	75,5	24,5	1,088	No	67,3	32,7	5,649
Ever married	65,1	34,9	5,833	Yes	63,8	36,2	1,251
Living children				Injuries			
0	72,6	27,4	1,505	None	67,3	32,7	6,385
1	65,7	34,3	964	At least one	60,1	39,9	533
2	64,9	35,1	2,081	Violence and health			
3+	64,9	35,1	2,371	Else	67,0	33,0	6,493
Use of contraception				Violence exposure and bad health	61,1	38,9	428
Never used	68,9	31,1	2,546	Attitudes*			
Ever used	65,5	34,5	4,369	Refusals to have sex			
Children under 5				None	83,4	16,6	167
No	67,8	32,2	4,843	At least one refusal	66,3	33,7	6,116
Yes	63,9	36,1	2,078	Refuse to have sex if: woman has health problems			
General health				No	75,2	24,8	294
Bad/very bad	63,6	36,4	1,981	Yes	66,1	33,9	6,472
Not bad	67,8	32,2	4,936	Other variables*			
Socio-economic				Cooperation rate			
Educational level				More than 1.15	68,3	31,7	4,234
No education	72,5	27,5	1,271	Less than 1.16	61,6	38,4	2,687
Primary and higher	65,6	34,5	5,650	Total	66,7	33,3	6,967
Working status							
No	65,7	34,3	4,857				
Yes	68,8	31,2	2,061				
Wealth index							
Low	65,0	35,0	2,990				
Middle	66,0	34,0	1,405				
High	68,4	31,6	2,526				
Income status							
No	65,5	34,5	5,293				
Yes	69,9	30,1	1,627				
Spending earnings							
No	66,1	33,9	5,579				
Yes	68,9	31,1	1,342				
Total	66,7	33,3	6,967				

*The items for other attitudes and variables do not differ significantly based on rapport levels.

Table 4. Significance Values in Pairwise Comparisons

Demographic/basic					Violence related			
Region					Emotional violence			
	West	South	Central	North	East		No	Yes
West	-	0,00**	0,00**	* 0,00*	0,04* 0,00*	No	-	0,00**
South	0,00**	-	0,31	* 0,00*	* 0,00*	Yes	0,00**	-
Central	0,00**	0,31	-	* 0,00*	* 0,00*	Sexual violence		
North	0,00**	0,00**	0,00**	-	0,03*	No	-	Yes
East	0,00**	0,00**	0,00**	0,03*	-	No	-	0,01**
Type of residence					Yes	Yes	0,01**	-
Urban	Urban	Rural				Physical violence		
Rural	-	0,00**				No	-	Yes
Age					Yes	No	0,00**	0,00**
15-24	15-24	25-39	40-59			Severity of violence		
25-39	-	0,00**	0,00**			None	None	Moderate
40-59	0,00**	-	0,49			-	-	0,00**
Mother tongue					Moderate	0,00**	-	0,22
					Severe	0,00**	0,22	-
			Arabic and			Controlling behaviors		
Turkish	Turkish	Kurdish	other			Low	Low	Middle
Kurdish	0,00**	0,00**	0,00**			-	-	0,00**
		-	0,27			0,00*	0,00**	0,00**
Arabic and other	0,00**	0,27	-			Middle	*	-
Marital status						0,00*	-	0,15
Never married	Never	Ever				High	*	0,15
Ever married	-	0,00**				Suicidal thoughts		
Living children					No	No	Yes	-
0	0	1	2	3 and more	Yes	-	-	0,02*
				0,00*		Physical injuries		
0	-	0,00**	0,00**	*		None	None	At least one
1	0,00**	-	0,73	0,72		-	-	0,00**
2	0,00**	0,73	-	1		At least one	0,00**	-
3 and more	0,00**	0,72	1	-		Violence and health		
Use of contraception						Else	Else	Violence-bad health
Never used	Never used	Ever used				-	-	0,04*
Ever used	-	0,02*				Violence-bad health	0,04*	-
Children under 5					Attitudes			
No	No	Yes				Refusals to have sex		
Yes	0,01*	0,01*				None	None	At least one refusal
General health						-	-	0,00**
Bad/very bad	Bad/very bad	Not bad				At least one	0,00**	-
Not bad	0,01*	-				Refuse to have sex if: woman has health problems		
						No	No	Yes
						Yes	-	0,00**
Socio-economic					Other variables			
Educational level					Cooperation rate			
	No education	Primary and higher					More than 1.15	Less than 1.16

Educational level			Cooperation rate		
No education	-	0,00**	More than 1.15	-	0,00**
Primary and higher	0,00**	-	Less than 1.16	0,00**	-
Working status			** refers significance at the 0.01 level, and * refers significance at the 0.05 level of t-tests comparing to reference category on the raw.		
No	-	Yes			
Yes	0,04*	-			
Wealth index					
	Low	Middle	High		
Low	-	0,57	0,04*		
Middle	0,57	-	0,22		
High	0,04*	0,22	-		
Income status					
	No	Yes			
No	-	0,01**			
Yes	0,01**	-			
Spending earnings					
	No	Yes			
No	-	0,12			
Yes	0,12	-			

5. CONCLUSIONS AND DISCUSSION

In this paper, we explored the factors to build rapport between interviewer and respondent by using the recent *Research on Domestic Violence against Women in Turkey* (GDSW and HUIPS, 2015) and investigated whether there is any variation on the high level of rapport among subgroups. Considering the findings of the first stage of the study, this paper provides a conceptual contribution that it helped to extend rapport definition by using three different factors. Furthermore, the study findings showed that *liking theory* and *social distance* concept are explanatory due to the fact that the similarities in the age and educational level between respondents and interviewers have a positive impact on rapport building in the interview process. In other words, the findings of the study support the arguments of the liking theory and the concept of distance, that both describe the (un)familiarity between people in terms of socio-demographics and attitudes, as well as its impact on establishing relationship (Groves, Cialdini and Couper, 1992). This confirms our expectation at the beginning that the rapport between interviewers and respondents is influenced from whether they have similar socio-demographic characteristics or not. The results of second stage of the study suggested the significant variation among subgroups of women for most of the selected variables.

Results of the first research question pointed out that *frequency and timing of visits, interviewer characteristics and similarity* and *dynamic interview factors* are able to explain rapport established between interviewer and respondent. Similar results regarding with the rapport exploration were also found in the previous studies (Foucault et al., 2013; Goudy and Potter, 1975; Sheatsley, 1951; Weiss, 1968; Williams Jr, 1968). The *interviewer characteristics and similarity* and *dynamic interview factors* also confirm that rapport is a dynamic and interactive phenomenon and influenced from each individual as suggested by Sun (2014) and Tickle-Degnen and Rosenthal (1990). Durrant et al. (2010) also underlined the similarity between respondent and interviewer to improve survey response.

Our study also shows that interviewers' opinions and feelings related to interview, namely 'reliability of answers' and 'feelings after the interview' contribute to identification of rapport as suggested in the studies (Goudy and Potter, 1975; Weiss, 1968). In our study, educational level similarity is found a contributing factor of rapport between interviewer and respondent. In line with this finding, the significant impact of similarity in educational level similarity between interviewers and respondents was discussed within the context of giving more substantive answers to knowledge and attitude questions (Yang and Yu, 2008). In our study, timing of visits and field stage contributed to establish rapport between interviewer and respondent. These variables were also discussed within the context of quality of data by considering working hours of respondents (Johnson et al., 2009).

Considering the first stage findings, the study provides statistical evidence on the rapport identification which was mentioned based on the field observations or interviewer behaviors previously. In this sense, the principal contribution of this study to existing literature is that an unobservable concept, namely rapport between interviewer and respondent, can be identified in the light of three different factors. This study goes further and also provides statistical evidence on revealing variation among women whose interviews conducted with high rapport and engagement. In the study, less than 1% and 5% significance levels of the variability among interviews with high rapport were found for most of the selected women characteristics.

The significant residential difference may be attributable to warm relations established with individuals who live in rural areas in Turkey. Similarly, South and Central regions are known as rural migrant receiving regions and people who live in these regions may have rural characteristics. The relatively high response rates in rural areas also remind more cooperation with the respondent. The rate of respondent contact and agreement to survey participation might be influenced from interviewers (Durrant and Steele, 2009). In the VAW study, women response rate in rural areas was estimated as 87 percent whereas response rate in urban

areas was estimated as 82 percent. The response rate among regions ranges between 72 percent in West Anatolia and 88 percent in Southeast Anatolia, Northeast Anatolia, and Aegean (GDSW and HUIPS, 2015).

The significantly higher proportion of interviews conducted with high rapport was found among women who are older than 25 compared to women who are between 15 and 24. This finding may be linked to privacy concerns and relatively low tendency of giving information among young women. Significantly higher percentage are found among women who are currently or formerly married, women who have at least one living child, and women who have at least one child under 5 compared to reference groups. The length of interview will increase depending on a set of questions on marital status, reproductive health and children, husband's background characteristics, and relationship between women and their husband and might help to build better engagement with respondent.

The high rapport built with women who are in the lowest wealth quintile, women who are not working and women who have not income may be associated with relatively high cooperation in terms of both finding at home and providing acquiescence. On the contrary, the higher percentage was found among educated women compared to women with no education. To make further explanations, multivariate analyses are needed though it might be related to comfortable interaction when answering questions and giving answers.

Taken together, our findings suggested variation between women who exposed to emotional/sexual/physical violence and women have not exposed to violence during their life. As a consistent finding, the significant variation also found among women who exposed to violence and stated that their general health is bad/very bad. According to VAW study results, 36 percent of women exposed to physical violence, 12 percent of women exposed to sexual violence, and 44 percent of women exposed to emotional violence in any time during their life (GDSW and HUIPS, 2015). Having at least one physical injury and high controlling behaviors by husbands provide consistent estimates with the violence exposure.

Overall, not only exposure to violence but at the same time, willingness to share this information with an interviewer may be a highly sensitive issue. This situation could lead to high privacy matters and emotional burden of respondents and interviewers. Hence, giving honest answers to the sensitive questions requires confidentiality provided with high rapport between respondent and the interviewer.

Among other variables, cooperation rate of interviewer might be associated with interviewer burden during fieldwork. As Japce (2008) suggested, less interviewer burden may result in interviewer satisficing and feeling comfortable. Consequently, this may contribute to high degree of rapport.

The authors believe that this is the first study which provides a new insight on rapport identification considering interviewer and respondent characteristics as well as interview related factors in Turkey. The study also contributes to survey stages through the findings and suggestions. Being aware of differentials among women at the questionnaire design, training and data collection stages will help to obtaining better data. Our findings also suggest that different approaches to measure rapport will contribute to literature regarding interviewer and respondent relations. Furthermore, investigating the role of rapport between interviewer and respondent on the disclosure of answers will give better insights.

Undoubtedly, the discussions and our inferences on significant variation among women groups require further studies that focus on mechanisms behind developing high rapport. Moreover, it is obvious that studies which are designed to investigate interaction between respondent and interviewer are required in order to discuss the rapport with its pros and cons. Unfortunately, the data sets do not provide information about behaviors of interviewers, interviewing techniques, respondent's assessments, and other variables which refer to similarity between respondent and interviewer to measure rapport extensively (Dijkstra, 1987; Foucault et al., 2013; Foucault Welles, 2010; Goudy and Potter, 1975; Gubrium et al., 2012;

Sheatsley, 1951; Weiss, 1968). In that sense, the study also calls for further studies which aim to investigate all influencing factors on better engagement.

ÖZET

Sosyal araştırmalarda görüşme sürecinin görüşmeci ve cevaplayıcı açısından değerlendirilmesi örnekleme dışı hataları minimize etmek açısından büyük bir öneme sahiptir. Özellikle yüz yüze yapılan görüşmelerde, yalnızca görüşmecilerin veya cevaplayıcıların özellikleri değil, aynı zamanda birbirleriyle kurdukları etkileşimin de veri kalitesine etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle görüşmeci ve cevaplayıcı arasındaki uyumun doğru, tam ve güvenilir veri elde edilmesinde katkısı bulunmaktadır.

Türkiye’de sosyal araştırmaların metodolojisine dayanan çalışmalar oldukça az sayıdadır. Bu çalışma, ülke düzeyinde temsiliyeti bulunan bir örneklem araştırması olan Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması (2014) ve bu araştırmanın Saha Personeli verilerini kullanarak görüşmeci ve cevaplayıcı arasındaki ilişkiyi tanımlamayı hedeflemektedir. Bu amaca ulaşmak için, nicel analiz yöntemlerinden birisi olan Keşfedici Faktör Analizi (Exploratory Factor Analysis) kullanılarak görüşmeci ve cevaplayıcı arasındaki uyum, görüşmeci özellikleri, görüşmeci-cevaplayıcı özellikleri ve görüşme özellikleri ile açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bir diğer amacı da yüksek uyum ile görüşmelerini tamamlayan cevaplayıcılar arasındaki farklılıkları ortaya koymaktır. Bu amaca ulaşmak için ise Kompleks Örneklem Genelleştirilmiş Lineer Model (Complex Sample Generalized Linear Model-CSGLM) istatistiksel tekniği kullanılmıştır. Böylelikle cevaplayıcılar seçilen birtakım sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik özelliklerin yanı sıra hassasiyet düzeyi daha yüksek olan şiddet ile ilgili değişkenler bağlamında değerlendirilebilmiştir. Tüm analiz yöntemleri Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması’nın kompleks örneklem tasarımı dikkate alınarak uygulanmıştır. Görüşmeci ve cevaplayıcı arasında tanımlanan uyum kavramının düzeylerini belirlemek ise bu çalışmanın bir alt amacıdır. Uyum düzeylerini belirlemede yansız bir yaklaşım benimsenmiştir.

Çalışmanın sonuçları, *ziyaretlerin zamanlaması ve sıklığı, görüşmeci özellikleri ve benzerlik ile dinamik görüşme faktörlerinin görüşmeci ve cevaplayıcı arasındaki uyumu oluşturan faktörler olduğunu*

göstermektedir. Benzer sonuçlara diğer ülkelerde yapılan araştırmalara ilişkin çalışmalarda da rastlanmaktadır. *Görüşmeci özellikleri ve görüşmeci-cevaplayıcı benzerliği ile dinamik görüşme faktörleri* görüşme sürecinin dinamik ve etkileşimli bir yapıya sahip olduğunu doğrulamaktadır.

Ayrıca analiz sonuçları, görüşmeleri yüksek uyum ile tamamlanmış kadın grupları arasında anlamlı sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik özelliklerin olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, görüşmeleri yüksek uyum ile tamamlanmış kadın grupları şiddete maruz kalma ve eş tarafından uygulanan kontrol edici davranışlar gibi daha hassas değişkenlere göre de anlamlı olarak değişmektedir.

Özetle, bu çalışma sosyal araştırmalarda görüşmeci ve cevaplayıcı arasındaki uyumu Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması örneği ile tanımlamıştır. Ayrıca görüşmeleri yüksek uyum ile tamamlanmış kadın grupları arasında farklılıklar olduğu hipotezini test etmiştir. Bu anlamda, görüşmeci ile cevaplayıcı arasındaki uyumun kavramsal faktörlerle açıklanması literatüre teorik olarak katkı sağlamaktadır. Cevaplayıcılar arasındaki farklılıkların ortaya konulması ise saha araştırmalarında soru kağıdı tasarımı, eğitim ve veri toplama gibi aşamalarda uygulamaya dönük stratejilerin benimsenebileceğini göstermektedir.

Bu çalışma ayrıca, görüşmeci ve cevaplayıcı arasındaki uyumun görüşmeci ve cevaplayıcı davranışları, görüşme tekniği ile görüşmeci ve cevaplayıcı arasındaki benzerliği yansıtan diğer değişkenler gibi faktörlerle kapsamlı olarak ele alan ve görüşmeci ile cevaplayıcı arasındaki uyumun veri kalitesine etkisini inceleyecek çalışmalara duyulan ihtiyacı göstermektedir.

REFERENCES

- Amos, M. (2018). Interviewer Effects on Patterns of Nonresponse: Evaluating the Impact on the Reasons for Contraceptive Nonuse in the Indonesia and the Philippines DHS. *Demographic Research*, 39, 415-430.
- Bell, K., Fahmy, E., & Gordon, D. (2016). Quantitative Conversations: The Importance of Developing Rapport in Standardized Interviewing. *Quality & Quantity*, 50(1), 193-212.
- Belli, R. F., Lepkowski, J. M., & Kabeto, M. U. (2001). The Respective Roles of Cognitive Processing Difficulty and Conversational Rapport on the Accuracy of Retrospective Reports of Doctor's Office Visits. ML Cynamon and RA Kulka (Eds.), In *Seventh Conference on Health Survey Research Methods*, (pp. 197-203), Hyattsville, Maryland: Department of Health and Human Services, Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics.
- Berk, M. L., Bernstein, A. B. (1988). Interviewer Characteristics and Performance on a Complex Health Survey. *Social Science Research*, 17(3), 239-251.
- Biemer, P. P., Lyberg, L. E. (2003). *Introduction to Survey Quality* (Vol. 335). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Byrne, D. (1971). *The Attraction Paradigm*. New York: Academic Press.
- Campanelli, P., Sturgis, P., & Purdon, S. (1997). *Can You Hear me Knocking? And Investigation into the Impact of Interviewers on Survey Response Rates*. London, GB: National Centre for Social Research.
- Cappella, J. N. (1990). On Defining Conversational Coordination and Rapport. *Psychological Inquiry*, 1(4), 303-305.
- Channon, A. A. R., Padmadas, S. S., & McDonald, J. W. (2011). Measuring Birth Weight in Developing Countries: Does the Method of Reporting in Retrospective Surveys Matter? *Maternal and Child Health Journal*, 15(1), 12-18.
- Corsi, D. J., Perkins, J. M., & Subramanian S. V. (2017). Child Anthropometry Data Quality from Demographic and Health Surveys, Multiple Indicator Cluster Surveys and National Nutrition

- Surveys in the West Central Africa Region: Are We Comparing Apples and Oranges? *Global Health Action*, 10(1), 1328185.
- Davis, R. E., Couper, M. P., Janz, N. K., Caldwell, C. H., & Resnicow, K. (2009). Interviewer Effects in the Public Health Surveys. *Health Education Research*, 25(1), 14-26.
- Dijkstra, W. (1987). Interviewing Style and Respondent Behavior: An Experimental Study of Survey-Interview. *Sociological Methods & Research*, 16(2), 309-334.
- Drachman, D., de Carufel, A., & Insko, C.A. (1978). The Extra Credit Effect in Interpersonal Attraction. *Journal of Experimental Social Psychology*, 14, 458-467.
- Durrant, G. B., D'Arrigo, J. (2014). Doorstep Interactions and Interviewer Effects on the Process Leading to Cooperation or Refusal. *Sociological Methods & Research*, 43(3), 490-518.
- Durrant, G. B., Steele, F. (2009). Multilevel Modelling of Refusal and Non-Contact in Household Surveys: Evidence from Six UK Government Surveys. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 172(2), 361-381.
- Durrant, G. B., Groves, R. M., Staetsky, L., & Steele, F. (2010). Effects of Interviewer Attitudes and Behaviors on Refusal in Household Surveys. *Public Opinion Quarterly*, 74(1), 1-36.
- Fabrigar, L. R., Wegener, D. T. (2011). *Exploratory Factor Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Fernandez-Ballesteros, R., Zamarron, M. D., & Ruiz, M. A. (2001). The Contribution of Socio-Demographic Psychosocial Factors to Life Satisfaction. *Ageing & Society*, 21(1), 25-43.
- Flores-Macias, F., Lawson, C. (2008). Effects of Interviewer Gender on, Survey Responses: Findings from a Household Survey in Mexico. *International Journal of Public Opinion Research*, 20(1), 100-110.
- Foucault Welles, B. (2010). Non-Verbal Correlates of Rapport in Face-to-Face Survey Interviews: An Analysis of Interviewer Behavior (p. 291). Presentation at the *American Association Public Opinion Research Conference*. Chicago, Illinois. Retrieved from: https://www.aapor.org/AAPOR_Main/media/MainSiteFiles/AAPOR2010ConferenceAbstracts.pdf
- Foucault, B., Aguilar, J., Miller, P. & Cassell, J. (2013). Behavioral Correlates of Rapport in Survey Interviews. Presentation at the *Interviewer-Respondent Interaction Workshop*. Boston, MA.
-

- Fowler Jr., F. J., Mangione, T. W. (1990). *Standardized Survey Interviewing: Minimizing Interviewer-Related Error*. (Vol. 18). California: Sage.
- Garbarski, D., Schaeffer, N. C., & Dykema, J. (2016). Interviewing Practices, Conversational Practices, and Rapport: Responsiveness and Engagement in the Standardized Survey Interview. *Sociological Methodology*, 46(1), 1-38.
- GDSW, HUIPS. (2015). *Research on Domestic Violence against Women in Turkey*. Ankara.
- Goudy, W. J., Potter, H. R. (1975). Interview Rapport: Demise of Concept. *Public Opinion Quarterly*, 39(4), 529-543.
- Green, M. C., Krosnick, J. A. (2001). Comparing Telephone and Face-to-Face Interviewing in Terms of Data Quality: The 1982 National Election Studies Method Comparison Project. *Health Survey Research Methods*, 115-121.
- Groves, R. M., Cialdini, R. B., & Couper, M. P. (1992). Understanding the Decision to Participate in a Survey, *Public Opinion Quarterly*, 56(4), 475-495.
- Gubrium, J. F., Holstein, J. A., Marvasti, A. B., & McKinney, K. D. (2012). *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*. USA: Sage.
- Hair, J. F., Black W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatman, R. L. (1998). *Multivariate Data Analysis* (Bol. 5). Prentice hall Upper River, NJ.
- Hansen, K. M. (2006). The Effects of Incentives, Interview Length, and Interviewer Characteristics on Response Rates in a CATI-Study. *International Journal of Public Opinion Research*, 19(1), 112-121.
- Hodgetts D., Stolte, O. (2014). Social Distance. In Teo (Eds.), *Encyclopedia of Critical Psychology*, Springer.
- Hox, J. J., De Leeuw, E. D., & Kreft, G. G. (1991). The Effect of Interviewer and Respondent Characteristics on the Quality of Survey Data: A Multilevel Model. In Biemer, Groves, Lyberg, Mathiowetz, and Sudman (Eds.), *Measurement Errors in Surveys*, (pp.439-461). Wiley & Sons.

- Hox, J. J., De Leeuw, E. D., Couper, M. P., Groves, R. M., De Heer, W., & Kuusela, V. (2002). The Influence of Interviewers' Attitude and Behavior on Household Survey Nonresponse: An International Comparison. *Survey Nonresponse*, 103-120.
- Japac, L. (2008). Interviewer Error and Interviewer Burden. In Lepkowski, Tucker, Brick, De Leeuw, Japac, Lawrakas, Link, Sangster (Eds.), *Advances in Telephone Survey Methodology*, (185-211). Wiley Series in Survey Methodology.
- Johnson, K., Grant, M., Khan, S., Moore, Z., & Armstrong, A. (2009). Fieldwork-Related Factors and Data Quality in the Demographic and Health Surveys Program. DHS Analytical Studies No. 19. Calverton, Maryland, USA: ICF Macro.
- Johnson, T. P., Fendrich, M., Shaligram, C., Garcy, A., & Gillespie, S. (2000). An Evaluation of the Effects of Interviewer Characteristics in An RDD Telephone Survey of Drug Use. *Journal of Drug Issues*, 30(1), 77-101.
- Katz, D. (1942). Do Interviewers Bias Poll Results? *Public Opinion Quarterly*, 6(2), 248-268.
- Lavin, D., & Maynard, D. W. (2001). Standardization vs. Rapport: Respondent Laughter and Interviewer Reaction during Telephone Surveys. *American Sociological Review*, 453-479.
- Lipman-Blumen, J. (1976). Toward a Homosocial Theory of Sex Roles: An Explanation of the Sex Segregation of Social Institutions. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1 (3, Part 2), 15-31.
- Lipps, O., & Lutz, G. (2010). How Answers on Political Attitudes are Shaped by Interviewers: Evidence from A Panel Survey. *Swiss Journal of Sociology*, 2, 345-358.
- Mensch, B. S., & Kandel, D. B. (1988). Underreporting of Substance Use in A National Longitudinal Youth Cohort: Individual and Interviewer Effects. *Public Opinion Quarterly*, 52(1), 100-124.
- Olson, K., Bilgen, I. (2011). The Role of Interviewer Experience on Acquiescence. *Public Opinion Quarterly*, 75(1), 99-114.
- Olson, K., Peytchev, A. (2007). Effect of Interviewer Experience on Interview Pace and Interviewer Attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 71(2), 273-286.

- Oyinlade, A. O., Losen, A. (2014). Extraneous Effects of Race, Gender, and Race-Gender Homo and Heterophily Conditions on Data Quality. *SAGE Open*, 4(1), DOI: 2158244014525418.
- Pickery, J., Loosveldt, G., & Carton, A. (2001). The Effects of Interviewer and Respondent Characteristics on Response Behavior in Panel Surveys: A Multilevel Approach. *Sociological Methods & Research*, 29(1), 509-523.
- Schnell, R., Kreuter, F. (2005). Separating Interviewer and Sampling-Point Effects. *Journal of Official Statistics*, 21(3), 389-410.
- Schober, M. F. (2016). Rapport in Survey Interactions. *Sociological Methodology*, 46(1), 43-46.
- Sheatsley, P. B. (1951). The Art of Interviewing and A Guide to Interviewer Selection and Training. *Research Methods in Social Relations*, 2.
- Singer, E., Frankel M. R., & Glassman, M. B. (1983). The Effect of Interviewer Characteristics and Expectations on Response. *Public Opinion Quarterly*, 47(1), 68-83.
- Stotland, E., Patchen, M. (1961). Identification and Change in Prejudice and Authoritarianism. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62, 250-256.
- Sun, H. (2014). *Rapport and Its Impact on the Disclosure of Sensitive Information in Standardized Interviews* (Doctoral Dissertation). Retrieved from: https://isr.umich.edu/wp-content/uploads/2017/09/Dissertation_HSun_final2.pdf
- Tickle-Degnen, L., Rosenthal, R. (1990). The Nature of Rapport and Its Nonverbal Correlates. *Psychological Inquiry*, 1(4), 285-293.
- Van der Zouwen, J., Dijkstra, W., & Smit, J. H. (2004). Studying Respondent-Interviewer Interaction: The Relationship between Interviewing Style, Interviewer Behavior, and Response Behavior. In Biemer, Groves, Lyberg, Mathiowetz, and Sudman (Eds.), *Measurement Errors in Surveys*, (419-437). Wiley & Sons.
- Vercruyssen, A., Wuyts, C., & Loosveldt, G. (2017). The Effect of Sociodemographic (Mis)Match between Interviewer and Respondents on Unit and Item Nonresponse in Belgium. *Social Science Research*, 67, 229-238.

- Wang, J., Tolson, H., Chiang, T. L., & Huanf, T. Y. (2010). An Exploratory Factor Analysis of Workplace Learning, Job Satisfaction, and Organizational Commitment in Small to Midsize Enterprises in Taiwan. *Human Resource Development International*, 13(2), 147-163.
- Weeks, M. F., Moore, R. P. (1981). Ethnicity of Interviewer Effects on Ethic Respondents. *Public Opinion Quarterly*, 45(2), 245-249.
- Weiss, C. H. (1968). Validity of Welfare Mothers' Interview Responses. *Public Opinion Quarterly*, 32(4), 622-633.
- WHO Department of Gender and Women's Health (2001). Putting Women First: Ethical and Safety Recommendations for Research on Domestic Violence against Women. Geneva: WHO publications. Retrieved from <https://www.who.int/gender/violence/womenfirtseng.pdf>
- Williams Jr, J. A. (1968). Interviewer Role Performance: A Further Note on Bias in the Information Interview. *Public Opinion Quarterly*, 32(1), 287-294.
- Williams Jr, J. A. (1964). Interviewer-Respondent Interaction: A Study of Bias in the Information Interview. *Sociometry*, 27(3), 338-352.
- Yang, M. L., Yu, R. R. (2008). The Interviewer Effect When There is An Education Gap with the Respondent: Evidence from A Survey on Biotechnology in Taiwan. *Social Science Research*, 37(4), 1321-1331.

CEZA ADALET SİSTEMİ İÇERİSİNDE MAĞDUR ÇOCUKLARIN İKİNCİL MAĞDURİYETİ¹

Zeynep TEKİN BABUÇ²

Ceza adalet sistemi içerisinde mağdur çocuklar, onları adli sürecin içerisine sokan birincil mağduriyete ek olarak ikincil mağduriyete maruz kalmaktadır. Bu çalışmanın amacı, mağdur çocukların deneyimlerinden yola çıkarak, mağdur çocukların yaşadığı ikincil mağduriyetin, kurumsal etnografik yöntem ışığında adli sistemin kurumsal işleyişi ve organizasyonu ile bağlantısının ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda, adli sisteme mağdur çocuk sıfatıyla dahil olmuş olan 24 çocuk ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş ve adli sistemin mağdur çocuğa yönelik iş süreçleri ve organizasyonu incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bulguları, adli süreç içerisinde mağdur çocuğun, yaşadığı olayı birçok farklı kişiye tekrar tekrar anlatmak, hakları, hukuki süreç ve terminoloji konusunda bilgilendirilmemek, fiziki koşulların yetersizliği nedeniyle sanıkla ve istemediği diğer kişilerle yan yana gelmek, adli sistem aktörleri tarafından gelişim özelliklerinin ve ihtiyaçlarının dikkate alınmadığı sağlıksız bir iletişime maruz bırakılmak gibi ikincil mağduriyete sebep olan durumlarla karşı karşıya kaldığını, bütüncül ve işlevsel bir mağdur destek sisteminin olmadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Mağdur Çocuk, İkincil Mağduriyet, Kurumsal Etnografya, Ceza Adalet Sistemi

¹ Bu çalışma yazarın Prof. Dr. Nuray KARACA danışmanlığında hazırlanan ve 07.02.2018 tarihinde Atatürk Üniversitesi tarafından kabul edilen Doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmetler Bölümü

SECONDARY VICTIMIZATION OF CHILD VICTIMS IN THE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM

ABSTRACT

In criminal justice system, child victims are subjected to secondary victimization in addition to the primary victimization that puts them into judicial process. The purpose of this study is to reveal the connection between the secondary victimization experienced by child victims and institutional functioning and organization of judicial system in the light of the institutional ethnographic method. In this context, semi-structured interviews were carried out with 24 children who were included in the judicial system as child victim and processes and organization of the judicial system for child victim were examined. Findings show that, in judicial process, child victims experience secondary victimization by repeatedly telling the incident to many different people, not being informed about their rights, legal process and terminology, coming together with undesired people because of insufficiency of physical conditions, undergoing an unhealthy communication with judicial system actors in which their developmental needs were not taken into account and there is a lack of a holistic and functional victim support system.

Keywords: Child Victim, Secondary Victimization, Institutional Ethnography, Criminal Justice System

1. GİRİŞ

Mağdur, “aleyhine suç işlenen ve suçtan doğrudan doğruya zarar gören kişidir” (Balo, 2013, s.377). Bir suçun mağduru olan kişi 18 yaşının altında olduğunda, suç mağduru çocuk olarak tanımlanmaktadır. Ceza adalet sisteminin öncelikli olarak suç faillerinin yakalanması, yargılanması ve cezalandırılmasına odaklanmış olması nedeni ile sistem mağdurları ve onların ihtiyaçlarını çoğu zaman ihmal edebilmektedir (Erzurumluoğlu, 2013, s. 92). Mağdur konumunda olan yetişkinler için dahi karakol ve adliyede bulunmak endişe verici ve rahatsız edici olabilirken, hukuki süreçlere ve kavramlara yabancı ve gelişim düzeyleri itibariyle özel korunma gereksinimleri olan çocuklar, adli süreçlerde oldukça örselenmekte ve ikincil mağduriyetlere maruz kalmaktadır.

1980 yılında ilk kez ikincil mağduriyet veya ikincil zarar kavramından bahseden kişi olan Martin Symonds, ikincil mağduriyeti, bir suça ilişkin mağduriyet sonrasında mağdurun ihtiyacı olan onaylanma ve desteği bulamaması ve ilgili profesyonel otoriteler tarafından olumsuz, yargılayıcı ve reddedici bir tutum görmesi olarak tanımlamıştır (akt. Wemmers, 2013, s. 221). Ceza adalet sistemi, mağdurların ikincil mağduriyetine yol açabilmesi bağlamında çeşitli araştırmalara konu olmuştur. İkincil mağduriyet posttravmatik stres belirtileri, özgüven kaybı, geleceğe inancın azalması ve adli sisteme olan güvensizlik ve adil bir dünyaya inancın azalması ile doğru orantılıdır (Campbell ve Raja, 1999; Orth, 2002).

Çocuk adalet sistemi, özellikle 2000’li yıllar itibariyle, mağdur ve suçlu bireylerin gereksinimleri ile toplumun gereksinimlerini uzlaştıracı amacında olan onarıcı adalet yaklaşımından etkilenmiştir (Balo, 2013, s. 56). Suçu cezalandırma amacı güden cezalandırıcı adalet anlayışından farklı olarak, onarıcı adalet anlayışı suçun ortaya çıkardığı zararın giderilmesini amaçlamaktadır (Balo, 2013, s. 56). Mağdurların hak ve ihtiyaçlarına yönelik yaklaşımların ön plana çıkmasıyla, adli süreçlere bağlı ikincil mağduriyet konusu da çözüme ihtiyaç duyan bir sorun alanı olarak ulusal ve uluslararası tartışmaların konusu olmaya başlamıştır. Türkiye, Avrupa Birliği’ne adaylık sürecinde, ceza odaklı bir adalet anlayışının hâkimiyetinden, mağdur odaklı ve onarıcı bir adalet anlayışına yönelen adımlar atma eğiliminde olsa da,

bu çabalar daha çok mevzuat değişiklikleri ile sağlanmaya çalışılmış; bu çerçevede hayata geçirilmeye çalışılan Çocuk İzlem Merkezi, Adli Görüşme Odaları gibi uygulamalar henüz yerleşik bir bakış açısı ve uygulama değişikliğine yol açamamıştır. Halen gelişme evresinde olan Türk ceza adalet sisteminde “çocuklara yönelik tezat yaklaşım örneklerinin fazlalığının en önemli nedeni, Türkiye’de bütüncül bir çocuk politikası olmayışıdır” (Balo: 2013, s. 28). Türkiye’de Adalet Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı gibi birçok kurum ve kuruluş, hem adalet sistemi içerisinde hem de diğer sosyal alanlarda çocukların yüksek yararının öne çıkarılmasına ilişkin politikalar üretmeye yönelik stratejiler belirlese de, bu stratejilerin hayata geçirilmesinde çalışmalar bütüncül bir planlama çerçevesinde yürütülmemektedir. Bu hizmet yaklaşım modeli, kurumların sorumluluğu açısından hizmetlerde bir eksiklik ortaya çıkarmamaktadır, ancak adli sistemden hizmet alan çocuklar açısından sistemin bütüncül şekilde işlemeyişi ikincil mağduriyetlere neden olmaktadır (Balo, 2013, s. 29).

Bu çalışmanın ana konusu olan mağdur çocukların ikincil mağduriyet sorununu, adli sistemde görev yapmakta olan avukat, hâkim, savcı, sosyal çalışma görevlisi gibi aktörlerin kişisel tutumlarına veya mevcut mevzuat ve uygulamaların eksikliklerine indirgemenin yetersiz bir yaklaşım olacağı değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, mağdur çocuğun adli sistem içerisinde maruz kaldığı ikincil mağduriyetin gerçekçi ve bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmasında kurumsal etnografya yönteminin mağdur çocukların deneyimleri ve kurumsal işleyiş arasında bağlantı kurulmasında bir köprü sağlayacağı düşünülmektedir. Kanadalı sosyolog Dorothy Smith tarafından geliştirilmiş olan kurumsal etnografya yöntemi, gündelik yaşamda dahil olunan sosyal süreç ve uygulamaların insanların deneyimlerini nasıl örgütlediğini anlamaya çalışır (Öztan, 2013, s. 37). Kurumsal etnografya bir uzmanın deneyimlerini kullanmak yerine, insanların gündelik yaşam deneyimlerini araştırmanın başlangıç noktası olarak ele alan ve bilgiye dönüştüren bir kaynaktır (Smith, 2005, s. 1). Kurumsal etnografya kurumsal bir düzen içerisinde bir bakış açısının başlangıç noktası olarak ele alınması ile başlar ve araştırmanın başlangıç noktası olarak ele alınan kişilerin kurumsal düzendeki ilişkilere ve işleyişe ilişkin bakış açılarını, gerçek yaşam deneyimlerini, kaygılarını ve sorunlarını

araştırmaya çalışır (Smith, 2005, s. 32). Bu bağlamda, bu çalışma için kurumsal etnografya, çalışmanın başlangıç noktası olarak ikincil mağduriyetin öznesi olan mağdur çocukların deneyimlerinden yola çıkmaya elverişli bir kuram olması açısından da tercih edilmiştir.

Kurumsal etnografya, kurumsal yapılara ilişkin bilgiyi şekillendiren sosyal ilişkilerin nasıl organize edildiğini ve mevcut haline dönüştüğünü anlamaya ve yönetim ilişkileri olarak tanımlanan, kurumsal yapılara gömülü iktidar mekanizmalarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır (Selveraj, 2014). Kurumsal etnografya bunu yaparken deneyimler ve organizasyon yapısı arasındaki bir kurum, işletme veya çalışma alanı ile sınırlı olmayan yönetim ilişkileri ağına bakar. Yönetim ilişkileri, kurumsal aktörlerin gündelik pratiklerini şekillendiren metin dolayimli sosyal ilişkiler ağı olarak da adlandırılabilir (Selveraj, 2014). Akademik, mesleki, bürokratik bilgi ve uygulamaların ve bunlara ait kategorilerin ve kavramların oluşturduğu yönetim ilişkileri ağı, gerçek yaşam deneyimlerini sürekli olarak nesneleştirerek kurumsal işleyişin kullanımına uygun metinsel işlere dönüştürür (DeVault, 2008, s. 8). Yönetim ilişkileri, deneyimlerin nesneleştirilmesi ve deneyim sahibine yabancı bir dilde metinselleştirilmesi yoluyla, kurum içi aktörler ve kurum dışı özneler arasında eşitsizliklerin üretildiği bir güç ilişkisi yaratır. Yönetim ilişkilerinin sosyal ilişkileri nasıl düzenlediği ve şekillendirdiği yerel düzlemde tamamen görünür değildir ve bu derine gömülmüş yönetim ilişkileri ağı görünür olan ve gerçekte deneyimlenen arasında bir farklılık yaratır. Bu bağlamda, kurumsal etnografya, yönetim ilişkileri ile şekillenen ve gündelik aktiviteleri koordine eden bilgi ile gündelik yaşamın yerel bilgisi arasında bir “çatallaşma” (bifurcation) olduğuna vurgu yapar (Grahame ve Grahame, 2009, s. 299). Kurumsal etnografya, gündelik yaşam deneyimi ve kurumsal işleyiş arasındaki bağlantıları inceleyerek, bu çatallaşmanın nasıl oluştuğunun ve gündelik yaşama nasıl etkileri olduğunun görünür hale gelmesini amaçlar.

Kurumsal etnografyada kurumdan kastedilen, birçok alan ve mekânda işlemekte olan koordineli ve kesişen iş süreçleridir (DeVault ve McCoy, 2006, s. 17). Kurumsal etnografya işin yerine getirilmesinde neyin gözleneceğini, tanımlanacağını ve kayıt altına alınacağını belirleyen kavramsallaştırmalar, teoriler,

siyasalar, yasalar, planlar gibi düzenleyici çerçevelerin yerel düzeyde insanların işlerini nasıl koordine ettiğini ortaya koyarak mikro ile makro düzey arasındaki bağlantıyı vurgular (Özta, 2013, s. 44). Düzenleyici çerçeveler yoluyla yürütölen bu sosyal ilişkiler ağı, kurumsal görünümde olsa da toplumdaki mevcut idari, mesleki, akademik ve medyaya ilişkin güç ilişkilerini içerisinde barındırır (DeVault, 2008, s. 7).

Bu çalışmada, adli sisteme mağdur çocuk sıfatıyla dahil olan çocukların ikincil mağduriyete ilişkin deneyimlerinin kurumsal etnografik yöntem kullanılarak görünür hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Bununla birlikte, çalışmanın bir başka amacı da, mağdur çocukların deneyimlerinden yola çıkılarak, adli sistemde yaşanan ikincil mağduriyetin, adli sistemin işleyişı ve organizasyonu ile bağlantısının ortaya konulmasıdır. Çalışmanın ana varsayımı, kurumsal sistemin düzen ve uyum içerisinde çalışma önceliğı doğrultusunda, adli sistemde mağdur çocuğa yönelik gerçekleştirilen prosedürlerin, iş ve metin akışının ve bu sistemde görev yapmakta olan aktörlerin ortaya çıkardığı kurumsal işin, adli sisteme mağdur çocuk sıfatıyla dahil olan çocukların ikincil mağduriyetlerine yol açabildiğı yönündedir. Ceza adalet sisteminin, ikincil mağduriyetler bağlamında bütöncöl ve gerçekçi bir yaklaşımla değeriendirilebilmesi için mağdur çocukların deneyimlerinden yola çıkmanın doğru bir başlangıç noktası olacağı ve bu çalışmanın çocuk odaklı adalet sistemi bakış açısını ön plana çıkararak bu alanda gerçekleştirilecek çalışmalara katkı sağlayacağı değeriendirilmektedir.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, ceza adalet sisteminde mağdur çocuğa ilişkin yürütölen iş ve ikincil mağduriyet ilişkisinin mağdur çocukların deneyimlerinden yola çıkılarak kurumsal etnografik yöntemle ortaya konulması sorunsalı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında, Adalet Bakanlığı Mağdur Hakları Daire Başkanlığı ve Hâkimler ve Savcılar Kurulu'ndan alınan onay ve görüşler doğrultusunda, Ankara, Ankara Batı ve Mersin Adliyeleri Çocuk ve Ağır Ceza Mahkemeleri'nde dava sürecinde bulunan 24 mağdur çocuk ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme hakkında yazılı ve sözlü olarak

aydınlatılmaları ve yazılı onayları alınması sonrasında, kartopu örneklem seçimi yöntemiyle iletişime geçilen 13-17 yaşları arasındaki 24 mağdur çocuk (5 erkek, 19 kız) ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

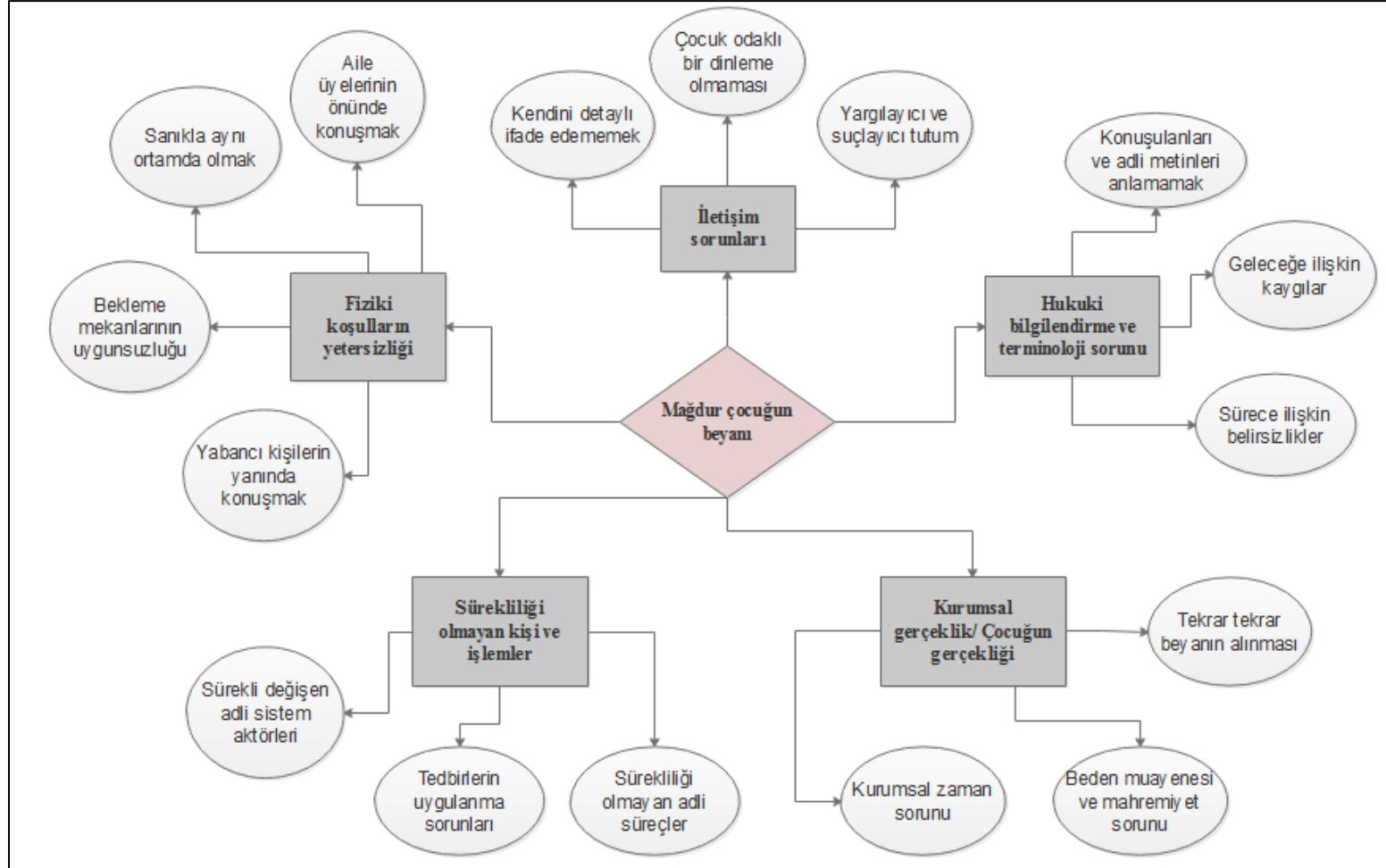
Ayrıca, kurumsal etnografik yöntemin görünür hale getirmeye çalıştığı kurumsal yönetim ilişkileri ağının araştırılabilmesi için, 15.06.2016 ve 10.07.2016 tarihleri arasında Ankara ve Ankara Batı adliyelerinde, 01.12.2016 ve 24.12.2016 tarihleri arasında Mersin Adliyesi ve Mersin Çocuk İzlem Merkezi'nde adli sistemin mağdur çocuklara yönelik işleyişine ilişkin gözlem ve evrak incelemesi yapılmıştır. Kurumsal etnografik yöntem ışığında gerçekleştirilen kurumsal işleyişi ilişkin gözlem ve evrak incelemelerine ilişkin analizler, yazarın doktora tezinde mağdur çocuk görüşmelerinden ayrı bir başlık olarak sunulmuştur (Tekin Babuç, 2018). Ankara ve Ankara Batı adliyelerinin bulunduğu Ankara ili Türkiye'nin başkenti ve merkezi konumda bulunan illerinden biri olması sebebiyle seçilmiştir ve hizmet verdikleri kitlelerin genişliği ve farklı sosyo-demografik özellikleri nedeniyle Ankara ve Ankara Batı adliyeleri çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmanın yürütüldüğü bir diğer adliye olan Mersin adliyesinin bulunduğu Mersin ili ise özellikle Türkiye'nin doğu ve güneydoğu illerinden yoğun şekilde göç almış ve almaya devam ediyor olması itibarıyla kozmopolit bir temsile sahip olması ve Türkiye'nin merkez ve batısı dışında kalan sosyo-kültürel farklılıkları yansıtmaları bağlamında çalışma için tercih edilmiştir.

Mağdur çocukların adli süreçlerde yaşadığı ikincil mağduriyetin en temel nedenlerinden biri olan yaşadıkları olayı tekrar tekrar anlatmak durumunda olma durumu, mağdur çocuklarla gerçekleştirilen görüşmeler için de etik bir kaygı olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda görüşme öncesinde çocuklara mağduriyet yaşadıkları olaya ilişkin bilgi istenmediği, yalnızca adli süreçlerde karşılaştıkları olumlu ve olumsuz deneyimlere ilişkin görüşme yapılmak istendiği ifade edilmiştir. Yine de sadece adli süreçteki deneyimlerine ilişkin görüşme gerçekleştirilse de, çocuklar için onları adli sürece getiren olayları da bu çalışma vesilesiyle hatırlamanın örseleyici olabileceği değerlendirilmektedir. Bu sebeple görüşme öncesinde, mağdur çocuğa ve velisine/kurum yetkilisine görüşmenin bu açıdan olumsuz bir etkiye yol

açabileceği belirtilmiş ve onay vermeden önce bu hususun dikkate alınması istenmiştir. Görüşmeler esnasında, mağdur çocukların deneyimlerinin gerçekte olduğu gibi yansıtılabilmesi ve kesintiye uğramadan dinlenilebilmesi için sessiz bir dinleyici olarak kalınmaya gayret gösterilmiş ve kendilerini rahat şekilde ifade etmeleri desteklenmeye çalışılmıştır. Görüşmeler sonunda, çocuklardan geri bildirim almak amacıyla, görüşmede sorulan sorulara veya görüşme sürecine ilişkin düşünceleri sorulmuştur. Görüşme yapılan çocuklardan görüşme sürecine ilişkin olumsuz geribildirim veren olmamıştır. Çocuklardan bazıları adli sürece ilişkin deneyimlerini paylaşmaktan mutlu olduklarını, düşüncelerinin önemsendiğini hissettiklerini dile getirmişlerdir.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Çalışma kapsamında mağdur çocuklar ile yapılan görüşmelerin tematik analizi doğrultusunda, mağdur çocukların belirli kodlara ilişkin benzer deneyimleri olduğu görülmüş ve bu benzer deneyimler bir araya getirilerek benzer temalar altında gruplandırılmıştır. Bu şekilde gerçekleştirilen kodlar ve temalar oluşturma sürecine ilişkin tematik haritalandırma Şekil 1’de sunulmaktadır. Mağdur çocuklarla yapılan görüşmelerden elde edilen kodlar yuvarlak şekiller içerisinde, ilişkili kodların bir araya getirilmesi ile oluşan beş ana tema ise dikdörtgen şekiller içerisinde gösterilmiştir. İlgili kodlar ve bağlantılı oldukları temalar, şekilleri birbirine bağlayan çizgilerle gösterilmiştir. Şekillerin sıralanış biçimi ve ilgili bağlantılar arasında herhangi bir hiyerarşik ilişki bulunmamaktadır. Çalışmaya katılan mağdur çocukların anlatımları M1, M2, M3, vb. şeklinde kodlanarak, belirtilen beş tema başlığı altında incelenmeye çalışılmıştır.

Şekil 1. Tematik Haritalandırma

3.1.Kurumsal Gerçeklik/Çocuğun Gerçekliği

Kurumsal etnografik yöntem, kurumsal işi organize eden yönetim ilişkileri ağının, düzenleyici çerçeveler yoluyla kişinin gerçek yaşam deneyimini kurumsal bilgiye dönüştürdüğünü ifade eder. Bu bilgi işleme süreci, gerçek yaşam deneyimi ve kurumsal gerçeklik arasında bir çatallaşmaya yol açar. Ceza adalet sistemi de, kurumsal öncelikleri doğrultusunda, mağdur çocuğun deneyimini hukuki dil ve çerçeveler içerisinde düzenleyerek bir dosya unsuruna dönüştür. Ortaya çıkan kurumsal bilgi, çocuğun öznel deneyiminden farklılaşmış, dönüştürülmüş bir gerçekliktir.

Mağdurun beyanının alınması süreci, mağdur çocuğun adli sürece resmi olarak dahil olduğu ilk süreçtir. Mağdur beyan alımı suçun tespiti, tanımlanması, belirli kategorilere sokulması bağlamında ceza adalet sistemi açısından oldukça önemlidir. Ceza adalet sistemi bir deneyimin ortaya çıkmasına yol açan faktörlere ve deneyime değil, belirli bir olaya odaklıdır (Pence, 1997, s. 37). Bu süreçte adli sistemin önceliği, belirli bir olay çerçevesinde cezai bir suçun gerçekleşip gerçekleşmediğine ilişkin bilgileri aramaktadır. Mağdur çocuğun beyanda bulunurken nasıl hissettiği, neye ihtiyaç duyduğu, bundan sonra ne olacağına dair endişeleri, ceza adalet sisteminin ihtiyaç duyduğu öncelikli bilgi değildir. Adli sistemin suçun tanımlanması ve kategorilendirilmesine yönelik öncelikleri, adli sistem aktörlerinin mağdur çocuğun anlatımlarını bu öncelikler doğrultusunda süzgeçten geçirerek dinlemesine yol açmaktadır. Bir adım daha öteye giderek, sistemin hızlı işleyişi için, mağdur çocuğun yalnızca sistemin istediği detayları anlatması beklenebilmektedir. Çalışmaya katılan mağdur çocukların deneyimleri, kurumsal işleyiş içerisinde çocuğun kendini istediği şekilde ifade etmesine imkân verilmediğini ortaya koymaktadır:

M1 (17 yaşında erkek çocuğu): *“Ben olayı iki gün önceden anlatmaya başladım bağlantıyı kurabilsin diye. Çünkü o kavga ettiğimiz kişilerle öncesinde de bir husumet vardı. Savcı buna müdahale etti. Olay yerinden itibaren anlat dedi. Kısa kesti yani anlatımımı. Olayı anlatış şeklime karışmasaydı daha iyi hissedebilirdim.”*

M2 (17 yaşında erkek çocuğu): *“Savcı olayı anlatmamı istedi. Biraz sertti. O da onun kişiliği. Uzatmak istemiyordu görüşmeyi. Kısa kesmemi ister gibiydi. Cümleyi bitirmeden yazdırıyordu.”*

M13 (16 yaşında kız çocuğu): *“Öğretmenlerimle birlikte karakola gittim. Karakolda biraz sert davrandılar yalan söylüyor muyum diye. Tam bir şey anlatacağım, kısa kes gibi cümleler söylüyorlardı. Biraz korktum bana kötü davranınca.”*

Mağdur çocukların adli süreçte birden fazla kez beyanlarının alınıyor olması da, adli sürecin kurumsal gerçekliklerinden biridir. Adli bir olayda, gerçeğin açığa çıkarılması sürecinde sanığın haklarının korunması esastır. Çünkü yanlış verilecek bir karar ya da usulüne uygun olmayan şekilde yürütülen bir dava, haksız bir mahkumiyete ve sanığın haklarının gasp edilmesine yol açabilir. Bu süreçte mağdurun ikincil örselenmeden korunması ve sanığın haklarının gözetilmesi arasındaki dengenin sağlanması oldukça zor ve hassas bir yaklaşım gerektirir. Bu açıdan, karar verici konumda olan yargı profesyonellerinin üzerindeki sorumluluk yüksektir. Genel olarak, ceza adalet sistemi içerisinde sanığın haklarının korunması, mağdur çocuğun ikincil örselenmeden korunmasına kıyasla daha yüksek önemde görülmektedir (Barry vd., 2006, s. 9). Bu kurumsal öncelik, mağdur çocuğun beyanının çeşitli aşamalarda tekrar alınmasında etkili olabilmektedir.

Adli sisteme dahil olan çocuklara ilişkin yapılan bir çalışmada, sürekli aynı beyanı tekrarlamak durumunda kalmaktan ötürü, mağdur çocukların bir an önce adli süreçten kurtulmak için olayları kısa şekilde anlatma veya kendilerinden beklenenleri söyleme eğilimde olabilecekleri ifade edilmiştir (Demir Gürdal, 2015). Adli sistemde gerçekleştirecek yasal düzenlemelerin temel amacı, çocukların en az stres duyacağı koşullarda, onlardan en sağlıklı şekilde bilgi alabilmeyi sağlamak olmalıdır (Barry vd., 2006, s. 23). Bu bağlamda adli sisteme dahil olmak durumunda kalan çocukların tekrar beyanının alınmasının gerekli görüldüğü durumlarda özelleştirilmiş prosedürlerin olması ve özel önlemlerin alınması önemli bir ihtiyaçtır.

Görüşme yapılan mağdur çocuklar adli süreçte tekrar tekrar aynı beyanı anlatmanın örseleyiciliğinden bahsetmişlerdir:

M7 (13 yaşında kız çocuğu): *“Çocuk Şube’de ve Çocuk İzlem Merkezi’nde ifadem alındı. Başka bir odada avukat ve savcı var dediler. Başka birileri de vardı. Psikolog ifademi aldı. Yorgun ve uykusuzdum. Aynı soruların sorulması yordu, sinirlendim. Bir defa sorsalar bence yeter.”*

M21 (13 yaşında kız çocuğu): *“Karakola 4-5 kez gittim. İlk karakola gittiğimde sürekli başka karakollara gönderildim. İfadelerle günlerim geçti. Çok rahatsız oldum bu konudan. Hep ifade üstüne ifade verdim. Hangi karakola bağlı olduğunu çözemediler bir türlü. Çocuk Şube’ye ve iki diğer karakola daha gittim. En son yine Çocuk Şube’ye götürdüler. Sonuçta hep gidip ifade veriyorum ama olumlu da olsa, olumsuz da olsa bir şey değişmiyor.”*

Kurumsal gerçeklik ve çocuğun gerçekliği arasında çatallaşmanın görüldüğü durumlardan biri de soruşturma, kovuşturma ve temyiz süreçlerinde geçen zamanın, çocuğun yaşantısı açısından endişe ve belirsizliklerle geçen uzun süreler olduğu gerçeğidir. Kurumsal işleyiş açısından gerekli ve normal kabul edilen süreçler, çocuklar için birçok belirsizlik ve kaygıyı beraberinde getiren oldukça uzun süreçlerdir. Bu bekleyiş ve belirsizlik süreci, adli sürecin yarattığı diğer olumsuzluklara ek olarak başka bir stres kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır (Barry vd., 2006, s. 17). Görüşme yapılan mağdur çocuklar, dava sonuçlanma sürelerinin uzunluğunun ve bu süreçte yaşadıkları kaygı ve belirsizliklerin onların yaşamlarına etkilerinden bahsetmişlerdir:

M18 (17 yaşında kız çocuğu): *“Dava süreci beş yıldır sürüyor. Tüm bu süreçte ölümü bile düşündüm. Adliyeye üç dört kez gittim. İki defa da hastaneye gittim. Olayları tekrar sormaları ve anlatmak zorunda olmam kötüydü. Sürekli mahkemeler ertelendi. Davam hemen sonuçlansa iyi olurdu.”*

M2 (17 yaşında erkek çocuğu): *“Duruşma süreci bir buçuk yıldır sürüyor. Tam unutuyorum tekrar duruşma oluyor, tekrar üzülüyorum. Hep beyanlar alınıyor ama bana bilgi verilmiyor. Üç defa duruşmaya gittim.*

Sürekli aynı ifade alınıyor, aynı sorular soruluyor ama çözüm bulunmuyor. Karakoldan karakola, oradan Çocuk Şube'ye gönderdiler. En son da duruşmalar. Yoruldum artık.”

M24 (13 yaşında kız çocuğu): *“Duruşmaya iki defa gittim ve her şeyi anlattım. Aynı şeyleri tekrar tekrar anlatmak yorucuydu. 6 aydır devam ediyor adli süreç ve hep aynı şeyleri anlatmaktan yoruldum ama bir karar yok hala. Okulumla ilgilenmek istiyorum.”*

Kurumsal gerçekliğin mağdur çocuklar için ikincil mağduriyete yol açabildiği konulardan biri de somut gerçeğin açığa çıkarılması bakımından özellikle cinsel suçlara ilişkin konularda zorunlu görülen, mağdur çocuğa ilişkin olarak gerçekleştirilen beden muayenesi konusudur. Adli sistemin kurumsal öncelikleri doğrultusunda, mağdur çocuk beden muayenesi konusunun neden gerekli olduğu konusunda yeterince aydınlatılmadan rıza vermeye zorlanabilmektedir. Görüşme yapılan mağdur çocuklardan bazıları bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

M23 (16 yaşında kız çocuğu): *“Polis bir bayan vardı. Beni muayeneye götürürken iterek götürdü, kaçacakmışım gibi. “Seni muayene edeceğiz istiyor musun dediler, ben daha cevabımı vermeden “sen istesen de istemesen de zorla edeceğiz zaten” dediler. Bana söz hakkı vermediler”.*

M17 (17 yaşında kız çocuğu): *“Çocuk şube müdürlüğünde beni polis karşıladı, orada 2 saat kaldım. Polisler ifademi aldı. Avukat da vardı. Ama tutumu sert ve soğuktu. Çok rahat hissetmedim. Muayeneye gitme konusunu sorduklarında ben istemedim. Avukat yüksek bir ses tonuyla “hazır buradayken muayene ol” dedi.”*

Cinsel suç mağduru çocukların adli tıp uzmanınca yapılacak iç ve dış beden muayenesine onay vermemesi durumunda mahkeme kararı ile yapılan zorla muayene çocuklar için örseleyici olabilmektedir ve çocuğun bu hususta doğru bilgilendirilmesi ve onayının neden önemli olduğu konusunda ona rehberlik edilmesi oldukça önemlidir (Kırımsoy vd., 2013, s. 103). Kurumsal öncelikler ve çocuğun gerçekliği arasındaki

farklılıkları ortaya koyan bu deneyimler, mağdur çocukların adli süreç ve işlemlere ilişkin çocuk odaklı bir yaklaşım ve duyarlılıkla bilgilendirilmediğini ortaya koymaktadır.

3.2. Sürekliliği Olmayan Kişi ve İşlemler

Adli sistemde mağdur çocuğa sunulan hizmetlere ilişkin sıkıntılı hususlardan biri sürekliliğin olmamasıdır. Adli sistemde sosyal çalışma görevlisi, avukat, adli görüşmeci gibi aktörler zaman zaman destek kişisi rolünü üstlenmektedir ancak bu rolleri süreklilik arz etmemektedir. Mağdur çocuk için her aşamada farklı bir kişi ile temas etmek, gerçekten desteklendiğine dair inancının azalmasına ve adli sisteme güven duyamamasına yol açmaktadır. Yapılan görüşmelerde, çocukların görüşme yaptıkları kişilerin her aşamada sıkça değiştiği, mağdur çocukların kendileri ile temas eden adli sistem aktörlerinin rollerini yeterince anlayamadıkları ve süreç içerisinde belirli destek kişileri tarafından uygun ve sürekli şekilde desteklenmedikleri görülmektedir:

M16 (17 yaşında kız çocuğu): *“Duruşmada yanımda başka bir avukat vardı. Aynı avukat değildi. Farklı avukatlar olması beni rahatsız etmedi. Çünkü o da benden bir bilgi almadı, bana bir şey sormadı. Duruşma öncesi avukatı görmedim. Duruşmada ben senin avukatınım dedi, o kadar. Duruşmadan sonra sonuç ne diye sormak isterdim ama hiçbir şey demeden gitti, soramadım.”*

M14 (17 yaşında kız çocuğu): *“Ben her ifade verdiğimde avukat geliyordu. Farklı avukatlar geldi hep. Geliyorlar, ifadeyi okuyorlar, imza atıyorlar gidiyorlar.”*

M21 (13 yaşında kız çocuğu): *“Karakolda bir bayan avukat geldi, benimle konuştu, ilgileneceğini söyledi. Ama ifadeyi verdikten sonra ortadan kayboldu. Bir daha görmedim. Duruşmada başka bir erkek avukat vardı. Onu tanıımıyordum. Diğer duruşmalarımda bu avukatı görmedim.”*

Adli sistem aktörlerinin sürekliliğine önem verilmemesi ve kolaylıkla değişebilir olmaları, bir anlamda onların da nesneleştirilmeleri anlamına gelmektedir. Destek kişisi bağlamında bir sürekliliğin olmayışı, mağdur çocuğun bireysel ihtiyaçlarının anlaşılması ve gözetilmesi için çocuk ve destek kişisi arasında

gelişmesi gereken güven ilişkisinin kurulamamasına yol açmaktadır. İkinci olarak, adli sistemde mağdur çocuğa yönelik olarak sunulan hizmetlerin de sürekliliği sağlanamamaktadır. Örneğin cinsel istismar mağduru çocukların adli sistemle mümkün olduğunca az temas etmelerini amaçlayan Çocuk İzlem Merkezi (ÇİM) uygulaması, mağdur çocukların beyanının sonraki süreçlerde tekrar tekrar alınması sonucu işlevsiz hale gelmektedir. ÇİM ve adli görüşme odaları gibi mağdur çocuğun korunmasına yönelik yeni uygulamalar, sistemin bir kısmını çocuk ve mağdur odaklı göstermektedir ancak bu çocuk odaklı yaklaşım sistemin bütününde süreklilik arz etmediğinde etkili olmamaktadır.

Çalışmalar, çocukların bir destek kişinin varlığından duygusal destek sağladıklarını, ayrıca endişe düzeylerinin azalmasının beyanlarını daha doğru şekilde vermelerini de etkilediğini göstermektedir (Barry vd., 2006, s. 17; McAuliff vd., 2013). Çocuklar için adli süreçte sunulacak desteğin ve destek kişilerinin sürekliliği çok önemlidir. Ancak adli sistem içerisinde, mağdur çocuğu adli sürece dahil olduğu andan itibaren bilgilendirecek, destekleyecek, çocuk ve gerekli durumlarda ailesi için ulaşılabilir olacak bir destek kişisi bulunmamaktadır. Sosyal çalışma görevlileri veya adli görüşmeciler, çocuğun adli süreçte psikolojik açıdan korunmasına yönelik tedbirlerin ve ihtiyaçlarının belirlenmesinde etkili kişiler olarak görülseler de, çocukla sürecin her aşamasında farklı sosyal çalışma görevlisinin temas etmesi bütüncül bir çocuk odaklı işleyişi imkansız kılmaktadır.

3.3. İletişim Sorunları

Adli süreçlerde, mağdura saygılı ve hassas yaklaşılması, suçlayıcı ve itibarını zedeleyici bir dil kullanılmaması, mağduriyetinin hafife alındığını hissettiren bir tutum ortaya konulmaması mağdurun adli süreçlerde örselenmemesi açısından önemlidir. Adli sistem çalışanlarının çocuğa yönelik suçlayıcı veya inanmayıcı tutumu, anlaşılmadığı ve kendisine adil yaklaşılmadığı duygusunu pekiştirerek mağdur çocuğun ikincil mağduriyetine etki edebilmektedir. Bu tutum, zaman zaman çocuğun şikayetçi olmaktan kaçınmasına, mevcut şikayetinden vazgeçmesine de neden olabilmektedir. Çalışma kapsamında görüşme

yapılan mağdur çocuklar, adli sistem aktörlerinin kendilerine ilişkin suçlayıcı ve inanmayan tutumundan rahatsız olduklarını sıklıkla dile getirmişlerdir:

M10 (17 yaşında kız çocuğu): *“İfadem alan bir bayan vardı. Sorduğu sorular rahatsız etti. Cevap vermek istemedim. Acaba hayal görmüş olabilir misin? Zorla mı oldu, isteyerek mi gibi sorular sordu. Benim bu duruma düşmek aklımın ucuna bile gelmezdi. Hiç beklemediğim birinden zarar gördüm. Düşününce bile kendime zarar vermek istiyorum. Nasıl isteyerek başıma gelmiş olabilir ki?”*

M2 (17 yaşında erkek çocuğu): *“Hâkim bir soruyu cevaplayamadım diye bana bağırdı. Birden bağırmasından ürktüm. Boğazım kenetlene kenetlene cevap verdim. Hâkim beyin tutumu iyi değildi, bana karşı tutumunu beğenmedim”*

M16 (17 yaşında kız çocuğu): *“Duruşmada hâkim bana çok bağırdı. Benim söylediklerime kızdı. Bir şey sorduğunda en ince ayrıntısına kadar yanıtlamaya çalışıyordum. Bana bağıırıyordu, “ben sana onu mu sordum” diyordu. Benim sinirsel bir hastalığım vardı, psikiyatride tedavi görüyordum. Onunla ilgili bir şeyler söyledi. Bana inanmıyor gibiydi.”*

M9 (17 yaşında kız çocuğu): *“Birkaç kez karakola gittim. Polislerin genelde tutumu iyiydi. Ama birinde bir adam vardı, anlattığım şeylere inanmıyormuş gibi tavır koydu. Sen bence yalan söylüyorsun kızım filan dedi. Ben anlatırken ağzını yüzünü büküyordu. Ben çok sinirlendim.”*

Aile içi cinsel suç mağduru çocukların beyanlarının alınması sürecine ilişkin olarak yapılan bir araştırma, adli sistem çalışanlarının isnat edilen suçun aile içi bir suç olmasından ötürü mağdurun beyanlarına güvenme eğilimlerinin daha düşük olduğunu, mağdur içinse beyanı alınması sırasında yaşadığı suçluluk, utanç, korku ve belirsizlik hissinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Caribé ve Lima, 2015, s. 109).

Bu tip suçlarda çoğu zaman olayın tek tanığının aynı zamanda olayın mağduru olan çocuk olması, adli makamlar için gerçeğin ortaya çıkarılmasını güçleştiren unsurlardan biri olmaktadır. Aile içinde gerçekleşen suçun mağduru olan çocukların, kendilerine yakınlığı olan kişilere ilişkin beyanda bulunmaları

oldukça zordur. Cinsel suçlar dışında diğer tür aile içi şiddet suçlarında da çocukların çeşitli kaygılarla duruşmada ilk beyanlarının aksine beyanda bulunabildikleri ve olayı saklama eğiliminde olabildikleri sıklıkla görülmektedir. Mağdur çocuklar, bu tip durumlarda, bir aile üyesinin ceza alması, ailenin dağılması, diğer aile üyelerinin kendisini suçlaması, onların sevgisini kaybetme gibi konularda endişe ve suçluluk hissedebilir. Bu nedenle, mağdur çocukların endişelerinin neden ortaya çıktığını ve ne gibi sonuçlardan endişe ettiklerini dikkate almak, mağdur çocuğun adli sistem aktörleri ile iş birliği yapabilmesi ve adaletin doğru tecelli etmesi açısından önemlidir.

Çalışmalar suçun mağdur üzerinde yarattığı duygusal etkilere ilişkin basmakalıp beklentiler olduğunu ve bu beklentilere uyumsuz durumlar olduğunda kişilerin mağdura ilişkin yargılarının olumsuz yönde değişebildiğini ortaya koymaktadır (Lens vd., 2016, s. 46). Cinsel suç mağduru çocukların beyanının inandırıcılığına ilişkin algıyı değerlendiren bir çalışmada, kişilerin çocuk mağdurun duruşmada nasıl davranması ve nasıl beyan vermesi gerektiğine dair beklentilerinin olduğu ve çocuk yeterince ağlamaklı, gergin ve kendine güvensiz görünmediğinde, mağdur çocuğun beyanını tutarlı ve inandırıcı bulmama eğiliminde oldukları belirtilmiştir (McAuliff vd., 2012). Çocuğun beyanlarının doğruluğuna ve nasıl davranması gerektiğine ilişkin önyargı ve beklentiler, zaman zaman çocuğun özel hayatına ilişkin olumsuz yorumlar yapmaya varan iletişim hatalarına ve dolayısıyla ikincil mağduriyete yol açabilmektedir:

M12 (14 yaşında kız çocuğu): *“Polislerden biri bana inanmadı. “Erkek arkadaşın yapmıştır, doğruyu söylemezsen gider onu alır, getiririm” dedi.”*

M14 (17 yaşında kız çocuğu): *“Karakolda bazı polisler sinirliydi. Kendimizi çok rahat ifade edince, rahat olmamızdan sinirlenebiliyorlar. Çok konuştuğum için iki dakika sus dedi biri. Ama bu bir kez oldu. Diğerleri iyiydi.”*

M21 (13 yaşında kız çocuğu): *“İlk önce karakolu ben aramıştım. Yerimi ve durumumu söyledim. Gelip beni aldılar. Bana bilet parası için mi bizi aradın gibi şeyler söylediler. Benimle dalga geçer gibi davrandılar.*

Ben orada kendimi anlatmaya çalıştım. Ama bu şekilde yaklaştılar bana. Polisin biri özel hayatımla alakalı rencide edici bir şey söyledi. Sen şunu şunu yaptın gibi. İfade bittikten sonra yaptı bu yorumu ve bu beni çok rahatsız etti. Ben o yoruma cevap veremedim o anda.”

Özellikle aile üyelerine yönelik iddialarda ve istismara uğradığı iddia edilen çocuğun cinsiyeti kız ise çocuğun beyanının doğruluğunu sorgulayan tutum kendini daha çok göstermektedir (Moore vd., 2010). Bazı araştırmalarda ise mağdurun yaşının ona yönelik tutumun farklılaşmasında etkili bir faktör olduğu, çocuğun yaşının on ikiden büyük olduğu durumlarda, olaya ilişkin olarak mağdur çocuğa daha çok sorumluluk yükleme eğiliminin olduğu görülmektedir (Back ve Lips, 1998).

Mağdur çocuklarla gelişim düzeylerine uygun ve sağlıklı iletişim içeren bir adli görüşme gerçekleştirilmesi, adil bir yargılama açısından oldukça önemlidir. Özellikle cinsel istismar davalarında çocuk genellikle tek tanık olduğu için bu daha da önemlidir. Cinsel istismar mağduru çocuklar, özellikle olay kendilerine yakın bir tanıdık veya aile üyesi ile ilişkili ise, adli sistemde kendilerine inanılmayacağı, sert davranılacağı, suçlu veya hatalı görülecekleri gibi endişeleri taşımaktadır. Çalışma kapsamında görüşme yapılan mağdur çocukların deneyimledikleri bazı olaylar da bu endişelerini destekler niteliktedir:

M15 (15 yaşında kız çocuğu): *“Önce karakola gittim. Sonra Çocuk İzlem Merkezi’ne. Orada sorular sordular. Görüşme iyiydi ama olanları anlatırken çekindim. 7-8 saat kadar karakol ve hastane süreci sürdü. Karakolda üvey babamla karşılaştım ve bana hakaretler etti. Duruşmaya bir kez katıldım. Gergindim. Çünkü ailem beni tehdit ediyordu, korkutuyordu. Duruşmada olanları anlatırken zorlandım. Üvey babamla aynı yerde olmak kötüydü. Ayrı bir yerde ifadem alınsaydı iyi olurdu. Orada söyleyemedim. Psikoloğa söyledim.”*

M12 (14 yaşında kız çocuğu): *“Çocuk Şube’deyken, anneannem ve dayım (şikayetçi olduğu kişi) da oraya geldi. Önlerinden geçtim. Nenem yüzüme tükürdü, şerefsiz dedi. Duruşmada da dayımın ters ters bakmasından etkilendim. Dayımı ilk gördüğümde sinir krizi geçirdim. Ağladım, dışarı çıktım, ambulans*

geldi. Tansiyonumu ölçtüler, gittiler. Avukat “sakin ol” dedi. Su içtim, sakinleştim. İkinci kez duruşma salonuna girdiğimde konuştum. Duruşma salonunda bulunan diğer yabancı kişilerin salonda oturması, beni dinlemesi rahatsız etti.”

Çocukların bu endişeleri soruşturma evresindeki beyanlarını kovuşturma evresinde değiştirmelerine yol açabilmektedir. Bu nedenle mağdur çocuğa ilişkin bir destek ve rehberlik sistemi, çocuğun içinde bulunduğu olumsuz baskı ve yönlendirme unsurlarının tespiti açısından önemlidir. Mağdur çocuğun ebeveynleri de çocuklarının adli sistemde örselenmelerine ilişkin endişeler taşımaktadır. Bu endişelerini tetikleyen durumlar olduğunda, öfkeli ve iş birliğinden uzak bir tutum içine girebilirler ve bu tutum çocuklarının adli sisteme olan algılarını da etkileyebilir. Yapılan çalışmalar, ebeveynlerin ceza adalet sistemine yönelik olumsuz tutumlarının çocukları üzerinde doğrudan bir etkisinin olduğunu desteklemektedir (Barry vd., 2006, s. 13). Bu açıdan, çocuk kadar ebeveynlerle görüşülmesi ve onların endişe ve sorularının azaltılması da önem taşımaktadır.

3.4. Fiziki Koşulların Yetersizliği

Adli sistemin çocuk odaklılıktan uzak olan bir diğer unsuru da fiziki mekanların mağdur çocukların ikincil mağduriyetini azaltacak şekilde düzenlenmemiş olmasıdır. Mağdur çocuklar bir yerden bir yere götürülürken veya karakol, savcılık, bekleme ve duruşma salonu gibi mekanlarda şüpheli, sanık, karşılaşmak istemedikleri aile üyeleri ile ya da mahremiyet duygularını zedeleyici şekilde yabancı kişilerle bir arada olmak durumunda kalabilmektedir. Mağdur çocuklar özellikle sanıkla aynı ortamda olmaktan ve duruşmada diğer kişilerin önünde konuşmak durumunda olmaktan, bu esnada kontrollerini kaybetmekten ve utanmaktan korkmaktadır (Nagia-Luiddy ve Waterhouse, 2009, s. 36). Görüşme yapılan mağdur çocuklar da, adli süreç içerisinde bu tip istenmeyen durumlarla karşılaştıklarını ve rahatsızlık duyduklarını dile getirmişlerdir:

M2 (17 yaşında erkek çocuğu): *“Karakolda beni darp eden kişiyle aynı yerde oturdum. Beni çok rahatsız etti. Duruşmada da aynı yerde olmak kötüydü. İfadeleler ayrı yerlerde alınsa daha iyi olurdu. Odada tek hâkim olsa çekinmezdim ama yalnız değildik. Odada başka insanlar da vardı. Rahat değildim. Hâkim bana soru sordu, ben cevapladım. Detaylı anlatmadım, özet gibi oldu anlatmam”.*

M21 (13 yaşında kız çocuğu): *“Karakola gittiğimizde rahatsız eden şahıs benden önce götürülmüştü. Onunla aynı ortamdaydık. Karşımda koridorda oturdu. Hala benimle konuşmaya çalışıyordu. Çok tedirgin oldum”.*

M1 (17 yaşında erkek çocuğu): *“Karakoldan savcılığa giderken kavga ettiğimiz çocuklarla aynı polis aracında gittik. Orada biz arkada oturduk, kapalı yerde. Suçlu gibi hissettik”.*

Adli sürece ilişkin belirsizlik duygusu ve özellikle duruşma ortamında istemediği kişilerin önünde beyanda bulunmaya ilişkin endişeler, mağdur çocuk için oldukça yüksek düzeydedir (Barry vd.,2006, s. 12). Bu endişe ve belirsizliklerden ötürü mağdur çocuk ve ailesi adli süreçten kaçınma ve şikayetçi olmama yoluna gidebilmektedir. Adli süreçte çocuğun iş birliğinin artırılması ve ikincil örselenmenin azaltılması bağlamında, mağdur çocuğun ve ailesinin endişeleri ve sorularının dikkate alındığı bir adli görüşmenin mümkün olan en erken aşamada gerçekleştirilmesi, bu kaçınmaların önüne geçebilmek açısından önemlidir. Ayrıca çocuğun sanıkla yüz yüze gelmeye ilişkin endişelerinin olup olmadığı ya da beyanına ilişkin olarak bir baskı ve yönlendirme altında olup olmadığı da araştırılmalıdır. Çalışmalar sanıkla aynı ortamda olma veya duruşma ortamı nedeniyle yüksek endişe altında olan çocukların, olayla ilgili konuşma, olayı doğru ve detaylı şekilde anlatma konusunda daha az istekli olduklarını ortaya koymaktadır (Barry vd.,2006, s. 12). Görüşme yapılan mağdur çocuklar da benzer endişeleri ve kaçınmaları ifade etmektedir:

M20 (16 yaşında kız çocuğu): *“Adliyeye gelmekle ilgili endişem olmadı. Karakolda da ifade verdiğim için sorun olmadı. Ama açıkçası gelmek de istemedim. Sanığı görmek istemedim.”*

M14 (17 yaşında kız çocuğu): “Duruşmada annemle ikimiz yan yana duruyorduk. Biraz önde de üvey babam vardı. Acaba nasıl söyleyeceğim o varken diye korktum.”

M11 (17 yaşında kız çocuğu): “Duruşmaya bir kez katıldım. Hâkim soru sordu, aileme göndermezlerse diye korktum sorulara cevap verirken. Duruşmada ailem oradaydı. Herkes orada olduğu için utandım. Benimle yalnızken konuşsalar daha güzel olurdu.”

Çocukların duruşmada bulunması gerekli hallerde, duruşma salonunun fiziki koşullarının da çocuk için bir endişe ve korku kaynağı olması sık karşılaşılan durumlardandır. Çocuğun göz hizasının üstünde bulunan kürsü, hâkimlerin giydiği cüppe, sanığın bulunduğu kısmen kapalı alan gibi çocuk için yeni karşılaştığı ve stres verici olabilecek fiziki koşulların çocuğun kendini ifade etmesine engel olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Uygulamada, duruşma salonlarının fiziki koşullarının mağdur çocuğun ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi konusunda yeterli önlem alınmadığı görülmektedir:

M20 (16 yaşında kız çocuğu): “Duruşmada annem yoktu. Onu duruşma salonundan çıkardılar. Annem yanımda olsa daha rahat olurdum ama bana sormadan çıkardılar. Duruşmada biri kulağıma doğru ayağa kalk dedi. Televizyonda da ayağa kalkıldığını görüyordum, garipsemedim. Ama elimi kolumu nereye koyacağımı bilemedim ifade verirken.”

Mağdur çocukların beyanının alınması sırasında sesli ve görüntülü kamera çekimi yapılması uygulaması da fiziki koşulların ikincil mağduriyete etkisi bakımından değerlendirilmesi gereken uygulamalardandır. Kolluk, ÇİM, savcılık veya duruşma aşamasında adliyelerin fiziki koşullarına göre değişik yöntemlerle sesli ve görüntülü kayıt sağlanmaktadır. Bazı durumlarda adliyede çalışmakta olan bir personel vasıtasıyla, teknik donanımın daha iyi olduğu mekanlarda ise mekan içerisine entegre olmuş bir video kayıt sistemiyle çekim gerçekleştirilmektedir. Her durumda mağdur çocuğa beyanının kayıt altına alınacağına dair bilgi verilmelidir. Yapılan görüşmelerde, mağdur çocukların bazılarının kamera kaydından rahatsızlık duyduğu,

bazılarının da kendilerine kaydın neden gerekli olduğuna dair uygun bilgi verildiği durumlarda kamera kullanımından rahatsızlık duymadıkları değerlendirilmektedir:

M16 (17 yaşında kız çocuğu): *“Kamera çekimi beni rahatsız etti. Kameranın arkasında biri vardı, kim olduğunu bilmiyorum. Korktum ama niye korktum onu da bilmiyorum. Neden çekim yaptıkları konusunda bir bilgi vermediler.”*

M10 (17 yaşında kız çocuğu): *“Mahkeme salonunu televizyonlarda hem görüyordum, hep de merak ediyordum. Çekim yapılacağını bilmiyordum ama o rahatsız etti. Çekim yapılmasından zaten hoşlanmam, o yüzden rahatsız oldum.”*

M12 (14 yaşında kız çocuğu): *“Duruşmaya bir kez katıldım. Hâkim sorular sordu, kamera da vardı. “Kamera varsa konuşmam” dedim. Avukat, bir daha buraya gelmemem, anlatmamam için çekim yapıldığını söyledi. Ben de ifademi verdim.”*

Kamera çekimi konusunda uygun şekilde bilgilendirilmenin mağdur çocuklar için süreci kolaylaştırıcı etkisi, çocukların ceza adalet sistemine ilişkin bilgilendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Çocuğun adli süreçler ve işlemler hakkında bilgilendirilmesi adli sistem aktörleri ile iş birliği yapmasını kolaylaştırmakta ve yaşadığı kaygı ve belirsizliği azaltmaktadır.

3.5. Hukuki Bilgilendirme ve Terminoloji Sorunu

Adli sürece ilişkin bilgilendirmenin yanı sıra, ceza adalet sistemine dahil olan çocukların hukuki dil ve kavramlar konusunda da bilgilendirilmeye ihtiyaçları bulunmaktadır. Ceza adalet sisteminin metin dolayımı ilişkiler ağı içerisinde, adli sistem aktörlerinin ilgili işi hızlı ve etkili şekilde yürütmelerini ve kayıt altına almalarını sağlayan kurumsal bir dil ve terminoloji bulunmaktadır. Bu kurumsal dil, adli sistem aktörleri tarafından kurumsal işleyişi kolaylaştıran bir işleve sahip olsa da, adli sisteme dahil olan kişiler tarafından anlaşılır olmamaktadır. Gelişimsel ve deneyimsel düzeyleri itibarıyla hukuki dil ve pratiklere son derece yabancı olan çocuklar için bu mağduriyet daha büyük oranda olmaktadır.

Mağdur çocuklar, adli süreç içerisinde onlara onayları veya bilgileri için sunulmuş olan hukuki bir metni okumaya başladıklarında sıklıkla anlamadıkları yerler olduğunu görürler, ancak bu metinleri anlamamanın normal olduğunu onlara hissettirecek ve metinlerin üstünden onlarla birlikte geçecek bir kolaylaştırıcı yoktur. Adli sistemin hızlı bir şekilde işlerin halledilmesini önceleyen yönetim ilişkileri ağı, çocuğun bir an önce önündeki metni imzalamasını bekleyen adli sistem aktörlerinde kendini gösterir. Bu hegemonik ilişkiler ağı karşısında, hukuki bilgi ve dil konusunda dezavantajlı konumdaki mağdur çocuk çoğu zaman metni okumadan imzalar ve kendinden bekleneni yerine getirir:

M2 (17 yaşında erkek çocuğu): *“Avukat bize haklarımızla ya da süreçle ilgili bir bilgi vermedi. Duruşmada da bir şeyler söyleniyor, “acaba bunlar ne söylüyor ya” diye aklımdan geçti. Kullanılan kelimeleri anlamadım.”*

M1 (17 yaşında erkek çocuğu): *“Olaydan sonra iki tane polis geldi. Biz ilk başta hastaneye gittik, çünkü arkadaşımızın kafası kanyordu. Doktora gidip adli rapor alınması gerektiğini kavgayı gören mahalleli söyledi. Hastaneye gidip darp raporu alın ve şikayetçi olun dediler. Polis bu konuda bir bilgi vermedi. Sadece ismimizi aldı ve karakola gelin dedi. Bize bilgi vermedikleri için hangi karakola gideceğimizi anlamadık, önce başka bir karakola gittik. Oradan doğru karakola gönderdiler.”*

Ceza adalet sisteminin işleyişi, hem soruşturma hem yargılama evresinde yüksek oranda olayların sözel anlatımına dayanmaktadır (Barry vd.,2006, s. 13). Çocukların gelişimsel düzeyine uygun bir dil kullanmak çocukların kendilerinden ne beklendiğini anlaması ve buna uygun şekilde kendilerini ifade etmeleri açısından oldukça önemlidir. Çocukların yaşlarına bağlı olarak hukuki süreçleri ve terminolojiyi anlama düzeylerini ölçen bir araştırmada, farklı yaş grubundaki çocuklarda hukuki kavramları ve süreçleri anlama becerisinin oldukça değişkenlik gösterdiği ve özellikle 10 yaşın altındaki çocukların hukuki kavramları yanlış anlama veya anlamama oranlarının oldukça yüksek olduğu; 10 yaşından büyük çocukların ise sorulan soruları televizyonda gözlemledikleri olaylar veya bir şekilde aşına oldukları başka hukuki kavramlarla ilişkilendirerek yanıtlamaya çalıştıkları gözlemlenmiştir (Saywitz vd., 1990). Bu sebeple, mağdur çocukların hukuki kavramları anlama düzeylerini değerlendirirken, “bu kavramı biliyor musun?” şeklinde sorular yöneltmek çocuğun gerçekten o kavramı bilip bilmediğini anlamak için yeterli olmayacaktır. Çocukların beyanlarındaki tutarsızlıkların oluşma nedenlerinden biri de bu kavramları çoğu zaman gerçek anlamlarını bilerek kullanmıyor olmalarıdır. Bu nedenle, mağdur çocuğun gelişimsel düzeyinin dikkate alındığı, uygun ve anlaşılır bir dille soruların sorulduğu bir beyan alma sürecinin bu konuda eğitim almış bir profesyonel tarafından uygun bir ortam ve yeterli zaman sağlanarak yürütülmesi gerekmektedir.

Mağdur çocuklarla yapılan adli görüşmelerde hukuki terminolojinin kullanılma sıklığının değerlendirildiği bir araştırmada, hâkimler tarafından hukuki kavramların kullanımının beklenilenden oldukça sık olduğu belirtilmiştir (Oliveira vd., 2014). Bu durum çocukların sorulara cevap vermekte tereddüt etmesi ya da tutarsız cevap vermeleri ile sonuçlanabilmektedir. 5-13 yaşları arasındaki cinsel istismar mağduru çocuklarının beyanlarının alımına ilişkin sorunları ortaya koyan bir araştırmada, savcılarının yüksek oranda dil açısından karmaşık, kafa karıştırıcı, yönlendirici ve kapalı uçlu sorular sordukları ve mağdur çocukların nadiren anlamadıkları sorulara açıklık getirilmesini istedikleri ve çoğu zaman bu tip sorulara cevap vermeye çalıştıkları gözlemlenmiştir (Zajac vd., 2003).

Adli sistem aktörlerinin, suç mağduru çocuklarla iletişimde zorlandıkları hususlara değinen bir araştırmada, hâkimlerin çocukla görüşme konusunda eğitilmiş olmadıklarını, çocuklara cinsel eylemlere ilişkin sorular yöneltirken, çocukluklarından hatırladıkları terimleri ve kavramları kullandıklarını ve doğru terminolojinin ne olması gerektiğini bilmediklerini göstermektedir (Roque vd., 2014). Hukuki dilin yol açtığı orantısız iktidar ilişkisinin yanı sıra, adli sistem aktörlerinin mağdur çocukla doğru iletişim kurma konusunda bilgi ve eğitim eksiklikleri, mağdur çocuğun ikincil mağduriyetini arttıran etmenlerden olmaktadır.

Mağdur çocukla yetişkinmiş gibi görüşme yapmak, gelişimsel dönemine uygun olmayan dil ve kavramları kullanmak, çocuğun sorulan soruları yanlış anlamasına yol açarak, beyanının güvenilirliğini ve tutarlılığını düşürebilir. Araştırmalar, çocukların yaşa göre farklılaşan hafıza, dil, muhakeme, bilgi düzeyi, duygusal ve sosyal olgunluk ve telkine yatkınlık gibi özelliklerinin yeterince dikkate alındığı ve çocuğun cevaplarının gelişimsel düzeyine uygun değerlendirildiği bir adli görüşmenin sağlıklı bir beyan alımı açısından önemini ortaya koymaktadır (Saywitz vd., 1990). Bu bağlamda, görüşmeye ilişkin bu hususların dikkatle ele alınabilmesi için, görüşmelerin standart bir değerlendirme prosedürü içerisinde gerçekleşmesi ve bu konuda eğitim almış adli sistem aktörlerince gerçekleştirilmesi önemlidir.

4. SONUÇ

Kurumsal etnografik yöntemde görüşmelerin amacı katılımcıların kişisel deneyimlerinin dinlenilmesinin yanı sıra, yer aldıkları son derece yapılandırılmış iş organizasyonu içerisinde, işe ilişkin metinsel süreçlerin ve diğer prosedürlerin nasıl aktive olduğunun, nasıl ilerlediğinin ve işin etkin yürütülmesini kolaylaştıran kurumsal dilin ve yönetim ilişkileri ağının anlaşılmasıdır (Daniel, 2008, s. 255). Kurumsal etnografya, araştırmaya bir başlangıç noktası ve insanların bir arada çalıştığı gerçek bir kurumsal ortama ilişkin bir sorunsal ile başlar. Araştırmanın başlangıç noktası, bakış açısına başvurulmuş ve birincil bilgi kaynağı olanların oluşturduğu deneyimler, duruş noktaları veya bakış açılarıdır. Birincil bilgi kaynağı olan grubun bakış açısı, bu grubun özelliklerini taşıyan tüm kişilerin deneyimlerini veya duruşlarını yansıtmaya amacı gütmektedir. Onların deneyimleri, problematiğin araştırılması için yol gösterici bir başlangıç noktası olur ve araştırmacı kurumsal süreçleri incelerken kurumsal eylemlerin bu grup üzerindeki etkilerini dikkate alır (DeVault, 2008, s. 5). Bu çalışmada ceza adalet sistemine mağdur çocuk sıfatıyla dahil olan mağdur çocukların deneyimleri kurumsal etnografik yöntem çerçevesinde araştırmanın birincil bilgi kaynağı olarak ele alınmış, adli süreçte mağdur çocuğa yönelik işleyiş ve organizasyona ilişkin gözlemlerle mağdur çocukların ikincil mağduriyetine etki eden yönetim ilişkileri ağı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamıza deneyimleri ve bakış açıları ile katkı sağlayan mağdur çocukların anlatımları doğrultusunda, ikincil mağduriyet yaşanan sorun alanları beş tema altında tartışılmıştır. Adli sistemin kurumsal gerçekliğinin çocuğun gerçekliğinden farklı olması, mağdur çocuklara yönelik hizmet sunumunda sürekliliği olmayan kişi ve işlemler, adli sistem aktörleri ile yaşanan iletişim sorunları, fiziki koşulların yetersizliği ve hukuki bilgilendirme ve terminoloji sorunları çocukların ikincil mağduriyet yaşadığı ana sorun alanları olarak ortaya konmuştur.

Çalışmada yer alan mağdur çocukların anlatımları, ceza adalet sistemine dahil olan mağdur çocukların ikincil mağduriyetlerini azaltmak bağlamında çeşitli yasal ve fiziki önlemler alınmaya çalışılsa da, bu uygulamaların bütünlüklü ve işlevsel şekilde işlemediğini ortaya koymaktadır. Çocuklarla ilgili birçok

ulusal ve uluslararası anlaşma, adli süreçler gibi çocukların tüm yaşamlarını etkileyebilecek süreçlerde, çocukların yaş ve gelişimsel düzeyleri ölçüsünde istek ve ihtiyaçlarının dikkate alınması gerektiğini vurgulasa da, çocuklar açısından oldukça önemli karar alma süreçlerinde çocukların seslerinin duyulmadığı görülmektedir (Komulainen, 2007). Çocuklar genellikle yetişkinler tarafından, özellikle karar almayı gerektiren adli süreçlerde, kendilerine ilişkin en doğru kararı verme becerisine sahip olmalarını sağlayacak duygusal, bilişsel ve deneyimsel olgunluktan uzak olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma, çocukların adli süreçlere ilişkin öznel deneyimlerini ve düşüncelerini başlangıç noktası olarak ele alarak, onların fail özne konumlarının vurgulanmasını ve seslerinin duyulmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Adli süreçler için ise sadece onların seslerinin duyulmasını sağlamak yeterli değildir. “Gerçekten adli sürece dahil olmuş çocuklarla iletişim kurabiliyor muyuz ve bunu yaptığımızı nasıl anlıyoruz?” soruları da etkin ve adil bir yargılama için sorulması gereken sorulardan olmalıdır (Komulainen, 2007, s. 13).

Ceza adalet sisteminin metin dolayımı ilişkiler ağının sonucu olarak ortaya çıkan ikincil mağduriyetlerin en büyük öznelerinden biri adli sürece dahil olan mağdur çocuklardır. Çalışmaya dahil olan mağdur çocukların görüşleri, ceza adalet sisteminin kurumsal yapısı ve prosedürlerinin birçok biçimde ikincil mağduriyete neden olabildiğini açık şekilde ortaya koymaktadır. Metin dolayımı ilişkiler ağı tarafından organize edilen kurumsal işleyiş, adli sistem aktörlerinin gündelik iş rutinlerinde bir dosya ögesi olarak ele aldıkları mağdur çocuğa ilişkin tutumlarının mekanik ve duyarlılıktan uzak olmasına yol açabilmektedir. Adli sistemin önceliklerinin mağdurun ihtiyaçlarının önüne geçmesi sonucunda, mağdur çocuk kendini sürecin içerisinde aktif konumda yer alan, duyulan ve görülen bir birey olmaktan ziyade, yerine getirilmesi gereken prosedürlerin bir parçası gibi hissetmektedir.

Ceza adalet sisteminin işleyişi içerisinde, mağdur çocuğun mağduriyet yaşadığı olaya ilişkin deneyimi hukuki dil, kavramlar ve şablonlar kullanılarak adli sistemin ihtiyacı olan metin dolayımı bilgiye dönüştürülür. Mağdur çocuğun beyan alım süreci tamamlandığında, mağdur çocuğun bunu okuması ve doğruluğuna ilişkin imzalaması istenir. Çoğu çocuk için artık bu metin kendi deneyiminden farklılaşmıştır

ve anlaşılır değildir. Çocuğun öznel deneyimi, kurumsal işleyişi kolaylaştıran bir kavramsal çerçeve içerisine işlenerek yeni bir gerçekliğe dönüşmüştür. Çalışmada yer alan mağdur çocukların deneyimleri, adli sistemin yönetim ilişkileri ağı neticesinde, ceza adalet sisteminin kurumsal gerçekliği ve mağdur çocuğun gerçekliği arasında bir çatallaşma yaşandığını ve bu çatallaşmanın adli sistemde ikincil mağduriyetin oluşmasına neden olan etmenlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Kurumsal öncelik ve işleyişe bağlı olarak mağdur çocukların ikincil mağduriyetine yol açan diğer bir sorun alanı, çocukların mağduriyet yaşadıkları olayı tekrar tekrar anlatmak durumunda kalmalarıdır. Bu durum mağdur çocukların adli süreçte iş birliği yapmalarını engellemekte, hatta daha fazla örselenmemek adına şikayetçi olmama ya da şikâyetten vazgeçme yoluna gidebilmelerine yol açmaktadır. Çalışma kapsamında yapılan görüşme ve incelemeler, istisnai haller dışında mağdur çocuğun beyanının bir kez alınmasına ilişkin yasal mevzuata rağmen, mağdurun kovuşturma aşamasında tekrar beyanının alınmasının neredeyse rutin bir uygulama olduğunu ortaya koymaktadır. Adli sistemin kurumsal gerçekliğinin çocuğun gerçekliği ile farklılaştığı noktalardan bir diğeri de, mağdur çocuk fiziki olarak adli sürece dahil olmasa bile dava devam ettiği sürece yoğun belirsizlik ve endişe yaşanmasına neden olan kurumsal zamanın ağır işlemesi sorunudur. Kurumsal zamanın uzunluğu çocuklar için oldukça örseleyici olabilmektedir. Bunun nedeni, çocukların adli sürece ilişkin yaşadıkları belirsizlik durumundan psikolojik olarak etkilenmeleri ve süreç tamamlanmadıkça yaşadıkları olumsuz durumu geride bırakarak yaşamlarında yeni bir aşamaya geçmekte zorlanmaları olarak değerlendirilebilir (Ben-Ariyeh ve Windman, 2007, s. 332). Kurumsal zaman adli sistem aktörleri için olağan ve alışlagelmiş bir hızda ilerlese de, soruşturma evresinden kovuşturma evresine geçiş aşamasının bile aylar alabildiği süreçler, çocuklar için yaşadıkları birincil örselenmenin etkilerinin azalmasını ve gündelik yaşamlarına dönmelerini zorlaştıran unsurlardan biri olmaktadır.

Ceza adalet sistemi içerisinde mağdur çocuğa yönelik uygulamaların sürekliliği olmayan kişi ve işlemlerle yürütülmesi hususu da mağdur çocuklar için ikincil mağduriyete yol açan etmenlerdendir. Bütüncül ve sürekliliği olmayan bir işleyiş, mağdur çocuğun aynı olayları farklı kişilerle tekrar tekrar paylaşmak

durumunda kalması ve her bir aşamada benzer işlemlere maruz kalması nedeniyle oldukça örseleyici olmaktadır. Bu nedenle, mağdur çocuğun farklı adli sistem aktörleri ve benzer prosedürlere tekrarlayıcı şekilde maruz bırakılmasını önleyici, aynı zamanda çocuğu sürece hazırlayan ve süreç içerisinde destekleyen, bütüncül ve sürekliliği olan uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Ancak bu uygulamaların çocuk odaklı bir yaklaşım ve duyarlılıkla, nitelik ve nicelik bakımından yeterli insan kaynağı desteği ile hayata geçirilmesi etkililik açısından önemlidir.

Çalışma kapsamında görüşme yapılan mağdur çocukların anlatımları, mağdur çocuk için daimi ve yetkin bir destek kişisi ve etkin ve sürekliliği olan bir mağdur çocuk destek sisteminin olmadığını ortaya koymaktadır. Ceza adalet sistemi içerisinde mağdur çocuğa adli süreçlerde destek sağlaması için görevlendirilmiş olan sosyal çalışma görevlileri ve çocuğun hukuki haklarının korunmasından ve hukuki yönden bilgilendirilmesinden sorumlu olan avukatlar, soruşturma ve kovuşturma aşamalarında birçok kez değişebilmekte ve bu durum her seferinde çocuğun farklı kişilerle temas etmesine neden olmaktadır. Uygulamada genellikle, duruşmaya çağırılan sosyal çalışma görevlisi ve çocuğun vekili, çocukla yeterli ve sağlıklı bir ön görüşme yapmadan, mağdurun duruşmadaki beyanını dinlemesi sonrasında tüm mağdurlar için benzer yorumlarda bulunmaktadır. Her mağdurun özel bir vaka olarak ele alınmadığı, yeterli ön görüşme yapılmadığı ve uygun bir mesleki ilişkinin kurulmadığı ceza adalet sisteminde, mağdur çocukların yer aldığı adli süreçlerde sosyal çalışma görevlisi ve vekil bulundurulması uygulamasının bir prosedürden ibaret kaldığı gözlemlenmektedir.

Mağdur çocukların adli süreçlerde yaşadıkları bir diğer ikincil mağduriyet konusu da adli sistem aktörleri tarafından duyulmama, anlaşılmama, kendilerini yeterince ifade edememe, yargılanma gibi iletişim sorunları ile karşı karşıya kalmalarıdır. Çocuklar adli süreçte saygı görmeyi, hukuki bilgilendirme ve destekten daha memnuniyet verici olarak değerlendirmektedir (Ben-Ariyeh ve Windman, 2007). Çalışmamızda da benzer şekilde suç mağduru çocuklar, adli sistem aktörlerinin kendilerine yönelik olumsuz tutum ve davranışlarından oldukça olumsuz etkilendiklerini ifade etmişlerdir. Bu bağlamda

mağdur çocukların en önemli ihtiyaçlarından birinin kendilerine birey olarak önem veren ve onlara saygı ile yaklaşan bir adli sistem olduğu değerlendirilmektedir.

Adli süreç içerisinde mağdur çocuğun şüpheli, sanık, istenmeyen aile üyeleri ya da diğer yabancı kişilerle aynı fiziksel mekânda olmaları da fiziki koşulların yetersizliğinden kaynaklanan bir ikincil mağduriyet durumu oluşturmaktadır. Bu bağlamda çeşitli pilot illerde yakın zamanda uygulanmaya başlayan adli görüşme odaları uygulaması, duruşma salonunun ve bekleme alanının fiziki koşullarından kaynaklanan olumsuz etkilerin azaltılması açısından oldukça önemlidir. Ancak mağdur çocukların beyanının adli görüşme odalarında alınmasının hâkim veya savcının takdir yetkisine bırakılması, dava konusuna göre bir değerlendirme yapıp, çocuk açısından daha az örseleyici olarak değerlendirilen davalarda yer alan mağdur çocukların ihtiyaçlarının göz ardı edilmesine yol açabilir. Cinsel istismar mağduru çocuklar için adli görüşme odalarının gerekliliği tartışılmaz boyuttadır ancak ceza adalet sistemine dahil olan her çocuk için adli sistem içerisinde ikinci kez örselenmenin azaltılmasına yönelik tedbirlerin alınması sağlanmalıdır.

Hukuki bilgilendirme eksikliği ve mağdur çocukların hukuki dil ve terminolojiye yabancı olmalarından kaynaklanan ikincil mağduriyetler, çocukların adli süreç içerisindeki dezavantajlı konumlarını pekiştirdiği gibi, adil ve etkili bir yargılamanın gerçekleştirilmesini de tehlikeye sokmaktadır. Yüksek yargıdan adliyelere ve kolluğa kadar adli sistemde görev yapan tüm aktörleri birbirine bağlayan metin dolayımı ilişkiler ağı ve hukuki dil, sistemin etkili işleyişi açısından gereklidir. Ancak bu dil ve metin dolayımı yönetim ilişkileri, adli sistem aktörlerini, hizmet alıcılara göre ayrıcalıklı ve güçlü bir konuma sokmaktadır. Çoğu insan için adli sistemin ürkütücü olmasının nedenlerinden biri bu güçlü kurumsal yönetim ilişkileri ağı karşısında hissedilen yabancılık ve yetersizlik duygusudur. Özellikle çocuklar, yaşları ve gelişim dönemleri itibarıyla adli sistemde kendilerini daha çaresiz hissetmekte, olan biteni ve kendilerinden bekleneni anlayamamakta ve bu konuda hassas davranılmadığında iş birliği yapmaktan kaçınmaya başlamaktadır.

Ortaya konulan tüm bu hususlar, ceza adalet sisteminin ceza yargılamasına odaklı işleyişini yavaşlatmayan, onunla birlikte işleyen ve adli süreçte mağduru destekleyen ve koruyan ayrı bir mağdur çocuk destek sistemine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Suç ve ceza odaklı adalet sisteminden, aynı zamanda mağdur odaklı olmasını beklemek, bir kişinin aynı anda iki gözlüğü gözünde bulundurmasını istemek gibidir. Ana önceliği bu olmayan bir sistem için, mağdur çocuğu adli süreçte ikincil mağduriyetten korumak ancak ek bir yük ve kâğıt üstünde gerçekleştirilmesi gereken bir prosedür anlamına gelecektir. Bu nedenle ceza odaklı adalet sisteminde ayrı ve bu hususta uzmanlaşmış bir mağdur çocuk destek sistemi oluşturulmalıdır. Bu sistemin tek rolü, mağdur çocuğun beyanının duruşmaya sokulmadan, özel bir odada alınması ile sınırlı olmamalıdır. Mağdur çocuğa ilişkin gerçekleştirilen tüm kurumsal işin, ikincil mağduriyetin önlenmesi açısından izlenmesi bu sistemin görevi olmalı ve mağdur çocuğun ihtiyaçlarının belirlenmesi için gerekli tüm kurumsal bilgi ve belgeler mağdur destek sisteminin erişimine açık olmalıdır. Mağdur çocuk destek sisteminin mağdur çocuğa yönelik tedbirlerin alınması ve uygulamasının takibi konusunda da aktif rolünün olması gerekmektedir. Bu bağlamda, mağdur çocukların deneyimlerini önceleyen bu çalışmanın, ikincil mağduriyet konusunda gerçekleştirilecek benzer çalışmalara ışık tutacağı ve çocuk dostu bir ceza adalet sisteminin gerçekleştirilmesi için politika yapıcılar ve karar alıcılar tarafından atılacak adımlara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

5. SUMMARY

In criminal justice system, child victims are subjected to secondary victimization in addition to the primary victimization that puts them into judicial process. The purpose of this study is to reveal the connection between the secondary victimization experienced by child victims and institutional functioning and organization of judicial system in the light of the institutional ethnographic method. According to the institutional ethnography, ruling relations refer to a power relation in which inequalities are produced between internal actors of the institutions and external agents by objectifying and textualizing the experiences of individuals with the help of regulatory frameworks. How ruling relations organize and shape social relationships and daily activities is not completely visible but these deeply embedded ruling relations network cause a bifurcation between the actually experienced and institutionally organized experience. Institutional ethnography aims to make these ruling relations visible by examining the connections between daily life experience of individuals and institutional functioning. In the study, the experiences of children, who are included in the criminal justice system as child victims are considered as the primary information source of the research within the framework of the institutional ethnographic method. In this context, semi-structured interviews were carried out with 24 children who were included in the judicial system as child victim and processes and organization of the judicial system for child victim were examined. In accordance with the narratives of the victim children who contributed to the study with their experiences and perspectives, the problem areas leading to secondary victimization were discussed under five themes. These five problem areas that children experience secondary victimization are that the institutional reality of the forensic system is different from the reality of the child, persons and processes do not have continuity in the provision of services for child victims, insufficient physical conditions, unhealthy communication with judicial system actors and lack of a counselling on legal process and terminology. Experiences of child victims included in the study reveal that although various legal and physical measures are tried to be taken in the context of reducing the secondary victimization, these practices do not function in an integrated and

functional manner and there is a lack of a holistic and functional child victim support process in criminal justice system.

5. KAYNAKÇA

- Balo, Y.S. (2013). *Çocuk Koruma Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Back, S., & Lips, H.M. (1998). Child Sexual Abuse: Victim Age, Victim Gender, and Observer Gender As Factors Contributing To Attributions Of Responsibility. *Child Abuse and Neglect*, 22, 1239-1252.
- Barry, L., Nixon, K., Tutty, L., & Wyllie, K. (2006). *A Review of The Calgary Child Witness Preparation Program: Issues and Implications For Child Witnesses and The Criminal Justice System*. Calgary AB: RESOLVE Alberta.
- Ben-Arieh, A., Windman, V. (2007). Secondary Victimization of Children in Israel and the Child's Perspective, *International Review of Victimology*, 14, 321–336.
- Campbell, R., Raja, S. (1999). Secondary Victimization of Rape Victims: Insights From Mental Health Professionals Who Treat Survivors of Violence. *Violence and Victims*, 14(3), 261-275.
- Caribé, J.B & Lima, I. (2015). Testimony Without Harmful Effects: Full Protection of The Child Victim Of Intrafamilial Sexual Abuse. *Journal of Human Growth and Development*. 25(1): 108-116.
- Daniel, Y. (2008). The Textualized Student: An Institutional Ethnography of a Funding Policy For Students With Special Needs In Ontario. M. Devault (Ed.). *People at Work: Life, Power and Social Inclusion in the New Economy* içinde (s. 248-266). New York: New York University Press.
- Demir Gürdal, A. (2015). Reflecting Upon the Testimonies of Child Sexual Abuse Victims, Adela Elena Popa, Hasan Arslan, Mehmet Ali Icbay, Tomas Butvilas (Ed.),. *Contextual Approaches in Sociology* içinde (s. 21-39). Frankfurt am Main, [Germany]: Peter Lang Edition.
- DeVault, M. L. & McCoy, L. (2006). Institutional Ethnography: Using Interviews to Investigate Ruling Relations. D.E. Smith (Ed), *Institutional Ethnography As Practice* içinde (s. 15-44). Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- DeVault, M. L. (ed.). (2008). *People at Work: Life, Power, and Social Inclusion in the New Economy*. New York, NY: New York University Press.
- Erzurumluoğlu, B. (2013). Türkiye ve Avrupa Birliğinde Suç Mağdurlarının Haklarının Korunması: Türkiye ‘Sanık Merkezli’ Adalet Sisteminden ‘Mağdur Merkezli’ Adalet Sistemine Geçiş

- Sürecinin Neresinde Bulunmaktadır? *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(13), 77-98
- Grahame, P. R., & Grahame, K. M. (2009). Points of Departure: Insiders, Outsiders, and Social Relations In Caribbean Field Research. *Human Studies*, 32(3), 291–312. doi:10.1007/s10746-009-9121-5.
- Kırımsoy, E., Acar, H., Yokuş Sevik, H., Kaynak, H., Aydın, M., Antakyalıoğlu, Ş., Özdemir, U., Mutlu, Y. & Baykara Acar, Y. (2013). Çocuk Adalet Sistemi Çalışanları Eğitim Programı, Kolaylaştırıcılar için Vaka Temelli Eğitim Kitabı, Adalet Bakanlığı, Türkiye Adalet Akademisi, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, UNICEF, Türkiye
- Komulainen, S. (2007). The Ambiguity of The Child's 'Voice' in Social Research. *Childhood*, 14(1): 11–28.
- Lens, K.M., Van Doorn, J., Lahlal, E., Pemberton, A., & Bogaerts, S. (2016). Observers Reactions to Victim Impact Statements: A Preliminary Study Into the Affective and Cognitive Responses. *International Review of Victimology*, 22(1), 45–53.
- McAuliff, B. D., & Kovera, M. B. (2012). Do Jurors Get What They Expect? Traditional Versus Alternative Forms of Children's Testimony. *Psychology, Crime and Law*, 18, 27–47. doi:10.1080/1068316X.2011.613391.
- McAuliff, B. D., Nicholson, E., Amarilio, D., & Ravanshenas, D. (2013). Supporting Children in U.S. Legal Proceedings: Descriptive and Attitudinal Data From A National Survey of Victim/Witness Assistants. *Psychology, Public Policy, and Law*, 19, 98–113. doi:10.1037/a0027879.
- Moore, S, Agbo-Quaye, S. & Wager, N. (2010). Attributions of Victim-Blame In The Case of Child Sexual Assault: The Influence of The Child's Gender, and The Gender and Parental Status of The Participant. Buckinghamshire New University BPS Division of Forensic Psychology Annual Conference 22-25 Haziran 2010: University of Kent
- Nagia-Luiddy, F. & Waterhouse, S. (2009). Oiling The Wheels Of Justice? The RAPCAN Child Witness Project, *SA Crime Quarterly*, 29, 35-43.
- Oliveira, A., Sacau, A, Jóluskin, G., Toldy, T. & Morais, J. (2014). In the Course of This Legal Proceeding... The Use Of Legal Terminology When Interviewing Children In Court. 15th International Conference of Investigative Psychology London, 8-10 Nisan 2014.

- Orth, U. (2002). Secondary Victimization of Crime Victims by Criminal Proceedings. *Social Justice Research*, 15(4), 313-324
- Öztañ, E. (2013). Dorothy Smith'in Sosyal Bilim Yaklaşımı ve Kurumsal Etnografya. *Sosyoloji Konferansları*, 48(2), 35-56.
- Pence, E. (1997). Safety for Battered Women in a Textually-Mediated Legal System. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Toronto Üniversitesi.
- Roque, E.M., Ferriani, M., Gomes, R., Da Silva, L.M., & Carlos, D.M. (2014). Justice System and Secondary Victimization Of Children and Adolescents Victims Of Sexual Violence In The Family. *Saude soc. [online]*, 23(3), 801-813.
- Saywitz, K.J., Jaenicke, C., & Camparo, L. (1990). Children's Knowledge of Legal Terminology. *Law and Human Behavior*, 14, 523-535.
- Selvaraj, S. A. (2014). Institutional Ethnography, Adult Education and Program Planning: A Contribution to Critical Research. Adult Education Research Conference. <http://newprairiepress.org/aerc/2014/papers/80>.
- Smith, D. E.(2005). Institutional Ethnography. A Sociology for People. NY: Altamira.
- Tekin Babuç, Z. (2018). *Adli Sistemde Suç Mağduru Çocuğa Yönelik İşleyişin Kurumsal Etnografik Yöntemle Sosyolojik Analizi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Wemmers, J. (2013). Victims' Experiences In The Criminal Justice System and Their Recovery From Crime. *International Review of Victimology*, 19(3), 221-233.
- Zajac, R., Gross, J. & Hayne, H. (2003) Asked and Answered: Questioning Children in the Courtroom Psychiatry. *Psychology and Law*, 10(1), 199-209.

DOĞU KARADENİZ’DE BİR KOLEKTİF DAYANIŞMA ÇABASI: HOPA ÇAY KOOPERATİFİ

Emek YILDIRIM ŞAHİN¹

ÖZ

Ağırlıklı olarak Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yetiştirilen ve Türkiye’de ciddi bir tüketim ürünü olan çayın bu bölgeye gelişi ile bölgenin önemli bir sosyo-ekonomik dönüşüm geçirdiği açıktır. Çaydan önce ekonomik faaliyet alanı daha otarşik, daha hane üretimi-tüketimi odaklı iken, çay sonrasında çayın aynı zamanda hem zirai hem de sınai bir ürünü olması nedeniyle bölgenin ekonomik faaliyet alanları da farklılaşmış ve ağırlıklı olarak piyasaya yönelik mal üretimine dönmüştür. Bunun yanında, çayın sınai bir ürün olması nedeniyle fabrikalarla, fabrikaların sahibi devletle ve merkezi hükümetle bir bağımlılık ilişkisi de ortaya çıkmıştır. Bu bağımlılık ilişkisi ise bölgenin sosyo-politik ve sosyo-kültürel yapısında önemli bir tesire sahip olmuştur. Kısacası, Doğu Karadeniz’de çay sadece tarımsal bir faaliyet değildir ve görüldüğünden daha derinlikli bir etki alanına haizdir. Bu nedenle, çayın ve çaya ait faaliyetlerin irdelenmesi ekonomik, toplumsal ve siyasal olarak Doğu Karadeniz’i anlamaya ışık tutacak niteliğe sahiptir. Bu sebepten ötürü, bu çalışma ile, Doğu Karadeniz’in en ucunda yer alan Artvin’in Hopa ilçesinde faaliyet gösteren Hopa Çay Kooperatifi’nin varolma sürecinin ele alınması üzerinden hem çayın bölgedeki öneminin hem de bölge genelinden farklı bir ekonomik model işleterek bir kolektif dayanışma çabasının irdelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, Çay, Kooperatif, Tarım, Neoliberalizm.

¹ Dr. Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

A COLLECTIVE SOLIDARITY STRUGGLE IN THE EASTERN BLACK SEA: HOPA TEA COOPERATIVE

ABSTRACT

It is clear that the region has experienced an important socio-economic transformation by the fact that the tea plant, which is predominantly produced in the Eastern Black Sea Region and is a significant consumption product in Turkey, introducing to the region. While the economic activity area was more autarchic, more focused on the domestic production-consumption before the tea planting, the economic activity area has changed and is shifting to the market-based commodity production after the tea planting because tea is a both agricultural and industrial product at the same time. In addition to that, a dependency relation has been emerged with the factories, the state who owns the factories and the central government for the reason that tea is an industrial product. This dependency relation has an important effect upon the socio-political and socio-cultural structure of the region. In short, the tea is not a merely agricultural activity but also it has a more extensive sphere of influence rather than it appears. For this reason, investigating the tea and the activities belonging to the tea has a feature shedding light on the fact that to understand the Eastern Black Sea economically, socially and politically. Due to this reason, by this work, it is aimed to examine the importance of the tea in the region and the struggle for a collective solidarity by actuating an economic model different from the region through handling the process of the existence of Hopa Tea Cooperative operating in the Hopa district of Artvin locating in the easternmost of the Eastern Black Sea Region.

Keywords: Eastern Black Sea, Tea, Cooperative, Agriculture, Neoliberalism.

1. GİRİŞ

“Yirminci yüzyılın rüyası kitlesel ütopyalar inşa etmektir. Hem kapitalist hem de sosyalist biçimleriyle sınai modernleşmenin yol gösterici ideolojik gücü buydu. [...] Yüzyılımız sonuna yaklaşırken, bu rüya terk edilmektedir. Sınai üretimin kendisi azalmış değildir. Metalar hâlâ üretilmekte, pazarlanmakta, arzulanmakta, tüketilmekte, sonra bir kenara fırlatılıp atılmaktadır – hem de dünyanın gittikçe daha fazla bölgesinde, her zamankinden daha büyük miktarlarda. [...] Ama sınai modernliğin kitlesel-demokratik miti –dünyanın sanayi tarafından yeniden biçimlenmesi sürecinin, kitlelere maddi mutluluk sunarak iyi toplumu ortaya çıkarabilecek kudrette olduğu inancı– Avrupa sosyalizmlerinin dağılmasından, kapitalist yeniden yapılanmanın gereklerinden ve temel ekolojik kısıtlamalardan gelen çok ciddi bir meydan okumayla karşı karşıyadır. Artık hem siyasi retoriği hem de pazarlama stratejilerini, söz konusu mitin yerine, kitleleri parçalara ayıran bir farklılıklardan medet umma tavrı biçimlendirmektedir – bu arada kitlesel manipülasyon da eskisi gibi sürüp gitmektedir. Metalar insanların özel rüya âlemlerine doluşmayı bırakmış değil; kişisel düzeyde hâlâ ütöpik bir işlevleri var. Ama daha geniş boyutlu toplumsal projenin terk edilmesi, bu kişisel ütopyacılığı siyasi kinizme bağlıyor, çünkü artık bireyin peşine düştüğü şeyi kitlelere de garanti etmenin zorunlu olduğu düşünülüyor. Bir zamanlar kişisel ütopyanın mantıksal bağlilaşığı olarak görülen kitlesel ütopya artık paslanmış bir fikir. Onu gerçekleştirmek üzere tasarlanmış ilk fabrikalarla birlikte o da sanayi toplumları tarafından ıskartaya çıkarılmaktadır” (Buck-Morss, 2004: 7).

1980’li yıllarla girizgâh yapıp 1990’lı yıllarla dünyanın her köşesinde hayata geçirilmeye başlanan neoliberal ajandanın bir nevi hem nedeni hem sonucu olarak etki alanını genişleten küresel kapitalizmin post-fordist bir modele doğru dönüşüm geçirmesiyle esnekleşen üretim süreçlerinin hem kamusal sosyal güvenlik sisteminde hem mal ve hizmet sektöründe hem de emek piyasalarında yarattığı bütünlüklü değişim, özellikle son 20 yılda tüm dünya üzerinde insanların yaşamlarını derinden etkilemektedir. Bu

değişimin yarattığı ekonomik, siyasal ve toplumsal krizlere karşı olarak da çeşitli lokal/yerel çözüm pratiklerine başvurulmaya başlanmıştır. Bunlardan birisi olarak kooperatifleri saymak mümkündür. Kooperatifler; bugün bireysel ütöpik hikâyelerin yerini aldığı ve esasen geçmişte kaldığı düşünülen dayanışma ve paylaşma odaklı kolektif ütöpik hikâyelerin, küresel kapitalizmin 20. yüzyılın son çeyreğinde ve 21. yüzyılın ilk on yıllarında yarattığı ekonomik, siyasal, toplumsal ve ekolojik krizlere de deva olabileceği yeniden fark edilmeye başlanmasıyla beraber yeni dönemde her geçen gün daha çok ihtiyaç duyulma potansiyeline sahip dayanışma ekonomilerinin başında gelmektedir. Son dönemde çeşitli biçimlerde yapılanan, örgütlenen kooperatiflerin hem dünyanın hem de Türkiye’nin dört bir yerinde niceliksel ve niteliksel olarak artışı geçmesi de, bir anlamda yerel bazda örgütlenen toplumsal dayanışmanın bir nevi küresel kapitalizmin, post-fordizmin ve/veya neoliberalizmin artan tehdidine karşı koyma potansiyelinin farkına varılmasının bir sonucudur. Bu bağlamda, özellikle günümüzde her geçen gün artarak endüstrileşen ve tekelleşen tarım sektörünün hem doğaya verdiği zararın artık geri-dönülemez bir seviyeye ulaşması hem de üreticilerle tüketicilerin mağduriyetlerini arttırması sebebiyle tarım alanında orta ve küçük ölçekte üreticilerin bir araya gelerek kurdukları tarım kooperatiflerinin yerel bazda minör zirai üretimin devam ettirilebilmesi ile üreticilerin lehine bölgesel ve ulusal bazda ekonomik ve temiz gıda ile tüketicilerin lehine işleyen mekanizmalar olduğu açıktır. Tarımsal faaliyetlerin mevcut olduğu her yerde ortaya çıkan bu yeni türden kooperatiflere bir misal de Hopa Çay Kooperatifi’dir. Kooperatif 1959 yılında kurulmasına rağmen uzun süre etkin bir biçimde faaliyet yürütememiş ama 2012 yılında seçilen yeni bir yönetim ile daha etkin, daha işlevsel bir süreç de başlamıştır. Geçmişinde yapılan tüm yanlışlara ve eksikliklere rağmen, bugün bir anlamda, neoliberalizm ile dönüşen piyasanın artık daha sıklıkla zuhur eden tehlikelerine karşı daha dayanışmacı, daha eşitlikçi, piyasa karşıtı ve küçük üreticiden yana bir çerçeve ile çayın üretilmesini sağlamak için çalışan bir kooperatiftir. Kooperatifin kritik rolü ise, çayın, bilinen - tarladan direkt pazara ulaştırılabilen- tarım ürünlerinden farklı olarak bir fabrikasyon sürecinden sonra tüketim için hazır hale gelmesi nedeniyle çayın o sınai işlemde geçeceği fabrikaya sahip bir kooperatif olmasında yatmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı, bu çalışma ile, Doğu Karadeniz’in en ucunda binlerce

üyesi olan Hopa Çay Kooperatifi’nin kolektif bir dayanışma çabası olarak neoliberal piyasa koşullarına direnmeye çalışması irdelenmeye çalışılacaktır.

2. ÇAYIN DOĞU KARADENİZ’E GELİŞİ

“Es-sohbetü bilâ çay / Kes-semai bilâ ay”

(Çaysız sohbet / Kamersiz gökyüzü gibidir)

(Kuzucu, 2012: 518)

Çay, dünyada hem sıcak hem soğuk şekilde en çok tüketilen içeceklerin başında gelmektedir. Hatta bugün çay piyasası diğer alkolsüz içeceklere göre çok daha geniş bir tüketim alanına sahiptir. Çay, dünya üzerinde 30 ülkede üretilmekte ve çay sektörünün %85’i İngiltere ve Hollanda menşeli 7 uluslararası şirketin elindedir (Değirmenci ve Karaçimen, 2019: 162 & 168). Hindistan, Çin ve Sri Lanka toplam çayın %60’ını üretmektedir. Çayın, üretim geçmişi ise 2 bin yıl öncesine dayanmaktadır. Çay bitkisi; Theacea familyası içinde Camellia cinsine ait sürekli yeşil çok yıllık bir ağaçtır. Camellia Sinensis iki çeşide sahiptir: Bunlar Camellia Sinensis Varsinensis ve Camelli Sinensis Varassamica idir. Bitki iki yaprak bir tomurcuk halini aldığı zaman hasat zamanıdır ve hasat sonunda toplanan yaş çayın %20’si civarında bir miktarda kuru çay elde edilir. Türkiye, Gürcistan Cumhuriyeti, İran ve Japonya’da yaş çay hasadı, genellikle Mayıs-Ekim arasındaki 6 aylık süre içerisinde temelde iki ve/veya üç sürgün şeklinde iken, diğer üretici ülkelerde bu süre 9 ila 12 ay arasında olmaktadır. Türkiye’deki çay hasadı ağırlıklı olarak üç ama bazen de dört sürüm şeklinde olmaktadır: Birinci sürüm Mayıs; ikinci sürüm Temmuz; üçüncü sürüm Ağustos-Eylül; ve dördüncü sürüm ise Ekim gibi toplanmaktadır. Bunun yanında, Türkiye yıllık kişi başına 3,5 kg ile dünyada -birey bazında- en çok çay tüketen ülke iken, Tablo 1’de de görüleceği gibi, dünya üzerinde Çin, Hindistan, Sri Lanka, Kenya, Vietnam ve Endonezya’dan sonra toplamda yedinci büyük üretici ve üçüncü büyük tüketicidir.

Tablo 1. Ülkelere Göre Çay Üretim, Tüketim ve İhracat Miktarları

Ülkeler	Miktar (Bin Hektar)	Üretim (Bin Ton)	Tüketim (Bin Ton)	İhracat (Bin Ton)
Çin	1.419	1355.6	1061.1	302.4
Hindistan	583	970.3	828.9	182.7
Sri Lanka	218	331.4	-	298.6
Kenya	172	403.3	18.7	361.1
Vietnam	113	180.8	42.4	138.4
Endonezya	108	129.2	53	87.1
Türkiye	76	145*	138.6*	4
Diğer Ülkeler Toplamı	429	581	1899.3	302,6
Genel Toplam	3.118	4120	4042	1676.9

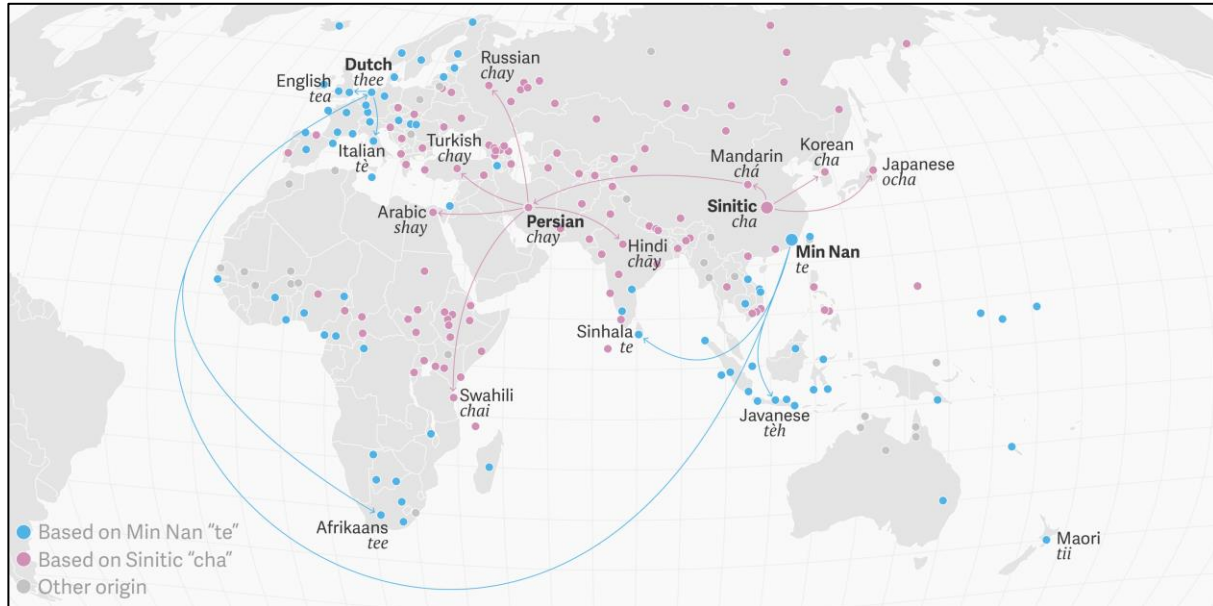
Kaynak: 140journos, 2017.

Çay bugün artık çok değişik şekillerde üretilir ve tüketilir olmasına rağmen esasında çayın iki ana türü vardır. Bunlar siyah ve yeşil çaydır. Çin, Japonya ve diğer Uzak Doğu ülkelerinde ağırlıklı olarak yeşil çay tüketilirken, siyah çayın çıktığı yer Hindistan ve Sri Lanka’dır. Çaylıklardan toplanan ve alım yerlerinden fabrikalara getirilen yaş çay, fabrikalarda soldurma, kıvrırma, fermentasyon/oksidasyon, kurutma/fırlama ve tasnif ile ambalajlama aşamalarından geçerek siyah kuru çaya dönüşür. Diğer bir yandan, yeşil çayın geçtiği aşamalar ise havalandırma, şok soldurma, buharlama, soğutma-biriktirme, iki kere kıvrırma-kurutma, tasnif ve ambalajlamadan ibarettir. Siyah çay ile yeşil çay arasındaki farkı yaratan ise fermentasyon/oksidasyon aşamasıdır. Yeşil çay kurutma ve fırlama süreci sonrası elde edilirken, siyah çay bir çeşit fermentasyon sürecinden geçerek elde edilmektedir. Yeşil çay hiç fermentasyona/oksidasyona tabi tutulmaz. Bu nedenle de içindeki vitamin ve mineralleri kaybetmez ve böylelikle insan metabolizması için siyah çaydan daha yararlıdır. Bir anlamda, son yıllarda ağırlıklı olarak üretildiği ve tüketildiği başta Çin ve Japonya olmak üzere Uzakdoğu ülkeleri haricinde dünya çapında da yeşil çay üretim ve tüketiminin artışının sebebi de budur. Bunun yanı sıra, dünya sathında bu içeceğin adlandırılması için iki sözcüğün, yani

“ça” ve “te” sözcüklerinin baz alındığı görülmektedir ve bu iki sözcüğün kökeni de Çincedeki “ça” (茶) sözcüğünden gelmektedir. Esasında Mandarin Çincesinde “ça” olarak kullanılan sözcüğün Min Nan Çincesindeki versiyonu olan “te” sözcüğü bu ayrıma sebep olmuştur (Sonnad, 2018). Lakin, Resim 1’de de görüleceği gibi, bu iki sözcüğün dünyaya yayılışı iki yoldan olmuştur: Karadan ve denizden. Karadan İpek Yolu üzerinden çayın ulaştığı coğrafyalarda çay için “ça” temel alınırken, denizyolu ile ulaşan coğrafyalarda “te” sözcüğünden türeyen sözcükler kullanılmıştır. Mesela karadan çayın ulaştığı ülkelerden Rusya ve İran’da çay için kullanılan sözcükler “çay” (чай) ve “çay” (چای) iken, Min Nan Çincesinin kullanıldığı ve bir liman kenti olan Fujian bölgesinden denizyoluyla dünyaya yayılan çayın ulaştığı İngiltere’de “tea”, Fransa’da “thé”, Almanya’da “tee” ve çayı Avrupa’ya getiren Hollanda’da “thee” olarak kullanılmaktadır. Kahve ve kakao kadar bilinmese de çay da kolonyal dönemin önemli bir ürünüdür ve Batı’ya geldiğinden beri onlar kadar ciddi bir piyasa değerine sahip küresel bir metadır.

Resim 1. Karadan “Ça”, Denizden “Te”

Kaynak: Sonnad, 2018.

Çay ve çay içme kültürü Türkiye coğrafyasına ise doğusundan gelir. Anavatanı Rusya olan semaver (самовар / samovar); Rusçada “samo” (само) ve “varit” (варить) kelimelerinden türemiştir ve “kendi kendine kaynayan” anlamına gelmektedir. “Çaydan” sözcüğü ise Farsçadan gelmiştir ve “çaylık” manasına gelir. Türkçeye geçerken sonuna ekstradan bir “-lık” eki daha eklenmiştir; sonuçta da esasında “çaylıklık” gibi bir anlama gelir haldedir. Ayrıca, ince belli çay bardağının, benzer motiflerde çay tabağının, çay kaşığının ve “kıtlama” olarak bilinen çay içme stiline İran kültüründe de olması kültürlerarası geçişkenliği gözler önüne seren bir olgudur da aynı zamanda. 17. yüzyılın başlarından itibaren yoğun bir biçimde çay tüketmeye başlayan Ruslar, 19. yüzyılın sonuna doğru Çin’den gelen tohumlarla Batum’da ilk çay ekimini yapılırlar. Çay ilk olarak Doğu Karadeniz’e bu şekilde giriş yapar. Rusların başarılı olmaları üzerine Osmanlı’da da çay ekimi denemelerine girişilir ve ilk olarak Çin ve Japonya’dan gelen tohumlarla 1888 yılında Bursa’da denenir (Klasra, Khawar ve Aasım, 2007: 523). Fakat sonradan fark edilir ki çayın yetişmesi için gereken iklimsel şartlar Bursa’da mevcut değildir ve bir sonraki çay yetiştirme denemesi ise 1918 yılında yapılırlar.

Bölgede ise; 1917 Ekim Devrimi öncesinde, Doğu Karadenizli erkekler ağırlıklı olarak Rusya’ya ya çalışmaya giderler ya da bu coğrafya ile ticaret yaparlar ve bundan dolayı da Doğu Karadeniz ahalisi sık sık Rus coğrafyasının çeşitli yerlerine doğru seyahatlere çıkar. Bir kısmı, Rusya’dan ve/veya Batum’dan gelirken çay tohumu ve fideleri de getirmiş olduğu bölgede bilinen bir durumdur. Büyük olasılıkla semaver de anayurdu olan Rusya’dan bu vasıtalarla gelmiştir. Ayrıca, Batum’daki çay bahçelerinde çay toplamak için -kadın, erkek, genç, çocuk-mevsimlik işçi olarak günlük ya da kısa süreli gidilmektedir. Yani 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında çok çeşitli nedenler ve koşullar üzerinden Doğu Karadeniz halkı çaya bir biçimde aşina idi. Fakat çay tüketme alışkanlığının kitleselleşmesi daha sonradan olacaktır. Ondan önce, bölgede çoğunlukla -yanında bal veya kuru üzümle- ıhlamur içilmektedir.

Ekim Devrimi sonrasında esas geçim kaynağını kaybeden insanlar, bölgede herhangi bir sanayi ya da ticaret imkânı da olmaması nedeniyle ciddi ekonomik zorluklar yaşamaya başlarlar. Bir yandan Dünya Savaşı’nın

sebepler olduğu sorunlar diğer yandan Osmanlı’nın yıkılması ve yeni bir ülke kurulma çabaları bu ekonomik zorlukların katlanarak artmasına yol açar. Tüm bu zorlu koşulların yanısıra bölgede feodal beylerin, ağaların, ayanların halkın üstünde kurduğu baskı ve haraç düzenine bir de yeni devletin baskıları ve ağır vergi sistemi eklenir. Bunun üzerine, Rize’de yer yer isyanlar ve ayaklanmalar baş göstermeye başlar.² Birkaç seferinde askeri önlemlerle bastırılmaya çalışılan bu isyanlara karşı etkili bir önlem alınması için 1921 yılında Zihni Derin Ankara’ya bazı önerilerde bulunur (Zihnioğlu, 2010: 14). İlk olarak, bölgedeki sorunların ancak insanların ekonomik zorluklarını çözerek olacağını ve bunun yolunun ise Batum ile aynı iklime ve bitki örtüsüne sahip Rize’nin Batum gibi verimli ve üretken bir yer haline getirilmesi ile mümkün olacağını belirtir. Diğer bir taraftan da, “Türkiye’de ise çay üretimine başlanmasındaki esas amaç arazinin engebeli olduğu ve küçük mülkiyet yapısının hâkim olduğu bir bölgede göçü önleyebilmek ve buradaki halkların merkezi otoriteye bağlılıklarını sağlamaktır” (Karaçimen ve Değirmenci, 2019: 70).

Bunun üzerine de, ilk olarak Karadeniz Bölgesi Tarım Direktörü olan Ali Rıza Erten, çay ekimi ile görevlendirilir. O da 1921 yılında Rize, Artvin, Ardahan ve Batum’a ziyaretlerde bulunur. Batum’daki çay, narenciye ve bambu bahçelerinde incelemelerde bulunur. Netice olarak, Rize yöresinin çay ekimi için uygun olduğuna dair “Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya’da Tetkikatı Ziraiye” başlıklı bir rapor verir (Zihnioğlu, 2010: 15). Batum ve çevresinde, çay ve narenciye bahçelerinde mevsimlik işçi olarak çalışan Doğu Karadeniz insanının, 1920 yılında Batum’un Gürcistan’a/Sovyetler Birliği’ne verilmesi sonrasında artık sınırın Sovyetler Birliği tarafına öncesinde olduğu gibi rahatça geçiş yapmalarına izin verilmez ve kontrollü bir geçiş süreci ile gidiş-gelişler azalmaya başlar. Diğer taraftan ağırlıklı Rusya’da çalışan bölge erkekleri de Ekim Devrimi sonrası evlerine geri dönerler. Fakat bölgede bu iki durum da yerel halkın geçim

² Bunlardan en bilineni 1925 yılında Rize’de bugünkü adı Güneysu olan Potomya’da başlayıp tüm Rize’ye yayılan ayaklanmadır. Ayaklanmayı bastırmak amacıyla Hamidiye Kruvazörü Rize’ye gelip şehri iki gün denizden top atışına tuttuğu rivayet edilir. Sonrasında Rize yöresinde bir türküyü de döner bu vaka ve türkünün sözlerinde şöyle ifadeler yer alır: “Atma Hamidiye atma, din kardeşiyiz. / Ula şapka da giyeceğüz, vergi de vereceğüz (askere de gideceğüz).”

sıkıntıları ile karşı karşıya kalmasına sebep olur. Bu nedenle de, bölgeden başta İstanbul olmak üzere ülkenin farklı yerlerine doğru göçler başlar; kimileri ailecek göçerken, kimilerinin ailesi bölgede kalır ve çalışmak için erkekler gider. Devlet ise bu göçün önüne geçmek için 1924 yılında Rize ve çevresinde fındık, narenciye ve çay ekimini teşvik edecek “Rize Vilayeti ve Borçka Kazasında; Fındık, Portakal, Limon, Mandalina, Çay Yetiştirilmesi Hakkındaki Kanun” adıyla 407 no’lu yasayı çıkarır (Zihnioğlu, 2010: 16). Bu yasaya göre, çay ekimi yapanlardan 10 sene boyunca arazi vergisi alınmayacak, ayrıca ekim yapacaklara fındık, narenciye ve çay tohum ve fideleri bedelsiz verilecektir. Ayrıca, Zihni Derin bölgeye çay ekimini yönetmesi için Ziraat Umum Müfettişliğine atanır (Zihnioğlu, 2010: 15). Bugüne ismi kalan en önemli isimler biri olmasının sebebi bölgedeki çay tarımı için verdiği büyük çabadan kaynaklanmaktadır. 1924 yılında Batum’dan çay tohum ve fidelerinin getirilmesini sağlamıştır. Yine 1924 yılında kurulan Merkez Çay Fidanlığı’ndan bölge halkına bedelsiz olarak çay tohumları ve fideleri dağıtılmıştır.

Diğer taraftan, çay bitkisi hasattan kısa bir süre sonra bozulmaya başlayan ve işlenme niteliklerini kaybeden bir bitkidir. Bundan dolayı da, mümkün olan en kısa sürede işlenmelidir. Fakat ilk zamanlarda, çay ekimi yapılsa bile çayın işleneceği yerlerin hasat alanlarından uzak oluşu çayın kalitesi oldukça düşürüyordu. Çay tarımı yapmaya başlayan yerel halk ise bu ürünü nasıl işleyeceklerini ve nasıl satacaklarını bilmiyorlardı. Çay ekimi ilk dönemlerde devletin de desteği ve teşviki ile büyük bir şevk ile yapılsa da sonrasında çayın hem beş yıl gibi bir sürede ürün verecek olması hem de bu türden endüstriyel yönünün öneminin ortaya çıkması çaya olan ilginin yönünü değiştirir. Bölge halkı çayın yerine daha kolay ürün alacakları ve daha kolay satacakları -mısır veya narenciye, fındık gibi- ürünleri yetiştirmeyi tercih etti. Çaya ilginin azalması sonrası Zihni Derin 1928 yılında İstanbul’a geri çağrılır. Tüm çabalara rağmen temel bir sorun olan çayın işleneceği yerlerin hasat alanlarına yakın bir biçimde kurulmaması nedeniyle çaya verilen tüm çabalar o dönem için boşa gider. Ve çay üretimi bir süreliğine bir duraklama yaşar.

1933 yılına gelindiğinde ise, yeniden çay üretimine dair denemeler yapılmaya başlanır. Bu sefer yurtdışından, Avrupa’nın çeşitli ülkelerinden çay uzmanları getirtildi (Zihnioğlu, 2010: 18). Lakin onların

tavsiyeleri de Ali Rıza Erten’inkilerden farklı değildi. İki sene sonra, 1935 yılında parlamento ziraat vekili Prof. Dr. Muhlis Erkmen çayın potansiyelini değerlendirerek; eğer ki devlet bu projenin hayata geçmesini istiyorsa, ekilen çayları güvence altına alacak bir çay işleme endüstrisi kurmasının gerekliliği dile getirdi (Zihnioğlu, 2010: 18). Kendisi Batum’dan bizzat tohumlar alıp 10 hektar kadar bir alana çay ekti. Aynı zamanda yerel halkın çay ekmesini için onları da ikna etti. Bu çabaların sonuç vermesi neticesinde, 1938 yılında Zihni Derin yeniden bölgeye gönderildi (Zihnioğlu, 2010: 19). Onun da çabaları sonrası 72 köyde ekili olan çay 300 köyde ekilir hale gelir. İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması ise yerli çayın tüketimini yaygınlaştıran olgu oldu. Yurtdışından çay ihracatının birdenbire minimuma inmesi ile çay üretimi oldukça önemli bir hale geldi. Bu dönemde çay üretimi devletin de kredi teşvikleri ile bir hayli artmıştır. Bunun ardından, 1938 yılında kurulan Devlet Ziraat İşletme Kurumu (DZİK) yaş çayın alımı, fabrikaların inşası, çayın işlenmesi, paketlenmesi ve satışı ile görevlendirildi. Devlet, elbette ki tek alıcı idi. İlk çay fabrikası 1947 yılında Rize Fener’de kurulmuştur. 1949 yılında TEKEL Genel Müdürlüğüne aktarılan çay işletme ve dağıtma faaliyeti, 1971 yılında kurulup 1973 yılında işlemeye başlayan ÇAYKUR’a aktarılmıştır. ÇAYKUR sadece yaş çayın alınıp işlenmesi, paketlenmesi ve satışı ile değil, aynı zamanda bölgede çaya dair birçok husus ile de ilgilenmiş ve hala da ilgilenmektedir. Mesela, 1985 yılına kadar yeni çay bahçelerinin ruhsatını bu kurum veriyor idi. Bugün de üreticiler ile yakından irtibat halindedir. Bunun yanında, 1984 yılından itibaren özel sektöre de bu alanda faaliyet gösterme izni de verilmiştir.

Çay en başta Fatsa’dan Hopa/Sarp’a kadar ekilmiş fakat Sarp-Araklı arasındaki çayın Fatsa-Araklı arasındakine göre daha iyi olması sonucunda Sarp-Araklı arasındaki bölge birinci kalite çay üretimi, Araklı-Fatsa arasındaki bölge ise ikinci sınıf kalite çay üretimi için uygun olduğu anlaşıldı. Bugün itibariyle, Tablo 2’de de görüleceği gibi, 2018 yılı itibariyle çay ekili alanların %67,32’si Rize, %19,06’sı Trabzon, %11,56’sı Artvin, %2,06’sı Giresun ve Ordu illerinde bulunmaktadır. Ayrıca, Tablo 3’de görüleceği gibi, 2018 yılı itibariyle bölgede ÇAYKUR’un (45 adet Yaş Çay İşleme Fabrikası ve 1 adet Çay Paketleme Fabrikası olmak üzere) 46 tane fabrikası mevcuttur. Onun dışında ise Lipton, Doğuş, Karaali, Hopadan gibi

uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel özel firmaların 229 tane çay fabrikası vardır. Toplamda 274 tane olan devlet ve özel fabrikaların illere göre dağılımı da Tablo 4’te verilmiştir. Bunun yanında, “[ç]ay tarımı, Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Rize, Trabzon, Artvin ve Giresun illerinde 800 bin dekarlık bir alanda 200 bin üretici tarafından yapılmakta. Bu rakama ÇAYKUR ve özel çay fabrikalarında çalışan işçiler ve mevsimlik işçiler de eklendiğinde yaklaşık 2 milyon kişi çay tarımından geçimini sağlamakta[dır]” (Genç, 2020).

Tablo 2. 2018 Yılı İllerin Çaylık Alan ve Üretici Sayısı ve Dağılımı

Kaynak: ÇAYKUR, 2018a: 18.

	Çaylık Alan (Dekar)	Dağılımı (%)	Üretici/Cüzdan Sayısı	Dağılımı (%)
Rize	526.024	67,32	125.226	63,51
Trabzon	148.895	19,06	46.059	23,36
Artvin	90.334	11,56	18.951	9,61
Giresun	16.015	2,05	6.908	3,50
Ordu	66	0,01	25	0,02
TOPLAM	781.334	100	197.169	100

Tablo 3. Yıllara Göre Çay Üretim Miktarları

Kaynak: ÇAYKUR, 2018a: 20-23 & 26.

	Üretici Sayısı	Çaylık Alan (Dekar)	Alım Miktarı (Ton)	Fabrika Adedi	Kapasite (Ton/Gün)	Üretilen Kuru Çay (Ton)	Yurtiçi Satış Miktarı (Ton)
2010	1.438	3.556	590.378	47	6.735	106.512	123.293
2011	1.448	3.557	652.981	47	6.788	116.356	101.136
2012	3.843	11.288	655.285	46	7.150	123.931	115.273
2013	9.940	28.906	672.209	45	7.200	130.711	130.720
2014	11.155	32.506	628.442	45	7.600	117.729	146.805
2015	11.360	36.134	680.917	45	8.000	130.277	115.650
2016	11.786	38.035	687.515	45	8.650	134.063	117.277
2017	11.943	38.809	525.363	46	9.085	95.630	105.808
2018	11.830	38.524	732.537	46	9.085	130.736	103.958

Tablo 4. 2017 Yılı ÇAYKUR ve Özel Sektöre Ait Çay Fabrikalarının İllere Göre Sayısı ve Kapasiteleri

Kaynak: ÇAYKUR, 2018a: 22.

	Fabrikalar					
	ÇAYKUR		Özel Sektör		TOPLAM	
	Sayı	Kapasite (ton/gün)	Sayı	Kapasite (ton/gün)	Sayı	Kapasite (ton/gün)
Rize	33	6.595	183	7.955	215	14.035
Trabzon	8	1.515	26	1.225	34	2.735
Artvin	4	870	7	310	11	1.190
Giresun	1	175	12	480	13	660
Ordu	-	-	1	30	1	30
TOPLAM	46	9085	229	10.000	274	19.100

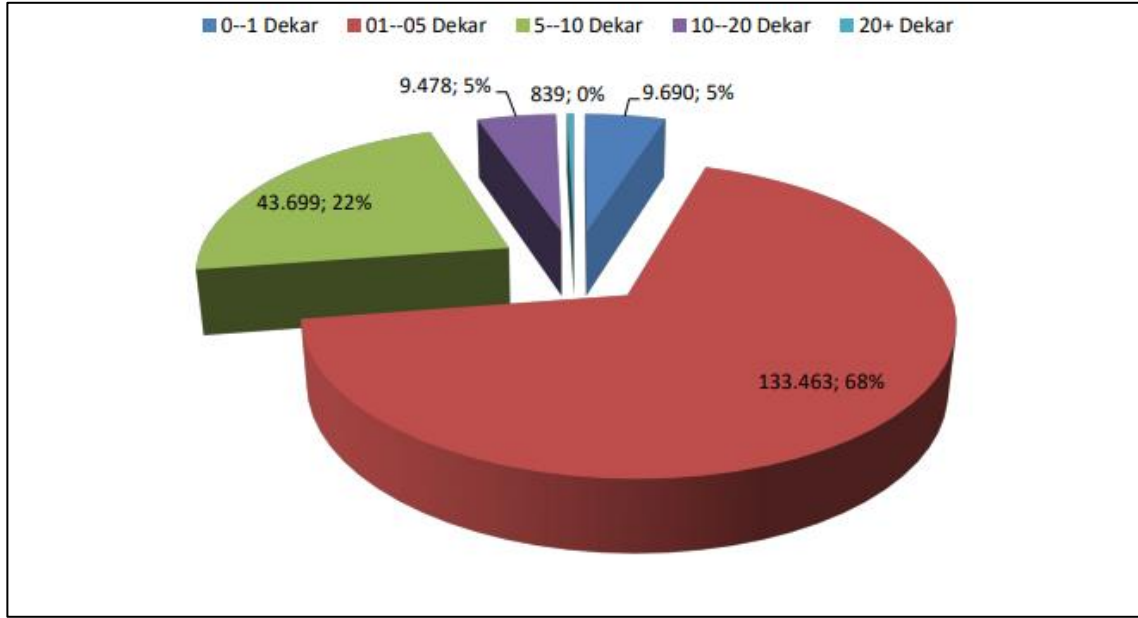
Lakin 1986 yılında ortaya çıkan Çernobil kazası Türkiye çay tarımının uluslararası piyasalarda rağbet görmesini engelleyen bir durum olmuştur. Bölgedeki muhtemel radyoaktif kirliliğe yönelik etkin önlemlerin alınmaması da halen Türkiye çayı için olumsuz bir özelliktir. 26 Nisan 1986 tarihinde vuku bulan kaza sonrası ÇAYKUR ancak aralık ayında önlem almaya çalışmış ama bu arada radyasyon bulaşmış çaylar, toplanmış, paketlenmiş ve bir kısmı da satılmıştı. Geride kalanlar ise ya denize döküldü ya da toprağa gömüldü. Fakat radyasyonun denizde ve toprakta ne oranda bulunduğu ve/veya yağmur döngüsü ile bölgeye ve çay bahçelerine tekrardan ne kadar bulaştığına dair bir çalışma mevcut değildir. Radyasyonun tamamen yok olmasının yüzyıllar alacağı düşünülürse, bölgenin radyasyondan arınık olduğunu söylemek güçtür. Türkiye çayının diğer çay üreticisi ülkelerden farklı olarak makas ile toplanması sorunun yanında radyoaktif kalıntıların varlığı sebebiyle dış piyasalarda alıcı bulmakta hayli zorlanmaktadır. Misalen, “Lazistan’da üretilen en kaliteli ürün bile uluslararası piyasada rekabet gücünden yoksundu; çay üretilen

diğer bölgelerdeyse hem üretim maliyetleri daha düşük, hem de çayın kalitesi daha yüksekti. Türkiye’de üretilen Lipton Yellow Label dünyanın başka yerlerinde üretilenlerden bir hayli farklıydı” (Beller-Hann ve Hann, 2012: 119-120).

Her ne kadar dünyada üzerine kar yağan ve bundan dolayı da haşere barındırmayan tek çayın Türkiye’de olmasına rağmen, yüzyıl gibi bir ömrü olan çay bitkisinin mevcut miktarının ciddi bir oranı ekonomik ömrünün çoğunu doldurmuş durumdadır. Bunun yanında çok uzun süredir tek bir ürün ekili olan bu toprakların da ciddi biçimde verimliliğini kaybettiği ve çoraklaştığı da bir başka sorundur. Çay bahçeleri açmak için kesilen ormanlar ve çay bitkisinin yoğun yağışlara karşı toprağı koruyamaması sonucu ortaya çıkan erozyon ve toprak kaymaları da çay tarımının karşı karşıya olduğu diğer problemlerdir. Oysaki, eskiden bölgede üretilen ve otarşik hane düzenini sağlayan ürünlerin hemen hemen çoğu bugün yok olmuş durumda. Kenevirden üretilen feretiko/feletika kumaşı, pirinç, mısır, üzüm ve zeytin yetiştirilmemekte; narenciye, kivi, karalahana, sebze ve meyve gibi ürünler ya sadece insanların kendi hanelerine yetecek kadar yetiştirilmektedir ya da ondan bile az olabilmektedir. Onun dışında toprakların %90’ında çay vardır. Bu bir yandan yerel halkı tek bir ürüne bağımlı kılmıştır diğer yandan önceden üretilen ama artık o kadar fazla üretilmeyen ürünlerin dışarıdan sağlanması mecburiyeti getirmiştir. Üretim ve tüketim süreci hane dışındaki piyasa mekanizmalarına bağımlı kılınmıştır. Balıkçılık ve hayvancılık belki de son on yılını yaşamaktadır çünkü gelen yeni nesiller ne çay dışındaki tarımı ne de balıkçılığı veya hayvancılığı bilmektedir. Şu an bu işlerle uğraşan kesim ise artık belli bir yaşın üstündedir. Ayrıca, çayın özellikle 1960-70’li yıllarda getirdiği büyük rant gelirleri de her geçen gün hızla azalmaktadır. Diğer bir yandan, çay tarımı ile geçinen üreticilerin büyük çoğunluğu küçük çiftçidir. Grafik 1’de de görüleceği gibi, Çay üreticilerinin %73’ü 5 dekarın altında, %22’si 5-10 dekar arasında, %5’i 10-20 dekar arasında, yaklaşık ancak %0,1’inde daha azı 20 dekar üzerinde bir çaylığı vardır. Bu nedenle, bir anlamda son yıllarda tarımsal faaliyetler de piyasaya uygun bir biçimde dönüşüm geçirmekte, geleneksel pozisyonunu kaybedip bir tür değer zinciri mekanizmaları vasıtasıyla piyasaya dâhil olmaya çalışmaya başlamıştır:

“Küçük üreticilerin bu tür değer zincirlerine eklemlenmesi için, zincirin yönetimini üstlenen lider firmanın belirlediği kurallar çerçevesinde hareket etmesi gerekmektedir. Bir zincir yönetiminin söz konusu olabilmesi için, zincirin üretiminden pazarlamaya kadar her aşamada lider firmanın kontrolü önem kazanmaktadır. Tarımsal üretimde “tarladan sofraya tarım” (farm to fork) söylemi ile üretimin bütün aşamalarında kontrolün sağlanması amaçlanmaktadır. Bu yapı, süreçlerde ve üretimde standartlaşmayı da beraberinde getirmektedir. Tarımsal üretimde bu şekildeki bir değer zincirinin lider firması, pazarlama aşamasındaki aktörlerden biri olacaktır. Küresel değer zincirleri “yönetişim” yapısı açısından bakıldığında, tipik bir alıcı yönlendirmeli değer zinciri oluşumu söz konusudur. Ancak üretimin pazara erişime kadar dikey entegrasyona yöneldiği, bunun sonucunda “sözleşmeli çiftçilik” uygulamalarının yaygınlaştığı gerçeği dikkate alınmalıdır. Tarımsal üretimde dikey entegrasyonun genellikle toprak sahipliğini kapsamaması nedeniyle bu yapı, yarı dikey entegrasyon olarak adlandırılabilir. Bu tip yapılarda lider firma katma değeri yüksek aşamalarda dikey entegrasyonu tamamlarken, katma değeri düşük faaliyetler ve risk dağıtılmaktadır. Dikey entegrasyon hem işlem maliyetlerini azaltmakta, hem de zincir üzerindeki kontrolü artırmaktadır. Böylece üretim maliyetleri düşmesine rağmen kârlılık korunmuş olmaktadır. Pazara erişimin kurallarının düzenlenmesi aşamasında ÇUŞ’ların küçük işletmeleri sisteme kendi istedikleri şekilde entegre etmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılabilmesi ise, ÇUŞ’ların yanında uluslararası örgütlerin de hükümetler üzerinde baskı oluşturmasıyla mümkün olabilmektedir. Sermayenin politika yapım sürecine dâhil olduğu bu süreç, yönetim olarak tanımlanan yapı ile mümkün kılınmaktadır. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB), ülkelere verdikleri kredilerle, bu yapının kurulması için gerekli yatırımların yapılmasını sağlamaktadırlar. Avrupa Birliği (AB) hukuksal düzenlemeleri gerçekleştirmek adına bir başka baskı unsurudur. Türkiye halen çeşitli düzenlemelerle AB mevzuatına uyum çabalarını sürdürmektedir. Buna ilişkin bir örnek, TBMM’de “Tarım ve Gıda Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı” görüşülürken ortaya çıkmıştır. Tasarının gerekçesini açıklayan Tarım ve Köyişleri Bakanı; “Biz bu

tasarımı tarladan sofraya tarım anlayışı ile hazırladık” demiştir. Bunun anlamı, tarımsal üretimin değer zincirleri olarak yapılandırılması ve bütün süreçlerin sermaye grupları tarafından kontrolünün sağlanmasıdır” (Leblebici, 2010, 53-54).

Grafik 1. Çaylık Alan Yüzölçülerinin Üretici Sayısına Dağılımı

Kaynak: ÇAYKUR, 2018b: 26.

Başlarda devletin kalkıncı korporatist politikalarıyla hayata geçirilen ve hane bazlı otarşik üretimin yerini alan çay üretiminin metalaşması ve piyasalaşmasıyla ortaya çıkan rant ilişkilerinin bir neticesi olarak tüm üretim süreci boyunca ortaya çıkan hiyerarşik ve hegemonik üretim ilişkilerin bir anlamda bölgede yarattığı ekonomik, politik ve toplumsal değişimler ise ortadadır. Filhakika, hala devletin çay üretim sürecinin ana aktörü olması bölgenin devletçi, milliyetçi/ulusalcı ve muhafazakâr bir politik hat ile feodal ve ataerkil bir toplumsal hat izlemesini, destekleyen bir etmen olmaktadır (Hann, 1990). Misalen, çay üreticilerine yapılan ödemelerin belirlenmesi politik bir karar mekanizmasının neticesidir (Beller-Hann ve Hann, 2012: 120). Bunun yanında, çay üretiminin kadın emeği ve/veya göçmen emeği ile yürütülüyor olması da, bölgede hayli güçlü olan ataerkinin ve zenofobinin var olmasında ve korunmasında önemli bir yere sahiptir. Bugünlerde, bir yandan yıllar önce ekilen çay bitkisinin ömrü dolmak üzereyken diğer yandan

tarla, bostan, orman, mera, vb. tüm arazilerin çay bahçesi haline getirilmesi sonucu hem toprağın verimliliği ciddi oranda düşmüş hem de üzerinde toprağı tutacak güçlü bitkiler yeterli düzeyde kalmadığı için toprak erozyona ve dolayısıyla heyelana açık hale gelmiştir. Bununla beraber, çayın makasla toplanması da hem çayın kalitesizleşmesine hem de bitkinin daha iyi tomurcuk/filiz vermesini engelleyerek bitkinin bir süre sonra ya tohuma kaçmasına ya da çalılışmasına yol açmaktadır. Bölgede bulunan ve daha uzunca yıllar varlığını sürdüreceği kesin olan radyoaktif kalıntı ise çay üretimin karşı karşıya kaldığı başka bir sorun olarak mevcudiyetini sürdürmektedir.

Çayın küresel piyasa koşullarında mühim bir meta değerinin olması hasebiyle, çayın küresel meta zinciri ve küresel değer zinciri içindeki yerinin, konumunun her geçen gün önem kazanması ülke içindeki çay piyasasının da muhtemel bir dönüşüme uğrayacağıнын işaretlerini taşımaktadır (Genç, 2014: 524-529; 2016: 258). Devlet çay sektöründen çekilmeye başlamasının sinyallerini her sene aşağıya çekilen kota ve kontenjan sınırlamaları ya da ilan edilen zarar tabloları ile vermekte ve bu da üreticiyi özel sektör ile başa bırakacak bir gelecek öngörüsüne yol açmaktadır (Genç, 2018; 2019a). Lakin diğer bir taraftan devlet politik kaygılardan dolayı üreticiye yönelik kati ve ivedi bir müdahaleye de girişmemektedir. Muhtemeldir ki tedrici olarak çay sektörünün özel sektöre devredilmesi planlanmaktadır (Genç, 2018: 2019b). Fakat piyasadaki faaliyetleri temelde kâr bazlı olan özel sektör çayın verimini arttırmak için yeni (muhtemelen organik) çay fideleri ekilmesini ve sonrasında da çayın el ile toplanmasını talep etme ihtimali de yapılan öngörüler arasındadır. Lakin, yeni çay fideleri ile yaklaşık 4-5 yıl boyunca ürün alınamayacak da demektir. Elle toplama da ciddi bir zaman ve emek gücü anlamına gelmektedir. Böyle bir sürecin sonunda, muhtemelen orta ve küçük ölçekli üreticiler zaman içinde ellerindeki ilkel birikim kazançları olan mülkleri ile çay bahçelerini satmak zorunda kalacak ve kaçınılmaz olarak bir süre sonra da büyük ölçekli üreticilerin üretim süreci içine dâhil olup işçileşeceklerdir. Doğu Karadeniz’de fındık piyasasının işleyişine benzer bir biçimde, 2009 yılında hazırlanan ve “sermayenin değişen ihtiyaç ve taleplerini gündeme getiren bir” Çay Yasa Tasarısı ile sözleşmeli çiftçiliğin önü açılmaya çalışılmış, uluslararası çay piyasası ile koşut bir

biçimde bir çay borsasının kurulması önerilmiştir (Genç, 2014: 526-528; 2016: 275-277). Oysa, üretimin standardizasyonu ve gıda güvenliği söylemi büyük firmaların yararına bir stratejidir aynı zamanda. Glokalizasyon üzerinden coğrafi işaretleme meselesi ve pazarlamanın önem kazanması (tıpkı küresel meta ve değer zinciri içinde pazarlamanın başat rolü alması gibi) ise esasında neoliberalizmin mevcut zaman ve mekân imkânları dâhilinde yayılımının makrodan mikroya ve küreselden yerele/lokale uzanmasının birer tezahürüdür. Diğer bir deyişle, çay tarımının öneminin ve çayın meta değerinin gün geçtikçe artması, bu sürecin hızla yerele doğru ilerlemesiyle birlikte, bölgenin bu süreçten payına düşeni almasına ve piyasanın bu yeni işleyiş dinamikleri uyarınca bölgenin ekonomik ve politik yapısında önemli bir dönüşüm geçirmesine yol açmaktadır. Son dönemde ÇAYKUR’un Varlık Fonu’na aktarılması ile üreticilerin bu kurumun özelleştirileceği beklentisi ise üreticiyi ister istemez özel sektör ve bağlı bulunduğu piyasa şartları ile karşı karşıya bırakma olasılığını yükseltmiştir. Piyasa koşullarına karşı üreticilerin sığınabileceği ihtimallerden birisi ise dayanışma ekonomilerinin ve pratikteki örneklerinden biri olan kooperatiflerin hayata geçirilmesi olabilir. Bu sebeple, son dönemde “[ü]reticiler, tarımsal kalkınma kooperatifleri, Rize’de kurulan Çay Üreticileri Dayanışma Derneği ve Çay-Sen’in yanı sıra Tüm Köy-Sen ve Çiftçi-Sen çatısı altında örgütlenmeye çalışıyor[lar]” (Şan, 2017). Bu minvalde, bölgede çay tarımı alanında tarladan fabrikaya, paketlemeden tüketiciye uzanan bir üretim süreci yürütülen kooperatifleri arasında ilk sırada akla gelen ise Hopa Tarımsal Kalkınma Kooperatifi veya bilinen adıyla Hopa Çay Kooperatifi.

3. HOPA ÇAY KOOPERATİFİ

1970’li yılların sonu itibariyle derinleşen küresel iktisadi kriz sonrası, uluslararası siyasal ve ekonomik kurumların ve uluslararası şirketlerin önerileri çerçevesinde başta Anglo-Sakson devletlerin olmak üzere diğer Batı Avrupa ülkeleriyle birlikte hayata geçirmeye başladıkları neoliberal politikaların 1990’lı yılların başında Sovyetler Birliği’nin de yıkılması ile ivme kazanması ile sadece para piyasalarının değil aynı zamanda emek piyasaların da hem mekânsal/uzamsal hem de zamansal bağlamlarda genişlemeye başladığı günümüze ait daha da güncel bir olgu niteliği taşıdığı açıktır. Tüm dünya üzerinde hammaddenin ve

metanın mobilitesinin artmasının yanısıra emeğin de mobilitesinin artış göstermesiyle de ulus-devletlere ait sınırların eski katılığını ve geçilmezliğini de yitirdiği ortadadır. Son 20 yıllık süreçte, neoliberal politikaların sadece gelişmiş ülkelerde işleme konulmasının yanında gelişmekte olan hatta gelişmemiş ülkelere kadar sirayet etmesi ile emeğin mobilitesi ve emek piyasalarının esnekleşmesi süreci daha da hız kazanmıştır. Adeta, “aklın standartlaşması, zamanın standartlaşması, mekânın standartlaşması ve emeğin standartlaşması” (Dikmen, 2003: 518-525) süreçleri düşümdeşmekte ve birbirini besleyerek gelişmektedir.

Son 10 yıllık dönemde, gelişmekte olan ülkeler listesinden yer alan Türkiye’de neoliberal politikaların daha etkin bir biçimde uygulanması neticesinde bilhassa siyasal ve ekonomik etki alanı anlamında merkezde yer alan metropollerdeki ve çevrede yer alan, zaman içinde ciddi bir ekonomik büyüme gösteren şehirlerdeki emek piyasalarının yapısının değiştiği de artık rahatça gözlemlenebilecek bir hal almış durumdadır. Türkiye’nin her bir köşesinde kendine has dinamikler ile devinen sosyo-ekonomik yapıya bir süredir yavaş yavaş nüfuz etmeye başlayan neoliberal politikaların etkisinin gündelik hayatta emek piyasasındaki görüngüleri ise süreç hususunda dikkate değer veriler vermektedir. Bu bağlamda, esasında coğrafi konumlanması gereği taşra niteliği taşımasının yanısıra hem bir limana hem de Gürcistan’la hududa sahip olması nedeniyle Anadolu taşrasındaki herhangi bir ilçeden farklılık gösteren Artvin iline bağlı Hopa ilçesi bu dönüşümün rahatça izlenebileceği bir örnek teşkil etmektedir. Hem çoklu etnik yapısı hem de göçmen emeğin yaygın kullanımı nedeniyle Hopa’nın emek piyasası Türkiye için kendine has bir nitelik taşımaktadır.

Bu bağlamda, Türkiye’nin en kuzeydoğu ucu, serhad noktası olan Hopa ilçesi aynı zamanda Sarp Sınır Kapısı ve uluslararası bir liman gibi iki önemli imkânın sağladığı ekonomik ve toplumsal hareketlilikten dolayı özellikle son 20-25 yılda kayda değer bir dönüşüm sürecine giren bir yer olma özelliğini de taşımaktadır. Genel olarak bölge bir soylulaştırma projesine de dönmüş durumdadır. Soylulaştırmanın farklı tezahürlerinin görüldüğü Hopa’da “modern” ve/veya “kentli” olma hali sadece AVM’den alışveriş yapma ve “rezidans” olarak adlandırılan lüks konutlarda yaşamak olarak kabul görürken; 1960’lı yıllarda

biri açık üçü kapalı dört sineması olan (Azaklı, 2012), hatta son yıllarda çeşitli dizi ve film setlerine ev sahipliği yapan Hopa’da bugün -bin bir çaba ile filmler gösterip film söyleşileri yapmaya çalışan bir sinema topluluğu olmasına rağmen- ne bir sinema/tiyatro salonu ne de -herkesin kullanımına açık- bir kongre salonu ya da bir kültür merkezi bulunmamaktadır. Sinema/tiyatro gösterileri ya da yapılacak konuşmalar, paneller, seminerler, toplantılar ağırlıklı olarak bir düğün salonunda ya da Hopa Ticaret ve Sanayi Odası’nın yaklaşık 150 kişilik bir konferans salonunda organize edilmektedir. İnsanların zaman geçirebileceği, katılabileceği sanatsal/kültürel faaliyetlerin, konforlu bir biçimde yararlanabilecekleri yaygın bir toplu taşıma sisteminin ya da çocukların okul eğitimi dışında hem bugünü hem de geleceği için kullanabilecekleri farklı alanlarda öğrenim imkânlarının eksikliği veya dayanışma-paylaşma odaklı üretken bir sosyalleşme yaratabilme ihtimali ise bölge halkının sıklıkla dile getirdiği fakat bir eyleme geçmekte zorlandıkları konuların başında gelmektedir. Bunların yerine bugün çok çeşitli ekonomik, politik ve/veya sosyo-kültürel arka plandan gelen insanlar benzer bir biçimde her geçen gün seviyesini yükselten neoliberal bir tüketim kısılacı içinde kazandıkları parayı bireysel bazda lükse yatırır haldeler. Bunun en iyi örneği ise hayli yüksek fiyatlara alıcı bulan evlerle inşaat sektörünün ilçenin gözde tüketim alanı olmasıdır. Bu türden tüketim odaklı yaşamaların finansmanını sağlayan ana sektörlerden birisini de çay üretimi oluşturmaktadır.

İlçenin temel geçim kaynaklarından biri olan çay tarımı ise aynı zamanda bölgenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel dinamikleri ile de oldukça yakından ilgili bir faaliyet alanıdır. Hopa’ya çayın ilk gelişi 1953 yılı civarındadır. Bugün Hopa’daki tarım arazilerinin %61’i yani 26.300 dekarlık bir alan çay tarımı için kullanılmakta, yıllık toplam 40.500 ton çay üretilmekte ve böylece yılda 87.075.000 TL gibi bir gelir elde edilmektedir (Hopa TSO, 2018: 3). Hopa ve Kemalpaşa’daki toplam çay üreticisi sayısı ise 12.000 civarındadır. Bunun yanında, bugün çay hasadı ağırlıklı olarak Sarp Sınır Kapısı’nın diğer tarafından gelen başta Gürcüler olmak üzere Azeri, Ermeni vb. Kafkas halklarından göçmenlerin emeğine dayanmaktadır. Önceden çoğunlukla yereldeki kadınların üstlendiği bu üretim süreci bugün yoğunluklu olarak kayıtdışı göçmen emeği ile yürütülmektedir. Hatta bir anlamda “Gürcü işçiler çay sektöründe yer alan irili ufaklı

sermayedarlar için vazgeçilmez bir işgücü kaynağı haline geldiği[nden ...] yasal olmamasına rağmen Gürcü işçi çalıştırmak son derece yaygın ve yetkililerin göz yumduğu bir uygulamadır” (Yıldırım, 2016: 203). Bu minvalde:

“Öncelikle sınırın açılmasıyla Gürcistan vatandaşlarına 1 ay süreli turist vizesi verilmiş daha sonra Türkiye Gürcistan arasında 1996 yılında imzalanan anlaşma ile bu vizenin sınır kapılarında alınması kararlaştırılmıştır. 2006 yılında yapılan anlaşma ile iki ülke vatandaşlarının karşılıklı olarak 90 günlük süre ile vizesiz giriş-çıkış yapabilmesinin önü açılmıştır. 31 Mayıs 2011 tarihinde imzalanan Protokolle ise iki ülke vatandaşları, birbirlerinin ülkelerine pasaporta ihtiyaç olmadan kimlik kartıyla seyahat edebilmektedir. Son olarak ise 2017 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan genelge ile çay ve fındık tarımında çalışacak olan Gürcü işçilerin 90 gün süresince çalışma izni almadan çalışabilmesinin önü açılmıştır” (Ciğerci-Ulukan & Ulukan, 2018: 106).

Resmi namı S.S.08-1 No’lu Hopa Tarımsal Kalkındırma Kooperatifi olan Hopa Çay Kooperatifi, 1959 yılında bir grup çay üreticisinin bir araya gelmesi ile Hopa Çay Ekicileri Kooperatifi adı altında kurulur. Başta bir tüketim kooperatifi olarak işler. İlk açıldığı dönemde kooperatif, üyelerine tohum ve tarım ilaçları sağlarken, 1970’li yıllarda çay için gübre de vermeye başlar. Yine bu dönemde, üyelerine ucuz gıda ve diğer perakende ürünleri sağlayan Hopa ve Kemalpaşa’da birer tane dükkân açılır. Bu dükkânlarda çay parasına mahsuben alışveriş yapılmaktadır fakat sonrasında bu dükkânlar kapanır ve bu imkân bugüne intikal ettirilemez. Hatta bu süreçte üyelerine tohum, ucuz gübre ve tarım ilaçlarının yanısıra ucuz hafriyat malzemeleri ve öğrencilere burslar dahi sağlanır lakin bugün bu imkânlar da mümkün değildir. Lakin, kooperatifin hala Hopa’da 160 metrekarelik ve Kemalpaşa’da 240 metrekarelik iki dükkânı mevcuttur (Atayurt ve Kocagöz, 2019). Bunların yanısıra, bugün ve gelecek günler için konulan esas hedeflerden biri ise, “yeniden böyle bir sistem kur[arak ...] bu sefer [...] temel gıda madde satmak” iken, “bu şekilde Türkiye’nin farklı bölgelerinden de ürünün değiş tokuşu yapılabileceğini” ve “Çanakkale’den zeytin, Dersim’den nohut gelir”, ve böylece de “[p]aranın kullanılmadığı ya da çok az kullanıldığı değiş tokuş

usulü ile ticaretin yapıldığı bir market nihai amaç” olarak konmaktadır (Yeşil Gazete, 2017). Diğer bir yandan, bu alternatif daha öncelerinde de bölgede ve bölgeye dair çalışmalarda ele alınmıştır. Mesela, neoliberal politikaların hız kazandığı ve özel sektörün çay piyasasında yer edinmeye başladığı 1990’lı yılların başında Chris M. Hann (1990: 72) bölgede kooperatiflerin hem devletin müdahalesinden hem de özel sektörün pervasızlığından azade farklı bir ekonomik kalkınmayı mümkün kılabileceğini belirtmektedir.

2000 yılı itibarıyla 6.500 civarında üye sayısına ulaşılır. 2009 yılında Kemalpaşa’nın Köprücü Köyü’nde 5 dönüm arazi üzerine kurulu ve bugün günde 40-45 ton yaş çay işleyebilme ve günde 2-3 ton civarında kuru çay paketleme potansiyeline sahip bir çay fabrikası satın alınır. 2012 yılında 1.000’e yakın üyenin katılımıyla yapılan kongre ile daha dayanışmacı bir yönetim kooperatifin başına gelir. 25 Ocak 2020 tarihinde yapılan son kongrede yapılan seçim ile de yeni bir yönetim kooperatifin başına gelmiştir. Son yönetimde öncekilerden farklı olarak, kooperatifin yönetimine, 5 asıl 5 yedek üyeden oluşan listeye birer tane de kadın üye dâhil edilmiştir. Diğer taraftan, hem bir önceki hem de şu anki yönetimin ikisi de, bir yandan kooperatif geçmişten gelen borcu kapatmaya bir yandan kooperatifi ve üretimi daha dayanışmacı, daha şeffaf ve daha yataydan kurulan bir ilişkiler ağının üzerine oturtmaya çalışan bir amaçla yola koyulmuşlardır. 2012-2020 yılları arasında kooperatifin başkanlığını yürüten Şerafettin Çelik, “[h]içbir üreticimiz mağdur olmadan yeni bir hayatı dayanışma ile büyötmeye çalışıyoruz” diyerek, “[d]evletin uyguladığı çay politikalarına karşı üreticilerin emeğinin karşılığını alabilmesi açısından kooperatiflerin çok önemli olduğunu ve güçlü bir dayanak noktası oluşturduğunu vurgula[maktadır] da” (Şan, 2017). Çünkü diğer bir yandan son iki senedir özel firmaların ÇAYKUR’dan daha fazla yaş çay aldığı göz önüne alınırsa ÇAYKUR’un kota ve kontenjan stratejilerinin özel sektörün önünü açtığı, piyasada onlara bir alan açtığı bir gerçektir (Kocagöz, 2019a). Bu minvalde, sürecin çeşitli muhataplarının bir araya gelip de tüm bu gelişmelerin konuşulduğu bir etkinlik olarak 17 Mart 2018 tarihinde Hopa’da “Halk İçin Kooperatifleşme Çalıştayı” düzenlenmiştir. Bu çalıştay ile, üreticiler, akademisyenler, araştırmacılar, siyasetçiler ve

Türkiye’nin dört bir yanından gelen (Ovacık Kooperatifi, Dayanışma Kooperatifi, Halkbeskoop Tüketim Kooperatifi, Boğaziçi Mensupları Tüketim Kooperatifi / BÜKOOP ve Kadıköy Kooperatifi gibi) çeşitli kooperatifler hep beraberce neoliberal piyasa şartları altında her geçen gün hem üreticinin hem de tüketicinin müşterek yararı için kooperatiflerin öneminin arttığı ve tarımın, çayın, kooperatifçiliğin ve dayanışma ekonomilerinin bugünü ve yarını mütalaa etmiştir (Şahinbaş, 2018).

Kooperatif bugün artık çay üretim sürecinin tüm işlemlerini yerine getirerek üreticiden yaş çay alımı, fabrikada işlenmesi, fabrikasyon sonrası kuru çay paketlenme ve çayı tüketiciye ulaştırma gibi işlemlerin tümünü yürütebilmektedir. Fakat geçmişten gelen ağır borç yükü ve ciddi bir sermaye birikiminin olmaması nedeniyle, üreticiden yaş çay veresiye usulü alınmakta ve satıştan sonra ödemeler yapılabilmektedir. Bu sürecin uzun sürmesi nedeniyle de üreticilerin büyük bir çoğunluğu çaylarını ÇAYKUR dışında faaliyet gösteren uluslararası, ulusal, bölgesel ve/veya yerel firmalara vermeyi yeğlemektedir. Bugün, mevcut yaklaşık 4.200 üyesi olmasına rağmen kooperatife düzenli olarak çay veren 2.000-2.500 kişi civarındadır. Bu sayıda üreticiden çay alımının bir sebebi de kooperatifin sadece üyelerinden çay alımı yapılmaktadır. Üyeliğe giriş için ödenen miktar bugün için 300 TL’dir ama yine de kooperatifin peşin parayla çay alımı yapmaması ve uzun vadelerle ödemeler yapması bölgedeki üreticilerin kooperatife üye olmak yerine çaylarını özel sektöre vermeye meyletmelerine de sebep olmaktadır. Bunun yanında, üyeler ise yoğunluklu olarak 40 yaş üzeri erkeklerdir. Çünkü aslında bölgenin genel bir olgusu olarak evlerde çay faaliyetini yürütenler her ne kadar kadınlar ve gençler olsa da çay defteri çoğunlukla evdeki yaşlı/orta-yaşlı erkeklerin üzerine kayıtlıdır. Ve kooperatife üyeliğin kuralları gereği, çay defterinin üstünde kimin isminin yazıyor olduğu üyeliğin genel profili de belirlemekte ve bu profil ağırlıklı olarak 40 yaş üstü erkeklerden oluşan bir tablo çizmektedir. Fakat son dönemlerde kadınların da artık çay defterini üstüne alarak resmi olarak çay üretici sıfatı almaya başlamaları ile kooperatifin üyeleri arasında da kadınların sayısı artmaya başlamıştır.

Diğer bir taraftan, Çelik’in de yine belirttiği gibi ÇAYKUR’un belirlediği “[k]ota ve kontenjan, randevu uygulamaları özel sektörün istediği şekilde ve fiyattan çay almasına neden ol[maktadır]” (Şan, 2017). Bu

sebeple de, çay üreticisi için önemli bir alternatif sunan Hopa Çay Kooperatifi diğer çay firmalarından farklı olarak, “halk üretiyor, halk işliyor, halk kazanıyor” mottosu ile, ÇAYKUR’un üreticilere verdiği fiyattan ya da ona yakın bir rakamdan alınan/alınmaya çalışılan çayı fabrikasyon süreci sonrasında piyasa mekanizmasına sokmayıp, aracısız bir biçimde doğrudan tüketiciye ulaştırmaya çalışmaktadır. Bunu da, zaman zaman ülke sathındaki başka tüketim kooperatifleri veya dayanışma ağı kolektifleri üzerinden zaman zaman da telefon veya sosyal medya/web sayfası vasıtasıyla direkt tüketicilerden gelen toptan veya perakende alımlar üzerinden sağlamaya çabalamaktadır. Bu minvalde, “Hopa Çay Kooperatifi’nin İzmir Büyükşehir Belediyesi ve başta Kadıköy Tüketim Kooperatifi olmak üzere çeşitli kurumlarla geliştirdikleri ikili ilişki ve anlaşmalarla [...] ekonomik sıkışmışlığını aşma yönünde önemli adımlar attığı görülmektedir” (Şahin, 2019: 98).

Bunun yanısıra, kooperatifin işleyişi ve çalışma süreci ise tamamen kolektif bir biçimde yürütülmeye çalışılmaktadır. Bu düzlemde, sadece Hopa ve Kemalpaşa ile sınırlı kalmayıp Artvin ve Rize’nin çeşitli ilçelerinden de insanların dâhil olduğu bir imecenin yaratılması ve mümkün kılınması üretim süreçlerinin yürütülmesinde önemli bir zemini oluşturmaktadır. Bu imeceye aktif ve düzenli olarak katılan erkeklerin ve kadınların sayısı ise 40-50 kişi civarındadır. Bu katılım, ağırlıklı olarak gönüllü olarak yürütülse de, kimi zaman kooperatifin maddi koşulları da gözetilerek çalışanlara asgari ücret tutarında bir maaş ve oranına çalışanların karar verdiği düzeyde fazla mesai tutarı da verilebilmektedir (Kocagöz, 2019a). Çay hasadının yapıldığı dört aylık sürede, aralarında muhasebeci ve gece bekçisi gibi çalışanların olduğu yaklaşık 30 kişi maaşlı olarak çalışmakta ve gerektiğinde yaptıkları fazla mesai de ücretlendirilmektedir (Atayurt ve Kocagöz, 2019).

Bunun dışında, her ne kadar -dört senede bir yapılan seçimli- genel kurulda seçilen 5 asil 5 yedek üyeden oluşan resmi bir yönetim şeması varsa da esas kararların alındığı merci içinde yönetim kadroları ile kooperatif çalışanlarından ve üyelerden oluşan ve 12-20 civarında kişinin bizzat katıldığı yönetim meclisidir (Kocagöz, 2019a). Bu meclis vasıtasıyla kooperatifin tüm bileşenleri bir araya gelip kolektif

karar alma sürecini işletebilmektedir. Toplantıların duyuruları temsilciler ve kooperatifin aynı zamanda sürekli ilişkide olduğu köy muhtarları aracılığıyla tüm üreticilere ulaştırılmaya çalışılmakta ve sonrasında alınan kararlar da yine temsilciler, muhtarlar ve/veya belediye anonsları ile halka duyurulmaya çalışılmaktadır (Kocagöz, 2019a). Kooperatifin yönetim ve karar alma süreçleri tamamen açık, şeffaf ve müşterek bir biçimde yapılmaya çalışılmaktadır. Çalışanlar arasında işbölümü ise hiyerarşiye dayalı katı bir ayrışma ile değil, daha çok herkesin her işi yapabildiği, her yerde çalışabildiği bir sistem üzerinden işlemektedir. Ayrıca, yönetim ve çalışanlar arasındaki gelir farkı da söz konusu olan bir durum değildir. Mesela, “[k]ooperatifte yönetim kurullarında huzur hakkı diye ödenek var[dır], ama başkan dâhil kimse huzur hakkını alma[maktadır]” (Atayurt ve Kocagöz, 2019). Lakin kooperatifin esas sorunu geçmiş yönetimlerden kalan borcun hayli fazla olması ve elde edilen gelirden kooperatifin (vergi, sigorta, maaşlar, faturalar, vb.) temel giderleri ödendikten sonra kalan miktarın bu borcun ödenmesi için harcanmasıdır. Bu yük kooperatifin hedefine koyduğu çeşitli plan ve projeleri yapmaktan alıkoymaktadır. Önceki dönemlerden gelen borcun bir kısmı yapılandırılmış, bir kısmı ödenmiş vergi ve SSK borçlarıdır fakat ele geçen gelirin ciddi bir oranı eski borçlara gittiği için yeni dönemde yapılan borçlar için yeniden bir yapılandırmaya gidilmekte çünkü kooperatif tüm bu borçlarından dolayı ne bankalardan kredi çekebilmekte ne de bir biçimde bir devlet desteğinden yararlanabilmektedir (Atayurt ve Kocagöz, 2019). Sonuçta, tüm olumsuzluklara rağmen, kooperatifin kısa ve orta vadede önüne koyduğu hedeflerin net ve bunları gerçekleştirme umudunun ise baki olduğu açıktır: “Üreticilerin alınterinin karşılığını aldığı, kendi ayakları üzerinde duran, ortakların diğer üreticilere fayda sağlayabildiği, sağlıktan ekonomiye kadar yardımlaşmanın yaşandığı, yoksul öğrencilere burs verebilen bir sistem kurmak istiyoruz” (Atayurt ve Kocagöz, 2019).

4. SONUÇ

El değmemiş doğası ile bilinen Doğu Karadeniz coğrafyası her geçen gün, geri dönüşü olmayan bir dönüşüm içinde, kendine özgü bazı temel karakteristiklerini ilelebet kaybetmekle karşı karşıyadır. Ranta çevrilebilecek her şey büyük bir hızla metalaşp piyasa mekanizmasında bir değer olarak yerini almaya hazırlanmaktadır. 1980’li yıllarla başlayan bu süreç 2000 yılı sonrasında ivme kazanarak daha da hızlanmış durumdadır. Bölgede her geçen gün bir bir ormanlar kesilmekte, dereler kurumakta, deniz dağdan kopartılmış kayalarla doldurulmakta, yaylalar asfaltlanmakta, herkesin olan çitlenmekte, pazarlanmakta, satışa ve tüketime sunulmaktadır. Velâkin, bir yandan özel sektörün kâr hırsı devletin göz yummaları arasında Doğu Karadeniz’in doğasını peyderpey yok ederken, diğer yandan da yapılanlara karşı yerel halk tarafından verilen mücadelelerin sesi daha çok çıkmaya başlamıştır. Bu sebepten dolayı da, Doğu Karadeniz’de insanın, doğanın ve emeğin üzerinde kurulmaya çalışılan piyasa merkezli bir hegemonya ile yapılanlara/yapılacaklara karşı mücadele veren karşı-hegemonya arasındaki antagonistik ilişkiselliğin ortaya koyduğu dönüşüm süreci içinde, bölgede yeniden yaratılacak dayanışma temelli alternatiflerin yerel halkın sorunlarına bir çözüm olabilme ihtimali ortadadır.

Diğer taraftan, 21. yüzyılın müstakbel günlerde ruhunu oluşturma potansiyelinin hayli yüksek olduğu bu alternatiflerin başında gelenlerden bazıları ise müşterekleşme ve kolektivizasyon ile kooperatifleşme ve kooperatiflerdir. Çünkü bir anlamda “[d]ayanışma temelli [...] örgütlenmeleri yayılabilen, yeniden üretilebilen, farklı bağlamlarda çoğaltılabilen formlar içerisinde düşünmek olası. Katılımcılarının karar alma, inisiyatif alma ve uygulama, yani genel olarak “yapabilme kapasitelerini” geliştiren ve genişleten böylesi formların dayanışma için tabandan bir zemin açtığını söyleyebiliriz. Böylece parçalanmış ve atomize olan hayatların, ilişkilerinin tözünde dayanışmanın olduğu yeni tipte örgütlenme modelleri ile yeni hayatlarda bir aradalık inşa ettiğinden bahsedebiliriz” (Kocagöz, 2019b). Hatta kati bir biçimde hayata geçirilen neoliberal politikaların Türkiye’nin dört bir yanında genel sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapıya nüfuz etmesi ile yaşamın bütünlüklü bir dönüşüme uğraması neticesinde ortaya çıkan sistemin

verdiği hasarı, zararı telafi etmenin yegâne yolunun biraradalıklardan, dayanışmadan, paylaşmaktan geçtiği insanlar tarafından her geçen gün daha sarıh biçimde anlaşılmaktadır. Bu bağlam dâhilinde de, bu çalışmanın odak noktasını, ortaya çıkan dayanışma temelli alternatif bir deneyim olarak Hopa Çay Kooperatifi örneğinin, özellikle son 15-20 yıldır tartışılmakta olan ve her geçen gün etkisini arttıran ekonomik, toplumsal ve ekolojik krizlere karşı çözüm imkânı olabilecek nüveyi içinde barındırıp barındırmadığı hususu oluşturmaktadır. Esasında 1950’li yılların sonunda kurulan Hopa Çay Kooperatifi, 2012 yılında dayanışmacı bir yönetimin kooperatifin başına gelmesi ve son dönemlerdeki dayanışma temelli örgütlenme biçimlerine daha uygun bir faaliyet süreci yürütmeye başlaması ile Türkiye’deki dayanışma temelli örgütlenmeler ile kolektifleşme ve müşterekleşme tartışmalarının gündeminde yerini alan başlıca örneklerden biri olmuş ve elbette bu da özellikle son zamanlarda isminin daha çok duyulmasına da sebebiyet vermiştir.

Filhakika, bugün “[k]ırsal/tarımsal dönüşüm ve çözülme süreçleri gıda krizi ve beslenme sorunları, küçük üreticiler, güvencesiz çalışma ve ekoloji boyutlarıyla kendisini gösterirken aynı zamanda Türkiye’nin farklı bölgelerinden bu tip sorunlara çözüm üretme arayışında olan alternatif deneyimlerin giderek biriktiği ve yaygınlaştığını söylemek [artık daha] mümkün” hale gelmiştir (Yıldırım, 2019). Bu bağlamda, Hopa Çay Kooperatifi, bir anlamda hem üreticilerin hem tüketicilerin, hem köylünün hem kentlinin, tarımdan beslenmeye, sağlıktan eğitime kadar insanların temel ihtiyaçlarının ortak iyi/kamusal fayda gözetilerek, odağına kârı ve rantı almak yerine emeği ve dayanışmayı hedefine koyan bir müşterekleşmenin imkânının potansiyelini taşıyan fakat varolan piyasa odaklı sistemin zorlukları ile geçmişte yapılan yanlışların yükü nedeniyle bu potansiyeli henüz ortaya koymaya imkân bulamayan da bir deneyimdir aynı zamanda. Nitekim şimdiye kadar yapılanlar, edilenlerin bütününe bakıldığında görülen tablo bir dayanışma ekonomisi alternatifinin ortaya konmaya çalışılması olmuştur. Bu süreç dâhilinde, kooperatif dünyadaki ve Türkiye’deki kolektif, dayanışmacı örgütlenme deneyimlerini gözlemlemeye, onlarla irtibatlar, bağlantılar kurarak onların deneyimlerinden öğrenmeye ve hem kooperatifin içindeki -geçmişten gelen ve/veya bugün

ortaya çıkan- sorunlarla hem de dışındaki zorluklarla bir biçimde mücadele etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, açıktır ki kooperatifin şimdilik önüne koyduğu kısa ve orta vadeli hedefler, sahip olduğu potansiyelin üstündeki örtünün kenarından hafifçe görünen ufak bir kısmını ortaya koyan cinstendir lakin bu hedeflerin birer umut veya temenni olmasının ötesinde gerçekten de hayata geçirilip geçirilemeyeceği ise ancak gelecekte net bir biçimde çözüme kavuşacak/kavuşabilecek olan bir muamma olarak ortada durmaktadır.

SUMMARY

As a consequence of the fact that the global capitalism spreading its influence area as both the reason and the result of the neoliberal agenda, which was introduced in 1980s and in 1990s began to be actualized all over the world, has started to undergo a transformation to a post-fordist model, the complete altering, which is created into the public social security system and the labor market by the production processes becoming more flexible, affects the life of human beings across the globe especially in the last 20-30 years. Against the economic, political and social crises created by this change, it has been started to employ some certain kinds of local-based solution methods. It is possible to say that one of these is cooperative as a good example of the solidarity-based organization from now on human beings necessitate living a proper life with a humanitarian standard of living. Moreover, not only all across the world but also throughout Turkey quantitatively and qualitatively increase of the cooperatives, which are recently restructuring and reorganizing in various ways, is a result of apprehension of the resistance potency of the social solidarity organizing in local level in a sort of way against the arising threat of the global capitalism occurred under the name of post-fordism and/or neoliberalism. Within this context, because of the reason that the agricultural sector, which is nowadays industrialized and monopolized with each passing day, damages the nature irreversibly and aggrieves both the producers and the consumers increasingly, it is clear that the agricultural cooperatives, which are established by small and medium-sized producers/farmers after congregating, are the mechanisms performing for the benefit of the producers by continuing the minor agricultural production on the local basis and the consumers by the clean eating on the regional and national bases. One of these new kinds of cooperatives appearing in where there are agricultural activities is Hopa Tea Cooperative. Although the cooperative was established in 1959, it could not be carry out the activities influentially for a long time but a more efficient and functional process has been begun by the new management elected in 2012. Subsequently, against the accelerating threats of the market transforming by virtue of the neoliberalism, the cooperative becomes more solidarist, more equalitarian, opposes to the

market mechanisms and takes sides with the small farmers while the production of the tea is conducting on the one hand. The critical role of the cooperative as well is based upon its factory, by which tea can undergo the industrial process, because tea should get prepared for the consumption after a fabrication process different from the other agricultural productions, which are predominantly from field to fork. For this reason, in this work, it is aimed to investigate the struggle of the Hopa Tea Cooperative, which has thousands of members on the margin of the eastern Black Sea Region, against the neoliberal market conditions as an attempt of collective solidarity.

5. KAYNAKÇA

- 140journos. (2017). Çay. 01.10.2017. Erişim Tarihi: 11.04.2020. <https://140journos.com/cay-e3f8f5491c9>.
- Atayurt, U., Kocagöz, U. (2019). Özele Mahkûm Olmamak İçin. *Birartıbir*, 29.03.2019. Erişim Tarihi: 27.04.2020. <https://www.birartibir.org/dayanisma-ekonomileri/282-ozele-mahkum-olmamak-icin>
- Azaklı, H. (2012). *Benim Sinemalarım ve Talikot Valisi*. 20.01.2012. Erişim Tarihi: 25.04.2020. <http://www.hopa.gen.tr/?Syf=22&Mkl=275656>
- Beller-Hann, İ., Hann, C. M. (2012). *Doğu Karadeniz’de Devlet, Piyasa, Kimlik: İki Buçuk Yaprak Çay*. P. Öztamur (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buck-Morss, S. (2004). *Rüya Âlemi ve Felaket / Doğuda ve Batıda Kitleli Ütopyanın Tarihe Karışması*. T. Birkan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ciğerci-Ulukan, N., Ulukan, U. (2018). Çay Tarımı ve Göçmen Emeği: Doğu Karadeniz’de Gürcü İşçiler. Ç. E. Şahin ve A. Özsoy-Özmen (Ed.) *Current Debates in Labour Economics & Industrial Relations* (s. 101-111). London: IJOPEC Publication.
- ÇAYKUR. (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2018a). *Çay Sektörü Raporu*. Erişim Tarihi: 15.04.2020. <http://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=5&ItemId=542>
- ÇAYKUR. (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2018b). *İstatistik Bülten*. Erişim Tarihi: 15.04.2020 <http://www.caykur.gov.tr/CMS/Design/Sources/Dosya/Yayinlar/421.pdf>
- Değirmenci, E., Karaçimen, E. (2019). Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politikası. *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), s. 139-173.
- Dikmen, A. A. (2003). Standart Üründen Marka Standardizasyonuna. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (Der.) *Küresel Düzen: Devlet, Birikim ve Sınıflar Korkut Boratav’a Armağan* (s. 515-538). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Genç, F. (2014). Türkiye’de Çay Üretiminde Dönüşüm: Farklar/Aynılıklar. M. Yaman, G. Yarkın, Ş. G. Tuna ve F. Ercan (Ed.) *Emeğin Kitabı* (s. 516-532). İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Genç, F. (2016). Neoliberal Dönüşümün Çay Evresi. D. Yıldırım ve E. Haspolat (Der.) *Değişen Karadeniz’i Anlamak* (s. 257-280). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Genç, F. (2018). ÇAYKUR’da Ne Oluyor? *Gazete Duvar*, 10.10.2018. Erişim Tarihi: 22.04.2020 <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2018/10/10/caykurda-ne-oluyor/>
- Genç, F. (2019a). Çayda İkinci Sezon: Tüketiciler Pahalı İçiyor! *Gazete Duvar*, 06.07.2019. Erişim Tarihi: 22.04.2020. <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/07/06/cayda-ikinci-sezon-tuketiciler-pahali-iciyor/>
- Genç, F. (2019b). 3,03 Çay Üreticisini Kurtarır Mı? *Gazete Duvar*, 23.05.2019. <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/05/23/303-cay-ureticisini-kurtarir-mi/> (Erişim Tarihi: 22.04.2020).
- Genç, F. (2020). Çay Üreticisi Tedirgin: Toprağı Hiç Mi Düşünmediniz? *Karasaban*, 12.04.2020. Erişim Tarihi: 22.04.2020. <https://www.karasaban.net/cay-ureticisi-tedirgin-topragi-hic-mi-dusunmediniz-fatma-genc/>
- Hann, C. M. (1990). *Tea and the Domestication of the Turkish State*. Huntingdon: SOAS, University of London.
- Hopa TSO. (Ticaret ve Sanayi Odası) (2018). *Hopa İlçe Raporu*. Erişim Tarihi: 23.04.2020. <http://www.hopatso.org.tr/Portals/21/raporlar/Hopa%20%C4%B0l%C3%A7e%20Raporu%202018.pdf>
- Karaçimen, E., Değirmenci, E. (2019). Kuşaktan Kuşağa Çay Tarımında Kadın Emeği. Ö. Şendeniz (Der.) *Aramızda Kalmasın: Kır, Kent ve Ötesinde Toplumsal Cinsiyet* (s. 69-80). Ankara: Aramızda Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Derneği Yayınları.
- Klasra, M. A., Khawar, K. M., Aasim, M. (2007). History of Tea Production and Marketing in Turkey. *International Journal of Agriculture & Biology*, 9 (3), s. 523-529.

- Kocagöz, U. (2019a). Ne Aracı Ne Tefeci Ne Patron. *Birartıbir*, 29.03.2019. Erişim Tarihi: 27.04.2020 <https://www.birartibir.org/dayanisma-ekonomileri/284-ne-araci-ne-tefeci-ne-patron>
- Kocagöz, U. (2019b). Dayanışma Ekonomilerinin Felsefesi. *Gazete Duvar*, 31.07.2019. Erişim Tarihi: 27.04.2020. <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/07/31/dayanisma-ekonomilerinin-felsefesi/>
- Kuzucu, K. (2012). *Bin Yılın Çayı: Osmanlı’da Çay ve Çayhane Kültürü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Leblebici, Ö. (2010). Küresel Değer Zincirleri ve İyi Tarım Uygulamaları. *Memleket Siyaset Yönetim*, 5 (14), s. 37-63.
- Sonnad, N. (2018). Tea If By Sea, Cha If By Land: Why the World Only Has Two Words for Tea. *Quartz*, 11.01.2018. Erişim Tarihi: 15.04.2020. <https://qz.com/1176962/map-how-the-word-tea-spread-over-land-and-sea-to-conquer-the-world/>
- Şahin, Ç. E. (2019). Türkiye Tarımının Güncel Sorunlarının Çözümünde Kooperatifler Bir Model Olabilir mi? Fırsatlar ve Handikaplar Üzerine Düşünceler. F. S. Öngel ve U. D. Yıldırım (Der.) *Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler* (s. 79-115). İstanbul: Notabene Yayınları.
- Şahinbaş, D. (2018). Hopa’da “Halk İçin Kooperatifleşme Çalıştayı” Düzenlendi. *Birgün*, 19.03.2018. Erişim Tarihi: 30.04.2020. <https://www.birgun.net/haber/hopa-da-halk-icin-kooperatiflesme-calistayi-duzenlendi-208527>
- Şan, Ö. (2017). Halk Üretiyor Halk Kazanıyor. *Cumhuriyet*, 18.09.2017. Erişim Tarihi: 28.04.2020. <http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/halk-uretiyor-halk-kazaniyor-825929>
- Yeşil Gazete. (2017). Çaylar Hopa’dan: Hopa Çay Kooperatifi Satışlara Başladı. 20.06.2017. Erişim Tarihi: 28.04.2020. <https://yesilgazete.org/blog/2017/06/20/caylar-hopadan-hopa-cay-kooperatifi-satislara-basladi/>
- Yıldırım, U. D. (2016). Karadeniz’de Çay ve Fındık Üretiminde Göçmen İşgücünün Etnikleşme Süreçleri. *Karadeniz Araştırmaları*, 52, s. 191-210.

Yıldırım, U. D. (2019). Belediyeler ve Kooperatifler Ekseninde Türkiye Tarımında Alternatif Kamusalılık Deneyimleri: Olanaklar ve Sınırlar. F. S. Öngel ve U. D. Yıldırım (Der.) *Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler* (s. 25- 78). İstanbul: Notabene Yayınları.

Zihnioğlu, A. (2010). *Bir Yeşilin Peşinde*. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

FAKİR BAYKURT VE KEMAL TAHİR’İN YAPITLARINDA DİN VE EĞİTİM OLGUSUNUN KARŞILAŞTIRMALI SOSYOLOJİK ANALİZİ¹

Ebru YILMAZ²

Fuat GÜLLÜPINAR³

ÖZ

Bu çalışmada, Fakir Baykurt ve Kemal Tahir’in köy romanları köyde/köylüde batıl inançlar, din, eğitim, ilerleme/yenilik gibi olgular üzerinden karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Çalışma, köylünün içinde bulunduğu inanç, gelenek ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği, eğitim ve ilerleme fikrinin yine köylüler tarafından nasıl değerlendirildiğini yazarların romandaki konuyu ele alış tarzları ve kahramanlarının söylemleri üzerinden analiz etmektedir. Fakir Baykurt’un *Yılanların Öcü*, *Irazca’nın Dirliği*, *Onuncu Köy* ve *Tırpan*; Kemal Tahir’in *Sağırdere*, *Körduman*, *Köyün Kamburu* bu olgular üzerinden karşılaştırıldığında bazı benzerlikler ve farklılıklar ön plana çıkar. Buna göre, Fakir Baykurt’un köyü ya da köylüyü ele alırken haksızlıklar karşısında sessiz kalmayan bazı “roman kahramanları”, Kemal Tahir eserlerinde pasif, çıkarıcı, biat etmeye müsait bir hal alır. Köylünün, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini içselleştirmesi ve ilerleme/yenilik fikrine karşı kapalı tutumu, dinin gündelik hayatın her alanını kuşatması, eğitime pragmatik bakış Kemal Tahir’in eserlerinde sıklıkla karşılaşılan öğeler iken, Baykurt’un eserlerindeki köylüler çoğu durumda yeniliklere açık, toplumsal cinsiyet eşitliği ve eğitim konusunda duyarlı, dinle mesafeli bir ilişkilene olarak resmedilir. Fakir Baykurt’un çizdiği karakterlerin şehir hayatına özenmesi, köylünün traktöre karşı çıkmaması ve bu durumu iyi karşılaması nihayetinde köyden göçerken şehirdeki ilerlemenin cazibesi olarak aktarılır. Kemal Tahir’in çizdiği köylüler ise şehri kötülüğün, ahlaksızlığın, dinsizliğin yeri olarak addeder.

¹ Bu makale, “Fakir Baykurt ve Kemal Tahir Yapıtlarında Köy ve Köylülük Olgusu: Karşılaşmalı Sosyolojik Bir Değerlendirme” adlı yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

² Yüksek Lisans Mezununu

³ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Dolayısıyla ilerlemeye, dışarıdan müdahaleye karşıdır. Neticede yapılacak tren yoluna, fabrikaya, getirilecek traktöre/makineye karşı köylünün tavrı olumsuz olarak aktarılır. Dönemin koşulları açısından değerlendirildiğinde, Tahir'in köylü roman kahramanları gerçekte karşılaşma olasılığı daha yüksek türden köylü prototipi çizmektedir. Fakir Baykurt ve Kemal Tahir eserlerinde köylülerin eğitime bakışı noktasında da bir ayrılık söz konusudur. Fakir Baykurt'un kendisinin de öğretmenlik yapması köylülerin görece duyarlı çizilmesinde rol oynamıştır. Oysa Kemal Tahir'in metinlerindeki bakış açısına göre eğitim, köylerde medrese eğitimi ile sınırlıdır ve ancak statü sağlıyorsa değerlidir.

Anahtar sözcükler: Eğitim, Din, İlerlemecilik, Köy Edebiyatı, Fakir Baykurt, Kemal Tahir

A COMPARATIVE SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE RELIGION AND EDUCATION IN THE WORKS OF FAKİR BAYKURT AND KEMAL TAHİR

ABSTRACT

This study involves a comparative analysis of Fakir Baykurt and Kemal Tahir's village novels based on notions such as superstition, religion, education, progress/innovation in the village and the villager's life. The study analyses the villagers' assessment of ideas that affect them such as belief, tradition, gender inequality, education, based on the writers take on the subject in their novels and the protagonists' quotes. Some similarities and differences stand out when Fakir Baykurt and Kemal Tahir's works- *Yılanların Öcü*, *Irazca'nın Dirliği*, *Onuncu Köy*, *Tırpan*, *Sağırdere*, *Körduman*, *Köyün Kamburu*- are reviewed based on these notions. For example, when it comes to the village and the villagers, Fakir Baykurt's, "novel protagonists" who are never silent against injustice, become passive, self-interested and ready to obey in Kemal Tahir's works. While elements such as villagers internalizing gender inequality, being close-minded towards progress/innovation, religion invading all corners of daily life, a pragmatic perspective towards education are commonly found in Kemal Tahir's works, Baykurt's works include villagers who are open to innovation about several matters, sensitive to gender equality and education and in a distant relationship with religion. The longing Fakir Baykurt's characters have for the city life, the villager's willing adoption of the tractor and their acceptance of these circumstances are ultimately conveyed as the charm of the progress in the city-life as villagers emigrate from their villages. Kemal Tahir's villagers see the city as the place of evil, immorality, irreligion. As a result, they are against progress and foreign intervention. Villagers attitude towards the railroad, the factory and the tractor and machines are ultimately conveyed as negative. When we consider the circumstances in the 1940s and the homogeneous characteristics of the villagers in those times, it can be said that we are more likely to come across Tahir's village novel protagonists in the real world. The villagers in Fakir Baykurt and Kemal Tahir's works are also in disagreement about education. Fakir Baykurt's teaching career played a role in his description of the villagers being relatively

sensitive. The perspective in Kemal Tahir's texts on the other hand, only values education if it leads to income and status. On the other hand, the villager mostly accepts the madrassa education. The lack of any schools in all of Kemal Tahir's reviewed works is already an important example of the villagers' circumstances.

Keywords: Education, Religion, Progressivism, Village Novels, Fakir Baykurt, Kemal Tahir

1. GİRİŞ

Bu çalışma Fakir Baykurt ve Kemal Tahir'in köy romanlarında köyün; batıl inançlar, din ve eğitim olguları üzerinden nasıl betimlendiğini karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca köylünün içinde bulunduğu inanç, gelenek ve eğitim fikrinin yine köylüler tarafından nasıl değerlendirildiğini yazarların romandaki konuyu ele alış tarzları ve kahramanların söylemleri üzerinden analiz etmeyi amaç edinmektedir.

Fakir Baykurt ve Kemal Tahir'in aşağı yukarı aynı dönemlerde köy hayatı ve gerçekliğine ilişkin oldukça zengin eserler ortaya koymaları bu çalışma için seçilmelerinin temel gerekçesini oluşturmaktadır. Her iki yazar da köy üzerine olan eserlerinde kendi bakış açılarından köyün tüm sosyolojik katmanları ve olguları üzerine güçlü analizler içeren hikâye ve anlatılar inşa etmişlerdir.

Her iki yazarın da köy yaşamı üzerine zengin eserler ortaya koymasının yanı sıra, bakış açılarındaki bariz farklılıklar da bu çalışma için seçilmelerinin ikinci temel nedeni olarak düşünülmüştür. Kemal Tahir'in ve Fakir Baykurt'un köy edebiyatı ve köylüye bakış açıları önemli farklılıklar içermektedir. 1960 yılında köy romanının edebiyatımızdaki yeri, gelişimi ve yazarların sanat anlayışları gibi pek çok konunun tartışıldığı *Beş Romancı Tartışıyor* adlı eserde, yazarlarca bu farklı bakış açıları açıkça ifade edilmiştir. Eserde, tartışma konularından biri köyde yetişen köy romancılarının şehirde yetişen köy romancılarına göre köyü daha iyi betimleyip betimleyemedikleri meselesidir. Fakir Baykurt'a göre, köyde doğan ve yetişen sanatçılar, köy romanlarını daha başarılı bir şekilde kaleme alır. Burdur izlenimlerinden azade olmayan roman anlatısını desteklemek adına Baykurt, "Biz köy çocukları, ilk çocukluk devresini köyde geçirdik. Alt bilinç malzemesi köy malzemesiyle dolu olduğundan, eğer kültürümüz de kuvvetli ise, yazacağımız roman, köyü görmeden köy romanı yazarların romanlarından daha iyi olacak kanısındayım" (Baykurt, 1960'dan aktaran, Tükel, 1960, s. 11) der. Kemal Tahir'in cevabı ise "Eğer köyden yetişenler köyü şehirden yetişenler şehri yazacaksa bu, doğrudan doğruya hatıra yazmak olur, roman yazmak olmaz" (Tahir, 1960'dan aktaran, Tükel, 1960, s. 8) yönündedir. Şehirde yetişen ve köyde hiç bulunmamasına karşın köyü romanlarında mekân ve malzeme olarak kullanan Kemal Tahir'in asıl

amacı, tarihsel ve toplumsal gerçekliklerden yararlanarak toplumsal bir bellek oluşturmak iken; Fakir Baykurt için amaç, köylerin sorunlarını edebi bir yolla ifade etmektir. Bu sebeple yoksulluk, eğitim gibi sorunlar üzerine durmak ve romanın bu yolla araçsallaştırılmasında bir beis yoktur. Nitekim bu durum Köy Enstitüsü mezunu roman yazarlarının ortak özelliğidir. Dönemin Köy Enstitüsü yazarlarınca şekillenen köy romanı anlayışından ayrı olarak Kemal Tahir'in "İlki 1955'te yayınlanan köy romanları didaktik mahiyette değildir ve diğerlerinin yazdıklarının aksine didaktik mahiyet taşımamakta; tarihsel geçmişi deşelemesi ve olumlu tip olmaması anlamında eleştirel bir şekilde değerlendirilmektedir" (Kayalı, 2010, s. 42). Tahir'in köy romanlarındaki tiplerin genellikle olumsuz tipler olması ise cezaevindeki gözlemlerine dayandırılır. Sezai Coşkun'un ifadelerine göre; "Kemal Tahir, Çankırı Cezaevi'nde kaldığı yaklaşık bir buçuk yıllık dönemde, Sağırdere, Körduman, Kelleci Memet isimli romanlarıyla 'Arabacı', 'Gelin Kadın Oyunu' gibi hikayelerine malzeme toplar" (Coşkun, 2006, s. 30). Bu malzeme köy romanındaki betimlemeler veya karakterlere yansır. Diğer bir deyişle Tahir'in roman konusuna yaklaşırken temel düşüncesi, romancının aynı zamanda bir sosyolog ya da tarihçi olması gerektiğidir (Kayalı, 2008, s. 1096). Sanata malzeme olarak seçilen konuların yaşamla ilişkide olduğu ve sanatçıların yaşamlarından azade olmadığı ön kabulüyle yola çıkılmaktadır.

Fakir Baykurt ve Kemal Tahir'in ele alınan eserlerinin karşılaştırılması hep toplumsal yaşamdaki gerçekliği algılama biçimlerini hem sanat anlayışlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Fakir Baykurt ile Kemal Tahir'in sanat anlayışları arasındaki temel fark köyü betimleme biçimlerini de etkilemiştir. Öyle ki Fakir Baykurt'un köyde doğması, burada yetişmesi ve öğretmenlik yapması, kendi yaşamının izleğini de sunan bir eğitim ve din anlayışını beraberinde getirir. Öte yandan, Kemal Tahir'in köy anlatısındaki dinin köylülerce nasıl anlaşıldığı ve çeşitli dogmalar etrafında devam eden anlayış, Türk tarihinin çok yönlü olarak anlaşılması ve sonraki kuşaklara aktarılmasında önem arz eder.

Tahir'in sanatını ve romanlarını Türk edebiyatı içerisinde farklı kılan temel özelliklerden biri, bu eserlerde kullanılan dil ve üsluptur. Onun dil ve üslubunun oluşumunda Anadolu'da kaldığı 13 yıl en büyük etkendir.

Tahir, Çorum ve yöresinde kullanılan dil ile Dede Korkut'tan başlayıp öncelikle Yunus Emre olmak üzere Osmanlı şiir tecrübesiyle süzülüp olgunlaşan kendi edebi dilini inşa eder. Hemen her romanında bu dilin yansımalarını görmek mümkündür. Kemal Tahir, köy romanlarında anlatıcı olarak da Anadolu ağzını kullanır. Kısa cümlelerle rahat bir konuşma tarzında inşa edilen üslup, zaman zaman şark hikayeciliğine doğru kaymaktadır. Yazar, yine bu dil ve üslubu sayesinde, ciddi tezler taşıyan romanlarını rahatlıkla okuttuğu ifade edilebilir. Tahir, bütün romanlarında üçüncü şahsın anlatımını tercih eder, atasözü ve deyimleri anlayıcı şahsın yerine geçirir. Belki de, Türk edebiyatında diyalogla anlatımın en usta örneklerini veren Tahir, psikolojik tahlil gibi genelde anlatıcı şahsa ve monologlar kahraman yaptırılan işleri diyalogla çözümlemeye çalışır ve başarır (Coşkun, 2012, s. 175-178).

Fakir Baykurt'un sanat anlayışı, içinden çıktığı gerçek evrenden beslenen toplumcu gerçekçilik etkisine daha açıktır. Bu yönüyle, Baykurt'un eserlerinden sanatsal ufuk, toplumun sorunlarına eğilen ve onları değiştirmeye kendini adanmış bir çizgidedir. Köyü merkeze aldığı eserlerinde yalnızca köy gerçeğini vermekle kalmaz, aynı zamanda öncelikle tanıdığı olduğu köy insanını da eserlerinin odağına yerleştirmeye çalışır. Baykurt'un sanatındaki devrimci tavır, hayatı değiştirme yönelmiş bir tavrıdır. Bu açıdan, köydeki ilişkilere sanatı yoluyla müdahale etmek için can atan bir tarzı vardır. Ona göre, kitaplar, yazarına ün sağlamak ya da kalıcı olmaktan önce, toplumu devrim yönünde etkilemelidir. Ancak, hayatı değiştirmeye yönelmiş bir sanat, insanın bilinçlenmesine ve birleşmesine yardım edebilir (Karabela, 2007, s. 94-96). Sanatının bütün hünerini ve ufkunu, genel olarak halkın özel olarak köylünün refahına ve kalkınmasına adanmış bir sanat anlayışının üslup açısından da Fakir Baykurt'u dilde sadeliğe ve doğrudanlığa ittiğini söylemek mümkündür.

Tahir'in ve Baykurt'un Köy Enstitüleri konusundaki açıkça farklı tutum alışları, dönemin toplumsal, siyasal ve edebi ortamında da farklı çizgilerde durduklarının izahıdır. Köy Enstitüsü mezunu Fakir Baykurt ve dönemdeki pek çok romancı 1950 sonrası köy edebiyatı geleneğinin parçası olurken; Kemal Tahir enstitülere ve bu geleneğin devamcısı olan enstitü mezunu yazarlara eleştirel bir tavra sahiptir. Öyle ki

Erkan Irmak'ın ifadelerine göre Kemal Tahir, "İlerleyen yıllarda köy romancılarına yöneltilecek 'bunlar köyden başka bir şey bilmez zaten' ön yargısının yaygınlaşmasında ve köy romancılarının ötekileştirilmesinde sıklıkla kullanılan argümanlardan bazılarının önünü açar" (Irmak, 2018, s.152). Diğer bir deyişle Kemal Tahir 1950 sonrası "köy edebiyatı" geleneğinin dışında kalarak köyü Fakir Baykurt'un ve diğer köy romancılarının anlamlandırdığı gibi anlamlandırmaz. Bu durum edebi anlayışlarını ve romanlara konu olan karakteri biçimlendirme hususunu da önemli ölçüde etkilemiştir. Fakir Baykurt'a göre "Halkı sürekli baş eğdiren nedenlerin başında bilgisizlik ve örgütsüzlük gelir" (Baykurt, 2016, s.63). Bu sebeple toplumun gelişimi adına atılması gereken ilk adım eğitimsizliğin çözümlenmesidir. Bu da öncelikle köyden başlamalıdır. Köy Enstitüleri'nin köylerdeki toplumsal değişime ön ayak olduğunu savunur. Ancak enstitünün anlamlı ilkelerinin yok edilmesi adına hükümetlerin enstitüleri kapatmasını şiddetle eleştirir (Baykurt, 2016, s.57). Kemal Tahir için ise enstitülerin kurulması, iktidarı elinde bulunduran bürokratların kendi çıkarları adına köylüyü sömürmesi anlamını taşır: "Bir devlet aldatmacası olduğu için, Köy Enstitülerinin kuruluşunu eleştiriyorum. Bana, 'Sen Köy Enstitülerine neden düşmansın?' diyorlar. Yahu, ben Köy Enstitülerine değil, bu enstitülerin kuruluş biçimine karşıyım" (Tahir, 1966'dan aktaran, Bozdağ, 1995, s. 99). Sonuç olarak çalışmaya konu olan Fakir Baykurt ve Kemal Tahir'in hayata bakışları ve sanat anlayışlarının yazdıkları köy romanlarına da yansıtacağı, karakterleri betimlemede bir aracı olacağı ön kabulünden yola çıkılmaktadır.

Çalışmaya konu olan eserler Fakir Baykurt'un *Yılanların Öcü*, *İrazca'nın Dirliği*, *Onuncu Köy*, *Tırpan*; Kemal Tahir'in *Sağırdere*, *Körduman*, *Köyün Kamburu* adlı romanlarıdır. Yazarların bahsi geçen romanları köyde ve köylüde inanç, din ve eğitim olguları açısından karşılaştırıldığında bazı benzerlikler ve farklılıklar olduğu varsayımından hareket edilmektedir. Köylünün ilerleme/yenilik fikrine karşı kapalı tutumu, dinin gündelik hayatın her alanını kuşatması, eğitime pragmatik bakış Kemal Tahir'in romanlarında sıklıkla karşılaşılan öğeler iken; Baykurt'un romanlarındaki köylüler çoğu durumda yeniliklere açık, eğitim konusunda duyarlı ve dinle mesafeli bir ilişki içinde oldukları varsayılabilir. Fakir Baykurt'un roman

karakterlerin şehir hayatına özenmesi, köylünün köydeki toplumsal ve ekonomik ilişkileri değiştirecek olan traktör gibi yeniliklere karşı çıkmaması köyden göçerken şehirdeki ilerlemenin cazibesi olarak aktarılır. Kemal Tahir'in köylü karakterleri ise şehri kötülüğün, ahlaksızlığın, dinsizliğin yeri olarak addetme eğilimdedir. Dolayısıyla köy ve köylü ilerlemeye, dışarıdan müdahaleye karşıdır. Neticede Kemal Tahir romanlarında yapılacak tren yoluna, fabrikaya, getirilecek traktöre/makineye karşı köylünün tavrı olumsuz olarak aktarılır. Dönemin koşulları açısından değerlendirildiğinde, Tahir'in köylü kahramanları ve köyün bizatihi kendisi gerçeklikle bir uygunluk olduğu ifade edilebilir. Buna karşın Baykurt'un köylü kahramanları din, eğitim ve yenilik gibi konularda oldukça duyarlı "karikatür" karakterlerdir. Bu çalışma aynı zamanda 1950 yılından sonra ortaya konan "köy edebiyatı" anlayışının genel bir temsilini sunan Fakir Baykurt ile aynı dönemlerde köy romanı yazan ancak edebi anlayışı ve köye bakış açısı sebebiyle bağımsız bir konumda duran Kemal Tahir'in bakış açılarını sunma hedefine yöneliktir.

Son olarak her iki yazar tutum farklılıklarının ve perspektif zenginliğinin kendi yaşam öyküleriyle yakından ilişkili olduğunu tespit edebiliriz. Şüphesiz her yazar, kendi biyografik hikayesinin bir ürünü olarak ortaya çıkar. Yazarların, yaşam hikayelerine kısaca göz attığımızda belki bu perspektif ve tutum alışlarının arka planına dair birtakım izler sürülebilir. Örneğin, Kemal Tahir'i tam olarak anlamak için üç hususu göz önünde bulundurmak gerekir: Yazarın doğup büyüdüğü aile ortamı, Sarı Mustafa-Nazım Hikmet-Kerim Sadi tesiri ve siyasi nedenlerle uzun süren hapisane yılları. Erken yaşta annesini kaybeden Kemal Tahir'in babasıyla bağı da babasının yaptığı evlilik nedeniyle kopar. Yazarın, aile ortamında dini havasından pek fazla etkilenmediği görülmektedir. Annesin ve babasının dine dayalı ahlaki telakkileri, dini hassasiyetleri, yazarda ilk gençlik döneminden itibaren görülmez. Bunda, 15 yaşında iken 1923'te Galatasaray Lisesi'nde okumasının da etkisi olmalıdır. Daha sonra, annesinin ölümü ve ailesinin dağılması nedeniyle 1926 yılında, Galatasaray Lisesi'nde ayrılmak zorunda kalmıştır (Coşkun, 2012, 27-33).

Dokuz yaşında babasını kaybeden Fakir Baykurt ise, çocukluk yıllarını yoksulluk içinde köyde geçirmiştir. Köy okulunda iki yıl okumasının ardından dayısı tarafından Burhaniye'ye daha iyi eğitim alacağı

bahanesiyle götürülür. Ancak Baykurt'a göre bu dönem "yaşamının ilk sürgün yılları" olur (Baykurt, 2018c, s. 125). Fakir Baykurt, yaklaşık üç yıl kaldığı Burhaniye'de, dayısından sıkça şiddet görür. Okula gönderilmediği gibi pek çok işte -sakalık, amelelik vs.- çalıştırılır. 1941'de, İkinci Dünya savaşında dayısının askere alınmasından sonra, köyüne geri dönerek beşinci sınıfı bitirme şansı bulur. Beşinci sınıfı bitirdikten sonra zor koşullarda, 1943 yılında Gönen Köy Enstitüsü'ne kayıt yaptırır. Isparta'daki bu enstitü yıllarında yazarın edebiyat ile zaman içerisinde hemhal olması, şiir denemeleri yazması, teorik ve pratik eğitimden geçmesinin yazar için anlamı büyüktür. Çünkü köy şartlarında karşılaşamayacağı bir ortam ve imkanla karşılaşır. Denilebilir ki, yazarın Köy Enstitüleri'ne karşı sınırsız güven ve sevgisinde yaşanan koşulların payı büyüktür (Karabela, 2007). Sonuç olarak, her iki yazarın yaşam öyküleri, köye bakış açılarını ve köyle olan ilişkilerini doğrudan ve dolaylı biçimlerde etkilemiştir. Romanlarındaki kahramanların ve olay örgüsünün arka planını oluşturan perspektif farklılıklarının kişisel tarihlerinin bir parçası olduğunu vurgulamak bu açıdan önemlidir.

2. KÖY YAŞAMINDA DİNİN KONUMU VE DİNE ATFEDİLEN ANLAMLAR

Fakir Baykurt ve Kemal Tahir'in romanlarında gözlenebildiği kadarıyla, köylülerin dine bakışını sanatçılar özelinden karşılaştırırken bazı güçlükler ortaya çıkmaktadır. Bu güçlüklerin ilki, yazarın öznel din anlayışı ve köylünün dine bakışları arasındaki farklar, kendi kişilikleri ve eserlerdeki karakterler arasında köylünün dine bakışı noktasındaki ayrımlardır. Diğer bir deyişle din konusunda köylüde, kendisinden beklenmeyecek sorgulamalara yönelişi gözlemlenebileceği gibi dinin köylüler aracılığıyla eleştirilmesini de içerir. Denilebilir ki her iki yazar çeşitli biçimlerde din eleştirisini eserlerinde yansıtmıştır. Bunun yanında, köylülerin dini bir öğretinin etkisinde yaşamlarını devam ettirmesi hususu tüm romanlarda en azından "söylem" noktasında mevcuttur. Yani köylü çoğu zaman dinsel pratiklerin yerine getirilmesi üzerinden noksan davranışlar sergilese de gündelik hayatta, kültürel etkileşim esnasında dini bir anlayışla oluşturduğu doğrulara göre davranır.

Baykurt'un tutumunun aksine, Kemal Tahir eserlerinde çoğu zaman köylünün din veya dini kurum, öğretilerle sorunu yoktur. Tahir'in çizdiği karakterler, Fakir Baykurt'un çizdiği bazı karakterlere nazaran dine bakışı mesafeli ya da sorgulayıcı değildir. Fakir Baykurt'un ele alınan romanlarında köyün genel itibarıyla din ile arasındaki münasebetler toptan bir reddedişi içermez. Yani köy halkı köye karşı bir başkaldırı halinde değildir. Gelenekler, adetler, kültürel davranışlar dinin de etkisinde olan biçimiyle aktarılır. Dini inançların kaderci anlayışla iç içe geçmesi durumu, köy insanının yaşayış ve eylemleri hakkında fikir sunar. Köy hayatındaki değişmez gerçekler ve sorgulanmaz inanç söz konusu olduğunda çoğu zaman Türkiye gerçeğinde de karşılaşılabilecek, Yılanların Öcü'ndeki şu alıntı önemlidir: "Köylü kısmının tek yardımcısı Allah'tır. Kurtuluşu da bu dünyada yoktur. Öte dünyaya varasıya beklemesi lazımdır köylünün..." (Baykurt, 2017b, s. 221).

Yılanların Öcü'nde köylünün zaman zaman muhtarın yaptırımlarına, devlet ve hükümete eleştirileri bulunsa dahi tipik dogmaları barındırmaları önemlidir. Ancak, Fakir Baykurt romanlarında köylünün salt dini inanışlara saygılı, dini inanışların izinde bir anlatımı söz konusu değildir. Nitekim aynı romanda Kara Bayram'ın "kader" düşüncesine bakışı bu anlayışı aktarmada üzerinde durulması gereken bir konudur: "Kader diye bir şey yoktur!" dedi içinden. "Gavur anası istese, Deli Haçeli'ye değil, Kara Bayram'a verirdi kızını! Kader değil, anası karının akılsızlığı! Fatma ne yapsın? Kızları ana-babaları everiyor köylük yerinde, kader değil!.." (Baykurt, 2017b, s. 225). Kara Bayram'ın kaderci anlayışı reddiyle birlikte rasyonel aklı savunması gibi günlük pratikleri yorumlamaya dönük maddi gerçeklikleri aktarımı aslında yazarın kendi düşünce dünyasının da tezahürünü içerir. Kara Bayram'ın ölen babası gibi fazla camiye uğramaması gibi pratikleri de köy hayatının gerçekliğine uyumsuzluğu içerir. Çünkü Türk toplumunda özellikle köy gibi bazı kırsal çevrelerde camiye gitme, oruç tutma gibi ibadetler halkın önemli bir kısmı tarafından benimsenen aidiyetlerdir. Bazı çevrelerde camiye gitmeme söz konusu olduğunda, erkekleri toplumsal ortamdan dışlanması dahi gözlemlenebilecek bir eylem biçimidir. Fakir Baykurt köy ortamındaki bu gerçekliği, köy romanına Irazca'nın iç sesi aracılığıyla şu şekilde aktarır:

(Bayram'ım da gitse şu namaza!) dedi kendi kendine. “(Hiç aklına gelmiyor! Babası herif gibi caminin önünden geçmeyi canı istemiyor! Eller adamı kınar köylük yerinde! Köy insanının işi siyasettir dünyada! Millet namaza gider ama ne amaca gider? Onu kimse bilmez! Kimi, "El gidiyor, ben de gideyim!" diye gider, katardan kalmak istemez. Kimi, "Gideyim, çünkü namazına apdestine dikkatli adamı iyi bilirler!" diye gider (Baykurt, 2017b, s. 230).

Namaza gitmenin toplumsal baskı ile süregelen bir eylem olmasının yanında bazılarınca köyde “iyi” olarak niteleneceği hususu bu konuda dikkat çekicidir. Köy yerinde bu bakışın temsiliyetinin Irazca aracılığıyla verilmesi, düşüncelerinin keskinliği ve yaşının büyük olması hasebiyle düşündürücüdür. Tırpan romanındaki Velikul’un dine karşı itikadı bu bağlamda diğer bir örneği teşkil eder: “Velikul bir kalkacak oldu. Giderdi ara sıra namaza. Abdest almaya üşendi. Oturdu yerine” (Baykurt, 2017a, s. 82). Fakir Baykurt’un genellikle köy romanında çizdiği bazı karakterlerin dini ibadetlere, dine karşı mesafeli tavrı gözlemlenir. Neticede aynı romanda Uluguş karakterinin dine karşı sorgulayıcı bakışı, yaşına ve cinsiyetine bağlı olarak köy insanının gerçekliği ile uyuşmama riski de taşımaktadır. Uluguş’un, Kara Musdu’nun Dürü ile evlenmesi ile ilgili düşünceleri bu uyuşmazlığı aktarmak bağlamında önemlidir: “Eğer bu iş sana hayır getirirse, şaşar kalırım Koca Allah’ın adaletine! O zaman diyecek hiçbir sözüm kalmaz camilere, cumalara, hocalara, hafızlara, namazlara, oruçlara, cennete, cehenneme!... Hiçbir sözüm kalmaz Koca Allah’ın kendine!...” (Baykurt, 2017a, s. 112). Uluguş’un dine, hocalara veya namaza bakışı üzerinden denilebilecek olan -köy içinde örnekleri verilen diğer karakterler gibi- köyde bu tarz karakterlerin bulunma olasılığının zayıflığıdır. Yazarın eserlerinde dine karşı mesafeli bir bakış söz konusu olmakla birlikte bu kendi bakış açısından azade değildir. Baykurt’a göre dinde ve dini yönetimlerde eleştirel bir sorgulama olmaması sebebiyle halka hesap verme zorunluluğu yoktur. Oysa toplumların yönetimi bilim ve akılla olmalıdır (Baykurt, 1997’den aktaran, Andaç, 2000, s. 94). Dine karşı bakışını romanlarındaki kimi karakterle aktarmıştır. Tırpan’da zengin olan Kara Musdu’nun bir süre hocayı ezan okumaktan alıkoyması da ilginç bir gerçeklik inşasıdır: “Bak Baki Hoca, senin imamlığı üç gün istop ettiriyorum! Dügün görevine dikkat

et kardaşım! Dügün görevin bitsin, sonra gene oku ezanlarını, kıldır namazlarını!” (Baykurt, 2017a, s. 329). Toplumsal değer ve davranışların köylerde içselleştirilme, kabul edilme oranının fazlalığı düşünüldüğünde, dinin köydeki temsilcisi olan imam, hocalara kriz anları haricinde böyle bir öneride bulunmak roman kurmacası içinde “absürd” görünmese dahi pek olası olmayan bir kurguyu barındırır. Ancak yine de Fakir Baykurt’un betimlediği, dine karşı mesafeli köylü/köy, öz yaşamını anlattığı *Özüm Çocuktur* kitabındaki “Köyümüzün küçük dünyasında dinin varlığı yokluğu birdi sanıyorum” (Baykurt, 2018c, s. 72) düşüncesi ile belirli noktada paralelliği içerir. Roman boyunca bazı kişilerin kimi zaman dini kurum ve ibadetlere, kimi zaman da direkt dini sorgulamaya varan söylemlerin zengin/yoksul, kadın/erkek, yaşlı/genç her kesimden kişiler tarafından temsil ediliyor olması belirli bir şablon çıkartmanın imkansızlığını yansıtır. Bununla birlikte, elbette bu durum topyekûn köy halkı ve her davranış kalıbı için geçerli değildir. Örneğin; Tırpan’da Velikul karakteri, dini ibadeti yerine getirirken üşenen ve üşendiği için vazgeçen bir karakter olarak yansıtılır. Ancak, Velikul aynı zamanda kızı ve karısını okuması için hocayı eve getirten bir karakterdir. Böylece gözlemlendiği biçimiyle söylenirse din, köylerde var olan bir kurum olarak reddedilmemektedir, aksine faydalı bulunduğu kullanılan ancak faydalı olmadığı düşünüldüğünde kolayca görmezden gelinebilecek pragmatik pratikler kümesi olarak anlaşılmaktadır. Bu durum Onuncu Köy romanında da karşılığını bulan bir örneğe tekabül eder. Romandaki baş karakter öğretmen, halkın dini menfaatlerini sömürdüğünü düşündüğü din yetkilerine karşı bakışını Pehlivan ile konuşmasında ifade eder:

Pehlivan, “Demek Osman Hafız’ın öğütleri gibi din babındaki konuşmalar da bıktırdı seni?” diye sordu.” “Bıktırdı...” dedi Öğretmen.” “Ne zararı var sana dinin?” “Ne zararı olsun? Ama çevremde öylelerini görüyorum ki, din ezmiş, bastırmış! Kendilerine güvenlerini öldürmüş. Bir büyük destekleri olmadıkça, bir değere sahip olmadıkları inancını yerleştirmiş...(Baykurt, 2018b, s. 38).

Kemal Tahir’in romanlarında ise dine bakış hususunda gözlemlenecek davranışlar köy içerisindeki halkın kaderci ve inançlı tavrıdır. Neticede çalışmaya konu olan eserlerinde Sağırdere, Körduman, Köyün

Kamburu köy insanının var olan herhangi bir durum ya da koşulu Allah'a bağlama, kaderciliğin izleğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kemal Tahir'in betimlediği köylü karakterlerdeki her şeyin dine, yaratıcıya bağlanması hususu Köyün Kamburu romanında da mevcuttur. Romanda Parpar Ahmet'in içinden cinleri çıkarmaya yönelik tasarılar inanmayan Muhtara, İmam'ın söyledikleri bu noktada önemlidir: "Töbe de Muhtar, hepsi Allah'tan! Allah'ın emri olmayınca cinlerin kılı mı oynayabilir? Bunlar hep birer hikmet!" (Tahir, 2018, s. 31).

Kemal Tahir'in betimlediği köylüler genelde dine, kadere, yaratıcıya karşı bir sorgulama içinde olmayan karakterlerdir. Her şeyin din ile ilgili kavramlarla açıklanması hususu söz konusu olmaktadır. Köylü insanının dogmatik düşüncelere karşı inancını destekleyen bu bakış, Tahir'in eserlerinde egemen konulardan birisidir. Sağırdere romanında, Pelvan Vahit'in Topal İsmail'i oruç tutmaması sebebiyle eleştirmesi bu durumu açıklamaktadır: "Sen dur alçak topal! Yarın Müslümanlara, 'Bu İsmail orucu tümünden yemiş demez miyim? İmanın kulağını bükmeli ha Mustafa? Bu İsmail dinsizini köyden çıkarmamış olmayacak" (Tahir, 2016, s. 19).

Reşit Hoca gözünden aktarılan Ömer'in dinsiz olduğu yönündeki kanı, köyün dindar yapısına karşı şehrin seküler yapısını akla getirir. Ancak şehirde yine dini ibadetlerin iş yerinde patron tarafından kabul gören, onaylanan, tercih edilen hususlar olması gerçeği söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda Ömer'in namaz kılması ise Cemal usta tarafından aktarılmaktadır: "Rıfat namuzsuzunu uzaktan görmesiyle namaza durdu değil mi sizin Ömer? Durmuştur, çünkü namazı Allaha kılmıyor, Rıfat efendiye kılıyor" (Tahir, 2016, s. 224).

Esasında Kemal Tahir, Köyün Kamburu'nda o güne kadar ki köy romanlarındaki şablonu kırar; ağalar ve köylüler şeklindeki çatışma, yerini daha karmaşık çatışmalara bırakır. Ekonomik yapıdan eşkıyalığa, cinsel saplantılardan siyasete kadar, toplumun yaşama biçimini oluşturan her tabana uzanır. Sosyal ve siyasal gelişmelerin etkisinde gelişen köylü tutumunda genetik ve natüralist etkiler aranması, köy romanı için yeni

bir bakıştır (Narlı, 2012, s. 231). Örneğin, köydeki ağa tipi de önceki köy romanlarından radikal olarak farklılık göstermektedir. Kemal Tahir'in romanlarında fırsatçılıkla, himayeyle köylünün içinden çıkan bir ağa tipi görülür. Ağanın büyüklüğü, elde ettiği toprak miktarı ve bu toprağı işletebilmesiyle ölçülür. Köylü ne kadar iyiye ağa da o kadar iyidir. Ağalar mutlak kötülükle ilişkilendirilmez, köylüyle iç içedir, yeri geldiğinde cömerttir, yeri geldiğinde de menfaatçi. Ağa kasabanın, yabanın adamı gibi soğuk ve nemrut biri değildir, o, içlerinden biridir (Akdağ, 2012, s. 251). Ayrıca, Kemal Tahir'in köy ortamını anlattığı eserlerinde, kadınlar da erkekler kadar rahattır. Aile ve çevre baskısına rağmen, sosyal ortamdan etkilenerek ilişkilere girerler. Karşı cinsle ilişkileri açısından şaşırtacak ölçülerde karşımıza çıkarlar; eserlerindeki bazı karakterler şehir hayatında örneğine zor rastlanacak radikal figürlerdir (Tuncer, 2010, s. 1372).

Kemal Tahir, Köyün Kamburu romanında halkın yine dine karşı bakışını beklendiği biçimiyle inançlı bir şekilde resmeder. Ancak dinin mollalar, köy imamı, hocalar tarafından nasıl kullanıldığını aktarmak bağlamında roman, yazarın eleştirilerine mazhar olur. Nitekim Çalık Kerim'in gittiği medresede, mollaların yaptıkları bu duruma örnek teşkil eder: “Ortaya bölüşecek hiçbir şey yokken herkes birbirine düşmandı. (...) Esrar, rakı, şarap içiyorlar, afyon yutup hovardalıkta dolaşıyorlardı. Kötü karılardan dost tutanlar, bağlarda kahpe oynatırken dayak yiyip yüzü gözü kan içinde medreseye gelen çoktu” (Tahir, 2018, s. 142-143). Nitekim Ahmet Özcan'a göre, “Kemal Tahir, İslamı önce halkın kendisinden, köylülerin yaşamından öğrenmişti. Din, köylülerin doğayla, devletle, diğer köylülerle kurduğu çarpık ilişkilerin maskesi gibiydi. Bir tür ikiyüzlülük aynasıydı” (Özcan, 2010, s. 150-151). Denilebilir ki Kemal Tahir'in gerçek hayattaki köylüleri konumlandığı bakışın tezahürü olarak görülebilecek bir biçimde betimlemiştir.

Çeşitli biçimlerde aktarılan bu eleştirilerin yanında Kemal Tahir'in farklı düşünen, dine karşı sorgulayıcı olan köylü profiline yer vermemesi Fakir Baykurt'tan ayrıldığı noktadır. Fakir Baykurt hemen hemen tüm romanlarında kadere, dine, dini kurum ve pratiklere eleştiri getiren karakterleri barındırır. Oysa, Kemal Tahir'in romanlarında böyle bir karakter bulmak zordur. Genellikle dinin köylerdeki etki alanı onun eserlerinde daha geniştir. Bireyler dini, kültürel ve toplumsal mahiyette içselleştirip yaşayan tiplerdir.

Bunun yanında, daha erken tarihlerde yazılması hasebiyle romanlarında var olan *Kuran* kursu, medrese gibi kurumlar köy hayatına içkin olan dinin kullanım alanlarının genişliğini de gösterir. Neticede Körduman ve Köyün Kamburu romanlarında bu kurumlar çocukların eğitim aldıkları yerlerdir. Dolayısıyla, Kemal Tahir romanlarında köylüler hoca ve imamlara görece daha kabul edici ve saygılı yaklaşmaktadır.

Her iki yazarın romanlarında yer verilen köy ve köylüler içerisinde dinin yaşam alanlarına sirayet etme hususu belli ölçülerde benzerdir. Köylüler doğrudan din ile ilgili pratikleri içermese yaşamlarını bu kalıplarda devam ettirmektedirler. Ancak aralarındaki farklar göz önüne alındığında belirli açılardan Kemal Tahir'in çizdiği köylülerin dine yaklaşımı, daha gerçekçi bir temsili içermektedir. Neticede işçinin kabul görmek adına namaz kılma pratiğini uygulaması, Topal İsmail'in oruç tutmadığı için dışlanması, yaşanan her kötü durumun kadere, Allah'a bağlanması hususu köylülerin eylemlerinde karşılığını bulmaktadır. Elbette aynı bakışı kısmi düzeylerde Fakir Baykurt eserlerinde de bulmak mümkündür. Kadereci dünya görüşünün köylülere sirayet etmesi, ahiret inancının kabulü vs. gibi özellikler aynı bakışı yansıtmak noktasında önemlidir. Ancak farklı olan bu durumun azami düzeyde ifade edilmesi ve dine bakışın mesafeli bir biçimde köylü tarafından aktarılması hususudur. Fakir Baykurt'un İrazca, Velikul, Uluguş gibi karakterler aracılığıyla yansıttığı dine karşı mesafeli bakış, köy toplumlarında karşılaşılmaması güç gerçekliklerdir. Ramazan Kaplan'a göre örneğin Yılanların Öcü'nün tanınmasının sebebi edebi değeri ya da köy hakkında yeni bilgiler sunması değildir. Fakir Baykurt'un edebi olma kaygısından uzaklaşma pahasına sosyalist düşünceye göre köyü yorumlamaya çalışması ve köylü bir yazarın kaleminden çıkmasıdır (Kaplan, 1997, s. 156). Sonuç olarak, Kemal Tahir'in çizdiği köylü profilinin dine bakışı ve dini içselleştirme düzeyi toplumsal gerçeklikle iç içedir. Köy toplumlarında, sosyal ilişkilerin boyutunu anlamak, aktarmak ve toplumsal gerçeklikle bağını kurmak üzere dinin vazgeçilmez konumu, Kemal Tahir eserlerinde daha iyi bir ifade alanı bulur.

3. KÖYDE EĞİTİM: KÖYLÜLERİN EĞİTİME BAKIŞI

Fakir Baykurt'un çalışmaya konu olan Yılanların Öcü, Irazca'nın Dirliği, Onuncu Köy ve Tırpan romanlarıyla; Kemal Tahir'in bu çalışmaya konu olan Sağirdere, Körduman, Köyün Kamburu romanları karşılaştırıldığında yalnızca Baykurt'un Tırpan ve Onuncu Köy adlı romanlarında okul vardır. Diğer bir deyişle Kemal Tahir'in betimlenen hiçbir romanında köyde okul yoktur. Yalnızca Sağirdere romanında eskiden var olan bir okul ve öğretmen anlatısı mevcut olsa da okulun yıkıldığı aktarılmaktadır. Yamören'den okula gidenler ise Kurşunlu köyü okuluna gitmektedir. Ancak, Kemal Tahir'in romanlarında dini eğitim veren medreseler vardır. Buradan çıkan sonuç şudur ki, hem erken bir tarihi dönemi ele alması sebebiyle hem de çalışmaya konu olan köylerde dinin etkisinin daha yüksek olması, medrese eğitimi kabullenici bir bakışın tezahürüdür. Bunun dışında, Fakir Baykurt'un ise bahsedildiği biçimiyle sadece Tırpan ve Onuncu Köy romanlarında köyde okul olduğu betimlenmesine karşın bu okullarda dahi ihtiyaçların karşılanması zordur. Koşullar ve mekân çocukların eğitim almasına elverişli değildir. Kemal Tahir'in çalışmaya konu olan romanlarında köylünün eğitim, eğitimci ve okul üzerine asgari düzeyde olan ilgisi, Fakir Baykurt romanlarında sıklıkla vurgulanır.

Nermin Erdentuğ, "Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki" adlı kitabının "Köy Toplamları İle İlgili Kalkınma Çalışmalarında Etnolojik (Sosyal Antropolojik) Çalışmaların Yeri" adlı bölümünde ortaya koyduğu biçimiyle, Ankara'nın çevre köylerinde yapılan ankete göre, köydeki en itibarlı şahıslar arasında, köy öğretmeni sonuncu olurken köy imamı ise ikinci olmuştur (Erdentuğ, 1956, s. 27). Netice itibarıyla, etnoloji araştırmalarında dahi köylerdeki öğretmenin itibarını sorgulatacak sonuçlar söz konusu olmakta, bunda köydeki cami ve imamların görünürlüğünün fazlalığı, köyün geleneksel rol ve davranışlarla kurulu bir düzene sahip olmasının da rolü vardır.

Fakir Baykurt'un köyde doğup büyümesi sonucu köy insanıyla ilişkilerinde, birincil bir yakınlığın olması nedeniyle, köy/köye romantik bir bakışın izleklerini sunar. Bunun yanı sıra, Köy Enstitüsü çıkışlı olması ve yaşamının uzun bir döneminde öğretmenlik yapması köye bakışında etkili olan diğer hususlardır.

Karpat'a göre köylünün hayatını yönlendiren eski dogma inanç sistemleri, Türk yazarların çoğunu özellikle Köy Enstitüsü'nden yetilmiş olanları ilgilendirmiştir. Bu yazarlar Türk köylüsünün içinde bulunduğu dogma değerlere karşı savaşırlar (Karpat, 2017, s.119). Hatta Denilebilir ki, Fakir Baykurt'un romanlarında betimlenen bazı karakterler, köylü sorunlarına eğilen "köylü dışında" -kaymakam, öğretmen gibi tipler- olması gereken "aydın" tipini yansıtır. Bazı durumlarda sanatçı, bu karakterler aracılığıyla kendi düşüncelerini ifade eder. Çünkü Fakir Baykurt'a göre toplumsal aydının görevi, köylüyü hor görmek değil, köylüyü eğitmek ve cahilliğin her türlüşünden kurtarmaktır. Bu sebeple, karakterler köylünün derdini anlayan ve çözüm üreten, köylüyü küçük görmeyen karakterler olarak yansıtılmaktadır.

Fakir Baykurt ve Kemal Tahir köylünün eğitim yetersizliklerini ve köylünün eğitime bakışını farklı biçimlerde anlatır. Ancak sanatçıların eserlerinde çizdikleri karakterler bazı noktalarda toplumsal gerçeği yansıtmada başarılı olsa da bazı noktalarda gerçeklerle uyuşmaz, tipik bir köylü bakışından ayrılan betimlemeleri, soyut karakterleri kapsayabilir. Kemal Tahir'de çok örtük biçimde yansıyan bu özellik Fakir Baykurt'ta yoğunlukla yer verilmiştir. Fakir Baykurt'un eğitime, eğitimciye, bürokrasiye eleştirel bakışı roman karakteri tarafından sıklıkla dile getirilir.

Fakir Baykurt ve Kemal Tahir'in incelenen eserlerinde eğitime bakış bazı yönleriyle ayrışmaktadır. İki sanatçı arasındaki en büyük fark köylünün eğitime/eğitimsizliğe, okula karşı bakışı ve tepkisi yönündedir. Fakir Baykurt'un Yılanların öcü ve Irazca'nın Dirliği romanlarındaki Kara Bayram tiplmesi çocuklarının kendi gibi cahil kalmasını istemeyen, köyde okul olmadığı için yakınan bir babadır. Romanın birçok yerinde Kara Bayram'ın çocukları okutma isteğine şahit olunmaktadır: "Kara Bayram, 'dünyada okumak varmış!' diyor içinden. Yakın yerlerde okul olmalı, döllerin hepsini okutmalı. Köy yeri irezillik! Kızdır oğlandır demeyip hepsini okutmalı, kurtarmalı irezillikten!.." (Baykurt, 2018a, s.120). Ahmet'in köy dışında okuyabileceğini, Şerfe'nin ise ancak kendi köylerinde okul açıldığında okuyabileceğini ifade etmesine karşın- ki roman boyunca Ahmet'in okumasını daha çok istemektedir- tipik bir baba figürünün temsilciliğini yapmaz ve şöyle der: "Ortaköy'ün okuluna yazdırmaktır Ahmet'i en iyisi! Şerfe'yi de köye

okul açılınca okutur. Varsın okusun! Okumayı yazmayı sökmüş, hesabı kuvvetli çocukların babası olmayı çok istiyor! İstiyor ama nasıl” (Baykurt, 2018a, s. 73).

Kara Bayram'ın çocuklarını okula yollamak istemesinin bir diğer sebebi, yoksul bir ailede ikame ediyor oluşudur. Çünkü ona göre yoksulların okuması köyün nüfuzlu kişilerinin devletin üst kadrolarında olmasını engelleyebilir. Bu da zenginler ile iktidar arasındaki dayanışmanın da ortadan kalkmasına yardımcı olabilir. Bu sebeple Kara Bayram'ın hastanede tanıştığı ve ona yardım eden Navrumlu Ali'nin söyledikleri yoksul köylünün eğitime bakışını yansıtır niteliktedir: “Kızları okula verdim. Şimdi bir deli oğlan büyüyor, onu da vereceğim. Kurtulsunlar köylülükten Bayram Arkadaş! Nasırsız ellerle adam sınıfına dahil olsunlar. Birer büyük memur olurlarsa, bilumum köylü milletine arka verirler. Biz de babalarınız diye övünç duyarız...” (Baykurt, 2018a, s. 234). Navlumlu Ali'nin de köy içinde yaşadığı belirli sorunlar sebebiyle göç ettiği düşünüldüğünde yoksul ve bilinçsiz köylüden çoğu durumda beklenmeyen bir eğitim arzusu söz konusu olmaktadır. Kara Bayram da kurtuluşun ancak eğitimle mümkün olacağı inancıyla oğlu Ahmet'e nasihatlerde bulunmaktadır. Eğitime bakış sadece Kara Bayram özelinden değil Irazca açısından da olumlu yansıtılır. Öyle ki köyde okul olursa kendi de okuyacağına dair isteğini şu sözlerle dile getirir: “Yaptırsın, çocuklardan önce kendim gidip okuyayım! Ak saçımla öğretmenlerin önünde diz çöküp oturayım, rağbet hörmet edeyim! Okulun camlarını sileyim, bahçesini süpüreyim. Akşamlar şavkın önüne kapanıp dersime çalışayım; gündüzleri önlerine varıp sorularına cevaplar vereyim...” (Baykurt, 2018a, s. 139). Netice itibarıyla Yılanların Öcü ve Irazca'nın Dirliği romanlarında, köylünün eğitime karşı tavrı olumlu aktarılır. Bu olumlu bakışa Fakir Baykurt'un, incelenen diğer eseri olan Onuncu Köy romanında daha büyük bir yoğunlukla devam edilir. Buradaki temel bakış, köye gelen eğitmeninin köylünün bakış açısını değiştirdiğini anlatması bağlamında aktarılır. Roman genel anlamıyla daha önce de bahsedildiği üzere işini hakkıyla yapan, çocukların eğitimine önem veren çok yönlü bir eğitim ile -teorik ve pratik- amacı köylü çocuklarına fayda sağlamak olan bir eğitmeninin başından geçenlerdir. Durana, kızı Meryem'in okula gitmesine kati surette karşı çıkmakta bu durumun kızın “fingirdemesine” yol açacak bir durum olarak görmektedir.

Kızının gözünün açılacağını, kızları okutmanın zaten anlamsız olduğunu defalarca dile getiren Durana, sırf bu sebepten Öğretmeni başka bir köye sürdürmek için elinden geleni yapar ve kızının okula gitmemesinin manasızlığını göstermek adına eğitime bakışını şu sözlerle aktarılır: “Millet işin kolayını bulmuş! Kitaptan bir şey okutup ezberleteceğine, ‘Haydin çocuklar Cimlastik!... Haydin çocuklar Tarım- İş!...’ Kandırmak için ikişer de ceviz veriyor; tamam!” (Baykurt, 2018b, s. 45). Fakir Baykurt’un ele alınan romanlarında Durana’nın eğitime karşı tavrı, köylünün tavrının istisnai bir göstergesini yansıtır. Ayrıca alıntının da gösterdiği biçimiyle köy enstitüsü çıkışlı hocanın verdiği eğitim biçimine de bir eleştiri söz konusudur. “Şimdi köylere böyle öğretmenler salıyorlar, örfler, adetler temelli kalksın! Bir an önce komonist olalım istiyorlar!...” (Baykurt, 2018b, s.146). Enstitülerin tasfiye edilmesi durumu ve parti savunucularının, enstitü çıkışlıları “komünist” gibi sözcüklerle yaftalaması romanda işlenmekte, tarihsel olarak gerçekçi, sosyolojik bir olguya dikkat çekmektedir. 1940’ta açılan Köy Enstitülerinin mezun hocaları köyü, köylüyü kalkındırma, eğitime önem verme gibi çabalarla köye yaklaşıp da, bazen üstenci tavra bazen Demokrat Parti’nin eleştirisine maruz kalmaktadır. Nitekim romanda Demokrat Parti savunucusu Durana’nın “Enüsdosun okuttuğu dölör böyle oluyor...” (Baykurt, 2018b, s. 81) demesi de tipik bir değer ve gelenek savunucusu olduğunu gösterir.

Fakir Baykurt’un çalışmaya konu olan eserlerinde yazarın eğitim ve kültür bağlamında köyün kalkındırılmasına yönelik çabasının edebiyat aracılığıyla dile getirilmesi gözlemlenir. Böylece Onuncu Köy romanında Muhtar’a söylenen aşağıdaki cümleler yazarın temel derdini belirler vaziyettedir: “Yoksul, hem de cahil insanın kabahatı yoktur, Pehlivan!” dedi. “Okul olacak, kitap olacaktı, açıp okuyacaktı vaktinde! O zaman görecektin sen bizim insanı!...” (Baykurt, 2018b, s. 158). Toplumsal koşullarının yetersizliğine dair olan bu eleştiri Baykurt’un kendi düşüncesinin de tezahürüdür. Köylünün cahil kalması kişisel bir tercih değil, toplumsal/yapısal bir sorundur.

Kemal Tahir’in incelenen köy romanları olan Sağırdere, Körduman, Köyün Kamburu çeşitli şekillerde köyde eğitime bakış yansıtılır. Öncelikle incelenen diğer eserlerine göre en geç yazılmasına karşın Köyün

Kamburu romanı, Cumhuriyet ilanı gibi erken bir dönemi betimlemekte, seferberlik ve dönemin atmosferini aktarması bağlamında önem arz etmektedir. Bu ortamda romanın belirli bir bölümünü kapsayan Çalık Kerim'in Çorum'da on yıla varan medrese eğitimi ve bu eğitim sırasında yaşananlar önemlidir. Alınan eğitim, molla olmak adına dini bilgileri ele almaktadır. Ancak Kemal Tahir -bilerek ya da bilmeyerek- genelde din eleştirisi dile getirmekte özelden ise eğitimin nasıl olmaması gerektiği üzerine düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki alıntı önem taşımaktadır:

İki yıldır bir hutbeyi ezberine alamadı, Arapçasını ezberleyecek de arkasından Türkçesini uyduracak...”

“Uyduracak mı?”

“Ne sandın? Bu hutbeleri her kim düzmüşse, iki yüz, üç yüz yıl önce düzmüş... Ezberine alıp okursun. Arkasından canın neyi çekerse söyle savuş! Çünkü bu Arapçadan Arap milleti bile hiçbir şey anlamaz! (Tahir, 2018, s. 140).

Kemal Tahir'in Sağırdere ve Körduman romanları ele alındığında yazarın çizdiği köylü karakterlerin eğitime bakışı ise olumsuz bir tavrın temsilcisi olur. Bunun temel sebebi, Kemal Tahir'in roman kişilerini oluştururken bencil, kaba, cahil ve paragöz karakterlere bolca yer vermesinde aranmalıdır. Eğitimin köylüler nazarında temsilcisi mahiyetindeki Sağırdere romanındaki Kulaksız Yakup'tur. Ona göre eğitim, gelir getiren bir eyleme dönüştüğünde kabul görürken, tam tersi durumda yerilen hatta çoğu zaman yok sayılan bir eylem biçimidir. Nitekim küçük oğlu şehirden taşçılık yaparak kazandığı parayı kendisine verdiğinde, “Taşçılık öğretmenlikten iyi imiş, yargıçlıktan bile iyi zenaat...” (Tahir, 1971, s. 38) yorumunda bulunur. Kulaksız Yakup, büyük oğlu Murat'ın okula gitmesini gereksiz görmekte, öğretmenin oğlunun aklını çeldiğini düşünmektedir. Bu sebeple doğal olarak köy halkının tahsil almaması sebebiyle tahsil alana karşı şüpheli tavrı ön plana çıkmaktadır. “Köylünün gözünde biraz mürekkep yalamış herkes,

kendi içlerinden çıksa bile kendilerinden uzaklaşmış sayılır; bu adeta köylünün kendini dışlayan ve küçümseyen aydın kesimi karşısındaki silahıdır” (Ural, 2009, s. 183).

Eğitimin sorgulayıcı olması, bireyin olaylara, durumlara mesafeli bakacağı düşünüldüğünden Kulaksız Yakup’un oğlu için söyledikleri, rasyonel düşüncenin dogma karşısındaki tutumunu yansıtır: “Murat ağın okul görmüş herif! Okul görmüşler her bir şeye yalan derler” (Tahir, 2016, s. 136). Murat’ın babasını dinlemeyip muhtar yerine işçi olması Kulaksız Yakup’un eğitime bakışının olumsuzluğunu pekiştirmektedir. Eğitimin temel amacının bireyin kişisel gelişiminden ziyade statü ile paralel bir bakışa teslim olması durumu, köy insanı için de geçerliliğini koruyan bir bakıştır. Nihayetinde Kulaksız Yakup tarafından da köylü eğitimi, fazla para kazandıran bir işe sahip olunmadığı sürece gereksiz görülmektedir:

Aman oğlum, bu kadar okudun, köy yerine muhtar ol’ derim. Alın teriyle kazanırmış. Bu dünyada alın terleten işten namuslusu yokmuş. Şu lafa bak, şu lafa... Eller rahat arar. Bizim oğlan gitti, Sımsıcak tren durağına, töbe töbe, demirbaş işçi oldu. Olsun bakalım! (Tahir, 2016, s. 62-63).

Kemal Tahir’in diğer köylü çocuklardan farklı olarak Murat’ın eğitilmiş olmasına yüklediği anlam önemlidir. Kurtuluş Kayalı’ya göre;

Murat belki de okumanın getirdiği farklılıkla tipik köylü, Kemal Tahir’in köylüsü gibi davranmamakta, cinsellikte gevşeklik göstermediği gibi, birbirleriyle mücadelede de ilkel davranış biçimlerinden sıyrılmaya çalışmaktadır. Hatta Körduman’ın trajik sonu, Pelvan Vahit’in ölümüyle biten trajik son Murat’ın kardeşine ve babasına tavsiyelerine onların uymaması sonucu gerçekleşmiştir. Diğer gündelik davranışlar açısından da Murat bariz bir fark göstermektedir. Okumuş olması ve işçi olarak bir işte çalışıyor olması belki de onun değişikliğinin en belirgin nedenidir (Kayalı, 2003, s. 46).

Eğitime harcanan paranın ve zamanın boşa gitmesi görüşü, yazarın köy insanının daha natüralist bir portresini yansıttığının da göstergesini oluşturur. Netice itibarıyla, bu kaba ve duygulardan arınmış anlatım

bu görüşü destekler niteliktedir. Bu temel olarak Kulaksız Yakup'un Mustafa'nın Ankara dönüşündeki tavrı ile de ilintilidir. Mustafa gurbete gidip para kazanmasa idi babasının gözünde Murat gibi olumsuz bir pozisyonda durabilirdi. Böylece Kulaksız Yakup'un Murat'ı okula yollamasının bir hata olduğu düşüncesi ve hatanın sonradan fark edildiği inancı klasik bir köylü tipolojisini yansıtır: "Murat'ı okula hiç yollamamak varmış... Neyse 'Türk'ün akli sonra gelir' demişler" (Tahir, 2016, s. 63).

Köy insanının parayla ölçülebilen bir bilgiyi kabul etmesi dönemin eğitim seviyesi göz önüne alındığında köylü adına gerçekçi bir tavır olmaktadır. Okuma-yazma oranının düşük olduğu bir toplumsal atmosfere denk gelen eserlerin yazımında anlatıcıların bakış açısı bir kurgudan öte köylünün eğitime bakışını göz önüne sermektedir. Romanın anlattığı tarihlerin 1940'lar olduğu düşünüldüğünde okuma yazma oranının köylerde düşük olduğu gerçeği söz konusudur. Tevfik Çavdar'ın aktardığı biçimiyle "1940'ta okuryazar olmayan nüfusun oranı %75.5'tir. 1950'de ise aynı oran %69.8'dir. Kadın nüfusunda bu oran %87.1'den %83.2'ye düşmüştür" (Çavdar, 2003, s. 341). Toplumsal bir sorunun edebi bir anlayışla vuku bulması Kemal Tahir'in en önemli yanlarından biridir. Olgun Gündüz'e göre Kemal Tahir romanları gerek konuları gerekse çok yönlü perspektif sağlaması sebebiyle sosyal bilimlerin kısır olduğu bir dönemde kaynak mahiyetindedir (Gündüz, 2010, s. 339). Sağırdere ve Körduman'da Mustafa'nın, Pelvan Vahit'in okuma-yazma bilmemesi de söz konusudur. Dolayısıyla toplumsal bir ön kabul olan eğitimsizlik köy ahalisi için geçerliliğini korur. Muhammed Hüküm'e göre; "Sağırdere-Körduman romanlarında muhteva incelendiğinde "sağırlık" ve "körlük" halinin köy halkında hâkim bir duygu olduğu görülür. Köylüler adeta bir dış öge- toplumsal kimlik tarafından güdülmekte, bu gerçeklik içinde kendi gerçekliklerinin farkına varamamaktadırlar" (Hüküm, 2017, s. 346). Nitekim, tipik bir köylü olan Kulaksız Yakup'un derdi temelde çocuğunun para ve unvan kazanabileceği bir işte çalışmasını arzu etmesidir. Bu sebeple büyük oğlu Murat'ın beklentisini karşılayamaması üzerine küçük oğlu Mustafa'ya yönelir. Ona da okuma yazma öğrenip, muhtar olmasını öğütler ki, bu durum kendinin köy yerindeki itibarı için de mühim bir meseledir. Bu bağlamda Sağırdere romanının devam romanı Körduman'da bu durumun ifadesi önemlidir. Kulaksız

Yakup Murat ile başarıya ulaşamayan oğlunu köyde muhtar yapma amacı, Mustafa'nın Ankara'ya gidip para kazanması ile yön değiştirir. Bu bağlamda okuma “zorunluluğa” dönüştüğü için Mustafa'nın okumayı öğrenmesi gerekliliğini vurgular: “Okumayı bellemeden hiç olmaz. Bak bana! Okumayı iyi öğren, köye muhtar olursun. ‘Kulaksızın oğlu Mustafa, Yamören'e muhtar olmuş’ derlerse ben hazzederim, köy yerinin muhtarlığı, şimdilerde okumayla...” (Tahir, 1971, s. 126).

Denilebilir ki, Kulaksız Yakup'un temel motivasyonu muhtar olmak için önündeki engellerin aşılmasıdır. Temelde eğitime önem verdiği için değil para ve statü için bu yolun basamak olması hususu ön plana çıkmaktadır. Ancak Kulaksız Yakup, Mustafa'nın yeni okula değil de -Fadik sebebiyle- *Kuran* öğrenimi almaya başlaması üzerine, yönünü hafızlığa kaydırır ve bunun için Mustafa'yı teşvik eder: “Okula başlamışsın, iyi. *Kuran*'ı bir tamam ezber et. Hafız olursun. Yamören'e imam olursun. Nefes etmeği de öğren hay Mustafa; Kısır karılara lâzım” (Tahir, 1971, s. 144). Kulaksız Yakup'un fayda ve para kazanmak amacıyla çocukları okula yollama düşüncesi Fakir Baykurt'un Irazca'nın Dirliği adlı eserindeki Cımbıldak Muhtar'ı hatırlatır. Muhtarın oğlunu traktör kursuna yollama amacı gelecekte alacağı traktörün sürülmesi için şimdiden hazırlık yapmaktır: “İlmi var! Her şey ilim ile! Oğlanı kursa koyacağım! Orda işin ilmini öğretirler...” (Baykurt, 2018a, s. 83). Bunun dışında ise Fakir Baykurt'un Yılanların Öcü, Irazca'nın Dirliği, Onuncu Köy, Tırpan romanlarında eğitim, çocuklarının kendini yetiştirmesi için zorunlu bir yol ve araç, kişisel gelişimin ilk aşaması, gelecek için bir umut olarak görülür. Okumanın Kara Bayram özelinde ilim, irfan getiren özelliği vurgulanır. Bunun yanında kız ve erkekleri okutmak isteyen bir baba profili vardır. Ancak Fakir Baykurt'un diğer eseri olan Onuncu Köy'de, eğitimin toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında örtük bir anlamı ortaya çıkar. Durana'nın Meryem'i okula yollamaması köy yerinde cinsiyet eşitsizliğinin ciddi bir gerçeğini betimler. “Okuma-yazma bilmeyenler oranı «şehirlerde erkek ve kadın nüfus için sırasıyla %20.50 ve % 47.64 olduğu halde “köyler”de artış göstererek erkeklerde % 45.29 ve kadınlarda %77.02 oranlarına varmaktadır” (Tuncer, 1968'den aktaran, Tütengil, 1969, s. 64-65). Denilebilir ki 1965 yılındaki bu istatistiksel bilginin, eğitimin kız çocuklar aleyhine eşitsiz örgütlenmesini

göstermesi bağlamında önemi büyüktür. Onuncu Köy'ün 1961 yılında kaleme alınması da Durana'nın temsil ettiği kız çocuklarına yönelik baskılar, kızların eğitim mahrumiyetini göstermesi bakımından anlamlıdır. Ayrıca, Kemal Tahir romanlarında, köylünün eğitim almasının faydası çoğu zaman bireyin kendisi için önemlidir yani bireysel bir motivasyon ön-plandadır, öte yandan Fakir Baykurt romanlarında ise eğitim alacak, eğitim gören ya da eğitimini tamamlayıp bir statüye gelen karakterler, köyün değişmesi için, köy insanına yardım, kalkınma için mücadele gibi etmenlerle okumaya önem vermektedir. Bu anlamda, Baykurt'ta eğitime biçilen kamusal yarar misyonu, bireysel yarardan daha önceliklidir denilebilir.

Din ve eğitim eleştirisini iç içe yansıtan Kemal Tahir'in köylüyü ele alırken Sağırdere'de belirtilen biçimiyle köylünün okulu önemsemediği, okulun yıkımına sebebiyet verildiği söz konusu olmaktadır. Buna bağlı olarak köylünün bu olaya karşı getirildiği eleştiriler düşündürücü bir mahiyet kazanmaktadır. Romanda köy yerinde okul olmasına rağmen durduğu yerde yıkıldığı gibi bir anlatımla karşılaşılır. Bu bağlamda köylünün duyarsızlığı dikkat çekmektedir: "Yamören'in okulu durduğu yerde yıkıldı. Okulunu bu hale getiren köyden adam gibi adam çıkar mı? Bereket delikanlılar gurbete gidiyorlar da biraz adamlık öğreniyorlar!" (Tahir, 2016, s. 51).

Her iki sanatçının eserlerinde karşılaştırmalı bir düşünce oluşturmak keskin çizgilerle belirlenmese de genel itibariyle bazı farklılıkları dile getirmek yerinde olacaktır. Kemal Tahir'de eğitime bakış köylüler nazarında genel itibariyle pragmatik, salt mal ve mülk için, para kazandıran bir duruma dönüşecekse anlamlı bir eylem biçimidir. Bunun dışında eğitim dini bilginin ve köy imamının etkisi altındadır. Sonuçta Kemal Tahir'in Sağırdere, Körduman, Köyün Kamburu romanlarında okul olmasa da cami vardır. Köy çocukları eğitimlerini bu kurumlardan almaktadır. Bu bağlamda Körduman'da Fadik, Pelvan Vahit, Kulaksız Mustafa bu kurumları- isteyerek ya da istemeyerek- tercih etmektedir. Bu konuda elbette köyde okul olmaması köylünün ahvalini şekillendirmede önemli bir unsurdur. Buna karşın, köyde okulun olmayışı doğal karşılanmakta, dini eğitimin öğrenimi birincil bir arzu olarak karşımıza çıkmaktadır. Köyün Kamburu'nda ise dönemin koşullarına uygun olarak medreselerin olması olağan bir özelliktir.

Fakir Baykurt önceden de ifade edildiği üzere, köylülerin eğitime bakışını yansıtırken onlardan beklenmeyen duyarlılıklara sahip birer roman kişisi olarak betimlenirler. Fakir Baykurt'un ele alınan eserlerinde eğitim bireysel bir faydanın ötesinde bir kamusal zorunluluk olarak ele alınmaktadır. Ayrıca köylülerin çoğunun eğitime olumlu bakışı, dönemden ziyade anlatıcının düşüncesini özetler mahiyettedir. Hülya Yazıcı Okuyan'a göre, Baykurt'un yazmasının esas amacı, tıpkı eğitim gibi halkı ikaz etmek ve bilinçlendirmektir (Okuyan, 2006, s. 50). Bunun yanında, öğretmenlerin çocukları eğitmek için çaba göstermesi, köylü ile iyi geçinmesi, olumlu bir profilde köylü tarafından kabul görmesi yine köylünün idealize edilen bir betimlemeye tutulduğunun kanıtıdır. Bunun yanında köylüden olumsuz bir tavır görseler dahi köylüye karşı sabırlı, inançlı ve umutlu tavırlarında bir eksilme gözlemlenmez.

Köylülerin eğitime bakışı noktasında değerlendirirken Kemal Tahir, Fakir Baykurt'a göre daha kurgusal bir dünya çizmesine karşın, köylülerin bakışını -dönemin koşulları göz önünde tutularak- daha gerçekçi bir betimlemeyle aktarımı söz konusudur. Fakir Baykurt'ta bu durum "olan" değil "olması gereken" üzerinden konumlandığından realist değil idealist bir "köylü" tasavvuru söz konusudur. Bu durum edebiyat söz konusu olduğunda absürd olmasa da sanatsal eserlerden "gerçekliklere" ulaşmaya çalışıldığı için önemli bir ayrımın altını çizmektedir. Okur-yazar oranının azlığı, mevcut toplumsal değişimin yavaş olduğu düşünüldüğünde din ve dini kurumların köy üzerindeki etkisi yadsınamaz bir önemdedir. Bu sebeple Kemal Tahir'in köylüleri ele alırken idealize etmekten ziyade var olanları aktarması söz konusu olmaktadır. Oysa Fakir Baykurt yaşamı, öğretmen oluşu, köylere ya da köylülere maddi/manevi bağlılığı gerçekçilikten ziyade ideal bir köylü tasavvuru oluşturulmuştur.

4. SONUÇ YERİNE

Fakir Baykurt ve Kemal Tahir'in ele alınan eserlerinin karşılaştırılması hep toplumsal yaşamdaki gerçekliği algılama biçimlerini hem sanat anlayışlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Fakir Baykurt ile Kemal Tahir'in sanat anlayışları arasındaki temel fark köyü betimleme biçimlerini de etkilemiştir. Öyle ki Fakir Baykurt'un köyde doğması, burada yetişmesi ve öğretmenlik yapması, kendi yaşamının izleğini de sunan bir eğitim ve din anlayışını beraberinde getirir. Öte yandan, Kemal Tahir'in köy anlatısındaki dinin köylülerce nasıl anlaşıldığı ve çeşitli dogmalar etrafında devam eden anlayış, Türk tarihinin çok yönlü olarak anlaşılması ve sonraki kuşaklara aktarılmasında önem arz eder.

Fakir Baykurt ve Kemal Tahir'in köylü kahramanlarında dine karşı bakış bazı farklılıklar gösterir. Fakir Baykurt romanlarında din ve din ile ilgili meseleler köylü tarafından mesafeye yaklaşılacak konulardır. Diğer bir ifadeyle, namaz kılmaya üşenen Velikul, Tırpan'da düğün için camiye kapatan Kara Musdu gibi örnekler köyde dinin nasıl bir seyirde ilerlediğini gösterir. Onuncu Köy'de "günahtır" denilerek gözlerinin kuşlar tarafından gaganmasına köylünün ses çıkartmaması, köylünün bilinçlendirmesi gerektiğinin yazar nezdinde göstergelerini sunar. Dinin hocalar tarafından bir belli bir pragmatizm ile bir araç olarak kullanılması ise her iki yazarda da geçerlidir. Kemal Tahir'in, Köyün Kamburu romanındaki Uzun Hoca, kız çocukları istismar etmekte bir beis görmemekte, Çalık Kerim kadınlarla birlikte olmaktan çekinmeyen bir biçimde aktarılmaktadır. Bunun yanında, dinin köy nezdinde karşılığı ise her iki yazarda söz konusudur. Fakir Baykurt'un bazı köylü karakterleri dini sorgulamaya açık bir vizyonla ele alınır. Kemal Tahir'in çizdiği dindar köylü karakterleri ise toplumsal yaşam gerçekliğiyle belli bir uyumu içerir.

Esasında, Kemal Tahir, bütün sosyal kurumların tarihsel süreç içerisinde oluşan toplumların kimliklerine paralel olarak meydana geldiği ve geliştiği inancındadır. Dolayısıyla, tarihten ve toplumun gerçeklerinden uzak ve bunların dışında herhangi bir sosyal kurum tasavvur edilemez. Tahir, dini de bu kapsamda değerlendirir. Onun için din, müstakil olarak var olan ve toplumu dıştan şekillendiren bir yapı değil, bizzat toplum tarafından üretilen ancak bu esnada toplumu da üreten bir 'üstyapı' unsurudur. Bu yönüyle

bakıldığında, Kemal Tahir dini, metafizik aleminden ziyade fizik aleme ait bir yapı olarak değerlendirir. Bu bakış açısına göre din, toplumu yapan veya toplumu dönüştüren bir güç değil, toplumun şekilde verdiği, dönüştürdüğü bir yapıdır (Coşkun, 2012, s. 424-472). Uzun yıllar hapisanelerde köylülerle içli dışlı olması sebebiyle, köy ve köylülerin kendisinde ayrı bir yerin olduğu anlaşılan Tahir, gelenekten gelen kültürel öğeleri eserlerinde ustalıkla ele almıştır. Köylülerin batıl inanışlarını yansıtarak, onların değer yargıları, suça meyletme nedenleri, kadına bakışları, cehaletleri hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamış, köyü konu edinen romanlarını bu sebeple Stendhal'ın ifadesiyle bir 'ayna' gibi kullanmıştır (Akbal, 2012, s. 305).

Fakir Baykurt ve Kemal Tahir eserlerinde köylülerin eğitime bakışı noktasında da bir ayrılık söz konusudur. Fakir Baykurt'un kendisinin de öğretmenlik yapması köylülerin görece duyarlı çizilmesinde rol oynamıştır. Kara Bayram, öğretmen/demirci özelinden aktardığı köylünün eğitime verdiği önem, Bayram'ın annesi Irazca'nın dahi söylemlerinde vurgulanır. Eğitimin köylüler nezdinde olması gereken bir süreç olduğu, genellikle çalışmaya konu olan eserler özelinde vurgulanır. Oysa Kemal Tahir'in metinlerindeki bakış açısına göre eğitim, gelir getirip statü sağlıyorsa değerlidir. Öte yandan, köylü eğitim olarak, büyük ölçüde medrese eğitimini kabul eder. Zaten Kemal Tahir'in ele alınan hiçbir eserinde okulun olmaması da köylünün ahvali için önemli bir örnektir. Sağirdere'de bulunduğu yerde, köylü tarafından önemsenmeyen okulun, Fakir Baykurt'taki karşılığı Kara Bayram tarafından kaymakama köyde yapılmasını istediği okuldur. Nihayetinde köylünün eğitime bakışı, Baykurt'un düşünsel vizyonundan ayrı değildir. Kemal Tahir'de ise köylünün eğitimi "medrese" eğitimi olarak görmesi, köylünün içinde bulunduğu koşullar gereği olağandır. Sonuç olarak denilebilir ki, köy romanlarındaki karakter ve köy temsilleri yazarların yaşam, sanat anlayışı ve siyasal bakışlarından azade değildir.

SUMMARY

While discussing the villager's view of religion, it can be said that, at least discursively, Kemal Tahir depicts a religious type of villager prototype. In the novels of Fakir Baykurt, the villager might be characters that are sceptical towards the idea of "fate" and lazy to perform daily prayers. Specifically in the works that are the subjects of this study and although it is not a general claim, Kemal Tahir's people of the village are represented as individuals who use religious tools for self-gain. In Fakir Baykurt's novels however, even though religious rituals hold a place in the village's social life, this is mostly depicted with a very exceptional and partially sceptical tone. Fakir Baykurt and Kemal Tahir's positioning of the villager in the face of education also mostly involve differences. As a result of Fakir Baykurt's career as a teacher and him being more close to the villagers, they are depicted as relatively more sensitive. Village individuals are more willing to school their children and act in unison to defend the village's teacher against bullying. Such that, even though there are exceptions, the villagers are mostly positive towards the idea of schooling girls. In addition to his, the villagers even ask the district governor to build a school in the village. On the other hand, none of Kemal Tahir's analysed works include a school. There is only talk of a pre-existing school in a village in *Sağırdere*. But that school also crumbled where it stood and the villagers did not care for it. In Kemal Tahir's works, education is adopted or accepted only if it leads to gains.

In Kemal Tahir's novels, the villager's education only matters for the individual's self, so the motivation is mostly personal, however, in Fakir Baykurt's novels, characters that are bound to be schooled, those who are currently being educated or those who have finished their education and has reached a higher standing only care about education as a means of changing the village, helping the villagers and striving for development. In this sense, in Baykurt's works, education's assumed public interest mission comes before individual benefits. In Fakir Baykurt's works, this situation is based on "what should be" instead of "what it is" and therefore it involves an idealist "villager" concept rather than a realist one. Kemal Tahir's depiction of the villagers mostly transmit things as they exist rather than idealizations. Whereas Fakir

Baykurt's life, his teaching career, his material and spiritual commitment to villages or villagers created an ideal villager concept, rather than a realist one. According to Fakir Baykurt, the first step for development of society should be taken towards resolving the issue of lack of education. This progress should first start at villages. For this reason, he holds the belief that Village Institutes, which he always emphasizes, are the leading factor in social change. Contrary to this, according to Kemal Tahir, multifaceted and authentic elements should be brought to light for a society to develop. And this can not be achieved by solely changing education, which is one of the superstructural institutions. In order to identify and develop the Anatolian people in the sense of economics, culture and society, one must assume a multi-directional point of view.

5. KAYNAKÇA

- Akbal, E. (2012). Kemal Tahir'in Köy Romanlarında Batıl İnanışlar. *Hece*, 181, Özel Sayı: Türkiye'nin Ruhunu Arayan Aydın: Kemal Tahir, 301-305.
- Akdağ, E. (2012). Kemal Tahir'in Romanlarında Toprak ve Ağılık Sorunu. *Hece*, 181, Özel Sayı: Türkiye'nin Ruhunu Arayan Aydın: Kemal Tahir, 244-251.
- Andaç, F. (2000). *Anadolu Aydınlanmacısı Fakir Baykurt*. İstanbul: Evrensel Basım.
- Baykurt, F. (2016). *Unutulmaz Köy Enstitüleri*. (3.Baskı). İstanbul: Literatür.
- Baykurt, F. (2017a). *Tırpan*. (8.Baskı). İstanbul: Literatür.
- Baykurt, F. (2017b). *Yılanların Öcü*. (25.Baskı). İstanbul: Literatür.
- Baykurt, F. (2018a). *İrazca'nın Dirliği*. (17.Baskı). İstanbul: Literatür.
- Baykurt, F. (2018b). *Onuncu Köy*. (7.Baskı). İstanbul: Literatür.
- Baykurt, F. (2018c). *Özüm Çocuktur*. (2.Baskı). İstanbul: Literatür.
- Bozdağ, İ. (1995). *Kemal Tahir'in Sohbetleri*. İstanbul: Emre.
- Coşkun, S. (2006). *Kemal Tahir (Şahsiyeti, Fikirleri, Eserleri)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Coşkun, S. (2012). *Esir Şehrin Hür İnsanı Kemal Tahir: İnsan, Eser, Fikir*. İstanbul: Dergâh.
- Çavdar, T. (2003). *Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)*. Ankara: İmge.
- Erdentuğ, N. (1956). *Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Gündüz, O. (2010). Kemal Tahir Romanlarında Toplumsal Değişme ve Köy. E. Eğribel ve M.F. Andı (Ed.), *Kemal Tahir 100 Yaşında içinde* (339-346). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Hüküm, M. (2017). *Şair-Sosyolog Kemal Tahir*. İstanbul: İthaki.
- Irmak, E. (2018). *Eski Köye Yeni Roman*. İstanbul: İletişim.
- Kaplan, M. (1997). *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy*. (3.Baskı). Ankara: Akçağ.

- Karabela, S. (2007). *Fakir Baykurt: Hayatı ve Romanları Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karpat, K. (2017). *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*. (3.Baskı). İstanbul: Timaş.
- Kayalı, K. (2003). Kemal Tahir'de Köy ve Köylülük. U. Özcan ve E. Eğribel (Der.), *Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına* içinde (41-52). İstanbul: Kızılelma.
- Kayalı, K. (2008). Solda Kemal Tahir Tartışmaları. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 8.Cilt/Sol* içinde (1095-1101). İstanbul: İletişim.
- Kayalı, K. (2010). Bizim Kuşağın Kemal Tahir Okuma Serüveni. K. Kayalı (Ed.), *Bir Kemal Tahir Kitabı-Türkiye'nin Ruhunu Aramak* içinde (41-56). İstanbul: İthaki.
- Narlı, M. (2012). Köy Romanı içinde Kemal Tahir. *Hece*, 181, Özel Sayı: Türkiye'nin Ruhunu Arayan Aydın: Kemal Tahir, 226-232.
- Okuyan, H. (2006). Fakir Baykurt'un Romanlarında Eğitim İzleği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*.
- Özcan, A. (2010). Fikir Namusu, Namuslu Fikir: Kemal Tahir. K. Kayalı (Ed.), *Bir Kemal Tahir Kitabı-Türkiye'nin Ruhunu Aramak* içinde (147-152). İstanbul: İthaki.
- Tahir, K. (1971). *Körduman*. (2.Baskı). Ankara: Bilgi.
- Tahir, K. (2016). *Sağırdere*. (5.Baskı). İstanbul: İthaki.
- Tahir, K. (2018). *Köyün Kamburu*. (4.Baskı). İstanbul: İthaki.
- Tuncer, H. (2010). Göl İnsanları'nda Halka Yönelik Değerlerin Değişik Halleri. E. Eğribel ve M.F. Andı (Ed.), *Kemal Tahir 100 Yaşında* içinde (1370-1397). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tükel, T. (1960). *Beş Romancı Tartışıyor*. İstanbul: Düşün.
- Tütengil, O. C. (1969). *Türkiye'de Köy Sorunu*. İstanbul: Kitap.
- Ural, T. (2009). "Bizim Köy":Mahmut Makal." Ö. N. Soykan (Der.), *Edebiyat Sosyolojisi* içinde (178-193). İstanbul: Dönence.